

BUDAPESTI SZEMLE

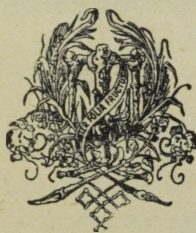
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHUSZONEGYEDIK KÖTET

(641., 642., 643. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1931

TARTALOM.

DCXLI. SZÁM.

	Lap
AZ 1861.-I ORSZÁGGYÜLÉS VÉGE. — Berzeviczy Alberttől	1
KÜLPOLITIKAI IRÁNYOK A MAGYAR TÖRTÉNETBEN. — Hóman	
Bálinttól	31
WESSELÉNYI MIKLÓS ÉS A TITKOS RENDŐRSÉG. — Takáts	
Sándortól	57
PERPETUA ÉS FELICITAS. — Balogh Józseftől	103
TÚZ A SZIGETEN. — Elbeszélés. — Gyallay Domokostól	127
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Az ócska szür.</i> — Radó Antaltól. — <i>A «Balatoni hangok»-ból.</i> — Lampérth Gézától	136
SZEMLE: 1. <i>Tóth Kálmán.</i> — Rubinyi Mózesről.	
2. <i>Tóth Kálmán emlékezete.</i> — Havas Istvántól	143
IRODALOM: 1. <i>Gróf Klebelsberg Kuno legújabb könyve.</i> — (Gróf Klebelsberg Kuno: <i>Világválságban.</i>) — Grósz Emiltől.	
2. <i>Mécs László.</i> — (Mécs László: <i>Az ember és az árnyéka.</i> — <i>Üveglegenda.</i>) — Hegedüs Zoltántól	151

DCXLII. SZÁM.

A NEMZETI ELLENTÁLLÁS MÓDJAI ÉS EREDMÉNYEI AZ ABSOLUTISMUS ALATT. — Berzeviczy Alberttől	161
AZ ÁLLAMCÉLOK ELMÉLETE ÉS A KULTÚRPOLITIKA. — Kornis	
Gyulától	173
BÜLOW HERCEG EMLÉKIRATAI. (I.) — Horváth Jenőtől	206
KLEINHEINZ XAVÉR FERENC ÉS JÓZSEF NÁDORNAK AJÁNLOTT ISMERETLEN MŰVEI. (I.) — Haraszi Emiltől	233
A FILOZÓFUS. — Nagy Józseftől	255
A KETTŐS CSÁRDA. — Elbeszélés. — Lőrinczy Györgytől	267
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Apolló nyila.</i> — <i>Mit szóljak hozzá?...</i> — <i>A lovas búja.</i> — <i>Fogytán a lisztláng...</i> — Bárd Miklóstól	279

AZ OROSZ AFÍUM. — S. K.-tól	Lap 281
SZEMLE: — 1. <i>A mult esztendő magyar drámairodalma.</i> — Kéky Lajostól.	
2. <i>Képzőművészet.</i> Ybl Ervintől	287
IRODALOM: — 1. <i>Az első fasiszta regény.</i> — (Mario Carli: <i>L'italiano di Mussolini.</i>) — Révay Józseftől.	
2. <i>Világirodalmi lexikon.</i> — (Dr. Dézsi Lajos: <i>Világirodalmi lexikon.</i> I. k.) — —ky —s-től	315

DCXLIII. SZÁM.

A GYÜJTEMÉNY-EGYETEMEK. — Gróf Klebelsberg Kunótól	321
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A «VILÁG». — Herczeg Ferenctől	354
KÉPEK A RÉGI PEST MULTJÁBÓL. — Horánszky Lajostól	364
BÜLOW HERCEG EMLÉKIRATAI. (II.) — Horváth Jenőtől	378
KLEINHEINZ XAVÉR FERENC ÉS JÓZSEF NÁDORNAK AJÁNLOTT ISMERETLEN MŰVEI. (II.) — Haraszi Emiltől	404
ALKONYAT. (I.) — Regény. — Fáy Ilonától	426
KÖLTEMÉNYEK: <i>Kócsag-sors.</i> — <i>Öreg magvetőnek.</i> — Lampérth Gézától	443
FAJ ÉS FELEKEZET A FELÚJULÁS KORÁNAK IRODALMÁBAN. — Császár Elemértől	445
SZEMLE. — <i>Az átarc.</i> — P. V.-tól	469
IRODALOM: 1. <i>Bárd Miklós verses regénye.</i> — (Bárd Miklós: <i>A kód.</i> — V. G.-tól.	
2. <i>Montenegrói füzetek.</i> — (Niković Krsto: <i>Parole di fede al popolo Montenegro.</i> — Biscottini Giuseppe: <i>Come si è estinto lo stato montenegro.</i>) — Bajza Józseftől.	
3. <i>Regény a békevilágból.</i> — (Tóth László: <i>A különös kérő.</i>) — r. r.-től	472

AZ 1861.-I ORSZÁGGYŰLÉS VÉGE.¹

Az 1860 október 20-án kiadott úgynevezett októberi diploma ki nem elégíthette a magyar nemzet várákozásait, mert az 1848.-i törvényeket mellőzve, 1847.-i alapon akarta visszaállítani a magyar alkotmányt. Azonban az országgyűlés összehívásának elrendelése fölébresztette a reményt, hogy a Bach-rendszerrel való szakítás mégis csak az alkotmányos útra fogja az uralkodót vezetni s miután a december 17-én Esztergomban megtartott úgynevezett primási értekezlet egyhangú megnyilatkozásával szemben a kormány kénytelen volt a képviselőválasztási rendszer oktrojálásának tervét elejteni s a választás alapjául az 1848.-i V. törvénycikket fogadni el, a nemzet reményében még megerősödött.

Januárius vége felé csakugyan közzétették az országgyűlés egybehívására vonatkozó rendelkezéseket, április 2.-a tüzetvén ki az összegyűlés napjául. De még mielőtt a választási mozgalmak megindultak volna, a magyar konzervatívok segítségével hatalomra jutott Schmerling államminiszter februárius 26.-án kibocsáttatta az úgynevezett februáriusi pátens, melynek megszerkesztésétől br. Vay Miklós magyar főkancellár távoltartotta magát; gr. Apponyi György országbíró és Mailáth György tárnokmester pedig meg sem kérdeztettek e pátens tartalmára nézve, melynek számos rendelkezését gr. Szécsen Antal magyar miniszter a minisztertanácsban eredménytelenül ellenezte.

Ez a pátens messze túlmegy az októberi diplomán a magyar alkotmány megnyirbálásában; a diplomában csak bi-

¹ Lásd ugyane szerzőtől *Az októberi diploma előzményei*, a Budapesti Szemle 1929. évi májusi füzetében és *A februáriusi pátens keletkezése*, a Budapesti Szemle 1930. évi áprilisi számában.

zottságnak tervezett közös, birodalmi tanácskozási szövet egész birodalmi parlamentté bővíti ki, melybe a szorosabb értelemben vett Magyarország küldené a legtöbb tagot, t. i. 85-öt, s amely egyebek között a magyar országgyűlés adó- és ujoncmegszavazási jogát is magához ragadná.

Ez az intézkedés oly hangulatot teremtett, melyben a március folyamában lefolyt képviseléválasztások egy tisztán ellenzéki képviselőházat eredményeztek; csak árnyalati különbség volt a képviselők között az, hogy egy részök — Deák Ferenc véleményét követve — felirattal kívánt a megnyitó trónbeszédre válaszolni, míg a másik rész — gr. Teleki László vezetése alatt — azt kívánta, hogy az országgyűlés — a nem törvényes uralkodóval mintegy szóba nem állva — határozatban nyilvánítsa álláspontját. A képviselők első összejövetelei csakhamar kitüntették, hogy a határozati-pártiak többségben vannak.

A gróf Apponyi György országbíró és e célból kiküldött kir. biztos által a várpalota termében az uralkodó nevében fölolvastott megnyitó-beszédre adandó s Deák Ferentől szerkesztett felirati válasz tervezete tárgyalásának megkezdése a hosszan elhúzódott igazolási és egyéb előkészítő tárgyalások után május hó 8-ra volt kitűzve. Azonban e nap reggelén villámgyorsan terjedt el Budapesten a hír, — óriási izgalmat keltve — hogy gróf Teleki László, a legnépszerűbb, legünneltebb nemzeti politikus és képviselő öngyilkosságot követett el. A képviselőház nyomban elnapolta üléseit május 13-ra s valóban az egész nemzet részt vett a Teleki halála fölötti gyászban.

Május 13.-án Deák Ferenc rövid bevezető beszéd után előterjesztette felirati javaslatát, kifejtvén a fontos célszerűségi okokat, melyek indokolják, hogy a fennforgó közjogi kifogásokkal szemben is az országgyűlés felirattal forduljon a tényleges uralkodóhoz. Deáknak e felirati javaslatával sikerült az egész országot egy táborba egyesíteni; közjogi fejtegetéseivel az ellenzéknek Teleki halála után vezére, Tisza Kálmán is teljesen egyetértett, inkább csak a felszólalás formája körül folyt a vita. Az 1848.-i alapon való jogfolytonosság követelése s a *pragmatica sanctio*nak a tiszta personal-unio

értelmében való magyarázata, úgy, mint az a Deák javaslatában kifejezésre jutott, minden vitán felül állott.

Miután tudva volt, hogy a felirat visszautasítása s a határozat melletti állásfoglalás az országgyűlésnek nyomban való felosztatását idézte volna elő, a többségben levő határozati párt néhány tagja szándékosan távoltartotta magát a szavazástól s így történt, hogy a Deák felirati javaslatát a képviselőház — mely ez időben a Nemzeti Múzeum dísztermében ülésezett — június 5.-i ülésében három szótöbbséggel általánosságban elfogadta.

Azonban a mérséklet és tapintat e vívmánya veszendőbe ment a részletes tárgyalásnál, melynek során a határozati párti többség Deák szövegének oly módosításait vitte keresztül, melyek Bécsben nagy ingerültséget keltettek s Deákot is mélyen elkedvetlenítették. Így például a Deák részéről ajánlott megszólítás: «Felséges Császár és Király» helyett a többség a «Felséges Úr» megszólításban állapodott meg.

Az így módosított feliratot a főrendiház is elfogadván, azt a két ház elnöke, gr. Apponyi György és Ghyecz Kálmán június 29.-én felvitték Bécsbe, személyesen kézbesítendőök azt az uralkodónak. Azonban együttes kihallgatást nem kaptak; a császár környezetében nagy harc dúlt: a centralisták Schmerlinggel élükön már ezt az alkalmat akarták felhasználni arra, hogy a magyar országgyűléstől szabaduljanak. A magyar konzervatívoknak — utolsó diadalukként — sikerült az uralkodónak oly elhatározását eszközölni ki, mely szerint leiratban tudomására hozza a magyar országgyűlésnek, hogy feliratát ily alakban el nem fogadja, ellenben utasítja, hogy azt az 1790.-i koronázó országgyűlés alkalmával követett eljárás szem előtt tartásával oly alakban terjessze föl, hogy annak elfogadása a korona méltóságának és az uralkodói örökölt jogoknak minden sérelme nélkül lehetséges legyen.

Az országgyűlés meghajolt az uralkodói intelem előtt; a képviselőház előzetes bizalmas értekezlet után a Palóczy halála óta korelnökként szereplő Hunkár Antal indítványára július 5.-én minden vita nélkül egyhangúlag elhatározta, hogy a felküldött felirat helyett a Deák Ferenc szövegezését

fogadja el és terjeszti fel. Ezt a főrendek által is nyomban elfogadott megváltoztatott feliratot a két elnök július 8-án ünnepélyes kihallgatáson nyújtotta át az uralkodónak, ki — mint mondá — megalégedéssel értesült az országgyűlés «köteles készségéről», mellyel kívánságát teljesítette s reményét fejezte ki, hogy ugyanily érzelmekkel fogják majd az e felíratra «az ország java és népei közboldogsága érdekében» adandó válaszát fogadni.

Sajnos, az országgyűlésnek az az önmehtagadása, mellyel a tagadhatlanul elkövetett hibát jóvátette s amely nem érvényesülhetett némi zúgolódás nélkül, nem termette meg a várt gyümölcsöket. Ausztria ekkor is, mint már a multban oly sokszor, elmulasztotta a kínálkozó történelmi pillanat megragadását.

A kormány köreiben a legnagyobb sietséggel láttak hozzá az adandó válasz elveinek megállapításához. Már a két házelnök fogadtatása napján, július 8-án tartott miniszteri értekezletben kiütököztek az ellentétek. A magyarok csak regnikoláris deputációk útján óhajtották volna a magyar országgyűlés és a Reichsrath közötti tárgyalásokat megindítani, az osztrákok Magyarországnak, ha csak ideiglenes formában is, azonnali belépését követelték, főképp azért, hogy a birodalmi tanács által megszavazandó adókat Magyarország is viselni tartozzék. A magyarok Erdély unióját legalább kilátásba akarták helyezettetni, az osztrákok annak kimondását az egybehivandó erdélyi országgyűlésnek kívánták fenntartani, bízva annak unióellenes többségében. A magyarok az uralkodóváltozást valamiképp utólagos összhangba akarták hozni törvényeinkkel, az osztrákok a lemondásokat és trónfoglalást érinthetetlen, megtörtént tényeknek tekintették. És micsoda kilátás lehetett ott a megegyezésre, ahol az osztrák kormánytagok változatlanul abban a felfogásban voltak, hogy az uralkodó alattvalóival nem alkudozhatnak, amit ad, az az ő legmagasabb kegyének kifolyása, hogy nem az ország, hanem a császár az, akinek fátyolt kell vetnie a multa, s hogy itt tulajdonképen ultimátumról van szó!?

Ez az első miniszteri tanácskozás semmi eredménnyel sem járt, amiért maguk a magyar kormánytagok ajánlkoztak

javaslatuknak oly átdolgozására, mely azt némileg közelebb hozza az osztrák felfogáshoz.

Ezt a — meglehetősen kilátástalan — vállalkozást szolgálták azok a tanácskozások és szövegezési kísérletek, amelyeket a konzervatív vezető férfiak folytattak a legközelebbi napokban egymás között s amelyekbe a kancellárokon és Szécsenen kívül gr. Desseffy Emil, valamint gr. Apponyi György, Mailáth György és Zsedényi Ede, továbbá gr. Barkóczy János, gróf Andrássy György, gróf Zichy Ferenc és br. Kemény Ferenc is bevonattak. Ezekből a részint Pesten, részint Bécsben lefolyt tanácskozásokból kikerült munkálatok azután még az uralkodóval és az államminiszterrel való közlések s a július 14.-én folytatott minisztertanács következtében változásokat szenvedtek és újabb kísérleteket eredményeztek. Ma nem kevesebb, mint hat változatát ismerjük azoknak a válaszirati javaslatoknak, amelyek a konzervatívok álláspontját tükrözik vissza. Ezek: az első Szögyényféle, a Zsedényi Edéé, a gr. Desseffy Emilé s ennek a konzervatívok konferenciája által módosított szövege; továbbá a gr. Szécsen Antal javaslata és végül az az állítólag «a kancellária előbbi férfiai»-tól eredő szöveg, melyet a *Pesti Napló* közölt 1861. évi október 25.-i számában a *Pesti Hírnök* nyomán s melyre később megjegyezte, hogy az nem a Vay és Szögyény javaslata.

A konzervatív javaslat összes változatai egyébiránt meggyeznek a békülékeny hangra való törekvésben, valamint abban, hogy a februáriusi pátenst kifejezetten nem említik s Magyarország belkormányzati önállóságát oly alakban ismerik el, melyből külön minisztériumok felállítására is következtetni lehet. Az 1848.-i törvények formai érvénye némelyik változatban el van ismerve; de mindegyik utal gyakorlati kivihetlenségekre s ezért haladéktalan módosításuk szükségességére. Ép így nem ismeri el egyik sem Magyarország és Erdély uniójának tényleges fennállását, bár a Desseffyé elmegy odáig, hogy az országgyűlés kiegészítésének egyidejű elrendelését feltételezi. Többé-kevésbé homályos kifejezésekben szólnak a javaslatok annak szükségességéről, hogy a magyar országgyűlés a monarchia több országai együtt-

levő képvisletével «érintkezésbe lépjen», de a Reichsrathba való követküldést egyik se meri követelni; a personal-unio fogalmával azonban mindegyik szembeszáll s a hadügyön és külügyön kívül többé-kevésbé burkolt formában a pénzügyet és kereskedelmet is mindegyik közös birodalmi ügynek tekinti.

Néhány író hivatkozhatni vél Deákra, aki egy évvel később oda nyilatkozott volna, hogy egy, a konzervatívek szellemében szerkesztett leirat a kiegyezési tárgyalások megindítását már akkor lehetővé tette volna. Ez az állítás megerősítve nincs, de annyit valószínűnek tarthatunk, hogy ha ebben a harcban a konzervatívek győztek s a Schmerlingtől sugalmazott leirat elmaradt volna, Deáknak semmiesetre sem lett volna oka a leiratot oly éles visszautasításban részesíteni, aminőben az a második feliratban részesült, s akkor az országgyűlés feloszlátása talán elmaradt s a tárgyalás folytatódhatt volna.

Azonban a konzervatív kormányférfiak végzete éppen az volt, hogy minél jobban igyekeztek javaslatukat a kormánytanácsban elfogadhatóvá tenni, annál jobban távolodtak el a magyar közvéleménytől s viszont minél jobban igyekeztek ehhez közeledni, annál inkább veszítették el Bécsben a talajt lábaik alatt.

Mikor Vay és Szécsen a sokszorosan átdolgozott javaslattal a július 14-i minisztertanács elé léptek, tapasztalniok kellett, hogy fáradságuk kárbaveszett. A vita eleinte javaslatuk körül forgott, melyet az osztrák miniszterek túlságosan határozatlannak, kétértelműnek találtak, azonban csakhamar kitűnt, hogy ez az egész vita csak szemfényvesztés volt, mert Schmerlingnek már a zsebében volt egy javaslat, melyet az ő eszméinek letéteményese, Perthaler, szerkesztett, melyet már minisztertársaival is közölt s most a minisztertanács előtt felolvasott. A császár magyar tanácsosai elképédve hallgatták ennek a javaslatnak a fejtegetéseit, melyek között olyan közjogi szörnyűségek is foglaltattak, hogy például a törvények csak az azokat szentesítő uralkodót kötelezik, utódját már nem, ami még az osztrák miniszterek körében is ellentmondást keltett. A tanácskozmány, melyben Rainer főherceg, mint

miniszterelnök elnökölt, nem döntött, hanem döntés helyett az uralkodó elé vitte a kérdést.

A magyar kormányférfiak még mindig nem adták fel a reményt s a császári döntés haladékát használták fel egy utolsó kísérletre. Szécsen újra átdolgozta a javaslatot, mely ily alakban állítólag az uralkodó tetszését is megnyerte, de látva a Schmerling növekedő túlsúlyát, ugyancsak egy Szécsentől szerkesztett bizalmas előterjesztést intéztek július 17-én a császárhoz, melyet Vay, Szécsen, Szögyény, Apponyi és Mailáth írtak alá s melyben úgyszólván az utolsó percben visszatartani igyekeztek őt a Schmerling javaslata elfogadásától, rámutatva egy ily leirat kibocsátásának következményeire, vagyis az erőszakos rendszabályok elkerülhetetlen bekövetkezésére. Az országgyűlés merev jogi fejtegetéseire — nézetök szerint — atyailag felvilágosító, a félreértéseket eloszlató, a kiegyenlítés útjaira rámutató választ kell adni; oly válasz, mely száraz fejtegetések alapján a hatalom parancsszavát szólaltatja meg, veszélybe dönti az uralkodó s az uralkodóház állását, sőt a békét is, tehát oly lépés, melyhez ők hozzá nem járulhatnak. Elismerik, hogy az ő javaslatuk nem nyújtja a siker garanciáit, de minden lehetőséget nyitva hagy és nem kockáztatja a fenntartani kívánt elveket, ellenben a kormányt a további rendszabályok tekintetében kedvező helyzetbe juttatja, mikor az elméleti jogfejtegetések helyett államférfiúi vitatkozásra nyit utat, míg az ellenkező javaslat semmi egyéb, mint a szakítás formulázása. Férfias bátorsággal figyelmeztetik az októberi férfiak ebben az utolsó kollektív megnyilatkozásukban az uralkodót arra, hogy nem tanácsos hatalmát Magyarországgal szemben az elmélet korlátlanságában állítani előtérbe, mert a «hódítás elméletével ott, hol az nemzetközileg nem szabályozható, szembeállítható a kedvező alkalommal való fölkelés elmélete s az állambölcsesség követelménye a hatalom teljességét tettekkel óvni meg és biztosítani, nem szavakban hirdetni». Kérik végül az uralkodót, hogy legalább ne juttassa a dolgokat oly szakításra, mely minden jövő lehetőséget kizár s még hozzá oly formába öltözteti a szakítást, mely a helyzet minden előnyét az ellenfélnek juttatja.

Ezek a szép, bölcs és meleg szavak elhangzottak a pusz-
tában ; már másnap reggel kézbesítették — meglepetésszerűen
— Vaynak és Szécsennek a legfelsőbb kéziratokat, melyek
őket állásaiktól saját kérésökre «kegyelmesen» felmentik, s
ugyanakkor adták ki a kéziratok, melyek szerint első udvari
kancellárrá gr. Forgách Antal csehországi helytartó, tárca-
nélküli magyar miniszterre pedig gróf Esterházy Móric, ré-
gebben vatikáni nagykövet neveztetett ki. Egy nappal később
megkapta Szögyény is elbocsátását, kitől a császár kegytel-
jesen vett búcsút, valamint br. Sennyey Pál, ki a helytartó-
tanácsi alelnöki állásáról való lemondása okául megrongált
egészségét adta, de már rég nem titkolta teljes elkedvetlene-
dését. Gróf Apponyi György országbírói és Mailáth György
tárnoki állásukat egyelőre még kénytelenek voltak megtartani.

Hogy az októberi férfiak hazafias, de szerencsétlen vállal-
kozását döntő helyen már előbb befejezettnek tekintették s
őket elejtették, azt tanúsítja, hogy a kiszemelt kancellár,
gróf Forgách már napok óta Bécsben tartózkodott s a kor-
mánnyal érintkezésben állott a történendőkre nézve.

Magyarországon br. Vay felmentése nem volt megle-
petés, mert hiszen lemondásának híre már május óta koron-
ként felmerült a lapokban és most, hogy az tényé vált, abból
kétségkívül joggal lehetett a leiratnak a nemzet várakozásai-
val ellenkező szellemére következtetni.

Az új kancellár neve nem volt jóhangzású Magyarorszá-
gon, mert hiszen tudjuk, hogy ő 1849-ben azok közé a kir.
biztosok közé tartozott, kiket közönségesen «muszkavezetők»-
nek neveztek. Kerületi főispáni működése a Geringer idejében
némileg megjavította hírnevét ; mint csehországi helytartó,
e nehéz állásban jól bevált ; erélyes, eszes, tapasztalt admi-
nisztrátorként ismerték s a következők megmutatták,
hogy nem volt annyira osztrák érzelmű, mint Schmerling
talán hitte, nem is akart egyszerű eszköz lenni ennek kezé-
ben. Hitelt érdemlő közlésből tudjuk, hogy a kancellárság
elfogadásánál feltételül kötötte ki, hogy az uralkodó mondjon
le a birodalmi tanácsba való közvetlen képviselőválasztások
gondolatáról Magyarországra nézve ; ezt el is érte, noha
Schmerling valószínűleg komolyan foglalkozott e gondolattal.

Gróf Esterházy Móricot Magyarországon alig ismerték; mondják, hogy saját vallomása szerint nyelvünket se bírta jól, nagyköveti állását a közhit szerint azért kellett odahagynia, mert beteges munkaiszonyban szenvedett; a külügy-minisztérium négy hónapon át nem kapott tőle semmi jelentést. Dícsérték eszét s képzettségét s valószínűleg úgy vélték, hogy egy csupán tanácskozó miniszternek úgyse kell nagy tevékenységet kifejtenie.

Bár a kormány maga is már nagyon sürgősnek tekintette a hosszan vajudott s nagy feszültséggel várt válaszleirat kibocsátását, meg akarta tartani a formákat, s végleges megszövegezése előtt módot kívánt nyújtani az új magyar kormánytagoknak a hozzászólásra, már csak azért is, hogy e fontos lépés felelősségében magyar tanácsadók is osztozzanak.

Forgách sietett megmutatni, hogy részvételét a tanácskozásban nem tekinti üres formaságnak s Esterházyval egyetértőleg kívánta és keresztül is vitte a Perthaler—Schmerling-féle szövegnek némely enyhítését s különösen egy jelentős mondattal való kibővítését, mely a leirat magyarelles élet némileg tompítani volt hivatva. Ez a mondat hangsúlyozta a császár szilárd elhatározását arra nézve, hogy Magyarország tovább is ősi alkotmánya szellemében kormányoztassék, valamint azt, hogy távol áll tőle a szándék a Szent István koronájához tartozó országokat a monarchiával összeolvasztani. Ellenben egy másik módosítványa, mellyel Erdély unióját Magyarországgal ki nem zártak akarta nyilvánítani, megtört, főleg a Schmerling s a hadügyminiszter merev ellenzésén.

Így jött létre az uralkodói válaszleirat, melyet július 21-ről keltezve, gr. Forgách Antal kancellár és Beke Kálmán udvari tanácsos ellenjegyzésével már másnap délben hirdettek ki a képviselőházban s nyomban utána a főrendiházban is.

A leirat mindenekelőtt az uralkodó «örvendezését» fejezi ki a fölött, hogy a «köteles készséggel» megváltoztatott feliratra válaszolva az abban foglalt nagyfontosságú kérdések felől őszintén nyilatkozhatik. A jelen országgyűlés feladatát abban látja, hogy a Magyarország s a többi országok és tartományok közötti viszonyt a birodalom igényeinek megfelelően,

de egyúttal úgy szabályozza, hogy a hozandó határozatok a nemzet érzelmeivel találkozzanak, amiből nem következik Magyarország alkotmányos önállóságának veszélyeztetése, hanem a közös érdekek megszilárdulása. Ezek után az általános szólamok után a leirat megkísérli a *pragmatica sanctiót* a Deák *personal-unio* elméletével szemben gyakorlatilag értelmezni. A magyar országgyűlés befolyása ezelőtt is állítólag a közadózásnak csak csekély részére terjedt ki; Magyarország a külföld irányában soha külön képviselve nem volt s a birodalom közsükségeit fedezésében és terheiben minden időben résztvett; a pénz- és hadügyek közös kormányzatát az elvitázhatatlan tények egész sora bizonyítja s az 1741:IV. törvénycikk 4. §-a megköveteli, hogy a birodalmi minisztériumba magyar tagok is neveztesse ki. E fejtegetésekbe van beillesztve az új kancellárnak már ismert mondatá, mely a birodalomba való beolvasztás szándéka ellen tiltakozik.

A leirat további folyamában elismeri, hogy 1848-ban kísérlet történt a *personal-unio* behozatalára; azonban éppen ez a kísérlet okozta azokat a rázkódtatásokat, melyek «Magyarország alkotmányos intézményeitől eltérő közigazgatási rendszer alkalmazását tették szükségessé». Most azonban az uralkodó «királyi teljhatalmánál fogva» Magyarország alkotmányát az októberi diploma által helyreállította, természetesen azon feltételek alatt s azon korlátok között, melyek a királyi szék s a birodalom érdekében szükségesek, s az országgyűlést összehívta. Midőn azonban az országgyűlés a 48-i törvények azonnal való foganatosítását sürgeti s az ország alkotmányos jogállását csak erre az alapra kívánja fektetni, feladata megoldását oly téren keresi, melyen a birodalom életfeltételeivel való összeütközés elkerülhetetlen s a kiegyenlítés lehetetlen.

Itt elősoroltatnak azok a 48-i törvényekben foglalt szabadelvű belreformok, melyek érvényét az uralkodó is elismerte s az októberi diplomával megerősítette; ellenben a 48-i törvények azon közjogi részét, mely a *pragmatica sanctióval* ellentétben van, jogilag fennállónak nem tekintheti; ezek sértik a magyarországi nemzetiségek érdekeit is és ellentétben állanak az itt már határozottan megnevezett februári

pátenssel, miért is azok érvényét a korona soha elismerni nem fogja. Kinyilatkoztatja ennél fogva, hogy mielőtt a kibocsátandó koronázási hitlevél tárgyalásába bocsátkoznék, mindenekelőtt a 48.-i törvények lesznek a közbirodalom érdekeinek megfelelő módon átvizsgálándók s az azok megváltoztatására vonatkozó javaslatok királyi jóváhagyás végett az uralkodó elé terjesztendők. Felhívja az országgyűlést arra is, hogy az októberi diploma és a februári pátens értelmében a birodalmi tanácsba is küldendő magyarországi követek kiküldésének módja felett tanácskozzék, de miután ez hosszabb időt fog igénybe venni, s már szeptember hóban fontos közös ügyek lesznek a birodalmi tanácsban tárgyalándók, «mehagyja» az országgyűlésnek, hogy ideiglenes jelleggel bár, képviselői kiküldetése iránt haladéktalanul intézkedjék.

Erdély uniója Magyarországgal a szász és román nemzet szabad beleegyezése nélkül határozatván el, soha törvényerőre nem lépett, az egyoldalúan hozott határozatok kihirdetése után felbomlott s mindig kivihetetlennek fog bizonyulni, míg Erdély nem magyar ajkú lakosai általa érdekeiket veszélyeztetve látják, miért is egyelőre csak előkészületek történnek Erdély országos képviselőinek «visszahelyezésére».

Horvátországgal a jövő közjogi viszony kérdésében tárgyalások lesznek indítandók és pedig a közbirodalmi érdekek szemeltartásával, miért is Horvátország is felhivatott követeinek a birodalmi tanácsba leendő kiküldésére.

Az országgyűlésnek különös gondja legyen a magyarországi nem magyar ajkú lakosok nemzetiségi jogainak biztosítására s főkép a szerbeknek ősi kiváltságokon nyugvó jogai és érdekei lesznek a vajdaság visszacsatolása után kellőleg megóvandók.

A leirat «komolyan visszautasítja» a Ferdinánd király és Ferenc Károly főherceg lemondásának alaki hiányai miatt támasztott «ürügyet» s miután az uralkodó trónralépését annakidején népeivel tudatta, erre nézve minden új okmányt, vagy törvényt szükségtelennek tart. Végül megköveteli a leirat, hogy addig, míg új törvények lesznek alkothatók, az eddig fennállott «törvények és intézmények», különösen a

pénzügyi természetűek, egész épségükben fenntartassanak és kezeltessenek.

Ugyanaz a minisztertanács, mely e leirat tartalma felett döntött, gondoskodott arról is, hogy, amennyiben annak kihirdetése az országgyűlésen, vagy azon kívül hevesebb tüntetéseket és zavargásokat idézne föl, azok megfelelő katonai erővel azonnal elnyomassanak s az országgyűlés feloszlatásuk; erre nézve utasítás ment gróf Coronini hadtestparancsnokhoz. Bécsben valószínűleg nagyon szerették volna, ha mindjárt most erre került volna a sor, s ilyenképen az országgyűlésnek betömhették volna a száját, mielőtt a leiratra nyilatkozhatnék. Azonban az országgyűlés sokkal több belátást és önfegyelmézést tanúsított, mint várták.

A képviselőház, mely a leirat vajudásának ideje alatt csak mandátumigazolási és hasonló ügyekkel foglalkozott, méltóságteljes nyugalommal hallgatta meg a leirat felolvasását s az elnök indítványára minden vita nélkül elhatározta, hogy azt a főrendekkel közli, kinyomatja, szétszattja s hosszabb idő múlva megindítandó nyilvános tárgyalása előtt a vélemények tisztázása és lehető összeegyeztetése céljából bizottsági alakban, bizalmasan fogja azt meghányi-vetni. Mindjárt másnap tanácskozott külön a felirati és külön a határozati párt, de csak azért, hogy megalakítsa azt a közös bizottságot, mely hivatva lesz a leirattal szemben való állásfoglalásra nézve javaslatot tenni. E bizottságban a felirati pártot Deák Ferenc, br. Eötvös József, gr. Andrássy Gyula, Szalay László, Lónyay Menyhért, Klauzál Gábor, Gorove István és Kazinczy Gábor, a határozati pártot Tisza Kálmán, Nyáry Pál, br. Podmaniczky Frigyes, Bónis Samu, Kállay Ödön, Komáromy György, Várady Gábor és Terényi Lajos képviselték.

Az a feltűnő nyugalom és higgadtság, mellyel a parlament a leiratot fogadta, senkit sem téveszthetett meg aziránt, sőt inkább annak bizonyítékául szolgált, hogy amint a felirat a nemzet közvéleményének kifejezése volt, úgy annak brutális visszautasítása is a leiratban egyetlen táborban egyesítette a nemzetet. Mindenki világosan látta, hogy Bécsben szakításra akarják vinni a dolgokat s hideg elszántság vett erőt a

lelkeken. Ha nem lett volna oly nagyon elszomorító, szinte mosolyt kelthetett volna az a kontár igyekezet, amely a Deák feliratának vas logikával felépített művét az egyszerű parancsszót burkoló csűrés-csavarással és legnagyobb részben egészen hamis törvényidézetekkel remélte megingathatni s a mellett oly dilettantizmust árult el, hogy a kancelláriának az utolsó órában kellett a leirat szövegének némely törvényidézetét helyreigazítani. Nem is a meggyőzés volt ez államirat célja, hanem csak a megfélemlítés; a szuronyokon nyugvó teljhatalom elbizakodásának kifejezése, mely lekötelező kegyet lát abban, hogy a jogtiprásban hajlandó némi mértéket tartani. Az oly mélyen dinasztikus érzelmű Apponyi felháborodással írt Szögyénynek a császár elhatározásáról, ki akaratát teljesen a Schmerlinggel egyesült soldatescának rendelte alá s most majd látni fogjuk, — úgymond — hogy mit fognak ezek az elemek egoizmusukban és brutalitásukban művelni. Az elbocsátott konzervatív államférfiak egyszerre népszerűekké váltak, mióta a közönség látta, hogy milyen az a leirat, melytől hozzájárulásukat megtagadták. Vay alig tudott az ünnepeltetések elől kitérni s egy épen megüresedett borsodmegyei választókerületben azonnal egyhangúlag képviselővé választatott meg.

A magyar országgyűlésnek a feliratban is kifejezésre jutott egyik főszérelme az volt, hogy sem Erdély, sem Horvátország, sem Fiume képvisellete meg nem hivatott. Erdélyben akkor még vajudott a képviselletnek a Schmerling szellemében való olyan szervezése, mely a Magyarországgal való unió fennállását el nem ismerné. A magyarral majdnem egyidejűleg összehívott horvát országgyűlés ugyan a közös országgyűlésre való képviselőküldést még feltételekhez kötötte, de egyidejűleg — augusztus első napjaiban — kimondta, hogy a birodalmi tanácsba belépni nem hajlandó. Fiume és kerülete ismételve felhivatott, hogy küldjön képviselőt a zágrábi országgyűlésre; a fiumeiek azonban magukat Magyarországhoz tartozóknak tekintvén, a választást ismételve megtagadták, illetőleg «nessuno» (senki) felírású lapokkal szavaztak.

Kortársak állítása szerint Deák Ferenc az uralkodói leirat hallatára azt mondta egy ellenzéki képviselőnek: «No,

barátom, most már mind határozatisták vagyunk!» Bizonyos, hogy a leirat a határozati pártiak álláspontját erősítette s bennök reményt keltett arra nézve, hogy Deákot is a magok oldalára vonhatják. Kossuthot hívei úgy informálták, hogy Deáknak — akitől minden függ — mindegy, akár felírás lesz, akár határozat, — s ami az utóbbival együtt jár : az országgyűlés szétűzése — csak, ami történni fog, egyértelműleg történjék.

Tényleg Deák már a leirat kihirdetését követő napon tartott első közös értekezletén a két párt kiküldöttjeinek kijelentette, hogy a leirat elfogadhatatlan, de cáfolatot igényel és annak kimondását, hogy a tárgyalások fonala elszakadt. Ezt feliratban jobban lehet elmondani, mert az a fejedelemnek is szól s az egész világnak, holott a határozat csak az országnak. Ő vállalkozik felirati javaslatát néhány nap múlva bemutatni a bizottságnak, ellenben határozat szerkesztésére nem vállalkozik. Deák indítványát többen pártolták, állítólag Tisza Kálmán és Nyáry Pál is ; a határozat mellett csak Bónis Samu, Kállay Ödön és Várady Gábor emeltek szót. Deák előzetes megállapodást kívánt volna arra nézve, hogy, ha a képviselőháznak a tárgyalást megelőző zárt ülésén a többség a felirat mellett nyilatkozik, e kérdés fölött többé a nyilvános ülésben vita ne legyen. Ezt azonban Kállay Ödön ellenzése megghiúsította ; így aztán csak az vált határozattá, hogy Deák elkészíti a maga feliratát, a határozati párt pedig a maga határozati javaslatát, s mindkettő előterjesztvén, a bizottság majd azután dönt a teendőik felett.

A következő napokban Deák «bezárkózott és felirata felett izzadott». A határozati párton ezalatt nagy volt a zavar ; a legtöbben meg voltak győződve róla, hogy a javaslat, amit létrehozhatnak, a Deákéval versenyezhetni nem fog ; voltak, kik a fősúlyt a határozatban is a leirat okfejtéseinek megcáfolására kívánták vetni, de voltak, kik — úgyszólván forradalmi tέρre lépve — a határozattal a törvényhatóságokat s az állampolgárokat az ellentállásra akarták felhívni. A nézetek ily megoszlása mellett nehéz volt a javaslat szerkesztésével megbízandó egyént is megjelölni, pedig az oly munkálat, aminő szóban forgott, alig jöhet létre másképp, mint egy

egyén koncepciója gyanánt. Végül hárman kaptak megbízást a szerkesztésre : Tisza Kálmán, Várady Gábor és Terényi Lajos ; ezek mindhárman szerkesztettek egy-egy javaslatot, majd — közakarattal — a Tiszáét fogadták el alapul, de abba a másik két dolgozat egyes részeit is beillesztették.

Így jött létre a határozati párt ama javaslata, mely az augusztus 7.-i értekezleten — a Deák javaslata után — felolvasztatott. Ez a javaslat terjedelmes munkálat, mely nagyobb részében a leirat cáfolatát tartalmazza, de, miután nem személyhez szól, nélkülozi a polémia élénk formáját s a szenvedő forma gyakori használatával és még inkább lapokra terjedő latin törvényidézeteivel nehézkessé válik. A második rész tiltakozás a hatalom mult és jövő tényei ellen, hazaárulóknak nyilvánítja azokat, kik a birodalmi tanácsba való megválasztást elfogadnak, vagy ily választásnál közreműködnek és súlyos felelősség alá helyezi azokat is, kik a törvénytelen adóbehajtáshoz, vagy ujoncállításhoz segédkezet nyújtanak ; a törvényhatóságoktól pedig elvárja, hogy az 1848.-i törvények alapján elfoglalt tért elhagyni nem fogják.

Mikor az augusztus 7.-i közös értekezleten Deák fölolvasta javaslatát, maga az ellenjavaslat egyik szerzője, Tisza Kálmán, oda nyilatkozott, hogy ő — tekintettel különösen ama fontos kijelentésre, mely szerint a leirat a tárgyalások fonalát elszakította, de a javaslat egész tartalmára is — az egyértelműség kedvéért kész ahhoz hozzájárulni ; a többi határozati párti tagok azonban ragaszkodtak a maguk javaslatához s így, bármennyire igyekezett különösen Ghyczy elnök a megegyezést létrehozni, a másnapra kitűzött nyilvános ülésben csak azt jelenthette, hogy a megelőző zárt ülésben megegyezés nem jött létre s így tulajdonképen mindkét javaslat előterjesztése, kinyomtatása és szétosztása s azután tárgyalásra kitűzése volt várható. Hogy mégis máskép történt, az egy történelmi pillanat szerencsés sugallatának volt köszönhető, melyet kétségkívül a Deák javaslatának a tömeglélekre gyakorolt roppant hatása idézett elő.

Ez a felirat, mely Magyarország közjogi evangéliumává vált s jobbára közismert, pozdorjává tőri az uralkodói választelirat összes állításait és okfejtéseit, törvényeink világos ren-

delkezéseivel cáfolja meg azokat s minden ellentmondást kizáró, ellenállhatatlan vas logikával mutatja ki az országgyűlés közjogi álláspontjának megtámadhatatlan helyességét és sorolja fel az ország jogain ejtett, mindeddig orvosolatlan sérelmeket. Csupán összefoglaló, befejező részét iktatjuk ide.

«Kénytelenek vagyunk — úgymond — kijelenteni, hogy mi a Sanctio Pragmaticához s annak minden feltételeihez kivétel nélkül ragaszkodunk, semmit, ami azzal bármi részben ellenkezik, alkotmányszerűnek nem tekinthetünk s el nem fogadhatunk. El nem fogadhatjuk a múlt évi október 20.-án kiadott császári diplomának s a folyó évi februárius 26.-án kiadott pátensnek Magyarországra is szándékolt kiterjesztését s azoknak tartalmát sem tanácskozásainkban alapul nem vehetjük, sem Magyarországra kötelezőnek el nem ismerhetjük. Ünnepelesen tiltakozunk az ellen is, hogy a birod. tanácsnak Magyarország felett bármi részben törvényhozási vagy rendelkezési hatalma lehessen s kijelentjük, hogy mi abba képviselőket küldeni nem fogunk, s minden oly választásokat, mik az országgyűlésen kívül e célra netalán történhetnének, valamint az ily választásoknak elfogadását is alkotmányunk megsértésének nyilvánítván, el nem ismerjük, hogy az ekkép választottak Magyarországot bármi tekintetben képviselhetnék.

Kinyilatkoztatjuk, hogy a birodalmi tanácsnak Magyarországra s a kapcsolt részekre vonatkozó rendeleteit alkotmányelleneseknek s érvényteleneknek kell tekintenünk, azokat Magyarországra nézve kötelezőknek el nem ismerjük s kénytelenek leszünk azokat minden időben úgy tekinteni, mint az ország beleegyezése nélkül jogszerűen történteket.

Kijelentjük, hogy a nemzetnek azon alkotmányos jogát, miszerint saját adója s katonasága felett mindig saját országgyűlésén rendelkezett, továbbra is sértetlenül akarjuk fenntartani. Szorosan ragaszkodunk az ország azon alkotmányos jogához, miszerint a törvényhozó hatalom mind új törvények alkotására, mind azok módosítására, vagy eltörlésére nézve a fejedelmet s a törvényesen egybegyűlt országgyűlést illeti. Ennélfogva ragaszkodunk az 1848.-i törvényekhez is egész

terjedelmökben s azokat, mint alkotmányszerűleg hozott s királyi megerősítéssel ünnepélyesen szentesített törvényeket, teljes jogérvényűeknek tartjuk.

Kijelentjük, hogy az országgyűlés törvényszabta teljes kiegészítése előtt sem törvények alkotásába, sem a királyi hitlevél feletti értekezletbe nem bocsátkozhatunk.

Kijelentjük végre, hogy az ország jelenlegi kormányzatát, különösen a nem alkotmányos tisztviselőknek abszolút hatalmú eljárását törvényelleneseknek s a hazai törvények súlya alá esőknek, a törvény ellen kivetett s behozott direkt és indirekt adókat, s azoknak fegyveres erővel behajtását alkotmányellenesnek vagyunk kénytelenek tekinteni.

Fájdalommal látjuk, hogy Felsőged a legmagasabb kir. leirat által minden kölcsönös értekezletet lehetetlenné tett, s azoknak fonalát végkép megszakasztotta. A legmagasabb kir. leirat nem áll a magyar alkotmány alapján, hanem az abszolút hatalommal kiadott s alkotmányunk lényegével ellenkező császári diplomát és pátentst tűzte ki főtörvényül; minket pedig a hon iránti kötelesség és képviselői állásunk s önmeggyőződésünk szorosán a magyar alkotmányhoz kötnek, mi csak annak alapján tanácskozhatunk. E két egymástól eltérő, sőt egymással ellenkező irány óhajtott egyesülésre nem vezethet. Nekünk az irányt legszentebb kötelességünk tűzte ki s azt elhagynunk nem szabad. Mély sajnálattal mondjuk ki tehát, hogy a legmagasabb kir. leirat folytán kénytelenek vagyunk mi is az országgyűlési értekezletek fonalát megszakítottaknak tekinteni.

Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra, de a megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad. Az ország alkotmányos szabadsága nem oly sajátunk, melyről szabadon rendelkezhetnénk; hitünkre bízta a nemzet annak hű megőrzését s mi felelősek vagyunk a haza s önlelkiismeretünk előtt. Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől öröklött. Tűrni fog csüggedés nélkül, mint ősei türtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szen-

vedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges. Túrni fog a nemzet, remélve a szebb jövőndőt s bízva ügyének igazságában.»

A Deák felirati javaslatának felolvasása oly soká tartott, hogy a szónok kérésére s a Ház beleegyezésével Szalay Lászlónak háromszor kellett Deákot a felolvasásban felváltania. Ennek ellenére s bár a forró augusztusi napon a zsúfolásig megtelt teremben fülledt volt a levegő, a feszült figyelem, érdeklődés, sőt lelkesedés egy percig sem lankadt el; a felolvasást sűrűn szakították meg a zajos, sőt viharos tetszésnyilatkozatok s végén — az országgyűlési napló szerint — «óriási zajban kitörő közhelyeslés, léget rázkódtató taps és szünni nem akaró viharos általános éljenzés» jutalmazta a szónokot.

Az elnöktől elrendelt mintegy tíz percnyi nyugtalan szünet után, mely az eljárás módja iránti megegyezésnek volt szánva, a határozati párti öreg Bernáth Zsigmond szólalt fel s indítványozta, hogy ez az «angyali tollal» megírt felirat minden további vita és részletes tárgyalás nélkül egész terjedelmében egyhangúlag fogadtassék el. A Ház túlnyomó része beleegyezése jeléül azonnal felállott és helyeslésbe tört ki. Ekkor fölkel Tisza Kálmán, az ellenjavaslat egyik szerzője, és kijelentette, hogy ő a Deák javaslatában erős meggyőződését, legszentebb elveit, egészen lelkének titkos sejtelméig kifejezve találja, amiért a többség kívánsága előtt szívesen hajol meg. Emlékezetes szavakban utalt arra, hogy a nemzet bizonynyal nem fog fegyvert ragadni: csend lesz e honban és nyugalom, de ne reméljék elleneink, hogy az a sírnak élettelen csendje; csend lesz és nyugalom, de olyan, mint a természetben éjnek idején, melyből a piruló hajnallal megedzve, megerősödve támad az élet.

Ghyczy elnök minden ellentmondás nélkül, a nélkül, hogy a határozati párt javaslatát csak szóba is hozta volna valaki, kimondhatta, hogy a képviselőház e felirati javaslatot, mely az egész magyar nemzet közérzelmeit, közóhaját fejezi ki, egyhangúlag elfogadja s hozzájárulás végett a főrendekkel közli.

Ez az ihletes elhatározás valóban a perc szüleménye volt, mert az ülés előtt még voltak legalább száznegyvenen, kik

határozatot kívántak. Hogy a megegyezés létrejött s még a szabályellenes rögtöni határozathozatalba is mindenki belenyugodott, az elsősorban Deák műve ellenállhatatlanul meggyőző hatásának s annak tulajdonítható, hogy annak éles és határozott hangja tulajdonképen a felirati és határozati párt közötti minden elvi ellentétet kiküszöbölt. Ha voltak is elégedetlenek, azok nem mertek nyilatkozni s másrészt voltak sokan, akik az azonnali határozatot azért is indokoltnak tartották, mert attól féltek, hogy a felirat éles hangja miatt az országgyűlést rögtön szétugrasztyják s így nem lesz ideje a szabályszerű eljárás szerint határozatot hozni.

A főrendek augusztus 10-én gr. Szapáry Antal pártoló felszólalása után lelkesedéssel járultak hozzá a Deák «remekművé»-hez. A két elnök ezúttal is megbízást kapott a felirat személyes átnyújtására.

Habár már az augusztus 11.-i koronatanács elhatározta a magyar országgyűlés feloszlatását, a két elnök fogadtatása az uralkodó által augusztus 14.-én a szokásos formások között ment végbe s a császár mindössze ennyit mondott válaszképen: «Magyar királyságom országgyűlésileg egybesereglett főrendeinek és képviselőinek ezen feliratára feleletemet érett megfontolás után a legrövidebb idő alatt meg fogom küldeni.» Azután magánkihallgatáson fogadta Apponyit és Ghyczyt s ez utóbbinak — megbízható közlés szerint — azt mondta, hogy örül, hogy újból láthatja, de még jobban örülne, ha más tartalmú feliratot hozott volna. Mikor Ghyczy e megjegyzésre válaszolni akart, a császár szavába vágott azzal a kérdéssel, hogy meleg van-e Pesten? s a Ghyczy igenlő válaszával a kihallgatás véget ért.

A képviselőház a maga megszámlált napjainak hátralevő részét arra használta fel, hogy néhány közérdekű kérdésre nézve legalább anyagot nyújtson és irányt jelezen a jobb jövő számára. Több szakbizottság volt megbízva az erre vonatkozó előkészítő tanulmányokkal; ezek most meglehetősen sietséggel végezték be munkájukat s terjesztették elő jelentéseiket, hogy azok legalább kinyomathatók s közzétehetőek legyenek.

Legnagyobb horderővel bírt a képviselőház bizottsági munkálatai között kétségtelenül az, mely az Eötvös kezde-

ményezésére s az ő irányítása mellett jött létre a nemzetiségi kérdésben, s melyhez egy készítenő törvényjavaslat pontozatai is járultak, míg a bizottság néhány román tagja különvélemény gyanánt egy más törvényjavaslatot terjesztett a Ház elé.

A bizottság e jelentése szerint a következő főelvekben állapodott meg: *a)* hogy Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet alkotják; és *b)* hogy az országban lakó minden népek, névszerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz stb. egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.

Ezeket az elveket alkalmazzák azután a négy fejezetre oszló törvényjavaslati pontozatok az egyesek és testületek nemzetiségi jogaira, a törvényhatóságokra, az államhatóságokra és az országgyűlésre, abban a szabadelvű szellemben, amint azt azután hét év múlva az immár törvényalkotó országgyűlés a nemzetiségek egyenjogusításáról szóló törvényekben megvalósította. A román kisebbség javaslata természetesen ennél sokkal messzebbmenő partikularisztikus irányban próbálja a kérdést a keleti egyházak szervezetére is kiterjedőleg megoldani.

A képviselőház, különösen e kérdésre való tekintettel, nem érte be azzal, hogy a bizottsági munkálatot nyilvánosságra hozza; az augusztus 21.-i ülésben a Tisza Kálmán indítványára kimondta, hogy, bár a képviselőház törvényellenes ki nem egészítése, valamint a törvényes kormányközegek hiánya által akadályozva van a törvényhozói munkában, addig is, míg erre képesítve lesz, kijelenti, hogy 1. az országban lakó minden nemzetiségnek az ország területi és politikai integritásával nem ellenkező bármely igényeinek a feliratokban kifejtett elvek alapján való kielégítését; 2. a különböző valásfelekezetek közötti polgári és politikai teljes jogegyenlőségnek életbeléptetését és az izraelitákra kiterjesztését; 3. az úrbérrel rokon természetű mindennemű birtokviszo-

nyoknak a tulajdonjog sérelme nélkül, mindkét fél iránti méltányosság, kárpótlás, illetőleg megváltás alapján megszüntetését a törvények alkotására képesített országgyűlés első és legfontosabb teendői közé sorolja.

Ez a határozat már egy neme volt a végrendekezésnek, mellyel a végét bekövetkezni érző országgyűlés megbízójához, a nemzethez fordult. Azonban a legbecsesebb hagyomány, mely erről a rövid, de emlékezetes országgyűlésről a nemzetre szállott, mégis a két felirat volt, a Deák művei, melyek együttvéve — s a második talán még inkább, mint az első — valóságos hitvallását alkották a jogaiért és léteért küzdő nemzetnek, kijelölték a híven követendő irányt akkorra is, mikor a nemzetnek törvényes vezére, szószólója, képviselője nem lesz és felvilágosították az összes nemzeteket a felől: mit akar a magyar nép, mi az, amiért küzd és kinek van ebben, a hatalommal vívott egyenetlen harcban igaza. Még a magyar nemzeti politikával szemben gáncsoskodók is kénytelenek Deák ez alkotása s annak megtámadhatatlan igazságai előtt hódolattal hajolni meg; s a legfényesebb igazolását felfogásának találta meg Deák nagy politikai ellenfelénél, Kossuthnál, ki pár nappal a második felirat elfogadása után ezt írta Jósika Miklósnak: «Deák, mint a törvényesség embere, a nemzet törvényes jogait férfiasan megvédte. Akárhova fordul a kocka, e felírás után senki sem fogja mondhatni Európában akár azt, hogy a magyar a békés kiegyenlítés kísérletét ki nem merítette, akár azt, hogy csak egy hajszálnyival is többet kívánt, mint amihez törvényes jogát cáfolhatatlanul bebizonyíthatá. Ha e felírás után törésre kerül a dolog, Isten, világ s a történelem előtt csakis az osztrák házra hárítandó a felelősség. D'avoir mis l'ennemi dans le tort devant l'opinion publique nem csekély nyeresmény. S ez Deák érdeme.»

Benn az országban Deák feliratát ugyanaz a lelkesedés fogadta, amely az országgyűlés két házában elfogadásakor megnyilatkozott s amely elszánt bizalmat öntött a lelkekbe a jövővel szemben is.

Legcsodálatosabb volt azonban a Deák Ferenc feliratainak hatása a külföldre. Elmondhatjuk, hogy a magyar

ügy sem azelőtt, sem azóta soha az európai közvéleményben annyi megértéssel és oly rokonszenvvel nem találkozott, mint 1861 nyarán.

A legkülönbözőbb nemzetek érdeklődése a magyarországi fejlemények iránt Deák első felirati javaslata óta szakadatlanul nőtt és terjedt s elkísérte a nemzet küzdelmét egészen, bukásáig azért, hogy még bukását is dicsfényel övezzé. Az országgyűlés feloszlátásakor feltűnően sok külföldi hírlapíró jelent meg Pesten. Már ez az érdeklődés is megmagyarázza a jól értesültséget, mely a külföldi sajtót jellemezte ez időben a magyar kérdésre nézve, s a figyelmet, melyet arra fordított. De nagy része volt ebben az emigráció még külföldön maradt tagjainak is, különösen Horn Edének, ki Párizsban nagyon előkelő publicistikai állást foglalván el, tollát lelkesedéssel bocsátotta a magyar ügy szolgálatába. A Deák Ferenc második felirati javaslatát majdnem minden angol lap egész terjedelemben közölte s a XVII. századbéli Anglia Petition of right-jéhez hasonlította. A brüsszeli *Nord* párizsi levelezője — aki bizonyára maga Horn volt — azt írta, hogy ott most csak két nevezetes külföldi hírről beszélnek : a magyar országgyűlés második feliratáról és a Montenegróban készülő harcról ; augusztus 20.-a után a londoni lapok vezércikkei csak Magyarország és Amerika ügyeivel foglalkoztak. Rendkívüli melegséggel szállott Magyarország mellett síkra többször is a párizsi *Patrie*, a londoni *Saturday Review*, a *Mittelrheinische Zeitung*; a francia kormányhoz közelálló *Constitutionnel* s az angol *Daily News*, mely közel állott Lord Russelhez, szintén Magyarország mellé állott ; ugyanígy a brüsszeli *Nord* s a *Neue Frankfurter Zeitung*.

De talán legjelentősebb mind e hírlapi közlemények között a nagy angol világlapnak, a *Times*nek, mely soká csak óvatosan nyúlt hozzá a magyar kérdéshez, az országgyűlés utolsó napjaiban közzétett cikke, mely a szerkesztőség megjegyzése által csak kevéssé tompított éles támadást tartalmazott az osztrák politika ellen.

A hatalom és a magyar nemzet között lejátszódott nagy drámának már csak utolsó jelenete volt hátra : a feloszlátás ; bekövetkezett az is csakhamar, hiszen a Deák második fel-

iratának elhangzása óta nem kételkedett többé senki ebben a kimenetelben.

A feloszlatast tulajdonképen már az augusztus 11.-én az uralkodó személyes elnöklete alatt megtartott miniszteri értekezlet szükségesnek találta, amikor maga Forgách kancellár oda nyilatkozott, hogy miután a második felirat a megegyezés fonalát maga eltépettnek jelenti ki, más rendszabály nem marad hátra; Forgách már a feloszlató leirat tartalmát is körvonalazta s az annak következtében szükségessé válható intézkedések is — mint látni fogjuk — megbeszélés tárgyául szolgáltak.

Hogy e kérdést az utóbb Rainer főherceg-elnöklete alatt augusztus 16.-án és a következő napokon tartott minisztertanácsok mégis még egyszer beható vita tárgyává tették, az a még hivatalukban maradt Apponyi országbíró és Mailáth tárnok közbelépése következtében történt, kik az utolsó percben még mindent elkövettek arra nézve, hogy a magyar országgyűlés csak elnapoltassék, föl ne oszlattassék s akiknek sikerült Forgách kancellárt is a maguk oldalára vonni, míg gr. Esterházy Móric nem tért el előbbi álláspontjától. Az elnapolás pártolói utaltak a nagyobb izgalomra és hevesebb agitációra, mellyel a feloszlata s jár s a valószínű tömeges leköszönésekre, melyek a közigazgatásba zavart hoznának; a feloszlata s nál való közreműködésre nehéz lesz polgári állású kir. biztost is találni. Schmerling ékesszólásának egész fényét ragyogtatta, hogy ezeket az érveket megdöntse. Szerinte a királyi tekintély utolsó maradványa is elenyésznek, ha az utolsó felirat felségáruló kijelentéseire a koronának nem volna bátorsága azonnali feloszlata s ssal felelni. Veszedelemesebb lesz az izgatás, ha az izgatók megtartják képviselői jellegüket, mint ha a feloszlata s következtében elvesztik azt. Felhábordással hallotta az államminiszter, hogy esetleg a «király szolgál» között nem fog akadni senki, ki a biztosi szerepre vállalkoznék; hát azok az országbárok, kik a Habsburg-háznak köszönhetik fényes állásukat, akik az októberi diplomát ajánlották, most a népszerűség kedvéért cserben hagynák urukat? Ő egyébiránt meg van róla győződve, hogy az országbíró vállalkozni fog a megbízata s ra, ha azt az uralkodó ráruházza.

Schmerlingnek könnyű volt győznie ; Forgách már első felszólalásában kiterjeszkedett arra is, hogy, amennyiben feloszlatásra kerül a sor, magyar nemzetiségű, magasrangú katonai személy volna a végrehajtással megbízandó. Mikor azonban az államminiszter Magyarország további megalázása céljából a mellett kardoskodott, hogy a feloszlatás nem leirat, hanem manifesztum formájában hozassék köztudomásra, ebben a kérdésben már osztrák kollégái is cserbenhagyták. Határozatba ment a leirat, azt azonban Forgách már nem tudta kieszközölni, hogy az új országgyűlésnek — a 48.-i törvény értelmében — három hónap alatti összehívása határozottan kilátásba helyeztessék.

Megállapodás történt még arra nézve is, hogy a felosztást kimondó leirat gr. Apponyi országbíróhoz, mint a főrendiház elnökéhez küldessék kihirdetés és a képviselőház elnökével leendő közlés végett. Miután Apponyi — kit ezért távollétében az osztrák miniszterek szemrehányásokkal halmoztak el — a kir. biztos szerepre vállalkozni nem volt hajlandó, azzal gróf Haller Ferenc táborszernagy bizatott meg oly utasítással, hogy ellenkezés esetében a felosztást katonai karhatalommal vigye keresztül, ami az országgyűlés két házában is tudomására lesz hozandó. A minisztertanácsban fölmerült kérdéssel szemben az a nézet emelkedett érvényre, hogy, bár a tartományi gyűlésekben szokásban van a felosztás kihirdetése után búcsúbeszéd tartása, ez a magyar országgyűlésen meg nem engedhető, amiért a királyi biztos felelőssé lesz teendő.

Augusztus 19.-én Pesten a vármegye házába Ghyczy Kálmán képviselőházi elnök értekezletre hívott össze harminc képviselőt s közölte velök, hogy értesülése szerint az országgyűlést a legközelebbi napokban fel fogják oszlatni s fölvetette a kérdést, hogy ezzel szemben a képviselőház milyen állást foglaljon el. Deák Ferenc rövid jegyzőkönyvi óvást tartott szükségesnek s válaszolt annak tartalmát. Az értekezlet helyeselte Deák indítványát s megbízta az elnököt, hogy, mihelyt a felosztató elhatározásról értesül, hívja össze a házat Deák indítványának előterjesztése céljából. Már két nap mulva, 21.-én reggel előbb újabb értekezlet volt, majd délben zárt-

ülés; mindkét összejövetel alkalmával Deák fölolvasta a teendő óvás szövegét, amelyet nagy tetszéssel fogadtak.

Ugyanaz nap délután 4 órakor a képviselőház nyilvános ülésre gyűlt össze, amelyen Ghyczy megtette jelentését a felirat átadásáról; azután Bónis Samu képviselő szólalt fel és hivatkozva arra, hogy nem csupán hírből tudják, hogy az országgyűlés napjai meg vannak számlálva, felhívta a képviselőház figyelmét a feloszlattással szemben szükséges intézkedésekre.

Ekkor szót emelt Deák Ferenc és szintén szükségesnek jelezte, hogy az országgyűlés végpillanatában óvását jelentse ki aziránt, ami eddig és ezentúl törvénytelenül történt és történni fog; mindjárt fel is olvasta megszóvegezett óvását, mely röviden újra elősorolta a törvénysértéseket, melyek az országgyűlést alkotmányos működésében megakadályozták. Hangsúlyozta, hogy az érintkezések fonalát az uralkodói leirat szakította meg, midőn alkotmányunkat oly térre kívánta szorítani, melyre az országgyűlés jogszerűleg nem léphetett. «Meggyőződésünket, — mondja tovább az óvás — hogy Ő Felsege alkotmányunkat a Pragmatica Sanctio értelmében visszaállítani nem szándékozik, meg fogja erősíteni az, ha az országgyűlés feloszlattása bekövetkezik, mert az e törvények rendelkezésével ellenkezik. Az 1848.-i IV. tcikk szerint az országgyűlést feloszlalni mindaddig nem lehet, míg a minisztérium a mult évi számadásokat s a következő költségvetést elő nem terjeszti s az országgyűlés azok iránt határozatot nem hoz. De a törvény e rendelkezése nem teljesített s nem is teljesíthető mindaddig, míg a felelős minisztérium visszaállítva s az országgyűlés kiegészítve nincs. Azt is rendeli az említett törvénycikk, hogy az országgyűlés feloszlattása után három hónap alatt az újabb országgyűlés összeüljön. Ha tehát a feloszlattás után az országgyűlés a törvényben kitűzött időre ismét össze nem hivatik, a törvény rendelkezése ezáltal is újabban sértve lesz. Mi tehát kénytelenek vagyunk már előre minden ily eljárást alkotmányellenesnek és a tizenkét évig fennállott abszolút rendszer további folytatásának tekinteni. Az erőhatalomnak tetteleg ellen nem szegülhetünk, de azok ellen, mik ekkép történnek, ünnepélyes óvást teszünk és ki-

jelentjük, hogy minden jogilag fennálló törvényünkhöz és így az 1848.-i szentesített s országgyűlésileg meg nem változtatott törvényekhez is szorosán ragaszkodva, a hatalomnak minden oly lépését, mi azokkal ellenkezik, alkotmányellenesnek fogjuk tekinteni.»

Ehhez az óváshoz Deák még néhány szót fűzött hozzá. «Nekünk — úgymond — egyetlen fegyverünk a törvény és ügyünk igazsága, erre támaszkodva kell a hatalom fegyverével szemben állani . . . Az igazság végre győzni fog és nekünk abba kell minden reményünket helyeznünk . . . Nem szabad, nem lehet nekünk a törvény terét soha semmi szín alatt és semmi esetben elhagyni, mert csak ez az a biztos tér, hol fegyveres erő nélkül, fegyveres erő ellenében is megállhatunk . . . Én azon meggyőződést táplálom keblemben, hogy az országgyűlésnek ezt a példáját mind a törvényhatóságok az országban, mind az egyes polgárok a hazában híven követni fogják, azaz megmaradván a törvény alapján, a törvénytől nem távoznak, a törvényhez szigorúan ragaszkodnak és akár jobbra, akár balra, mi törvény ellen volna, azt se helyeselni, se követni nem fogják. A törvényhatóságok míg így fennállanak, addig a törvény értelmében fognak működni; öngyilkosságot nem fognak elkövetni; a sors csapásait nyugodt kebellet fogják várni . . . A türésnél legfőbb, hogy méltósággal tűrjünk, a méltóságot pedig a törvényesség adja meg és semmi más.»

Óriási, leírhatatlan lelkesedéssel fogadta és emelte egyhangú határozattá a képviselőház Deák Ferenc óvását, elhatározva annak, hozzájárulás végett, a főrendiházzal való haladéktalan közlését is.

Semmi jele nem volt tapasztalható annak, mintha a határozati párt a Deák óvásával egyet nem értett volna. A határozati párt külön érvényesülésének egyetlen ténye Tisza Kálmánnak már ismertetett indítványa volt, melyet a Deák óvásának elfogadása után terjesztett elő, melyet Deák nem ellenzett s a képviselőház egyhangúlag elfogadott, de melynek célja inkább az volt, hogy az elintézetlenül maradt bizottsági jelentések kapcsán az országot tájékoztassa az országgyűlésnek ama szándékai felől, melyek kivitelét a felosztatás meg-
hiúsította.

Mindjárt a képviselőház ülése után, esti 7 órakor a főrendek is ülésre gyűltek össze, melyben egyhangúlag magukévá tették Deák Ferencnek a képviselőháztól már elfogadott óvását.

Ezt az ülést egyébként is nevezetessé tette Mailáth György főtárnokmesternek egy váratlan hosszabb beszédje, melyben férfiasan igyekezett az októberi férfiak eljárását igazolni, s reményét fejezte ki, hogy a helytelenül értesített fejedelemtől a helyesebben értesítendőhöz a felebbezés még mindig lehetséges lesz. Erre gróf Teleki Domokos válaszolt, hangsúlyozva, hogy ha a nemzet legjobbjai közt egyetértés fog uralkodni, meg fogjuk tudni oldani nehéz feladatunkat.

A következő nap reggelén érkezett meg Pestre gróf Haller Ferenc kir. biztos, ki nyomban magához kérte Apponyi és Ghyczy elnököket s átadta nekik az országgyűlés feloszlatására és az ő kiküldetésére vonatkozó leiratokat azonnali kihirdetés végett. Ghyczy följegyzései szerint nekik közóhajtásuk volt, hogy az országgyűlés erőszak tényleges alkalmazása nélkül oszlattassék fel. Kérdést intézett tehát gr. Hallerhez, hogy azon esetre, ha az országgyűlés a leirat felolvasása után szét nem oszlanék, mi fog történni? Erre Haller határozottan kijelentette, hogy ezen esetre utasítva van a szétosztatást katonai erővel eszközölni. Ennél több Ghyczynek nem kellett; a békés és ildómos eloszlás biztosítva volt; ámbár — jegyzi meg — «mástól félni nagy ok különben sem volt, mert ezen időben éppen a leglármásabbak voltak a leggyengébbek.»

Ugyanezen napon, vagyis augusztus 22.-én déli egy órakor gyűlt össze a képviselőház utolsó ülésére. A hangulat rendkívül lelkes volt; már belépésükkor zajos éljenzés fogadta Ghyczy elnököt, br. Vay Miklóst is és főképp Deák Ferencet. Az elnök felolvastatta azt a leiratot, mely gr. Haller kir. biztos kiküldetését tartalmazza azzal az utasítással, hogy rendeleteinek az országgyűlés engedelmeskedni tartozik. A leirat bevezetése, mely Haller címeit és rendjeleit sorolja fel, derűtséget keltett. Azután Ghyczy közölte a Házzal, hogy a kir. biztos felhatalmazta őt annak kijelentésére, hogy, amenny-

nyiben az országgyűlés a feloszlató leirat ellenére szét nem oszlanék, katonai erőt fog alkalmazni. Ezt a képviselőház némi zúgással fogadta.

Ezután felolvasták a feloszlató leiratot, melynek érdelemleges része így szólt: «Miután az immár csaknem öt hónapig működő magyar országgyűlés hozzá intézett felszólításainkban kifejezett várákozásainknak meg nem felelt, s miután Mi szívünk sajnálatára Magyarországunk érdekében hasznos tevékenységet többé nem várhatunk oly országgyűléstől, mely magasztos hivatását a jelen válságos időkben minden érdekelt felek legnagyobb kárával annyira félreismerte, miszerint a lehetséges kiegyenlítés fonalát egyenesen elszakasztottnak nyilvánította azért, mert oly követelések nem teljesítették, melyeknek hordereje a megengedhetőség határain messze túlterjed, kényszerítve érezzük Magunkat a f. év Sz. György hava 2.-ik napjára egybehívott országgyűlést feloszlítani, amint azt ezennel fel is oszlatjuk, egy új országgyűlésnek a lehetőséghez képest hat hónap leforgása alatti összehívását Magunknak fenntartván.»

A gr. Forgách Antal és Rohonczy Ignác által ellenjegyzett leirat felolvasását többször zúgás szakította félbe. Utána fölkelt Bernáth Zsigmond s röviden kifejezést adott a képviselőház fájdalmának, mellyel a kényszerűségnek enged, újra utalt a tegnap elfogadott óvársra és hálás szavakkal vett búcsút a Ház tisztviselőitől.

Ekkor — szünni nem akaró, viharos éljenzés és taps között — szólásra emelkedett Deák Ferenc és rövid, egyszerű szavakban kijelentette, hogy az országgyűlés az erőszaknak enged, de ragaszkodik a mindkét háztól elfogadott óváshoz.

Végül Ghyczy elnök mondott hosszabb, meglehangú búcsúbeszédet, melyben visszapillantást vetett a lefolyt országgyűlésre, melynek nem volt más feladata, mint hogy fenntartsa, megóvja s visszakövetelje az ország eltörölhetetlen ősi jogait. E feladatnak a képviselők teljes mértékben és nemesen megfeleltek. Akármiként forduljon a kocka, az utókor is hálásan fogja elismerni az országgyűlés érdemeit; s ha a sors rendelése szerint ismét súlyos szenvedések várná-

nak a nemzetre, annak képviselői vigasztalást fognak találni a tudatban, hogy kötelességöket híven teljesítették s el fogják mondhatni azzal a férfúval, ki vallásos meggyőződéséért az 1520. évben a német-római birodalom országgyűlése előtt vádltképen állott: «Itt állunk, másképen nem tehetünk, Isten segítsen meg.» Az országgyűlés működése megszűnván, a nemzet ügye most már a nemzet kezébe lesz letéve. A nemzet be fogja váltani képviselőinek szavát, s híven, állhatatosan fog ragaszkodni alkotmányos jogaihoz, melyeken kívül számára nincs üdv. E szavakkal végezte beszédjét: «Isten Önökkel, állhatatosság, hazafiúi áldozatkészség nemzetünknek! áldás Hazánkon!»

A jegyzőkönyv hitelesítése után a képviselők viharos «Éljen a haza!» kiáltások közt hagyták el a termet.

Egy negyedórával később a főrendiházban is kihirdették a felosztatást. Itt gr. Károlyi Lajos fejezte ki a főrendek ragaszkodását óvásukhoz s azt, hogy az erőhatalomnak engednek. Apponyi országbíró mint elnök mondott köszönetet a tapasztalt támogatásért. «Habár — úgymond — azok, kiket a haza iránti kötelesség, a jog szentsége iránti kegyelet és a közügy iránti hűség egy szívvel és egy lélekkel egyesített, ezúttal meghiusult reményekkel távoznak el egymástól: mindazonáltal feloldhatatlan marad az a kötelék, mely őket szellemileg egymáshoz s a haza szent ügyéhez fűzte.» A főrendek is zajosan éltetve a hazát hagyták el gyűléstermüket.

Bár a minisztertanácsban az a vélemény uralkodott, hogy a magyar országgyűlésen a szokásos búcsúbeszédeket nem szabad megengedni, a kir. biztosnak volt annyi tapintata, hogy az elhangzott beszédek ellenére minden beavatkozástól tartózkodott. Mikor a képviselők elhagyták a múzeum palotáját, az utcán néhány ágyúüteget vontak, állítólag az ő megfélemlítésökre; tényleg sehol a legkisebb rendzavarás, vagy összeütközés sem fordult elő. A feloszlott országgyűlés tagjai abban sem voltak akadályozva, hogy a felosztatás napján búcsúlakomára gyűljenek össze a Városliget előtti lövöldében, ahol az első pohárköszöntő a nemzet bölcsének, Deáknak szólt. A képviselők testületileg tisztelegtek Deák Fe-

rencnél és Ghyczy Kálmánnál; a főrendiház tagjai pedig a primás vezetése mellett megható búcsút vettek elnöküktől, Apponyitól, ki különösen a főispánokat arra kérte, hogy szigorúan ragaszkodjanak a törvényességhez, magára nézve pedig ígérte, hogy ő, mint országbíró oda fog törekedni, hogy a törvénykezés folyama fenn ne akadjon.

Ezzel az emlékezetes 1861.-i országgyűlés véget ért; a nemzetnek tavasszal bátortalanul sarjadzó reményeit a nyár heve elhervasztotta. Ismét a bizonytalan, mindenképen sötét jövő elé volt állítva.

BERZEVICZY ALBERT.

KÜLPOLITIKAI IRÁNYOK A MAGYAR TÖRTÉNETBEN.

A világháború eredményeit magyar szempontból mérlegelve, passzívaink hosszú sorozatával szemben egyedüli aktív tételként az államszövetség szétbomlásával visszanyert függetlenségünket, külpolitikai souverainitásunkat könyvelhetjük el. E függetlenség és souverainitás értéke a szétvagdalt régi köteléket a nemzet testébe mélyedő súlyos láncokkal helyettesítő trianoni rendelkezések tükrében ma még nagyon is problematikusnak tetszik; mégis kétségtelen, hogy nemzetünk a mohácsi vész óta most jutott először önrendelkezési jogának birtokába, most nyílt először alkalma és módja önálló külpolitikai cselekvésre. Külpolitikánk irányítása így saját kezünkbe kerülvén, birtokába jutottunk a passzív mérleg miatt nemzeti életünket fenyegető csőd elhárítására alkalmas politikai eszközöknek, de mikor a sor cselekvésre került, kiderült, hogy ezekkel az eszközökkel élni nem igen tudunk.

A magyar külpolitika századokon át a Habsburg-világbirodalom, majd az osztrák nagyhatalom külpolitikájának függvénye volt, a kiegyezés óta pedig a monarchia nagyhatalmi politikájában olvadt fel. Az önálló külpolitikának ez a hiánya meggátolta az egészséges külpolitikai közvélemény kialakulását. Külpolitikai nevelés és diplomáciai gyakorlat híjján nemzeti társadalmunk, sőt politikai közvéleményünk sem tudott megfelelő tájékozódásra szert tenni s mikor a cselekvés ideje elkövetkezett, tanácstalanul álltunk a reánk meredő nagy problémák előtt.

A régi nagyhatalmi állás nagyítóüvegének hamis világtításában saját helyzetünket illetőleg támadt optikai csalódás s a reális erőviszonyok félreismerése betegesen fantasz-

tikus koncepciók kitermelésére vezetett. A nyugati kultúr-
népekkel szemben sérelmek és veszteségek miatt méltán
kelt elkeseredésünk a természetes visszahatás erejével vál-
totta ki széles rétegekből a nyugatellenes orientáció vágyát.
Egyedülvalóságunk — melynek tudatában egykori élet-
társaink mohó étvágya erősített meg — irreális szövetségek,
velünk semminő érdekközösségben nem álló távoli népek-
kel való szövetkezések délibábját idézte elénk. E fantasz-
tikus és irreális koncepciók hirdetői rendszerint történeti
kapcsolatokra és történeti előzményekre hivatkozva igye-
keznek elképzeléseiket a közvéleményre kényszeríteni s a
multra hivatkozva állnak a realitások körében mozgó poli-
tikusok munkájának útjába.

E jelenségek láttára s a helyes külpolitika egyik leg-
fontosabb előfeltételét a mindenkori orientáció történeti meg-
alapozásában ismerve fel, a gyermekbetegségekből való
lassú kilábolás időpontjában nem látszik feleslegesnek egy
pillantást vetnünk a magyar külpolitika multjára. Gyakor-
lati szempontból különös jelentőséghez jut ez a történeti
visszapillantás, ha meggondoljuk, hogy a magyar külpolitiká-
nak ezer év óta mindig ugyanazokkal az erőtényezőkkal kell
számolnia. A magyar nemzet szomszédságában működő
és életére ható erők — népek és nemzetek folytonos válta-
kozása, államalakulások bomlása és keletkezése ellenére —
mitsem változtak a honfoglalás óta. Ezért a magyar kül-
politika jellegzetes irányait keresve s e történeti irányok
jelentőségét mérlegelve, nem elégedhetünk meg a közelebbi
mult tanulságainak megszívlelésével, hanem vissza kell
nyúlnunk távoli időkbe, mikor először jelentkeztek politikai
életünknek ma is sorsdöntő nemzetközi problémái.

*

Európa a középkorban három — faji, kulturális, világ-
nézeti és politikai tekintetben egyaránt önálló egységet
alkotó — területi körzetre tagolódott. A nyugat-római biro-
dalom és a vele északon szomszédos Germánia területén
az összes latin, kelta, germán népeket és néhány nyugati
szláv törzset is felölelő latin-germán keresztény kultúr-

közösség alakult ki. Az egykori kelet-római birodalom örökébe a keleti görög-szláv kultúrközösség lépett, mely az északkeleti nagy erdőségből délre húzódó orosz-szlávokat is magába szívta. Az oroszok és balkáni szlávok közé ékelődve, az egykori szarmata-szkíta világ helyén ázsiai hún-török népelemek nomád jellegű kultúrkörzete terült el. E három kultúrkör határa nem volt állandó. Az V—VIII. századig az ázsiai török kultúrszféra az Alpeseikig és az Adriáig terjedt, a VIII. század végén viszont a Don és Volga vidékére szorult vissza. A nyugati latin-germán és keleti görög-szláv közösségek a IX. században a Közép-Duna vonalánál közvetlen szomszédokként érintkeztek, e század végén azonban ismét visszahúzódtak megelőző századi határaik mögé. A magyarok megjelenése vert közéjük éket s ezzel újra akuttá vált a Duna-Tiszavidék hovátartozásának problémája.

Maguk a honfoglaló magyarok nem tartoztak e három kultúrkör egyikéhez sem. A magyar nemzet finn-ugor és bolgár-török (ogur) elemek összeolvadásával az Urál-vidéken Európa és Ázsia határterületén született s kárpátalji honfoglalása előtt negyedfélszázadig élt Európa délkeleti határvidékén a kisázsiai arab-perzsa és a pontusi görög kultúrkörök közvetlen szomszédságában. Ha a nemzet egyik alkotó eleme egykor tagja volt is az ázsiai törökség nagy közösségének s ha kultúrája túlnyomóan török jellegű maradt is, a IX. században a magyarság bolgár rokonaival és kazár élettársaival együtt egy önálló törökös, de finn-ugor, iráni és görög kultúrelemekkel telített, keleteurópai félnomád kultúrközösségnek tagja volt, mely a faji és kulturális rokonság dacára is ellenségként állt szemben az ázsiai nomád-török világgal. A IX. században ez a délkeleteurópai bolgár-magyar-kazár kultúrközösség felbomlott. A dnyeperi bolgárok még a VII. század végén a Balkánra költöztek s két század alatt beolvadtak a balkáni görög-szláv közösségbe. A volgai bolgárok, baskir-magyarok és kazárok a nyugatra törő besenyők, úzok, kunok és tatárok áradatának sodrába kerülve, elmerültek, felszívódtak, politikai és kulturális tekintetben is beolvadtak a föléjük telepedő ázsiai törökségbe. A magyarok viszont a besenyők elől a Duna-Tisza síkjára húzódva,

az imént jellemzett három kultúrkör határzónáján telepedtek meg s az északi és déli szomszédságukban élő pogány lengyel és századok óta keresztény, de Róma és Bizánc közt ingadozó horvát néppel együtt mintegy eleven választófalaként ékelődtek a határaikon túl kezdődő három kultúrkörzet közé.

A pánszláv elmélet, mintha a magyarok honfoglalásával a szláv egységet bontották volna meg, hiú feltevés, mert a különböző kultúrkörhöz tartozó szláv népek sohasem alkotnak ilyen egységet. Megbontották azonban Középeurópa addigi hatalmi egyensúlyát, éket verve a Duna-vonalnál találkozó nyugati és keleti keresztény közösségek közé s mindkettejüket elválasztva a nyugat felé tóduló ázsiai törökségnek a Keleti-Kárpátokig hatoló besenyő előhadától. A magyar nemzet három világ, három egymással ellentétes, sőt ellenséges kultúrkörzet ütközőpontján telepedett meg s helyzete később sem változott. A keleti határon egymást gyors egymásutánban felváltó besenyők, úzok, kunok, tatárok ugyanannak az ázsiai nomád kultúrának, a keresztény világgal ellenséges török-tatár hatalomnak a képviselői. A déli határon váltakozva emelkedő és hanyatló bolgár-szláv, bizánci, szerb hatalmak ugyanannak a görög-szláv kultúrának hordozói. Nyugaton a bajor és lombard, cseh, osztrák, karantán és velencei tartományuraságok, a német-római császárság és a pápaság ugyanannak a latin-germán kultúrvilágnak reprezentánsai voltak a történet más-más korszakában. Nyugaton az újkor sem hozott változást; a német és olasz hatalom a régi birodalomnak egyenes örökösei. Keleten azonban a XV. században helyet cserélt a két hatalmi tényező. Az oszmán törökség Kisázsia felől behatolva, a bizánci császárság örökét vette át s Magyarország déli és keleti tartományain át, a Dnyeper-vidékig nyomulva, egyesült a krími tatár töredékkel. A görög-szláv kultúra súlypontja viszont a tatárral szaturált orosz hatalom növekedésével északra helyeződött át. A XIX. században azután az orosz hatalom saját érdekkörébe vonta az Európából fokozatosan kiszoruló török hatalom romjain újraéledő balkáni államokat s egységgé kovácsolta a két keleti kultúrszférát. Bármennyire hangzottassák is aktuális politikai áramlatok

hatása alatt némely balkáni népek a nyugathoz tartozásukat, latin vagy turáni eredetüket, a Bizáncban gyökerező történeti kultúra mégis mindannyiukat a keleti görög-szláv kultúrkör tagjaivá avatja. A bizánci császárság és a tatár hatalom tradícióit s a két keleti kultúrkör nyugatellenes törekvéseit, nyugattól idegen morálját és kultúráját átöröklő Orosz-birodalom — a maga balkáni exponenseivel együtt — egyes utóda a középkori Magyarországgal keleten és délkeleten szomszédos görög-szláv és török-mongol hatalmaknak. A magyar nemzet multban és jelenben egyaránt a nyugati és keleti világot elválasztó határzónán élén, külpolitikájában ezer év óta ugyanazzal a nagy problémával, a keleti és nyugati erők egyensúlyozásának, a köztük való biztonságos elhelyezkedésnek nehéz kérdésével áll szemben. Külpolitikai történetének minden jelensége e sorsdöntő probléma függvénye.

*

A magyar törzsszövetség népe közvetlenül a honfoglalás előtt került első ízben szembe Kelet vagy Nyugat problémájával, mikor az ázsiai törökség Európába törő besenyő ágazata Kuban-Don-vidéki régi hazája elhagyására kényszerítette, s a kazár szövetségtől elszakítva, a Dnyeper és Alduna közére üzte. Nemzetünk ezen a támadásnak minden oldalról kitett etelközi sík területen kényszerült először önálló külpolitikai cselekvésre, miután Árpád személyében első örökös fejedelmét megválasztotta. A keleti veszedelemmel, a Dnyeperig nyomult új besenyő szomszéd keletről várható új támadásával s a magyarok megjelenését idegesen néző balkáni bolgár hatalommal szemben, valamint a végleges megtelepedésre alkalmas nyugati földterület megszerzésének előkészítéséhez is szövetségesekre volt szükség. Árpád fejedelem és vezértársai e szövetségeket — Bölcs Leó bizánci és Arnulf frank-római császár személyében — nyugaton találták meg. Ez a kettős szövetségkötés egyértelmű volt a nyugati orientáció kezdetével, ami utóbb az új haza megszállásának mikéntjében is kifejezésre jutott: a magyar település súlypontja a Dunavidékre esett, szemben a hunok és avarok Tisza-vidéki településével.

Az egocentrikusan gondolkozó egykorú császári udvarok és a nyomukban járó modern történetírók feltevése, mintha e szövetségek megkötésénél egyoldalúan a császárok akarata érvényesült volna, téves. A császári diplomáciák minden időben módot találtak a «barbárok» eszközként való felhasználására és gyakorta irányítói voltak azok külpolitikai akcióinak. Kétségtelen mégis, hogy a barbároknak s különösen a fejlett katonai szervezetben élő török kultúrájú népeknek is megvolt a maguk külpolitikai akarata, kiválóbb fejedelmek pedig — Attila, Baján, a türk és kazár fejedelmek s a mi Bulesunk is — mesterei voltak a császári diplomatákat nem egyszer megcsúfoló barbár diplomáciának. Árpád és vezértársai is tudatosan tértek a nyugati orientáció útjára s külpolitikájuk tudatosságát bizonyítják a következő korszak eseményei is.

A honfoglalást követő «kalandozásokban» egykorú külföldi krónikások és későbbi hazai hagyomány nyomán a történetírók még ma is minden magasabb, politikai célzattól mentes hadikalandokat — ösztönös rablóhadjáratokat, avagy dicsőséget és zsákmányt kereső katonai vállalkozásokat — szoktak látni. Pedig e hadjáratok hátterében világosan felismerhető a politikai indok. Céljuk az új haza határainak biztosítása, a várható ellentámadások elhárítása és megbízható nyugati szövetségesek szerzése volt. A magyar nemzet vezérei — Etelközön vett nyugati orientációjukhoz híven — a honfoglalás után tudatosan helyezkedtek kelet és dél felé, vagyis a besenyő és bolgár hatalmakkal szemben defenzív állásba és az új hazába telepedő barbárok rendes szokása szerint tudatosan léptek offenzívába nyugati szomszédaik ellen, így akarván megelőzni az imént megszállt terület régi urainak várható támadását. Az első tizenöt év alatt Itália, Horvátország s — a szövetséges Arnulf császár halála után — a Németbirodalom keleti határtartományai — Ostmark, Karintia és Morvaország, majd ezek hódoltatása után Bajor-, Cseh- és Szászország — ellen intézett támadások hártották el a pannóniai, osztrák és morva tartományok elfoglalásával megsértett Németbirodalom támadó fellépését. Ezek sikere biztosította a Mura-völgyig, az Enns-folyóig és Csehország

keleti határáig terjedő új haza nyugati határzónájának zavartalan birtoklását. S ezek a hadjáratok szerezték meg a magyaroknak szövetségesekül Arnulf bajor herceget és I. Berengár lombardiai királyt és mindkettejük utódait.

Ez a bajor-lombard-magyar szövetség — a német-olasz-magyar szövetség gondolatának első embrionális formája — az érdekközösség kölcsönös felismerésén alapuló, állandó jellegű külpolitikai kapcsolattá lett. A központi hatalom ellen lázadó német és olasz tartományurak — a bajor Arnulfidák és I. Berengár, Hugó, II. Berengár lombardiai királyok — a X. század első felében magyar fegyverek támogatásával vívták meg harcaikat vetélytársaikkal és a császári hatalommal. A X. század nagy magyar hadvezére és diplomatája, Bulcsu karkász, pedig e szövetségesekre támaszkodva, tartományaikban biztos felvonulási és visszavonulási terepre találva, bonyolította le az Atlanti-óceánig, a Pyreneusokig és Középitáliáig vezető, attilai méretű hadjáratait s erre a nyugati támadás veszedelmét elhárító összeköttetésre támaszkodva, adta fel kelet felé a defenzív állást és vette tervbe a hanyatló bolgár hatalom elleni aktív fellépést. A magyar királyság később balkáni expanziójának — a középkori magyar nagyhatalmi politikának — csíráit magában rejtő bolgárelenes politikának előkészítő lépése volt Árpádházi Tormásznak, Bulcsu karkásznak és a gyula méltóságot viselő vezértársának konstantinápolyi látogatása s a két utóbbinak keresztény hitre térése. E szövetség kihasználására azonban nem kerülhetett sor, mert Bulcsunak a legnagyobb barbár fejedelmek diplomáciájára emlékeztető koncepciója hajótörést szenvedett a német-római császárságot megalapító szász császári háznak a nagykárolyi hagyományokat felelevenítő politikáján.

A keleti veszedelem a X. század derekára a besenyők és bolgárok hatalmának elhanyaglásával elmúlt, de ugyanakkor teljes komolyságában bontakozott ki a magyar nemzet történeti életének másik nagy problémája: az egykori Pannoniára s a vele szomszédos osztrák és morva tartományokra Nagy Károly és utódai jogán igényt tartó német-római császárság agresszív hódítópolitikájában gyökerező német

veszedelem. Nagy Ottó az uralma ellen lázongó hercegeket — köztük a magyarok bajor és lombard szövetségeseit — megálázva és leigázva s a magyarokkal szomszédos keleti határtartományokat, Bajorországot és a veronai határgrofságot, saját testvéröccse uralma alatt egyesítve, előbb régi nyugati szövetségeseiktől fosztotta meg, majd a lechmezei csatában aratott döntő győzelemmel és legkiválóbb vezéreik kivégzetésével a Lajtán- és Morván-túli területek feladására, nyugat felé merőben védekező politikára kényszerítette a magyarokat, kik a lechmezei nagy vérveszteség után a Balkán felé sem kezdhettek többé nagyobbjelentőségű akciókat.

Mint száz év előtt az Etelközön, a nemzet újra a lét vagy nemlét kérdése elé került. Nyugaton a világalomra törő német-római császárság növekvő hatalma állt fenyegetően és harcrakészen a Duna vonaláig magának igényelt magyar föld határán. Délkelet felől pedig ugyanekkor a Makedón-ház uralma alatt új életre kelt bizánci császárság közeledett a végóráit élő Bolgária testén átgázolva a határok felé. A magyarságra két nagy és fejlődő hatalom közt, elszigetelt helyzetében a frank és bolgár hatalmak elleni küzdelemben elbukott avarok sorsa várt, mikor Géza fejedelem politikai éleslátása és a császári ház kebelében kitört testvérharc új helyzetet teremtettek.

Géza fejedelem a lechmezei vereség óta állandó elszigeteltségben rejlő veszedelmet felismerve, visszatért a nyugati orientációnak korábban járt útjára. Barátságos érintkezést keresett a nyugati birodalom hatalmas császárával s békés törekvéseit követség útján bejelentve, térítőket kért, hogy népével együtt a kereszt jegyében kapcsolódják be a nyugati latin-germán kultúrközösségbe. Elhatározásával voltaképpen csak végső következményeit vonta le a honfoglalástól a lechmezei csatáig állandó magyar politikának. Konceptiója csupán abban különbözött Bulcsuétól, hogy míg az a császári hatalommal szembenálló közvetlen szomszédokkal szövetkezett, Géza Árpádhoz hasonlóan s a megváltozott viszonyokhoz képest magával a magyar határig szilárd hatalommal uralkodó császárral lépett szövetségre. Az öreg Ottó császár kétségtelenül a magyarok majdani hódoltatásának, egyházi és

politikai függőségük biztosításának hátsó gondolatával s Pannónia hűbéres tartományként leendő visszaszerzésének reményével fogadta és karolta fel Géza szándékát. Géza egyszerűen békét akart, hogy a belső rendet és központi hatalmat megeremtve, majdan nyugati mintára megszervezett királyi hatalommal és pihent erővel vehesse fel a küzdelmet minden nyugat vagy kelet felől jövő támadással szemben. Egy magasabb cél érdekében megalkudott a tényleges viszonyokkal, de mikor alkalom kínálkozott a veszedelmes császári hatalom gyengítésére, azt azonnal megragadta. Ez az alkalom II. Henrik bajor herceg lázadásával következett el. Segítette-e Géza csapatok küldésével Henriket II. Ottó császárral vívott testvérharcában, nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy Henrik leveretése után a császár bajorországi és ausztriai exponenseivel ellenséges lábon állt s a császárpárti Pilgrim papjait is kiutasította országából. Mikor pedig III. Ottó császár bizalmából II. Henrik újra elfoglalta a bajor hercegi széket, vele — anyja részéről a magyarbarát régi hercegi ház ivadékaival — felújította a lechmezei csatáig virágzó bajor-magyar szövetséget, mit azután egy évtizeddel később a két fejedelem gyermekeinek — Istvánnak és bajor Gizellának — házassága pecsételt meg s a Henrik herceggel rokon Szent Adalbertnek és tanítványainak magyarországi térítőmunkája tetéztet be. A császári hatalommal szemben való védekezés szempontjai ismerhetők fel a bajor szövetség mellett a lengyel fejedelmi házzal kötött rokoni szövetségnek, Géza leányának Boleszláv herceggel kötött házasságának háttérében is, míg a másik leánynak Gábor Radomir bolgár fejedelemmel kötött házasságát a makedón császárok növekvő hatalma indokolta. Gézának uralkodása végén követett politikája ilyenképen azonos Bulcsu politikájával. Nyugaton a császári hatalommal elégedetlen elemekkel, délkeleten a határokat fenyegető balkáni — akkor bolgár, most bizánci — hatalom ellenségeivel való szövetkezést azonban a lengyel szövetség bővítette szélesebb koncepcióvá.

Szent István kora a magyar külpolitikának egészen magában álló korszaka. Kulturális téren ekkor értek be az immár egyszázados nyugati orientáció gyümölcsei. A király-

ság megalapításával és a magyar katolikus egyház megszervezésével a faji sajátosságait továbbra is híven őrző nemzet ekkor lett szerves és elválaszthatatlan tagjává a nyugati latin-germán kultúrközösségnek. Istvánnak Gizellával, nőtestvérének a velencei Orseolo Ottóval kötött házassága a régi bajor és lombard szövetség korszerű változata volt. István külpolitikájának jellemzői azonban nem ezek a múltó természetű kapcsolatok, hanem az egyházi egyetemesség gondolatában gyökerező, minden irányban békés törekvések. Szent István rokonlelkű kortársaival — III. Ottó császárral és II. Szilveszter pápával — együtt hitt a keresztény népek testvéries egyesülésének, a nemzetek békés együttélésének gondolatában s ehhez képest nemcsak a nyugati birodalommal, hanem Bizánccal s általában mindenkivel szemben békés politikát folytatott. Ez az egyetemesen békés koncepció pontosan beillett az utolsó szász császárok — a régi római világbirodalom modern, keresztény alakban leendő újjáépítésén ábrándozó III. Ottó és a békeszerető Szent Henrik — elgondolásába, de irrealitása miatt tüstént csődöt mondott, mikor a császári trónt István sógorának halála után a harcias és agresszív frank-dinasztia foglalta el s a közvetlen elődök univerzális politikájával szakítva, az első szász császárok német szellemű hódító politikáját elevenítette fel.

Az új dinasztia, Nagy Károly és Nagy Ottó hagyományaihoz híven, leplezetlenül igényt formált az egykori pannóniai tartományra s vele egész Magyarországra. Agresszív fellépése miatt még Szent István életében megtörtént az első összeütközés s ezzel megindult az ifjú magyar királyság souverainitásáért s az ország függetlenségéért félszázadon át változó szerencsével vívott, történetünk későbbi folyamán többször megismétlődött küzdelem. E küzdelem egyes szakait a külpolitikai tétovázás, a tudatos és határozott diplomácia hiánya jellemzi, de később mind határozottabban bontakoznak ki egy új külpolitikai koncepció körvonalai. Kelettel — a besenyők helyébe lépő úzokkal és kunokkal, valamint az ország délkeleti határáig terjeszkedett bizánci birodalommal — szemben a honfoglalás óta hagyományos defenzív elv érvényesült. A nyugattal szem-

ben azonban az uralkodóház két ága más-más álláspontra helyezkedett.

Orseolo Péter, majd 1055 óta I. Endre és Salamon a német-magyar szövetség alapján álltak s a császár támogatásával igyekeztek uralmukat még országuk függetlensége árán is biztosítani. A lengyel földről házasodó I. Béla viszont — ki egyébként már I. Endre uralkodásának 1048—1055-ig terjedő első szakaszában a hadsereg vezére és a külpolitika irányítója volt — a lengyel-magyar-horvát szövetségben s a császárelenes birodalmi elégedetlenekkel való szövetkezésben keresett támaszt és védelmet a császári hatalommal szemben. E koncepció hátterében felcsillant a francia szövetség gondolata is. Endre és Béla Magyarországra jövele s a császártól pártfogolt Péter elleni fegyveres fellépése egybeesik a lotharingiai lázadással, melyet III. Henrik császár ellen I. Henrik francia király, Endre vőtársa — mindketten Nagy Jaroszláv vejei voltak — szított és támogatott.

E nyugati koncepció mellett a testvérharcok zavarai közepett fel-felbukkant a kelethez való visszatérés — ma úgy mondanák: turáni — gondolata is. A Péter király hűbéres hódolata nyomán kelt felháborodás a németek, olaszok s általában minden nyugatról jött idegen ellen gyűlöletet váltott ki s ez a gyűlölet véres pogány lázadásban robbant ki. Ugyanez a jelenet ismétlődött meg I. Endre bukása után. A trónjavesztett Salamon pedig, mikor német segítségre már nem számíthatott, a pogány kúnokkal szövetkezett és vezéreként élükre állva, kísérte meg trónja visszafoglalását. A nyugattól való elszakadás eszméje azonban nem tudott meggyökeresedni, az uralkodók reálpolitikai érzéke mindenkor útját vágta a keleti orientáció tartós érvényesülésének.

Történetünk későbbi századaiban a keleti vagy nyugati veszedelem aktualitásához képest a X—XI. században jelentkező három külpolitikai koncepció váltogatta egymást.

A tatárjárásig a magyar külpolitika I. Béla koncepciója alapján állt, azzal az eltéréssel, hogy a mindenkori német elégedetlenekkel való szövetkezést a császárral szemben ellenséges pápai párttal való szoros és állandó szövetség váltotta fel, a XI. és XII. század fordulója óta részekre töredezett

Lengyelország szerepét pedig lassanként a nyugat felé hajló kisorosz fejedelemségek — Halics és Ladomér — vették át. A lengyel szövetség egyébként nemcsak a belső bomlás, hanem a császári hatalom elhanyaglása miatt is veszített jelentőségéből. Annál inkább megnőtt az értéke a horvát összeköttetésnek. A Komménoszok idejében erőben és hatalomban folyton gyarapodó bizánci császárság már a XI. század végén veszedelmes hatalmi tényezővé nőtt a déli határon. Szent László, Kálmán és utódaik kerülték vele az összeütközést, békére törekedtek, de igyekeztek növekvő hatalmának ellensúlyáról gondoskodni. I. Béla koncepcióját déli vonatkozásában tovább építve, létrehozzák a magyar-horvát uniót. Horvátországot, Dalmáciát és Boszniát (Rámát) — három korábbi bizánci tartományt — megszerezve, a magyar korona főhatósága alatt egyesítették az összes nyugati orientációjú, római katolikus délszlávokat és szövetségre léptek a XII. század közepe óta nyugat felé orientálódó szerbekkel is. Nyugaton a pápai párttal való szövetség, Szent Lászlónak a német ellenkirály, Kálmánnak a szicíliai francia-normann gróf leányával kötött házasságai ellensúlyozták a hanyatló császári hatalom magyarelles törekvéseit és ez a pápapárti orientáció — Szent László korában Álmos herceg befolyása alatt bekövetkezett négyéves megszakítással — hagyományos lett a magyar külpolitikában. A XII. század derekán azután bekövetkezett e koncepció erőpróbája.

A Hohenstaufok erős kormányzata alatt újraéledő nyugati császárság a nagykárolyi hagyományokat újra fellelevenítő III. Konrád idejében ismét fenyegetni kezdi a magyar határokat. Ugyanekkor dél felől Szent László unokájának, Komnénosz Mánuel császárnak hatalmi törekvéseivel került szembe a magyar királyság s mivel a két császár hamar egymásra talált, e világhatalmakkal szemben új szövetségest kellett keresnie. II. Géza ezért a császárral szemben újra opponáló pápai párttal a szövetséget fenntartva, a második keresztes hadjáratra országán átutazó VII. Lajos francia királlyal s a görög partvidéket évek óta állandóan háborgató II. Roger szicíliai francia-normann királlyal lépett szövetségre, s ezzel a magyar királyság külpolitikáját világ-

politikai koncepcióvá szélesítette. Mánuel és Konrád vezetése alatt szinte az egész világ hatalmai ligába álltak e francia-normann-magyar szövetséggel szemben. A német-római császáron s ennek osztrák, cseh hűbéresein, Velencén és a bizánci birodalom népein kívül a halicsi orosz fejedelmet és a kunokat is sikerült Mánuelnek megnyernie. A magyarok ellen indított hadjárataival azonban kudarcot vallott s a liga III. Konrád halálával felbomlott, mielőtt a német hatalom harcba léphetett volna. Barbarossa Frigyes nem idegenkedett ugyan Magyarország megtámadásától, de — nem kis részben a francia szövetség miatt — kerülte a szakítást, a görög szövetség gondolatát pedig elejtette, mert ismerte Mánuelnek a nyugati császárság megszerzésére irányuló törekvését.

III. István trónraléptekor felmerült, Mánuel kezdeményezésére, a bizánci orientáció terve is, de a görög haddal Magyarországba kísért II. László és IV. István ellenkirályok hamarosan megbuktak, III. Béla pedig, ki herceg korában rövid ideig mint a bizánci trón prezumptív örököse s a jövőző görög-magyar unió letéteményese élt Mánuel udvarában, trónralépte után apja francia koncepcióját építette tovább. Mindkét ízben francia családból házasodott s fiai is a Capet-házzal rokon dinasztiákból hoztak feleséget. A családi kapcsolatokkal és sűrű kulturális érintkezésekkel alátámasztott francia barátság kellőképpen ellensúlyozta a német részről mind kevésbé fenyegető veszedelmet s így nem volt akadálya, hogy a hatalomban folyton gyarapodó magyar királyság a keleti birodalomnak Mánuel halála után tüstént meginduló bomlását kihasználva, a keleti politikában új útra térjen.

Kelet és dél felé Magyarország a honfoglalás óta nem szűnt meg defenzív állását tartani. A XII. században azonban már többször beavatkozik az északkeleti és balkáni szomszédság belső mozgalmaiba, a lengyel, orosz, szerb uralkodóházak kebelében kitört viszályokba. Miután pedig Mánuel hatalmi törekvéseivel megküzdött, végleg szakított a defenzívával s kelet és délkelet felé az expanzió, a tudatos hódítópolitika útjára tért. III. Béla a kis Alexiosz érdekében protektorként avatkozik a hanyatló birodalom belügyeibe s mint egyenrangú

hatalmas szövetséges adja leányát Izsák császárhoz nőül. Fiai Hulm, Bosznia, Szerbia, Macsó, Szörény, Bulgária hódoltatása útján teljesen kezükbe ragadják a balkáni hegemoniát s II. Endre 1216 és 1219 közt — császárnéból az új tesszalonikéi király feleségévé lett nővére támogatásával — komoly jelöltként vette fel a küzdelmet a konstantinápolyi latin császárok trónjáért. A konstantinápolyi latin és niceai görög császári házakkal, az ikoniumi török, az antiochiai, örmény és bolgár fejedelmekkel kötött rokoni kapcsolatok és szövetségek a császári korona megszerzését előkészítő lépések voltak, míg az orosz és lengyel uralkodóházakkal kötött kapcsolatok Halics és Lodomér felé nyitottak utat a magyar expanziónak. IV. Béla az aldunai kunok hódoltatásával földrajzi összeköttetést teremtett a déli és északkeleti hűbéres tartományok közt s a Volga mentén imént felfedezett pogány magyarok megtérítésének, hódoltatásának és áttelepítésének tervével foglalkozott. Magyarország Kelet-európa vezérlő hatalmává nőtt s a Balkánon a keleti császárság egykori hatáskörén osztozott a latin császárokkal. A magyar hatalomnak ez a gyarapodása és a latin császárság egyidejű megszervezése egyértelmű volt a nyugati kultúrszféra határainak a Fekete-tengerig s a Dnyeper-vonalig terjesztésével. Orosz, kun, bolgár és szerb földön a magyar király csapatai a nyomukban járó latin szertartású térítő-szerzetekkel együtt a nyugati kultúra, a nyugati szellem előőrsei voltak s ha a fejlődés ezúton haladhat tovább, minde területek végérvényesen bekapcsolódhattak volna a nyugati kultúrkörzetbe.

E fejlődésnek s vele a magyar hatalmi törekvéseknek azonban a XIII. század derekán egyszeriben útját vágta a tatárok megjelenése, kik Ázsiából előtörve, gyors iramban hatoltak a Kárpátokig s Lengyelországot, Magyarországot és a magyar király délszláv tartományait letiporva, új útra terelték a magyar királyság külpolitikáját.

A magyar királyság nagyhatalmi állásának kiépítése felé vezető külpolitikát a XI—XIII. századig a keleti határ teljes biztonsága tette lehetővé. A besenyők és kunok, bármily kemény és veszedelmes ellenfélnek bizonyultak nyílt,

pusztai csatákban, a Kárpát-vonaltól védett magyar királysággal szemben erejük szervezetlensége s az erős központi hatalom hiánya miatt komoly veszedelmet nem jelentettek. Bizánc a XII. századi fellendülés idején komoly ellenfélként lépett ugyan föl, de hatalmi fellendülése csak pillanatnyi fellángolás volt s utána következett a rohamos hanyatlás korszaka. Bukása után keleten a magyar királyságnak semminő komoly tényezővel nem kellett számolnia. Ez a biztonságos helyzet hívta életre III. Béla és fiai erősen expanzív hódítópolitikáját. A tatárok megjelenése véget vetett ennek a biztonságnak s rettentő erejű támadásuk nyomán a maga teljességében bontakozott ki nemzetünk történeti életének sorsdöntő problémája : a X. század óta szinte már elfeledett keleti veszedelem. Árpád óta senki a magyarok közül nem láthatta oly világosan, mint IV. Béla, hogy a magyarság helye nyugaton van, hogy a Keleti-Kárpátokig hatoló, illetőleg a magyarországi hadjárat után e vonal mögé visszavonuló s ott véglegesen megtelepedett ázsiai hatalommal szemben csak a honfoglaláskori német-olasz koncepció nyújthat védelmet. Lengyelország és a horvát tartományok könnyű zsákmányává lettek a keleti ellenségnek. Újabb támadás esetén reájuk számítani nem lehetett. Az oroszok és a magyar földre be nem telepedett kunok tatár uralom alá kerültek. A régi francia szövetséges a távolság miatt számba se jöhetett. Egyedül a német-római császársággal és ennek keleti tartományaival kötendő szövetség biztatott reális sikerrel. Ez a megfontolás készítette Bélát a veszedelem döntő perceiben az osztrák herceg segítségének igénybevételére s országa császári hűbérül való felajánlására. Mikor a nyugaton elfoglalt császártól ez áron sem kapott segítséget s a nagy veszedelem első vihara elvonult, ez készítette nyugati tartományok szerzésére. Ausztria birtokáért vívott harcai, a stájer tartomány időleges meghódítása s a római szentszékekkel fegyveres támogatásért folytatott tárgyalásai mind az új orientáció tünetei. A tatárokkal szemben Béla keleten is igyekezett fegyverbarátokat szerezni, e célt szolgálták a régi francia, spanyol, német, angol és görög kapcsolatokkal szemben mésalliance-nak tetsző orosz, lengyel, kun és szerb házassági

összeköttetések. A déli vonalon Béla a régi expanzív koncepció alapján állt, sőt azt ki is szélesítette, mikor boszniai, macsói és bolgár tartományait orosz vejének, Ratiszlávnak kezén egyesítve, egy a szlavón-horvát-dalmát komplexumnak megfelelő délkeleti nagy tatomány szervezését vette tervbe, mely amazzal együtt hivatva lett volna a balkáni magyar hegemónia tartós biztosítására. Külpolitikája mégis a német-római birodalommal való szövetség és együttműködés alap gondolatán épült föl. E koncepció alapján házasította össze unokáit az Itáliában vezetőhatalommá lett nápolyi Anjoukkal és a német királyság azidőszerinti leghatalmasabb tartományurával, II. Ottokár cseh királlyal. Ugyancsak ez a koncepció érvényesült a kiskorú IV. László környezetének a Németbirodalmat konszolidáló Habsburgi Rudolffal kötött szövetségében, III. Endre velencés olasz és osztrák családi kapcsolataiban, valamint Károly Róbert uralkodása első szakaszának osztrák és cseh politikájában.

A birodalmi, más szóval német-olasz orientációnak kilenc évtizedes korszakát rövid intermezzóként szakította meg a pogány hajlandóságú IV. László keleti orientációjú politikája. A nyugati keresztény világ ellen létesíteni kívánt magyar-kun-tatár szövetség természetellenes gondolatát azonban csírájában megfojtotta a nemzet nagy többségének ellenállása s a tatár szövetséget helytelenítő kun főemberek gyilkos merénylete.

A XIV. század elejére a keleti veszedelem réme lassanként elvonult az ország fölül. A Tatárbirodalom szétesett. Dzsingiszkán európai utódainak, a krími tatár fejedelmeknek elég gondot adott az adófizetőjükké lett orosz fejedelemségek fékentartása. Nyugati excursiókra nem igen gondolhattak. Ha sor került is ilyenre, az jelentőségben már nem haladta túl a besenyők és kunok egykori határszéli becsapásait. Délen az új életre kelt bizánci görög császárság csak romja, árnyéka volt a réginek. Mint hatalmi tényező, nemcsak Magyarországgal, hanem a kettejük közt új életre kelt szláv fejedelemségekkel szemben sem jöhetett számba. Az egykori Kunország területén új oláh fejedelemségek alakultak. Bulgária hatalma megerősödött. Szerbia már-már bal-

káni nagyhatalom rangjára kezdett emelkedni. De ezek a régi görög-szláv világ kulturális hagyományait átöröklő új alakulatok minden ifjúi életerejük mellett sem tudták Magyarországot létében fenyegetni. Keleten és délen a helyzet általában megfelelt III. Béla korának. Nyugaton viszont a Habsburgok és a francia Luxemburgok szervező ereje újból jelentős hatalmi tényezővé növelte Németországot s különösen annak hazánkkal szomszédos keleti tartományait, a rohamosan fejlődő Ausztriát és Csehországot.

A nyugati és déli határokon egyedül számbajövő cseh, osztrák és szerb hatalmakkal szemben Károly Róbert és Nagy Lajos az Árpádházi királyok koncepciójához folyamodtak s a lengyel-magyar-horvát-bosnyák-olasz(nápolyi) szövetséget elevenítették fel, háttérben a francia barátság és a német elégedetlennel való szövetekezés gondolatával. Külpolitikájukban ez utóbbi elemet az erőviszonyok aktuális változásai szerint hol a Habsburgokkal, hol a Luxemburgokkal való időleges szövetekezés képviselte. Az új külpolitikát — mint egykor II. Géza és utódai politikáját — dél és kelet felé erőteljes és céltudatos expanzió jellemezte s e törekvés erős támaszra talált a történetírásunkban rendszerint oktan dinasztikus politikának bélyegzett nápolyi összeköttetésben. A Dusan király idejében nagyhatalommá nőtt Szerbiával szemben ugyanis mint reális hatalmi tényező csak az albániai Durazzót és a görög félszigetet is birtokló s a latin császári címet viselő nápolyi Anjouk hatalma jöhetett számba, amint-hogy Csehországgal szemben a lengyel és osztrák szövetség mutatkozott a legreálisabb védelmi politikának. A nagyhatalmi politika útjára lépő Anjouk újrarahódottatták Boszniát, Macsót, Szörényt, Szerbiát, Bolgáriát s a kun területen kialakult Havaselvét és Moldvát. A lengyel trón megszerzésével pedig Nagy Lajos uralma alá került Halics és Ladomér is, melyek ezidőben — egyházi tekintetben már régebben Rómához csatlakozván — a lengyel királyt uralták. Nagy Lajos uralkodásának utolsó évtizedében a történelmi értékű lengyel-magyar-horvát szövetség egyidőre personál-unióvá szilárdult s a másodízben is keleti nagyhatalommá nőtt magyar királyság legnagyobb reprezentánsa, — a nyugati kulturális és

politikai körzet képviselőjeként — ura volt a Keleti-tengertől az Adriáig s a Németbirodalom határaitól a Fekete-tengerig és Dnyeperig terjedő hatalmas területnek, a keleti és nyugati világ egész kiterjedt határzónájának. E nagy-hatalmi korszakban állandó és folytonos volt a francia Capet-ház ifjabb ágából származó magyar királyoknak francia barátsága, aminek a kulturális és társadalmi kapcsolatokon túl politikai jelentőséget adott az egy töről sarjadt két dinasztia tagjainak sokszoros családi összeköttetése. Károly Róbert nőtestvérei X. Lajos francia király és II. János viennei dauphin feleségévé lettek. Nagy Lajos első felesége, a luxemburgi Arlon-házból való IV. Károly császár és Valois Blanka leánya volt, míg Endre herceg a nápolyi trónt öröklő Anjou Johannát vette nőül. Nagy Lajos korán elhalt Katalin leánya Lajos orleansi hercegnek volt a jegyese.

A magyar nagyhatalmi koncepció második virágkorában, Nagy Lajos uralkodásának utolsó évtizedeiben Kisázsia és a Balkán felől már előreveti árnyékát az oszmán törökség előnyomulásával új alakban feltámadt keleti veszedelem. A törökök a régi bizánci birodalom és egykori vazallus államai, a magyar melléktartományok népét legázolva, rövid félszázad alatt a magyar határig hatoltak s az oláh fejedelemségeket hódoltatva, közvetlen érintkezést találtak a nekik szívesen hódoló krimvidéki tatár hordával. A XV. században a magyar királyság déli és keleti expanzív törekvéseinek szárnyát-szegve, félkör alakban vették körül Magyarországot s azt a nagyhatalmi koncepció feladására, kelet felé újra defenzívára kényszerítették. Ez a kényszerhelyzet, a keleti veszedelem félelmes aktualitása nyomban maga után vonta IV. Béla tatárjárás utáni külpolitikájának, a német-római birodalommal való szövetkezés gondolatának felelevenítését. A törökkel vívott élet-halálharc másfél századában csupán I. Ulászló rövid négyéves uralma alatt találkozunk mégegyszer a lengyel-magyar szövetség eszméjének realizálásával. Különbéle dinasztikiából származó többi uralkodóink egytől-egyig a birodalom felé orientálódtak. Zsigmonddal a cseh-magyar szövetség, majd a német-magyar personális unió valósult meg. A császári, a német és magyar királyi koronáknak

egy főn való egyesítését magyar részről a mind fenyegetőbbé vált török veszedelemmel szemben való védekezés szempontjai indokolták. Valósággal köztudattá lett, hogy a magyar királyság a törökkel szemben csak birodalmi segítséggel vívhat eredményes harcot. Ezt a segítséget pedig tartósan csak az uralkodóközösség biztosíthatta. E tudatnak a közvéleményben való mély begyökerezése magyarázza meg, miért segítették a rendek a királyi trónra Zsigmond és Habsburg Albert császárok után az osztrák-cseh-magyar koronát viselő V. Lászlót és a cseh-magyar perszonál-uniót megvalósító Jagellókat. De ez magyarázza meg Hunyadi Mátyás politikáját is, ki az idegen uralom elleni reakció eredményeként trónra került nemzeti király létére is Zsigmond birodalmi politikájának folytatójává lett s IV. Bélaként birodalmi tartományokat — Alsó-Ausztriát, Morvaországot, Sziléziát — hódítva, gyarapította hatalmát új erőforrásokkal és készült két elődjének császári trónját elfoglalni. Császári aspirációit korántsem szabad túlfűtött ambícióra vagy személyes hiúságra visszavezetnünk s — mint sokan teszik — a török elleni küzdelem ez okból való elhanyagolását szemére vetnünk, mert ez igények háttérében vezérgondolatként a török ellen leendő hathatósabb védekezés mindennél fontosabb nemzetpolitikai szempontja jelentkezik. Ugyanez a szempont szerezte meg Mohács után négy-száz évre a Habsburgoknak Szent István koronáját.

A kettős királyválasztás háttérében személyi és belpolitikai indokok és motívumok mellett a két külpolitikai koncepció — a német és lengyel szövetség eszméjének — küzdelme is felismerhető. Ferdinándot s vele dinasztiáját a keleti veszedelem ellenszerét a birodalommal való szövetkezésben látó magyarok pártja, a Zsigmond-Mátyás-féle koncepció hívei támogatták. Zápolyai Jánost, ki közvetlen utódaival, János Zsigmond és Báthori István erdélyi fejedelmekkel együtt a nagylajosi hagyományokra alapított lengyel szövetség exponense volt, a német inváziótól tartó köznemesi réteg emelte trónra. Az adott helyzetben — nem a német, hanem a keleti török veszedelem lévén aktuális — kétségtelenül előbbieknél volt igaza. Őket igazolták a követ-

kezmények. Hiszen egész erejét latbavetve, s az osztrák tartományok és a birodalom segítségével a magyar királyság még mindig képes lett volna a törököt a határon feltartóztatni. Viszont a lengyel szövetség a tetőpontján álló Habsburg-hatalom ellenséges magatartása mellett vajmi kevés reális támogatást nyújthatott az országot kétoldalról is fenyegető veszedelemmel szemben. E tétel igazságát János király és Martinuzzi is belátták, de későn, mikor a megosztás és pártküzdelem már annyira legyengítette a magyar erőt, hogy a török ellentállás nélkül, valósággal diadalmenetben vonulhatott be Budára.

A török hódoltság korában a királyság — alig egynéhány vármegye — külpolitikai tekintetben a Habsburg-birodalom alkotórésze volt. Erdély fejedelmeinek kezét pedig az ország siralmas helyzete, a felette hűbéruraságot igénylő, sőt gyakorkló török hatalomhoz való viszony sajátos természete kötötte meg. Mindazonáltal az erdélyi külpolitikában is felismerhető a két történeti koncepció csendes küzdelme. A nélkül, hogy a változó helyzetekhez képest elég sűrűn irányt változtató erdélyi külpolitika részleteire itt kiterjeszkednénk, mégis megállapíthatjuk, hogy a Zápolyaiakon és Báthori Istvánon kívül a Rákócziak is a régi lengyel-magyar koncepció alapján álltak s II. Rákóczi Ferencnél a francia szövetség gondolata is újra felbukkant. Viszont Martinuzzi és Báthori Zsigmond uniós kísérletei, valamint Bethlen Gábor nyugateurópai, főleg németbirodalmi kapcsolatai és a bécsi udvarral folytatott tárgyalásai a német orientáció ébrenlétéről tanuskodnak. A helyzet kényszerűségéből következett, hogy Erdélyben időnként a harmadik történeti koncepció, a Kelettel való szövetkezés gondolata is reális alakot öltött. A török orientációnak azonban hiányoztak a meggyőződsébeli rugói. Csupán a kétségbeejtő helyzet nyomán kelt szükségpolitika volt s mihelyt mód kínálkozott, tüstént helyet adott a nyugati orientációnak.

A királyi Magyarországnak a Habsburg-világbirodalom keretében nem volt és nem is lehetett önálló külpolitikája. Mikor azonban a Habsburg-ház a XVIII. század elején elvesztette Spanyolországot, majd a porosz hatalom gyors

emelkedése következtében Németországban is fokozatosan elvesztve talaját, lassanként Ausztriába s a török kiűzése után újra egyesült Magyarországra szorult vissza, szükségképpen fel kellett elevenítenie a régi magyar koncepciókat. A Habsburg-monarchia, Kelet és Nyugat közt ugyanaz lévén helyzete és szerepe, mint a középkorban a magyar királyságé, a külpolitikában a magyar történet talajára telepedett át s az Árpádok és Anjouk régi koncepcióit sajátította ki.

A XVIII. században, a keleti veszedelem szűnőben lévén, a régi nagyhatalmi koncepció, a déli és keleti expanzió politikája éledt fel. 1718-ban a passzarovici békével Bosznia, Szerbia és Oláhország határvidékei, 1772-ben Galícia néven Halics és Lodomér, 1797-ben Dalmácia, 1878-ban Bosznia és Hercegovina e koncepció alapján, sőt a magyar király történeti jogára való egyenes hivatkozással kerültek Habsburg királyaink uralma alá. E tartományok birtokbavétele, az oláh, bolgár, szerb és montenegrói fejedelemségek felett — többnyire az uralkodók személyén át — kéréstelenül gyakorolt protektorátus, a beavatkozások ez államok ügyeibe, a hét-éves háború idején és III. Napoleon korában a fejlődő porosz hatalom ellen irányuló francia szövetség, az itáliai tartományok megszerzése egytől-egyig a Habsburg-monarchia által kisajátított nagylajosi koncepció alapján történtek, amint-hogy a múlt század osztrák, majd osztrák-magyar nagyhatalma sem volt egyéb, mint a cseh és osztrák-német tartományokkal bővült és magyar színezetétől megfosztott középkori magyar nagyhatalom új jelentkezési formája. A monarchia törzse Magyarország volt s külpolitikai problémái is magyar problémák voltak, de — sajnos — ezt a tényt a hatalom birtokosai nem ismerték fel s ezért a monarchia politikája hamis vágányra siklott.

Melléktekintetek, vélt dinasztikus érdekek, közjogi szempontok, idejüket múlt egységesítő törekvések miatt uralkodóink uralmuk bázisának nem a történeti egységet alkotó Magyarországot, hanem az egységgé soha össze nem forrasztható, heterogén elemekből mesterségesen összekovácsolt osztrák államszövetséget tekintették. A császári kormány-

férfiak a magyarságban — az összbirodalmi gondolat szemzögéből — rebellis és megbízhatatlan elemet látva, a monarchia valódi érdekének megfelelő erősítése helyett inkább gyengítésére törekedtek s ezt elérendő, a helyes külpolitika eminens szempontjainak mellőzésével a magyarság s vele a monarchia belső és külső ellenségeivel való szövetkezéstől sem riadtak vissza. A magyarországi szerbek, oláhok s a pánszláv gondolat kihasználásával orosz orientációra csábított csehek favorizálása, a lengyelek, törökök, sőt később a magyarok ellen is igénybevett orosz hatalommal kötött szövetség, Lengyelországnak vele egyetértően végrehajtott felosztása s a törökökkel szemben Oroszország balkáni exponenseinek támogatása végzetes csalódásban gyökerező tévedések voltak.

Az egykori görög-szláv és török-tatár világ hagyományait és hatalmát nyugatellenes érzelmeivel együtt átöröklő Oroszország a XIX. században — Lengyelország nagyrészét és a Fekete-tengermenti régi tatár területet az egykori Tatárbirodalom ázsiai tartományainak jórészeivel együtt elnyelvén s a török hatalom romjain életre kelt balkáni államokat a közös egyházi és kulturális tradíciók révén, a monarchia cseh alattvalóit a pánszláv eszme erejével magához kapcsolván — minden addiginál félelmesebb keleti nagyhatalommá nőtt s újra teljes komolyságában idézte fel a Magyarországot már annyiszor s most vele együtt az egész monarchiát is elsöpréssel fenyegető keleti veszedelem rémét. A monarchia diplomáciája ennek a veszedelemnek horderejét, az orosz hatalom példátlan megnövekedésének jelentőségét nem ismerte fel idejében s még akkor is a cári hatalommal kacérkodott, a törökkel viaskodott, itáliai és németországi elveszett pozíciókat hajszolt, mikor minden erejével és tudásával a keleti veszedelem elhárítására kellett volna törekednie. Csak az utolsó órában támadt egy magyar államférfi, ki a magyar történet tanulságait megszívlevé, ráeszmélt a való helyzetre s a monarchia külügyminiszteri székébe emelkedve, a reális erőviszonyoknak megfelelő új külpolitika útjára tért. Gróf Andrássy Gyula az olaszok bevonásával utóbb hármas szövetséggé bővített német-osztrák-magyar szövetséget létrehozva, voltaképen a keleti veszedelem idején mindig be-

vált, régi magyar defenzív külpolitikai koncepciót hívta életre.

A világháborúban ez a koncepció az olaszok kilépése és nem várt erők megmozdulása miatt csődöt mondott s a nyugati kultúrközösség eminens érdekeit szemük előtt tévesztő nyugati hatalmak jóvoltából Kelet került ki győzelmesen a küzdelemből. Az orosz hatalom váratlan összeroppanása miatt Lengyelország ugyan feltámadt, a balti népek is állami léthez jutottak s ezzel Nyugat határa az északi vonalon messze kitolódott keleti irányba, de a déli szakaszon Kelet egészen az Alpeseikig, a német és olasz határig nyomult előre. A nyugati népek háborús frazeológiája elnyomott népek felszabadításáról, latin testvérek támogatásáról, a nemzetiségi elv diadaláról beszélt s e jelszavakat még ma is untig emlegetik. Pedig valójában most sem történt más, mint 1521-ben, mikor I. Ferenc francia király — németgyűlöletében elvakulva — a törökkel szövetekezett a Habsburgok ellen s ezzel útját készítette a nyugati világ határán őrtálló Magyarország megcsonkításának, Kelet diadalának. Akkor Kelet népe masszív ékként hatolt be délfelől Magyarország testébe s másfélszázad multán is csak egész Európa hadainak segítségével volt onnét kioperálható. Ma Kelet előörsei — történeti kultúrájuk értelmében a keleti világhoz tartozó szerbek és oláhok, s a maguk multját megtagadva, hozzájuk szegődő csehek — minden oldalról átkarolva és leszaggatott tagjain elterpeszkedve, veszik körül a csonka országtörzset, mely idegen tengerbe nyúló félszigetként csak egy keskeny föld-sávon át érintkezhet a nyugati kultúrközösség éltető földjével. A belső zavarok miatt tetszhalottként szunnyadó keleti szláv monstrum előrenyúló csápjai éket vertek a magyarság és történeti szövetségesei — az olaszok, németek, horvátok, lengyelek — közé s Nyugateurópának is félelmes mementóként hirdetik Kelet hatalmát és eljövendő uralmát. Csehek és oláhok ma látszólag s talán egész őszinte hittel minden közösséget megtagadnak az oroszországgal és nyugathoz tartozásukról tesznek minduntalan tanuságot. De ez ne tévesszen meg bennünket, mert ha az Európában is izig-vérig ázsiai karakterű orosz hatalom egyszer feltámad, minden nehéz-

ség nélkül a maga oldalára fogja régi szövetségeseit kényszeríteni, hacsak előbb nem lépnek velünk s a lengyelekkel szemben is az őszinte barátság és kiengesztelődés útjára. Amíg a magyar probléma megoldatlan, orosz támadás esetén a kis-entente államainak szükségszerűen az oroszok mellett van a helye. Ha ez a támadás elkövetkezik Magyarország restaurációja előtt, az többé nem a magyar politika problémája lesz, hanem az egész nyugati világé, mert az új életre kelt orosz hatalomnak és exponenseinek győzelme nemcsak Lengyel- és Magyarország pusztulását jelentené, hanem egyben Kelet határainak az Alpeselek vonalán leendő végleges fixirozását. E veszedelem elhárítása nem magyar, hanem európai feladat. Mi, mint közvetlenül érdekeltek, helyes külpolitikával csak az utat mutathatjuk meg, melyen járva, Európa népei ezt a nagy veszedelmet elháríthatják s a nyugati kultúra nagy katasztrófájának elejét vehetik.

Tudatára ébred-e idejében Európa, mivel tartozik Magyarországnak és önmagának, meglesz-e a mi kis félszigetünknek a feszítőereje, hogy még az orosz veszedelem teljes kibontakozása előtt széttörje az ellenségek ma még folyékony halmazállapotú gyűrűjét? — a jövő fogja megmutatni. De akár fegyverrel, akár békés eszközökkel készülünk e történeti feladat megoldásához, mindenesetre régi nagy királyaink reálpolitikai érzékével kell történeti életünk újra előttünk álló sorsdöntő problémájának, a keleti veszedelem elhárításának megoldásához munkatársakat, avagy fegyverbarátokat keresnünk. Kik legyenek ezek, hol keressük őket, a historikus nem döntheti el, de rámutathat azokra a történeti koncepciókra, melyek hajdan, hasonló kritikus helyzetben, helyesnek bizonyultak.

A magyar külpolitika ezeréves történetén végigtekintve, négy ily történeti koncepciót láttunk egymással váltakozva fel-felbukkanni.

A keleti orientációnak egyik módja, a XII. században rövid ideig kísértő bizánci s a XVIII. századi Erdélyben kényszerűségből követett török orientáció példájára az orosz hatalommal vágy annak bármely exponensével kötött szövetség, a történet tanúsága szerint természetellenes és történetiet-

len s legfeljebb mint valamely akut kritikus helyzetből kivezető ideiglenes expediens jöhet számba. Ez út tartós követezése Kelethez való csatlakozásunkkal volna egyértelmű, megtagadását jelentené a nemzet történeti multjának s méltó büntetésképen szükségszerűen vonná maga után népünknek felszívódását a környező szláv és oláh tengerbe, melynek áradatát az orosz hatalom reorganizációja után csonka hazánk határainál feltartóztatni egész Európa támogatásával sem lesz lehetséges.

A «turáni» orientációnak viszont a mai elhelyezkedési és erőviszonyok mellett kevesebb reálpolitikai értéke van, mint bármikor történetünk folyamán. Bármily szépen hangzó érzelmi húrokat pendítsen is meg szívünkben a Nyugat trianoni árulása után nagy erővel éledő turáni orientáció poétikus gondolata, bármily értékes kulturális, sőt gazdasági kapcsolatokkal kecsegtessen is a török, finn-ugor és mongol rokonokkal s az újabban Japántól a Balkánig mindenütt felismerni vélt többi «rokonokkal» való szorosabb érintkezés, e szimpátiákra politikát építeni nem lehet. A kereszties hadjáratok idejében távol Keletázsiaiban egy mongol fejedelem keresztény hitre tért. Unokája, Togrul kán, a XII. és XIII. század fordulóján már számottevő hatalom birtokosa volt, mikor Dzsingiszkán ellene támadt s őt legyőzve, megölve, népét leigázva, alapját vetette a mongol-tatár világhatalomnak s nem sokkal utóbb hódító hadjáratra indult Kisázsia és Európa ellen. A «János pap» néven emlegetett keleti fejedelem megtérésének híre még a XII. század derekán eljutott Európába s a Szentföld birtokáért a szeldsuk-törökkel élet-halálharcot vívó keresztiesek évtizedeken át megváltóként várták a keleti keresztény ország legendáshírű papi fejedelemének és fiának, Dávid királynak hadait, hogy a szeldsukokat hátbatámadva, diadalra segítsék a kereszténység ügyét. Mikor a tatárok első megmozdulásának híre megérkezett, Európa ezt a szövetséges, felmentő hadat vélte bennük felismerni s a róluk szóló első feljegyzések örömmel adnak hírt Dávid király közeledtéről. Nagy és fájdalmas volt azután a csalódás, mikor Dzsingiszkán ideérkező hadai a szeldsukoknál valóban hatalmasabbnak, de szövetséges helyett

amazoknál is sokkal félelmesebb ellenségnek bizonyultak. A mi turáni rokonaink is János pap legendás országában élnek s őket várva, segítségüket remélve, igen könnyen Dzsingisz-kán orosz földön maradt népének eloroszosodott ivadékaival kerülhetnénk szembe.

Az epizódszerűen feltűnő s mindig irreálisnak, a két-ségbeesés politikájának bizonyult keleti orientációval szemben történetünk két reálpolitikai értékű, nyugati irányú koncepciót termelt ki:

a nyugati kultúrközösség keleti határzónáján élő népeket egyesítő lengyel-magyar-horvát-olasz szövetségnek történetünk folyamán a német hatalommal szemben defenzív s kelet felé expanzív értelemben alkalmazott koncepcióját, háttérben a francia szövetséggel (amit a mai világpolitikai konstelláció szerint az angolszász hatalom támogatása helyettesíthet), vagyis a széles front stratégiáját;

s a német-római birodalommal — mai nyelven: a német és olasz hatalommal — kötött szövetségnek keleti veszedelem esetén időszerű s keleti irányban defenzív természetű koncepcióját, mit katonai fogalomképzéssel a mély front stratégiájának nevezhetünk s amelynek keretében időnként a mai bolgár és török hatalommal egyenértékű Bizánccal való szövetség is helyet talált.

Mai helyzetünkben melyik a helyesebb e két koncepció közül, melyik biztat reális eredményekkel, a gyakorlati politikusok hivatottak eldönteni. A történész kénytelen annak megállapításával megelégedni, hogy az első koncepció, a nyugati háttérrel bíró lengyel-horvát-olasz szövetség a német hatalmi aspirációkkal s a közvetlenül szomszédos kisebb hatalmakkal — csehekkel, osztrákokkal, szerbekkel — szemben járt sikerrel, viszont a német-olasz orientáció nagy keleti veszedelem esetén bizonyult egyedül célravezető politikának.

WESSELÉNYI MIKLÓS ÉS A TITKOS RENDŐRSÉG.

I.

A titkos rendőrségnek jelentései majdnem kivétel nélkül gyűlöletes hangon, ellenséges érzéssel szólnak az úgynevezett patriótákról, vagyis a magyar ellenzék hazafias tagjairól. Aki az ország alkotmányának védelmében kissé szabadabban beszélt, azt már mint veszedelmes forradalmárt jelentették fel a bécsi rendőrminisztériumnak, ez meg Metternich hercegnek. Mivel a titkos rendőrség gyűlöletes jelentései a bécsi abszolutisztikus kormány tagjaiban is gyűlöletet keltettek a magyar patrióták ellen, megértjük, miért indítottak felségárulási pereket jobbaink ellen, miért üldözték, miért mellőzték mindazokat, akiket a magyarság igaz hazafiaknak tartott. De ettől megválva is nagybecsűek ránk nézve a titkos rendőrségnek és embereinek jelentései. Tömerdek oly dolgot tudunk meg belőlük, amiket senki különben föl nem jegyzett. Nagyjaink életrajzírói például e jelentésekben évről-évre a legpontosabb dátumokat találhatják. Mivel az illetők állandó felügyelet alatt voltak, útjaikról is pontos feljegyzéseket találhatunk a rendőri jelentésekben. A magyar történetírás tehát 1792—1865-ig — kellő kritikával — nagy sikerrel használhatta volna a titkos rendőrség levéltárát, ha azt a legutóbbi bécsi forradalomban el nem égetik. E sorok írója jóval előbb szerzett másolatokat a minket közelebbről érdeklő iratokról. Ezek alapján adja itt a Wesselényi Miklós-ról szóló jelentéseket.

*

A mult század két nagy magyarja : Széchenyi István és Wesselényi Miklós az 1820. évben Debrecenben találkoztak először. S bár vérmérsékletre, politikai nézetekre különböz-

tek, szoros barátságot kötöttek egymással. A következő két évben aztán együtt utazták be a nyugati országokat. A barátság és a kölcsönös ragaszkodás ezidőben folyton erősödött bennök. Wesselényi híven támogatta Széchenyi minden hazafias vállalkozását. De azért megmaradt a demokratikus irányzat hívének. Wesselényi elmaradottságunkat nem csupán a nemzetnek róttá fel bűnül, hanem Ausztria és az odavaló kormány magyarelles politikájának is. És támadta a kormányt állandóan s következetes maradt a demokratikus elvek hirdetésében.

Ferenc császár kormánya és kémrendszere hamar fel-födözte benne a veszedelmes ellenfelet s Metternich nemcsak őt, hanem vele érintkező politikusainkat is állandó felügyelet alatt tartatta. A titkos rendőrség jól tudván, hogy a hatalmas Metternich mennyire gyűlöli Wesselényit, jelentéseiben a leggonoszabb embernek festi e nagy emberünket. Állandóan áskálódik ellene s megbüntetését sürgeti. Mindez nem maradt hatás nélkül Wesselényi későbbi szereplésére. Ő is jól tudta, honnét fú a szél. A gyűlölet tehát kettejük között egyforma volt.

Wesselényi az országgyűlési titkos rendőrség jelentése szerint az 1825—1827. évi országgyűlésen Pozsonyban tartózkodott. Tagja volt a Széchenyi alapította reunióknak (klubnak), résztvett mindabban a tervben, amit Széchenyi 1827 után Pesten akart létesíteni. Tudott dolog, hogy a Nemzeti Kaszinó, az Akadémia, a lófuttatás stb. előzetes tervét még itt, Pozsonyban dolgozták ki. S ha Széchenyi nem volt Pozsonyban, helyettesének Wesselényit tette meg.

Úgy látszik, hogy Wesselényi rendőri megfigyeltetése az 1825—1827. évi országgyűlés alatt kezdődött. A titkos rendőrségnek sikerült besúgónak megszereznie Cserey őrnagyot, Wesselényi vérrokonát.¹ Ez az őrnagy írta volt 1826. március 28.-án Bécsbe, hogy bizalmasan és kellő elővigyázattal beszélgetett Wesselényivel s kivette belőle, hogy az újtók a pozsonyi országgyűlésen maguk sem

¹ Wesselényi édesanyja Cserey Ilona volt. — Cserey őrnagynak és kamarásnak titkos levelezője Korondy kanonok volt.

tudják, mit akarnak.¹ Különben az angol törvényhozás az ő kedves ideájuk s a királyi hatalmat szeretnék lehetőleg gyöngíteni. Ennek a főúri ligának többnyire azon mágnások a tagjai, akik külföldön utazgattak. Ezek valóságos klubba tömörültek itt. Ez a fiatal főúri liga gyújtá meg nálunk a külföldi újítás fáklyáját.

E minden tekintetben ifjú ligát az arisztokrácia nagybirtokosai alkotják, akik vagy külföldi tartózkodásuk alatt, vagy indirekt úton a külföldi s nálunk nem alkalmazható alapelveket elsajátították s ezek segítségével igyekeznek az alkotmányt megváltoztatni, bár sem a maguk alkotmányának igaz szellemét nem ismerik, sem a megfelelő államtudományok forrásaival nem rendelkeznek.

E fiatal ligának vannak idősebb s vagyonosabb tagjai is, akik szellemi tekintetben vagy korlátoltak, vagy nem érettek a gondolkozás terén. Az egész liga az angol alsóházak nem igazi formáját, hanem a kedélyekre ható tombolást és kiabálást és a felsőház preponderenciáját kívánja meghonosítani; egyúttal a magyar király hatalmát az angoléval egyenlővé óhajtja tenni. Ennélfogva a magyar felsőházban a legnagyobb birtokosok megtartják a praeponderantiát, ezek nepotizmusával igyekeznek megnyerni az alsóház követeit. A főpapságot azzal szándékoznak megnyerni, hogy a vallásalapítványok minden forintját az úgynevezett konvencionális monétával cserélik ki. Ez a klérusra természetesen nagyon kedvező és semmi mással nem lehet szemöket úgy bekötni, mint ezzel.

Hogy pedig ez az ifjú liga kellően ragyogjon, résztvevői holmi csalékony dologgal álltak elő, mely nemcsak az egész nemzetre, hanem az exaltált fejekre is legérdekesebb. Ez pedig nem egyéb, mint a nemzeti akadémia alapítása és felállítása. Ez az alapítás soronkívül, a praeferentialia tárgyalása előtt történt. Az atyailag szelíd és nagylelkű uralkodó

¹ «Die Ligue der Neuerungshelden bei dem Pressburger Landtage selbst nicht wissen, was sie eigentlich wollen» . . . «Der Legislative eine englische Form zu geben ist ihre zum Idol gewordene Lieblings Idee.»

inté a nemzetet, hogy a meglévő alkotmányt erősítse meg. (?) De még mielőtt ez ügyben megfelelő törvényjavaslat felől tanácskoztak volna, megtörténtek az akadémia felállítására az alapítványok, ami az alkotmány megszilárdulását egyáltalán nem szolgálja. De hát a fiatal újítoknak mindennek előtt érvényesülniök kellett, hogy későbbi törekvésük is a közjónak, az alkotmány megalapításának és a nemzeti méltóság emelésének lássék szentelve lenni. Ez a látszat csakugyan igen sok embert elvakított, amit előre látni nem lehetett.¹

Amit Cserey őrnagy és kamarás e hosszú kémjelentésben leírt, azt Wesselényi Miklós nem mondta s nem is mondhatta neki. Hiszen ha Cserey előadása igaz volna, akkor fel kéne tennünk, hogy Wesselényi önmagát és legjobb barátait oly színben tüntette föl, mely a valósággal homlokegyenest ellenkezett. Egyébként Cserey őrnagy, aztán Istvánffy Antal és Korondy kanonok egész sereg oly jelentéssel szolgáltak a rendőrminiszternek Wesselényi Miklósról, melyekben csak úgy hemzsegnek a szemszedett valótlanságok. Szomorú jelenség, hogy e piszkos munkára magyar emberek adták oda magukat — pénzért.

Érdemes megemlítenünk, hogy Cserey őrnagy és császári kamarás 1833-ban már kegyvesztetté lett. A haditanács tiszti rangjától is megfosztotta. Ez alkalommal a lakásán (Bécsben) több oly iratot találtak, melyekből kitűnt, hogy ő a titkosrendőrség szolgálatában állott és saját vérokonának, Wesselényi Miklósnak árulója volt.² Istvánffy 1834. január 5.-én írta volt, hogy Cserey váratlanul meglátogatta Naláczyt s elmondá neki, hogy kihallgatáson volt a császárnál s katonai rangját kérte vissza; mert a haditanács igaztalanul ítélte őt rangvesztésre. A császár — mondá Cserey — sokat beszélt

¹ «Ansonsten ist der auffallend langsamere Geschäftsgang dahin abgezielt, um zu der in denen Köpfen der neuerer brausenden Signatirsirung einer der gemässigt wahren Aristokratie wieder kommenden Repraesentationszeit zu gewinnen.»

² Rapport für den 8. und 9. Oktober 1834. Sedlnitzky miniszterhez. (Hátirat: «Werden sie selben dem Fürsten Metternich mittheilen, Franz, Wien 12. Okt. 1834.»)

vele Wesselényi Miklósról, de ő nem árult el semmit vérokonáról.¹

Cserey Bécsben történt elfogatása és rangjától való megfosztása után csakugyan Wesselényihez csatlakozott s nem írt róla többé kémjelentéseket.

Annál többet írt az az ember, aki napi öt forintért nemes Istvánffy Antal néven terjeszté fel jelentéseit az uralkodóhoz, Ferdinánd főherceghez és Metternichhez.² A fizetést Ferdinánd főhercegtől, Erdély mindenható kommisszáriusától kapta. Folyamodásaiban a rendőrminisztert több ízben arra kérte, hogy neki állandó fizetést adasson.³ Így aztán életét s hűségét teljesen ő felségének szentelheti. Ez az Istvánffy nézte át a postára adott politikai leveleket is. Ferdinánd főherceg részére a posta mindennap útnak indította Budáról a leveleket Erdélybe. Amint Istvánffy maga jelentette, ő a leveleket mind átolvasta. A különféle levelekből aztán néha igazán nevetséges jelentéseket írt össze. Tudott dolog például, hogy Wesselényi Miklós és jószágigazgatója (Kelemen Benjámín) gyakran érintkeztek Friedman nevű izraelita kereskedővel, aki Zsibóról különféle helyekre vitte a Wesselényitől reabízott leveleket. Istvánffy aztán kisütötte, hogy ez a Friedman Wesselényivel és Kelemen jószágigazgatóval 25, 50 és 100 forintos bankjegyeket hamisít. A pénznyomtató műhely a zsibói új sírboltban van. Ha — írja Istvánffy — Friedman Zsibóra érkezik, Wesselényi minden alkalmazottját elküldi a kastélyából.⁴

Az eddig nevezettekén kívül természetesen a konfidensek, a titkos rendőrök és kémek egész serege foglalkozott Wesselényi dolgaival. Maga a titkos rendőrség feje, de meg Istvánffy jelentéseiből is tudjuk, hogy Zsibó környékén, sőt magában Zsibóban is titkos megbízottak lesték Wesselényi

¹ «Der Kaiser wird doch nicht glauben wollen, dass ich (Cserey) meinen liebsten Blutverwandten bei ihm beschuldigen, oder jene über ihm gemachte Aussage bestättigen werde. Ich weiss seine Verfolgungen ohne dies, er ist aber gescheit genug für sich zu handeln».

² Mi volt az igazi neve e spionnak, nem tudjuk.

³ «Eine sichere Besoldung.»

⁴ 1835. május 30-i jelentés.

minden lépését ¹ s kiszimatoltak minden lehető dolgot. Csak például említjük, hogy egyik éjjel Wesselényi Zsibón hét lovat nyergeltetett meg s lovasait különféle irányban elküldte. Ő maga éjfélkor ült lóra és elszáguldott. Sajnos, — írják a zsibói megbízottak — nem tudjuk, hová mentek a lovasok.

A titkos rendőrség jelentéseit majd mindig az országgyűlési titkos rendőrség feje: Ferstl küldötte fel a rendőrmiszternek és Metternichnek, olykor pedig magának az uralkodónak is. Már az 1825—1827. évi országgyűlés alatt több ily jelentés érkezett Bécsbe. Az egyikben például azt jelenti, hogy Wesselényi Széchenyi István grófnak hű társa és e mellett a legbőszebb ellenzéki, aki minden ellen küzd, ami a legkisebb vonatkozásban van az ausztriai kormánnyal.² Megírja a jelentés azt is, hogy Wesselényi tizenhat ezer forintért pusztát vett Károlyi György gróftól Szatmár megyében, hogy a következő (1830.) országgyűlésen helye és szavazata legyen a főrendi táblán.

Sedlnitzky rendőrmiszter s az ő útján Metternich 1829. május 28.-án Pestről kapott jelentést Wesselényiről, s a névtelen konfidens azt írja, hogy Wesselényi praepotens beavatkozásával megsértette Wenckheim és Orczy bárókat. A hazafias lelkesedés — írja tovább e jelentés — mindinkább csak a magánérdekek kielégítését szolgálja ³ és így a felsőbb helyen már jólismert Wesselényin kívül más itt tartózkodó mágnás nagyobb figyelemre nem igen érdemes. De Wesselényi nincs híjján az ismereteknek, s mint egy goromba adós-nak nincs mit veszítenie; a zavaros időkben csak nyerhet.

Wesselényi — amint tudjuk — résztvett az 1830. évi országgyűlésen, ahol bátor fellépésével nagy népszerűséget szerzett magának. Ám az udvar s Metternich előtt annál gyűlöltebbé lett. Ezért írták róla Bécsbe, hogy forradalmi szavai és a magyar viszonyokban való járatlansága stb. miatt

¹ «Der in, und um Gegend vom Zsibó aufgestellte Vertraute» etc.

² «Ein treuer Gefährte des Grafen Széchenyi, und einer der wüthendsten Opponenten gegen alles» etc.

³ «Der vaterländische maskirte Enthusiasmus geht immer nur auf Befriedigung von persönlichen Interesse hinaus» etc.

József nádor nyílt ülésen erélyesen rendreutasította őt — a kormány híveinek nem kis örömére. Wesselényi, — folytatja a jelentés — mint a klub legszorgalmasabb látogatója, folyton gróf Andrássyval és Széchenyi Istvánnal volt együtt. Gr. Károlyi Györgyöt is teljesen ő vezeti.

Az 1830. évi országgyűlés alatt nemcsak a nádor, hanem maga a király is kíméletlenül megdorgálta Wesselényit. A titkos rendőrség jelentése szerint Ferenc császár azt vetette Wesselényi szemére, hogy elődeiről vett példát, akik büntetendő eljárásukkal csak szerencsétlenséget okoztak, úgy látszik, ő is e sorsban akar részesülni.¹

Mivel a császár itt világosan Wesselényi édesapjára célozott, aki öt évig ült a kufsteini tömlöcben, az ifjú Wesselényi keményen visszafelelt a császárnak, de ez úgy tett, mintha mitsem hallott volna s nyugodtan tovább ment.

Érdemes megemlítenünk, hogy Wesselényi már ezen országgyűlésen liberálisnak és demokratának vallotta magát. Erről különben már előbb is bizonyosságot tett. A Nemzeti Kaszinó választmányi gyűlésén például Széchenyivel együtt indítványozták, hogy a zsidóvallásúakat is fel kellene venni a kaszinó tagjai közé. A többség azonban ez indítványt leszavazta.²

Az 1830. évi országgyűlés bezárása után Wesselényi Miklós is beállt az úgynevezett vándorhazafiak közé, akik bejárták a megyéket s lelkes beszédekkel igyekeztek fölrázni a magyarságot régi álmából. Wesselényi e téren fáradhatatlannak mutatta magát. Nem kereste a dicsőséget és a népszerűséget, de a közjó és a szabadság előmozdítására hő indulattal s lelkének minden érzésével igyekezett. Igaz magyar érzéstől áthatott beszédei lángolóak, megkapók voltak s magukkal ragadták a hallgatókat, mint az őszi szél a hulló falevelet. Voltaire azt írta, hogy a hazaszeretet a nagy szívek

¹ «Sich an seinen Vorfahren zu spiegeln, die sich durch ihr sträfliches Verfahren nur unglücklich gemacht haben und er (Wesselényi) durch sein Benehmen nur derselben Loos theilen zu wollen scheine.» (Ferstl írja ezt Wesselényi Miklós 1830. évi audienciájáról.)

² 1829. június 8-án történt ez. Ferstl jelentése Sedlnitzky miniszterhez Pestről.

tulajdonsága. Ha ez állítás igaz, úgy igen kevés igazi patrióta van. Viszont Wesselényi a legnagyobb szívek egyike volt; mert legfőbb óhaja — amiért küzdve küzdött — nemzetének boldogsága és haladása volt.

Említők már, hogy Wesselényi állandó felügyelet alatt volt. A titkos megbízottak minden lépéséről tudósították a rendőrséget és Sedlnitzky minisztert, ez meg Metternich herceget. A megbízottak természetesen Wesselényi beszédeit is megírták, mégpedig olykor egész terjedelmében. Nincs mit csodálnunk azon tehát, hogy Wesselényi már 1831. november 11.-én azt írta Zsibóráról, hogy katonasággal akarják őt elfogatni.

Wesselényi és Széchenyi politikai irányzata akkor már teljesen különbözött egymástól. Az előbbi szoros baráti viszony tehát felbomlóban volt köztük. Wesselényi 1831. december 5.-én kelt levelében már megírta Széchenyinek: «Látom, utainkban elágazunk . . . levelemet miért hosszabbítsam; mi nem járunk egy úton.» Valamivel később (december 18.-án) Zsibóráról írta volt: «Az én utam egyenes. Cselekvésem csak annyi, hogy az igazat megmondom . . . Válj el tőlem, hagyj magamra, én mindent eltűrök . . . Hirdessetek hibásnak és vétkesnek. Legyen nevem meggyalázva vagy elfeledve, nekem mindegy. Én nyugodt s derült szemmel nézek örök bírámra.»

Minél inkább közeledett Széchenyi nagy tervei érdekében a kormányhoz, annál inkább eltávolodott tőle Wesselényi. Teljes szakítás azonban nem történt köztük s az 1832—1836. évi országgyűlésen még gyakran voltak együtt. Ez országgyűlés elején jelentette a titkos rendőrség, hogy a fiatal ellenzéki mágnásoknak többnyire Wesselényi írja a beszédeket s mint tanítványait, az ülések előtt kihallgatja őket, tudják-e feladatukat.¹ E dologgal együtt járt az is, hogy Wesselényi szállásán igen sok tanácskozást tartottak. Egyik ilyenről jelenti Ferstl Bécsbe, hogy sok követ jelent meg Wesselényi lakásán, köztük Beöthy Ödön, Tisza Lajos stb.

¹ Ferstl jelentése 1833. márc. 14.

A mágnásoknak a vallásügyben kiadott viszonzválasza volt a tanácskozás tárgya. Bár ez a viszonzválasz — írja Ferstl — csak ma reggel készült el, Wesselényi mégis már tegnap megkapta azt. Erdélynek Magyarországgal való egyesítése ügyében szakadatlanul folynak a tanácskozások Kölcsény szállásán. Ezeken Wesselényi állandóan résztvesz.¹

Wlassichnak kineveztetése erdélyi kommisszáriusnak s a közeledő erdélyi országgyűlés Wesselényit Pozsony elhagyására bírta. Az 1833. évi november 28.-án Hunyad megyében találjuk őt, hol a megye közgyűlésén nagy beszédet mondott, melyet német fordításban egész terjedelmében megkapott a bécsi kormány. Wlassichot mi — mondá a többi közt Wesselényi — mint ő felsége követét fogadtuk s azt hittük, hogy információkat adand ő felségének az erdélyi állapotokról. Ő azonban egészen más alakban («als eine regierende Person») mutatja most magát s olyasmit követel tőlünk, amit magának ő felségének sincs joga követelni.² Úgy látszik, ő nem mint a jelen állapotok megvizsgálója, hanem mint törvényhozó, mint uralkodó s mint parancsoló úr jelent meg köztünk. Törvénykönyvünk ilyenről mitsem tud. Őneki, mint nemes embernek, törvényeken alapuló joga van s kötelessége is nyíltan beszélni. A király királyi személyiségét nem ruházhatja át másra s nem sokszorosíthatja azt. Én — mondá Wesselényi — félelem nélkül kijelenthetem, hogy kegyetlenség,³ ha egy alkotmányos ország uralkodója nem hallgatja meg a nemzet kérését s még nagyobb ízléstelenség,⁴ ha e kérés miatt bünteti őt; ha bünteti őt, amiért hangot mert adni, amért fájdalmát, lábbal való tiprását to-

¹ «Pressburg 2. April, 1833. Conferenz bei Baron Niklas Wesselényi». Összesen huszonhét követ volt jelen az értekezleten s igen heves beszédek hangzottak el. Szóba került a lengyel kérdés is, de Wesselényi ajánlatára azt határozták, hogy ezzel csak a vallásügyi tárgyalás befejezése után fognak foglalkozni.

² «In denen zeigt derselbe sich jetzt in einer ganz andern Gestalt und will etwas fordern, welches Majestät kaum zu verlangen kann.»

³ «dass ein Grausamkeit sei».

⁴ «Abgeschmacktheit sei».

vább nem bírta eltitkolni. Ez a mostani viszonyok mellett mindenkivel megeshetik, s ha a megvert egyén fájdalmában panaszkodni merészkedik, ezért ismét megbüntetik. Teljes hatalmú uralkodót küldtek nyakunkra ; pedig bűnünk csak az volt, hogy jajgattunk s hogy kéréseinket az uralkodó elé mertük terjeszteni.¹

Ez a hosszú beszéd — jelenti Ferstl — csak a rendek felizgatására szolgált a kormány ellen, de egyáltalán nem kellett hatást, legföllebb a túlzóknál. (Ez természetesen csak a rendőrség hite volt.)

Az 1833. év november havában Wesselényi még Pesten tartózkodott s Ferstl november 4-i jelentése szerint Széchenyi-vel együtt résztvett a Magyar Tudományos Akadémia tárgyalásain. Wesselényi — írja Ferstl — még mindig bízik az erdélyi országgyűlés összehívásában. S Pozsonyba csak az esetben térne vissza, ha az erdélyi országgyűlést ki nem hirdetnék. Ezt Wesselényi egyik magánlevelében világosan megírta. Az erdélyi országgyűlésről — írja Ferstl — ez időben szó sem lehet ; ezt minden jóézésű ember tudja. Hiszen a minisztériumnak elég dolga van a magyarországi gyűléssel és a külföldi nehéz helyzetekkel. Amint Wesselényi szokta volt mondani, Erdély most fájdalommal van eltelve s panaszodik. E mellett azonban az ellenzék — Ferstl szerint — excentrikus terveket kovácsol és exaltált beszédeket gyárt. S minde mozgalom és munka élén Wesselényi, Bánffy és gróf Bethlen Domokos állanak. (Pressburg, 4. Nov. 1833.)

Megnyilván az erdélyi országgyűlés, Wesselényi mint a székelység követe jelent meg ott. Regálist ugyanis nem adtak neki. Ferdinánd főherceg, mint az erdélyi országgyűlésre küldött kommisszárius, aztán a megbízottak és a titkos rendőrség tömérdek jelentést küldtek a rendőrminiszternek ez országgyűlésről és Wesselényinek ottan való szerepléséről. Sedlnitzky rendőrminiszter aztán ezek alapján a császár-

¹ Ferstl e beszédhez csatolt jelentésében írja Wesselényiről, hogy az a hír terjedt el, hogy párbajban lelőtték, más verzió szerint pedig az, hogy egy vár tömlöcében ül.

nak írta meg jelentéseit, de az uralkodónak rendesen megírta, hogy Metternich hercegnek is megküldte e tudósítást.¹

Istvánffy Antal, aki a leggyűlöletesebb hangon írogatott Wesselényi Miklósról s a többi kiváló erdélyi hazafiról, 1834. január 29.-én írta volt Sedlnitzky miniszternek, hogy ő a politikai híreket egyik barátjától kapja, aki igen bizalmas barátságban él Wesselényi Miklóssal. Ő tehát minden hírt első kézből kap. Ez a barátja jelenti most, hogy Erdély viszonyai mindig nagyobb veszedelemmel fenyegetnek; mert az anarchia, mely eddig csak a nemesség közt uralkodott, már a nép közt is láthatólag terjed. Hiszen a nemesség a törvénytelenséget annyira viszi már, hogy a köznépnek kiterjedt szabadságot ígér. S ez az ígélet hamar elterjedt a nép között s felbátorítja azt a törvénytelenésre. Wesselényi ez országnak az igazi pestise, akitől minden rossz származik s növekedik.² Ő mind Erdélyben, mind Magyarországon hazafias cselekvésével pártot szerzett magának s reméli, hogy e párt az erdélyi gubernátorságot megszerzi neki. Egyébként világos célja a zűrzavart minden kitelhető módon növelni, hogy céljához közelebb juthasson. Mint valami diktátor, úgy lép fel s kijelöli azokat, kiket a magasabb tisztségekbe kellene választani. Így aztán a kormány választása ellen általános ellenzékét állít szembe. Így állván a dolog, sejteni lehet, milyen viharos lesz az országgyűlés, mert ez az együttérző ellenzék a kormány minden rendelkezésének ellent fog állani. Az én tudósítóm — folytatja Istvánffy — belelát a mozgalmak vezetőinek a szívébe, mikor azt írja, hogy ők az engedetlenséggel és a törvénytelenségekkel a kormányt rá akarják kényszeríteni, hogy katonai erőt használjon ellenök s ilymódon a felkelést általánossá tegyék s elhitessék, hogy a kormány mind Erdélyben, mind Magyar-

¹ «Ehrfurchtsvoll erlaube ich mir euere Majestät diese Piece im Anschlusse mit der Bemerkung zu Füßen legen, dass ich eine Kopie davon dem k. k. Staatskanzler Fürsten von Metternich zum Gebrauche der Konferenz mittheile.» (Ezt a megjegyzést Ferstl minden jelentésében megismétli.)

² «Wesselényi ist die wahre Pest im Lande, von dem alles Übel ausgegangen und noch sich vermehrt» etc.

országban a szabadságot akarja leigázni. Magyarországon a hangulat amúgyis kedvező Wesselényinek s nagy pártja van itt. Amint engem értesítenek, — írja Istvánffy — a magyarországi és az erdélyi ellenzék közt teljes az egyetértés. S céljuk a két ország egyesítése s királyválasztás útján Magyarország függetlenségének kivívása. Erdély vajdájává aztán Wesselényi lenne. Az én tudósítóm — folytatja Istvánffy — biztosít engem, hogy a legnagyobb titkolózás ellenére is sikerült megtudnia, hogy József nádor élénk összeköttetést tart fenn Wesselényivel. Ezt teszi Majláth gróf is. A kormány ellen való elkeseredés és az elégtelenség e közben a nép közt, főleg a székelység közt, folyton növekszik. Ebben Wesselényinek és Kemény Dénesnek van legtöbb része. Mivel pedig a székelyek legnagyobb része fel van fegyverezve, a veszedelem igazán fenyegető. Tapasztalt, őszintén gondolkozó s ő felségéhez hű embereknek az a nézetük, hogyha Wesselényit, Kemény Dénest és Bethlen János grófot,¹ akik minden pillanatban készek a kormányt megbuktatni, elfogják, amire ők már nagyon is rászolgáltak,² ha Zeyk guberniumi tanácsost és Szász Károly professzort hivataluktól azonnal megfosztják, a békesség az országban rögtön helyreáll s az országgyűlés csöndben fog lefolyni. Bizonyos, hogy az ország legnagyobb része örülne, ha az ország e gonosz bogaraktól megszabadulna.³ Ha azonban ez emberek tovább is szabadon grasszálnak, elveiket sohasem fogják feladni s Magyarország függetlenségeért tovább küzdenek s a kormánynak titokban sok kellemetlenséget okoznak.

Kegyelmes Uram! — írja végül Istvánffy — a maga valóságában értesítem mindezekről, miket én feltétlenül biztos forrásból merítettem.

Ferstl tömérdek jelentése közül csak néhányat említünk

¹ «Welche drei die allerschlechtesten in den ganzen Anhang sind.»

² «Wie weiland Kaiser Joseph mit der erstern Vettern that, und ihn gleich aus dem Lande in Gefängniss schafte». (Ez Wesselényi Miklós apjára vonatkozik, aki évekig ült a kufsteini vár tömlöcében.)

³ «Gewiss wäre der grösste Theil des Landes froh von diesen bösen Insecten befreyt zu sein.»

itt fel. Az anyagot ugyanis ő Stuller gyorsírónak amúgy is ismert feljegyzéseiből merítette. Újság nála csak Wesselényinek örökös szidalmazása és rosszindulatú információi. És egyik jelentésében mégis azt írta, hogy Wesselényi Miklós beszéde annyiban figyelemreméltó, amennyiben ez a keserű demagóg kirívóan elárulja, hogy beszédei napról-napra tartalmasabbak, de egyúttal erősen mérgezőbbek és határozottabbak.¹

Egy másik jelentésben Sedlnitzky miniszter írja az uralkodónak és Metternichnek, hogy a hirhedt Wesselényi Miklósnak és párthíveinek Noposa elnöki kineveztetése ellen kifejtett intrikáit és fondorlatait ő felsége elé terjeszti az erdélyi hangulat ismertetésével együtt.²

Ugyancsak Sedlnitzky miniszter 1834. augusztus 20.-án írta ő felségének, hogy Ferdinánd főhercegtől jegyzeteket kapott a hirhedt demagóg Wesselényi Miklósról, aki vakmerő fondorlatokat űz és fölötte káros befolyást gyakorol a székely székekre. Imígyen alapos az az óhaj, hogy a magyar és az erdélyi ellenségek e veszedelmes és vakmerő feje ellen a törvényes eljárás megindíttassék. Ferdinánd főherceg jegyzékeit — írja Sedlnitzky — Metternich hercegnek is megküldtem.³

Néhány nappal később (augusztus 26.-án) Sedlnitzky ismét jelentést írt ő felségének és Metternich hercegnek, és mindkettőjüknek megküldte az erdélyi országgyűlési tárgyalásokat német fordításban.

Tudott dolog, hogy az uralkodó Ferdinánd főherceget azzal az utasítással küldte Erdélybe, hogy *erővel, hatalommal és szigorúsággal engedelmességre szorítsa a többségben levő ellenzéket*.⁴ Ferdinánd főherceg igyekezett is megfelelni e megbízatásnak. Forradalmároknak nevezte Erdély legjelesebb

¹ Wien, den 16. Juni 1834.

² Wien, am 16. August 1834. Sedlnitzky jelentése ő felségéhez.

³ «Von dem Herrn Erzherzog Ferdinand mir zugekommene Rapporte habe ich in Kopien dem k. k. Staatskanzler Fürsten von Metternich zum Gebrauche der Konferenz mitgetheilt, Wien, den 20. Aug. 1834. Sedlnitzky.»

⁴ «Mit Kraft, Macht und angewandter Strenge den Gehorsam zurück zu führe» etc.

hazafiai és egy sereg ellen bűnvádi eljárást indított. Gyűlölete főleg Wesselényi Miklós ellen irányult, akit főségsértéssel vádolván, őt nemcsak vagyonától, de életétől is meg akarta fosztani. Az ország hangulata azonban olyan volt, hogy az akcióval sujtottak nem nagyon ijedtek meg. A hazafiak a legnagyobb gyűlölettel beszéltek Ferdinánd főhercegről és Metternichről. Ennek a következménye volt aztán, hogy hitelre talált Baranyay udvari fogalmazó azon állítása, hogy a császár az erdélyi urakat harapós kutyáknak nevezte.¹

Ferdinánd főherceg jelentette 1834. december 5.-én, hogy Miklós napja előtt két szerenádot is adtak Wesselényi Miklósnak Kolozsvárott. A száz fáklyavivőt Bethlen Ferenc vezette. Sok ház és a két kollégium (a katolikus és a református) ki volt világítva.

Wesselényinek gyakori ünneplése még jobban felbőszítette a császári kommisszáriust. Kivitte, hogy az erdélyi országgyűlést törvénytelenül feloszlatták s Wesselényi ellen kiadatta az elfogatási parancsot. Wesselényi ekkor már Magyarországon volt s így elfogatását nem lehetett végrehajtani. A rendőrminiszter és a kormány tagjai erősen biztatták Ferdinánd főherceget, hogy a megindított bűnpereket a világért abba ne hagyassa. A Wesselényi elfogatására kiadott rendelet ugyanis kitűnő hatással volt a zavarókra.²

Mivel az ellenzék tagjai akkor azt hirdették, hogy az uralkodó törölni fogja a Wesselényi ellen indított pört, a konfidensek és a titkos rendőrség igyekeztek Ferdinánd főherceget, Erdély teljes hatalmú biztosát lehetőleg feltüzelni Wesselényi és hívei ellen. Élesen írtak tehát a főhercegnek az állítólagos megkegyelmezés ellen. Az egész kálvinistaság — jelentik — hirdeti, hogy a főherceg a király akarata ellen

¹ Ezt Ferdinánd főherceg írta volt a rendőrminiszternek 1834. július 4. («Der Kaiser die Siebenbürger Herren mit Hunde verglichen, die sich jetzt herumbeissen» etc.)

² «In Folge dieses alles hat sich wahrhaft handgreiflich bestättigt, dass die Gefangnehmens-Publication Wesselényis diesen allgemein angenommenen Götzen tief unterdrückt hat» etc. (Ferdinánd főherceghez 1835. június 2.)

rendezi az üldöztetéseket.¹ Pestről levelek jönnek, melyek azt hirdetik, hogy a nádorispán is Wesselényi mellett van. Ez ellen tenni kell valamit!

Tudott dolog, hogy Ferdinánd főherceg a Wesselényi ellen indított pör aktáit jóváhagyás céljából megküldötte az uralkodónak és a nádornak is. E mellett személyesen is jelentést tett a királynak, aki mindent jóváhagyott. A harc tehát Magyarországon is megkezdődött Wesselényi ellen. S az ellen az ember ellen küzdöttek, akit Pesten, mint a magyarság bálványát, a legnagyobb tisztelettel és szeretettel fogadtak.

Wesselényi, akárkivel beszélt, akármit cselekedett, pontos jelentésekben írták meg azt Bécsbe. Hogy minő hangon írtak róla Sedlnitzky miniszter és emberei, arra seregével szolgálhatunk példával. 1835. február 14.-én a rendőrminiszter például azt írta volt Bittónak, hogy az Erdélyország romlására működő demagóg ellenzék gonosz szelleme, a hírhedt Wesselényi Miklós, az erdélyi országgyűlés felosztatását bizonyosan felhasználja a kormány ellen Magyarországon. S terjeszteni fogja gonosz és mérges szellemét főleg az Erdéllyel határos megyékben. Ezért ha Wesselényi netán Magyarországra jönne, a legfeszültebb figyelemmel kell kísérni minden lépését. (Wien, den 14. Februar, 1835.)

Hogy a rendőrminiszterhez küldött jelentések ezek után Wesselényit erkölcstelen forradalmárnak írnak, azon nincs mit csodálkoznunk. A konfidensek és a titkos rendőrök ugyanis olyanokat szoktak Bécsbe jelenteni, amik a kormány előtt kellemesek.²

Amint Wesselényi elhagyta Erdélyt s Magyarországra jött, a jelentések egymásután érkeztek róla a rendőrminiszterhez s ő általa Metternichhez. 1835. március 6.-án jelentette például Ferstl, hogy a Pestről érkezett bizalmas jelen-

¹ Egy másik jelentésben Istvánffy írta az erdélyi kálvinistákról: «Der Unfug der Siebenbürger Kalviner ist ohnedies weit über die Gränzen vorgerückt.»

² «Er ein sehr unmoralischer und heftiger Mann sei, der sich berechtigt halte den Reformator, eigentlich Revolutionär von Siebenbürgen zu spielen und auf alle mögliche Art dem Hofe zu schaden suchen» etc.

tések szerint Wesselényi Miklós még mindig Pesten van s naponkint társalog Beöthy Ödönnel, Széchenyi Istvánnal, Dubroviczkyval, Sárközy főjegyzővel, Földváry alispánnal és Benyovszky Péter ügyvéddel. Stuller is mindig mellette van.

Az 1835. év március 13.-án jelentette Ferstl Bécsbe, hogy Wesselényi Miklós tegnap este nyolc órakor Pozsonyba érkezett s elfoglalta a számára kijelölt országgyűlési szállást (Rózsa-utca 656. sz.). Beöthy, Balogh, Eötvös, Deák Ferenc, Sárközy és Vay követek mindjárt felkeresték őt s kilenc órakor együtt mentek az ellenzéki kaszinóba. Az országgyűlési ifjúságon kívül eddig kevesen vették észre Wesselényi itt való tartózkodását. Ami Wesselényi egészségét illeti, — írja a jelentés — az nem a legjobb; kinézése szenvedésre mutat.

Az 1835. év március 13.-án az országgyűlési rendőrség Wesselényinek Szatmár megye közgyűlésén mondott beszédjét német fordításban felterjesztette Bécsbe. Ezt a beszédet — írja Ferstl — azért terjesztik Pozsonyban, mert igazolni akarják, hogy e beszédben semmi olyasmi nincsen, ami ő felségét sérthetné, tehát nincs anyag benne a hűtlenségi pör megindítására. Magyarországon szólásszabadság van s így a kormány intézkedéseit szabad támadni. A jóérzésűek azonban — folytatja — Wesselényi pörbefogását kívánják; mert a magyar alkotmány nem ismer miniszterekből álló kormányt; Magyarországon csak egy uralkodó van, s ez az uralkodó egyedül a megkoronázott király. Tehát Magyarországon a kormány, az uralkodó és a király ugyanazt jelenti.¹ Wesselényi tehát világosan őfelségét támadta szatmári beszédjében. Rendkívül nagy hatást tett e beszéd az adózó népre, az ifjúságra és az egész ellenzékre. Ő felségének tehát a legnagyobb szigorúsággal kell fellépnie Wesselényi ellen!

Ferenc császár azonban meghalt, Wesselényi ügyét tehát nem intézhette el. Ezidőben fogadta a nádor Wesse-

¹ «Folglich in Hungarn Regierung, Regent und König gleichlautende Benennungen sind.»

lényit s a titkos rendőri jelentés szerint így szólott volt hozzá : A császár halálának jórészt ön az oka. Nem tudom, miként felel ezért. ¹

Március hó 14.-én jelentette Ferstl tanácsos, az országgyűlési titkos rendőrség feje, hogy Wesselényi erősen hitte, hogy a nádorispán megengedi neki a főrendek tárgyalásain való részvételt. Ma volt Wesselényi a nádornál kihallgatáson s fölötte kedvetlenül tért onnét vissza, hogy Vay Miklós bárónál fájalmának kifejezést adhasson. Kevés párthíve előtt is kifejtette, hogy jobb lett volna, ha Erdélyből mindjárt tömlöcbe vetették volna Munkács várában, ahová diadallal vonult volna be. De így lealacsonyítva érzi magát, mert kéréssel jelent meg a nádor előtt s támogatás helyett elutasítás lett a része. A főrendek sem akarják őt maguk közé fogadni. Ami azonban legnehezebben esik neki, az a mérsékelt ellenzéknek eltávolodása tőle, meg az a hír, hogy Erdélyben teljes a nyugalom (? ! ?), s reá, mint forradalmárra, átkot szórnak s a fiskális akciót ellene kimondották. (Pressburg, den 14. März 1835.)

Fölösleges mondanunk, hogy Ferstl tanácsos e jelentése nem mindenben felel meg az igazságnak.

Nem tudjuk, megfelel-e a valóságnak Ferstl 1835. március 30.-i jelentése a rendőrminiszterhez. Ferstl ebben azt írja, hogy Széchenyi erősen támogatja azt a tervet, hogy Wesselényi kérvényt nyújtson be a királyi tábla megidőzésének mellőzése ügyében. Ő (Széchenyi) mindent megtesz Bécsben a kegyelem kieszközlése ügyében.² Állítólag a nádor is helyesli e lépést ; mert Wesselényi kegyelem útján többet nyerhet, mint az országgyűlés közbenjárásával. Azonban — írja Ferstl — a jóérzésűekre (gutgesinnte) végtelenül rossz hatással lenne Wesselényi megkegyelmeztetése. Ezek azt tartják helyesnek, ha Wesselényi csak elítéltetése után kapna kegyelmet.

Mióta nyilvánossá lett, hogy a királyi fiskus hűtlenségi

¹ «Einen grossen Theil der Schuld des Todes meines Bruders und Kaisers tragen sie» etc. 1835. márc. 18-i jelentés.

² «In Wien die sämmtlichen Gnadengänge macht» (mint Wesselényi jó barátja).

pert indított Wesselényi ellen, a jogtudósok — írja Ferstl — állandóan ez ügygel foglalkoznak. Ők nem tartják Wesselényi beszédét felségsértésnek. Hiszen a beszéd sem összeesküvést, sem lázadást nem keltett, tehát nem lehet Wesselényit hűtlenségi perbe fogni. Inkább csak a kormány szóval való megsértéséről lehet itt szó.¹ Még — folytatja Ferstl — a kormány hívei is azt tartják, hogy ha Wesselényi pertörlésért folyamodik, ennek helyt kell adni.

Ugyanezen április havának 27.-én jelentette Ferstl a rendőrminiszternek, hogy Wesselényi bízik a rendekben, tehát a jövőt illetőleg egészen nyugodt. Széchenyi István, aki éjjel érkezett Bécsből s délután Pestre utazik, két órát töltött Wesselényinél.

Ferstl Teleki grófról és Bánffy báróról is azt írta a rendőrminiszternek, hogy a nevezettek Bécsből jövet azonnal Wesselényihez mentek s egész napon át nála voltak. Sok írást vittek magukkal Erdélybe.

Az országgyűlési titkos rendőrség feje 1835. május 2.-án jelentette Pozsonyból, hogy minél jobban közeledik az az idő, mikor Wesselényinek jelentkeznie kell Pozsonyban a királyi tábla előtt (t. i. május 5.-én), annál kézzelfoghatóbban nyilatkozik az ellenzék részéről a reakció és a visszatetszés. Amióta elterjedt Wesselényi Miklós esetleges elfogatásának híre, az általános elkeseredés csak növekedett. Bizonyos dolog, hogy a patrióták mindent el fognak követni Wesselényi biztonsága érdekében. Wesselényi — írja tovább a titkos rendőrség — jelenleg a beteg Deák Ferenccél tartózkodik. A délután nagy részét azonban Széchenyi Istvánnal töltötte. A jóérzésű és a kormányhoz hű férfiak szerint ez az egész mozgalom Wesselényi félelmét árulja el. A kormánynak — mondják a «gutgesinnt»-ek — most nem szabad ingadoznia, hanem ki kell mutatnia erejét («die Kraftäusserung»), hogy megakadályozza a Wesselényi-fondorlatokat.²

¹ «Dürfte vielmehr als eine vom wahnsinnigen Übermuthe erzeugte wörtliche Beleidigung der Regierung betrachtet werden» etc. (1835. április 9. Ferstl jelentése a rendőrminiszterhez.)

² Polizei-Hofstelle, Ferstl jelentése Pozsonyból 1835. május 2-ról.

Május hó 5.-én féltíz órakor vette kezdetét (levata) Wesselényi pörének tárgyalása a királyi tábla előtt. Wesselényi személyesen jelent meg ügyvédjével: Benyovszkyval. Wesselényi — írja Ferstl — ezentúl Pozsonyból nem távozhatik a személynök engedélye nélkül. A következő napon Deák Ferencnél délután nagy tanácskozás volt, mely este nyolc órakor végződött. Wesselényi hívei mind jelen voltak. Kossuth Lajos, Beöthy Ödön és Benyovszky Péter is résztvettek a tanácskozásban. A jelenlevők Ferstl szerint elhatározták, hogy a kerületi ülésen indítványt nyújtanak be s Kossuth országgyűlési lapjába cikket ír az ügyről.¹ Május hó 29.-én jelentette Ferstl Bécsbe, hogy Némethy ügyvéd Erdélyből Pozsonyba érkezett s egy csomó levéllel azonnal Wesselényihez ment a Vaskutacska nevű kirándulóhelyre, ahol jóideig együtt dolgoztak. A postazárás előtt Wesselényi titkára (Kovács) levelet adott fel Széchenyi István számára Pestre. *Annyi idő még maradt, hogy a pesti postát figyelmeztessük e levélre.*² Délben a Vaskutacskánál ezek a követek ebédeltek Wesselényivel: Deák Ferenc, Beöthy Ödön, Hertelendy, Bernáth, Darvay, Ragályi, Szombathelyi, Géczy, báró Vay, Kossuth és Ferenczy országgyűlési református lelkész. Az ebéd alatt — melynek költését báró Vay fedezte — politikai tárgyakról nem beszéltek.

Figyelemreméltó jelenség, hogy az országgyűlési rendőrség állandóan a leggyűlöletesebb hangon írogatott Wesselényiről a rendőrminiszternek. Ez utóbbi pedig Metternichnek küldte a jelentéseket. Június 3.-án például Ferstl tanácsos azt írta volt Bécsbe, hogy a jóérzésűek megállapítása szerint, mióta Wesselényi az erdélyi országgyűlés feloszlatása után Pozsonyba jött, az ellenzék működése és animóztatása jelentékenyen megnövekedett. S ha a jövő ez izgalomnak nem vet gátat, szemmel látható veszélynek kell bekövetkeznie. Hiszen az ellenzéknek lépésről-lépésre való előhaladását annál inkább várni lehet, mert Wesselényi jelenléte hathatósan hat a kedélyekre s szoros összeköttetése az

¹ Ferstl jelentése Pozsonyból 1835. május 6.

² Ezt természetesen a titkos rendőrség írta.

ellenzék korifeusaival minden lehető megtesz, hogy a kormányt az országban és az egész világ előtt minden jó véleménytől megfossa.¹ S amiként Erdélyben, úgy itt is zűrzavart akar teremteni s így aztán az ellenzék a helyett, hogy okosabb lett volna, — sajnos — még makacsabb és összetartóbb lett.

Példa erre Felsőbüki Nagy Pál, aki Wesselényi idejövetele előtt őt keserűen támadta, exaltált fejnek nevezte, most az ellene emelt vádat nevetségesnek mondja s legközelebb nyílt ülésen mint Wesselényi védője fog felszólalni. A jóérzésűek (gutgesinnte) azt a véleményüket hangoztatják, hogy ha az ellenzék Wesselényi személyében az erdélyi ellenzék eljárását követi s a makacsságot itt is űzi, akkor itt is az országgyűlés feloszlását éri el.

Mivel az eféle jelentéseket Bécsben készpénznek vették, a titkos rendőrség mindig erősebb és erősebb hangon izgatott Bécsben Wesselényi ellen. Július hó 14.-i felterjesztésében már azt írta a rendőrminiszternek, hogy a megbízható elemek Wesselényi ártalmatlanná tevését követelik; mert immár nyilvánvaló dolog, milyen káros befolyást gyakorol Wesselényi a magyar országgyűlésre. Hiszen minden tettével elárulja, hogy nemcsak a határtalan gyűlöletet terjeszti a kormány ellen, nemcsak Erdély és Magyarország kormányzási módjának megváltoztatását, hanem egyúttal Ausztriától való elválását kívánja. Ez az ő demagóg fondorlatainak végcélja. Ezért a jóérzésűek a legnagyobb aggodalommal néznek elébe a következményeknek, miket Wesselényi jelenléte teremtett meg itt s amit még ezután teremteni fog. Ezért megfoghatatlannak tetszik előttük, miként tűrheti a kormány ez embernek érintkezését az ellenzék és az országgyűlési ifjúság tagjaival, azon emberét, kinek forradalmi tanait a kormány jól ismeri. Az ártalmas és veszedelmes tanokat, ha egyszer az állampolgárok közt elterjedtek, semmiféle hatalom meg nem semmisítheti. A körülmények sürgősen követelik Wesselényi ellen a legnagyobb szigorúságot, ha a kor-

¹ «Alles aufbietet, die Regierung aller guten Meinung vor dem Lande und der ganzen Welt zu berauben.»

mány nem akarja, hogy kellemetlen helyzetbe jusson a magyar rendekkel. A jóérzésűek ezért azt követelik, hogy azt a szellemet, amelyet Wesselényi Szatmár megyében tartott beszédével számos megyében megteremtett, Wesselényi elítélésével kellene ártalmatlanná tenni.¹ Mert az ő határtalan gyűlölete a kormány ellen és visszás alapelve intenzívításban egyre növekedő méreg.

Úgy látszik, hogy az ilyen gyűlöletes és valótlan ségokkal telt jelentéseket a bécsi kormány s Metternich készpénznek vették. Innét van, hogy már 1835 július havában a titkos rendőrség Wesselényinek minden pillanatban bekövetkező elfogatásáról írt. A nádor is megkapta — írja az országgyűlési rendőrség — az elfogatási parancsot. Wesselényi azonban kijelenté, hogy az erkölcsi erőnek sohasem enged, ha már a fizikai erőnek nem is tud ellentállni («dass er der moralischen Kraft nie nachgeben werde, wenn er schon der physischen nicht widerstehen könne»).

A jelen pillanatban — írja Ferstl rendőrtanácsos — az ellenzék még mindig a Wesselényi és a Balogh János ellen legfelsőbb helyről kiadott akcióval és Wesselényi elfogatásának ügyével foglalkozik. Az ellenzék szerint a kormány ezzel nem akar mást elérni, mint a szólás-szabadság megsemmisítését s ezzel a rendeket rábírní s annyira megfélemlíteni, hogy minden ellenállás nélkül alávéssék magukat az önkénynek. Az ellenzék szerint a szólás-szabadságot József nádor is elnyomja. A főrendi táblán ugyanis kijelentette, hogy *a magyar alkotmány szelleme szerint a kormány egyedül a királyra van bízva, tehát ezen név alatt: kormány, egyedül a király értendő, nem pedig valamely, az uralkodótól különböző, több tagból álló kormányzat. Egyetlen követ vagy megyei rend sem merészelhet többet a legfőbb hatalom gyarlóságai ellen beszélni*

¹ «Gegen Wesselényi in Siebenbürgen gefällte Contumacial-Sentenz, insofern selbe a. h. noch nicht relaxirt worden wäre, je eher vollziehen zu lassen und auf solche Art diesen der hohen Regierung und der Monarchie in gleichem Grade gefährlichen Parteiführer dessen verkehrte Grundsätze und unbegrenzter Hass gegen die Regierung ein immer mehr und mehr an Intensität zunehmendes Gift erzeugen, unschädlich zu machen». (Ferstl jelentése Pozsonyból, 1835. július 14.)

a nélkül, hogy életét és vagyonát kockára ne vetné. (A nádor ezt a főrendi tábla július 16.-i ülésén mondta.)

Az ellenzék politikai túlsúlyának büszke tudatában — az országgyűlésen és az országban — a nádort népszerűségének és a nemzet bizalmának elvesztésével fenyegeti, hacsak a főrendi tábla vissza nem utasítja a nádor említett nyilatkozatát. Ha ez meg nem történik, a szólás-szabadság törvénytelen megszorítása miatt a megyei követek az országgyűlés felosztatását fogják kérni. E bajhoz járul még a néhány nap óta elterjedt hír Wesselényi elfogatásáról. A közeledő veszedelem a legvégsőhöz nyúlni készíti őt. Nemcsak párhívei közt, hanem a megyei követek közt is forrongást igyekszik előidézni azért, hogy így a kormányt kényszerítse nemcsak a nyugalom helyreállítására, hanem az ő bírói üldözésének abbahagyására is. Ilyen törekvésében nemcsak az ellenzék, hanem hitsorsosai is — minden rang- és álláskülönbség nélkül — hatalmasan támogatják őt; mert a nádornak a kormányról tett nyilatkozatában már Wesselényi biztos elítéltetését látják.¹

E terjedelmes jelentése végén a rendőrtanácsos vagy a rend erőszakos helyreállítását vagy az országgyűlés felosztatását ajánlja; mert szerinte a nemzet bizalmatlansága a kormány iránt folyton emelkedik, s ez végül is mind az uralkodóra, mind a nemzetre a leggyászosabb következményekkel fog járni.

Nem tudjuk, mi célt szolgált Ferstl azon jelentéseivel, melyeket Wesselényi esetleges elfogatásáról írogatott Bécsbe. Lehetséges, hogy a rendőrminiszternek és Metternich hercegnek figyelmeztetésül írta ezeket, hogy el ne felejtkezzenek Wesselényi elfogatásáról. 1835. július 15.-én azt írta például, hogy Madocsányi lipthói követ tegnap estve futva jött Marcziányihoz, akinél éppen hangverseny volt. Madocsányi a jelenlevők felé kiáltá: azonnal hagyják abba; mert hír szerint Wesselényit el akarják fogni. Az ifjúság — írja Ferstl — nagyon bánkódik a nagy hazafi szomorú sorsán, de hiszi, hogy csak nagyobb katonai erővel lehet őt elfogni, mert nem köny-

¹ Polizey-Hofstelle: Ferstl jelentése 1835. július.

nyen adja meg magát. Wesselényi közmegebotránkozásra nyilvános helyeken Perényi főispánnal és Zomboryval, a királyi tábla tagjával, barátságosan társalog. A jóérzésűek ebben a magas kormány lealacsonyítását látják. Ma délben Wesselényi párthíveivel ebédelt. Köztük volt Deák Ferenc, Beöthy Ödön, Kossuth Lajos, Tarnóczy stb., stb. Másnapon — írja Ferstl — a nádor Schediusszal megizentette Madocsányinak, hogy Wesselényi elfogatásáról ne terjesszen hamis híreket.

Ugyanő július 29.-én írta miniszterének, hogy Wesselényi ma fekete magyar ruhában a nádornál volt, ahová hívták őt. Tíz órakor távozott a nádortól s Deák Ferenchez ment, aztán több követel s főrenddel tanácskozott, köztük volt gróf Batthyány Lajos is. A nádor azért hívatta Wesselényit, mert pöre ügyében információt terjesztett be, bár a nádor ezt megtiltotta neki. De Wesselényi nem engedelmeskedett.

A Bécsben megfordult követek s az országgyűlési titkos rendőrség jelentései tovább is állandóan terjesztették a híreket Wesselényi elfogatásáról. Maga Wesselényi is abban a hitben élt, hogy katonasággal akarják őt elfogatni. Mivel pedig tudta, hogy ez Metternich herceg műve, éktelen haraggal írt volt a mindenható miniszter ellen. Az országgyűlési rendőrségnek 1835. július 20.-án kelt jelentése szerint Wesselényi állandóan töltött pisztolyt hord magával s barátai előtt úgy nyilatkozott, hogy amíg egy csepp vér foly ereiben, élve el nem fogják. Holtan vihetik őt, ahová akarják.¹ Barátai erre azt mondák Wesselényinek, ha ő imígyen védelmezi magát, ártatlan katonák véreznek el. Wesselényi erre így válaszolt: *«Ha már nem ölhetek meg harminc Metternichet, kénytelen leszek a katonák ellen védenem magamat».*²

Ferstl, az országgyűlési titkos rendőrség feje, szeptember 8.-án Pozsonyból ismét terjedelmes jelentést küldött Bécsbe.

¹ «Dass man ihn so lange nicht fangen wird, als noch ein Tropfen Blutes in ihm sein wird. Todt können sie ihn wohin immer verschaffen». — Ferstl jelentése szerint mikor Wesselényit Dévénybe hívták vadászatra, ezt mondotta volt: «oda nem megyek; mert ott reám vadásznának és elfognának!»

² «Wenn er nicht 30 Metterniche tödten könne, so müsse er sich schon gegen diese wehren.»

Ebben is kifejti, minő nagy veszedelmet hozhat az ellenzéki szellem terjedése az országra. Báró Wesselényi Miklós — írja Ferstl — Deák Ferencnél, Beöthy Ödönnél és Balogh Jánosnál ismét naponkint konferenciákat tart. És Wesselényi itt kifejti, hogy a magyar országgyűlési viszonyok most teljesen hasonlóak a törvénytelenül feloszlatott erdélyi országgyűléshez. Ezenkívül az ellenzék azt is igyekszik elterjeszteni, hogy a kormányzat körében szolgáló magasrangú tisztviselők is szívesen nézik az ellenzék küzdelmét. Az országgyűlési referens: Bartal, aztán Reviczky kancellár és báró Mednyánszky ezek közé tartoznak. Ez a körülmény fölbátorítja az ellenzéket és Deák Ferenc, Beöthy Ödön, Balogh János stb. minden erejükkel azon dolgoznak, hogy az országgyűlés feloszlattassék s így a kormányt kényszerítsék a provizórikus eljárásra, ami az ellenzék nézete szerint a kormányra rossz következményekkel járna. Az országban ugyanis látnák a kormány erőszakos eljárását s a magyar szent koronával összekötött országos jogok kijátszását. Ehhez járul, — folytatja Ferstl — hogy Kossuth a posta útján küldi előfizetőinek országgyűlési tudósításait. Ezekben pedig megírta, hogy *V. Ferdinándot az utolsó szalmaszálnak kell neveznünk, akitől Magyarország függetlensége függ. E miatt mindent merészelnünk kell.* («Ferdinand V. der letzte Strohalm genannt werden müsse, an welchem die Unabhängigkeit Ungarns hänge» etc.)

Az ellenzék e tendenciája — írja Ferstl — a terrorizmus segítségével a mérsékeltbb megyei követeket is jórészt vezeti s eddig soha nem hallott összhangot teremtett meg köztük.

Az ellenzéknek azon hite, hogy a kormányzatban egyenetlenség uralkodik, nem nélkülöz minden alapot. Reviczky gróf kancellárt, Majláth államtanácsost és Bartal országgyűlési referenst úgy ismerték, mint akik a kormány magyar politikájával nem értenek egyet. Ehhez járult, hogy a magyar ügyeket majdnem kizárólag német miniszterek és államtanácsosok intézték. Már pedig a magyar nemzetet semmi sem keseríti úgy el, mint annak tudata, hogy a nemzet a német miniszterek önkényének van kiszolgáltatva. A jóérzésűek e miatt sürgősen követelik, hogy a kormányzati férfiak közt

lévő egyenetlenség hitét, mit az ellenzék terjeszt, el kell nyomni.¹

Amint említők, a titkos rendőrség Wesselényi minden lépését követte, s a politikai ügyek mellett az ő utazásairól és szórakozásairól is seregével küldte a jelentéseket. Különösen sok jelentést küldött a rendőrség Bécsbe Wesselényi vadászatairól.

Az országgyűlési rendőrség jelentése szerint az úgynevezett gutgesinntek, vagyis a kormány emberei Wesselényi megbüntetését tartották célravezetőnek. De ez nem mindenben fedte az igazságot; mert Wesselényivel sok konzervatív mágnás is jóbarátságban élt. Ami aztán sehogysem tetszett Metternich hercegnek. Az országgyűlési rendőrség meg is írta Bécsbe, kik azok a mágnások, akiknek meghívására Wesselényi velük vadászgatni szokott s akik nagyon szívesen látták őt vendégül. A rendőri jelentések szerint Pálffy Ferdinánd és József grófok, aztán gróf Kollonits Wesselényi intimusai voltak. Eszterházy Károly, Viczay gróf, Illésházy István, Eszterházy Mihály, Pálffy herceg, Széchenyi István, Eszterházy József, a Hunyady grófok birtokain is szívesen látták Wesselényit s hol itt, hol ott járt vadászaton. Még Pálffy Fidélt tárnokmester (a későbbi kancellár) is szívesen látta birtokán Wesselényit. A mágnások — jelenti a rendőrség — ezzel mutatni akarják, hogy a kormány ártatlanul üldözteti Wesselényit.²

Gondolhatjuk, minő hatással voltak az efféle jelentések Metternichre, aki Wesselényi romlására tört.

Tudott dolog, hogy ebben az időben a Balogh János ellen indított hűtlenségi pört megszüntették. Balogh — írja Ferstl Pozsonyból — egyáltalán semmi hálát sem mutat megkegyelmezése fejében. Úgy viseli magát, mint azelőtt. Az ellenzék tagjai folyton titkos konferenciákat tartanak.

¹ Ferstl jelentése Pozsonyból. 1835. július 6-án jelentette ugyanő Bécsbe, hogy Lovassy László Bihar megyében Wesselényi érdekében nagy beszédet mondott a szólásszabadság védelmére. A beszéden Kölcsey stílusát lehet felismerni. Lovassy Pozsonyban Kölcsey eszköze volt.

² 1835. szept. 31. Pozsonyból kelt jelentés.

Ezeknek az a céljuk, hogy Wesselényi hűtlenségi pörét töröltessék s hogy az amnesztia az erdélyi pörre is kiterjesztessék. Beöthy Ödön, Balogh János, és Borsiczky azon véleményen vannak, hogy ezt az országgyűlés intervenciójával kell megtenni. Többen azonban a mellett kardoskodnak, hogy Wesselényinek kell kegyelmet kérnie. De ő erre egyelőre nem hajlandó.¹

Úgy látszik, hogy Wesselényi később hajlott erre. E hónap végén ugyanis levelet írt Konrád Ferenc udvari ágensnek, s arra kérte őt, hogy minden formasággal ellátott *salvus conductus*-t szerezzen neki a bécsi útra. Szegény jó atyámnak — írta Wesselényi — zsebében volt a *salvus conductus*, mikor Szeben felé tartott, a katonaság mégis elfogta őt s a kufsteini vár tömlöcébe hurcolta.²

Erről a Konrádról a titkos rendőrség jóval előbb azt írta, hogy Wesselényinek lelkes híve³ s bár a rendőrminiszter megfenyegette őt, ő Wesselényi minden szavát parancsnak veszi, mert tudja jól, hogy Wesselényi híven szolgálja a hazát.

E Konrádnak — írja a titkos rendőrség — egy hajszála sem jó, a kormánynak is ellensége és az ellenzékkel tart.⁴

Közben Wesselényit egyik tisztesség a másik után érte volt a magyarság részéről.

Az országgyűlési rendőrség jelentette például 1835. november hó 13.-án Sedlnitzky miniszternek, hogy Wesselényi tegnap éjjel érkezett Pozsonyba a grófi vadászatokról. Másnap a Nádorispán című vendéglőben ebédelt barátaival. Ezúttal bemutatta az erdélyi rendektől kapott 200 arany értékű pompás serleget, melyből a jelenlevők Wesselényi egészségére ittak.⁵ Ez a serleg Kolozsvárott készült. Fődelén

¹ Ferstl jelentése 1835. nov. 5.

² Az 1835. nov. 20-án kelt ezen levelet a rendőrség lefoglalta s a rendőrminiszternek felküldte.

³ «Ich bin ein treuer Anhänger Wesselényis, sagte er» (t. i. Konrád).

⁴ Rapport für den 8. und 9. Okt. Sedlnitzkyhez. («Werden sie selben dem Fürsten Metternich mittheilen. Franz, 12. Okt. 1834».)

⁵ A serleget többszáz emberből álló küldöttség Zsibón akarta átadni Wesselényinek; de mivel elutazott, utána küldték Pestre.

oroszlán van, mely körmeivel az *Alkotmány* című könyvet tartja. A serleg egyik oldalán ez olvasható: «Erdély rendei Wesselényi Miklósnak hálaból». A másik oldalon azon év és nap van kivésve, melyen Wesselényi a litografáló gépet az erdélyi országgyűlésnek ajándékozta. Ezt a serleget báró Jósika Miklós hozta Pestre az üdvözlőirattal együtt, melyet sok száz nő és férfi írt alá. Ez az irat azonban érthetetlen módon eltévedt s báró Jósika maga írt helyette egyet s azt Lovassy Lászlóval küldé Pozsonyba addigra, míg az eredeti üdvözlő-irat előkerül.¹ A serlegen kívül Alsó-Fehér megye rendei aranytollat küldtek Wesselényinek, azaz hálakoszorút fűztek neki *«azon közös tiszteletérzésben, melyet a magyar föld szíve méltóságod hazafi erényei iránt táplál s melyben Erdély, mint testvérhaza, híven osztozik».*

Minél jobban ünnepelte a magyarság Wesselényit, Metternich annál nagyobb haraggal kémelettette őt minden lépése alkalmával. Az 1835. év nyarán még azt is meghagyta a rendőrminiszternek, hogy Wesselényi levelezését szemmel tartassa.² Sedlnitzky miniszter aztán azonnal jelentette, hogy az intézkedést megtette. («Wurde sogleich bei dem g. Kabinet eingeleitet».)

Metternich rendeletének meglett a kívánt eredménye. Maga Wesselényi Miklós írta, hogy mikor az egyik vadászatról Pozsonyba érkezett, azt a titkos helyet, hol iratait stb.-t tartotta, feltörve s üresen találta. Mindent elvittek onnan.³

Ferstl nem mulasztotta el azt is jelenteni Bécsbe, hogy az országgyűlési ifjúság magyar ruhában, kardosan köszön-

¹ Az országgyűlési titkos rendőrség báró Jósika Miklós mesteri beszédét német fordításban (egész terjedelmében) felküldte Bécsbe. (Pest, den 21. Okt. 1835. Im Auftrage der begeisterten Männer und Frauen Siebenbürgens Nikolaus Josika.)

² «Es ist zuverlässig bekannt, dass Baron Niklas Wesselényi aus Siebenbürgen unter der Adresse: tekintetes Kovács Lajos ügyvéd urnak Briefe erhält. Eure Excellenz wollen demnach die Einleitung treffen, dass die unter dieser Adresse nach Pressburg gelangenden Briefe einer genauen Controlle unterzogen werden. Schönbrunn, den 14. August 1835. Metternich». (Rendelet Sedlnitzky miniszterhez.)

Cserey huszárját gyanúsította ezzel Wesselényi.

tötte Wesselényit Miklós napján. A negyven tagból álló küldöttség szónoka ezúttal is Lovassy László volt.¹

December 13.-án — írja Ferstl — Wesselényi vissza-érkezett malackai vadászatáról s Kossuth Lajossal együtt Ūrményi fiumei kormányzónál ebédelt. Este Bojthor és Lovassy kezdeményezésére a jurátusok éjjeli zenével akartak Wesselényinek kedveskedni. Ezzel kapcsolatban akarták neki litografált arcképét («Prachtexemplar») átadni. Az ifjúság e hódolata azonban Balogh János betegsége miatt elhalasztatott s Wesselényi gróf Kollonits birtokára (Siebenbrunn) ment körvadászatra.

Az 1836. év elején történt, hogy az országgyűlési ifjak huszonnégy tagból álló küldöttséget menesztettek Wesselényihez s átadták neki hódolatuk jeléül a Ruprecht által festett arcképét. Történt pedig ez azon emlékezetes esemény évfordulójakor, mikor tudniillik Wesselényi litografáló-gépet ajándékozott az erdélyi országgyűlésnek.

A jurátusok április 6.-án (1836) Karl Henriette kisasszonynak, az ünnepelt énekesnőnek, aki sok jóindulatot mutatott a magyarsághoz, szerenádöt adtak. Maga Wesselényi és barátai az énekesnő tisztelőivel együtt Karl kisasszony lakásán hallgatta végig az előadott zenedarabokat.²

Április hó 9.-én jelentette Ferstl Pozsonyból, hogy Wesselényi csomagolással foglalkozik. Karl kisasszony elutazása óta délutánjait többnyire a városi lövőházban tölti, hol pisztollyal lövöldöz célba.³

Ferstl jelentése szerint Wesselényi 1836. április 14.-én a Pannonia nevű gőzösön Pestre utazott. Barátai és a jurátusok kikísérték őt s meghatva vettek tőle búcsút. Távozása előtt való napon még búcsúvacsorát is adtak tiszteletére. E vacsorán az igazi szeretet és csodálat szólalt meg a Wesse-

¹ «Um 12 Uhr erschien eine Deputation, von ungefähr 40 Juraten und Komitats-Kanzellisten in Galla» etc. (1835. dec. 6. Ferstl jelentése.)

² Ez a Karl Henriette egy ideig a pesti német színházban is többször énekelt. Vendégszereplésre meghívták őt a Nemzeti Színházba is, hol részben magyar nyelven is énekelt.

³ «Sonst — írja Ferstl — erwartet er täglich die Grafen Bánffy und Gyulay von Wien zurück, um dann Pressburg gänzlich zu verlassen».

lényire mondott felköszöntőkben. Maga Wesselényi félóráig tartó beszédben válaszolt a toasztokra. *Beszéde második felében* — jelentik Bécsbe — a *meghatottság annyira erőt vett rajta, hogy állandóan hulltak könnyei.* («Ihm während der ganzen zweiten Hälfte fortan die Thränen geflossen sind.»)

A magyar ifjúság Pesten csakúgy ünnepelte őt, mint Pozsonyban. Metternichnek jelentették ez ügyben, hogy a hajónál nagy tömeg fiatalember várta Wesselényit. Lovassy ugyanis előre értesítette a jurátusokat jöttéről. Wesselényit nagy vivát-tal és éljenzéssel fogadták a Duna partján. Az ifjúság sorfalat alkotott s az üdvözlés jó sokáig tartott. Ilyenben eddig csak a nádorispánt engedte a városi hatóság részéssítetni. Még feltűnőbb volt, hogy Wesselényinek még fáklyászenét is adtak. Ennek költségeire jelentékeny összeg gyűlt egybe s így az ifjúság erős zenekart szerződtethetett. Wesselényi Károlyi György grófnak Üllői-úti palotájában szállt meg. Ide vonult a fáklyásmenet este tíz órakor. A zenekar először a Rákóczi-indulót játszotta, Wesselényi hajadonfővel jött le s a több mint ezer emberből álló tömeg követte példáját és szintén levette kalpagját. Lovassy László betanult beszéddel («im republikanischen Styl») üdvözölte Wesselényit. E beszéd miatt — írja a titkos jelentés — Lovassy büntetést érdemel. Wesselényi válaszában hízelgett az ifjúságnak¹ s hazafiasságra buzdította. Beszéde félóráig tartott ; a végén megemlíti az ifjaknak, hogy gróf Károlyi György az ő legbensőbb barátja s arra kéri őket, hogy Károlyit is üdvözöljék. Ez meg is történt. Lovassy László ment fel hozzá nagyobb küldöttséggel s az ifjak nevében üdvözölte őt. Károlyi igen liberális hangon felelt Lovassy beszédjére. Sok éljenzés után, a Rákóczi-induló eljátszásával fejeződött be ez az ünneplés. Az egész menet a zenekarral együtt ezután gróf Széchenyi István lakásához vonult s őt ugyanúgy üdvözölték, mint Wesselényit.²

¹ «Wesselényi trat als republikanischer Doctrinair in seiner Antwortrede auf.»

² Ez a fáklyásmenet 1836. május havában történt. Wesselényi kétkötetes életrajza, mely hemzseg a hibáktól, 1840-ben szerepelteti a szerenádót ; pedig ekkor Wesselényi nem is volt Pesten.

Sedlnitzky rendőrminiszter a beérkezett titkos jelentések alapján 1836. május 13.-án magát a királyt is értesítette a Wesselényinek és Széchenyinek adott szerenádról, megírván, hogy az egész ünneplés lelke és rendezője Lovassy László (Balogh János kancellistája) volt. Wesselényi izgató beszédet intézett az ifjakhoz.¹

Wesselényi Pestről visszatért Pozsonyba. S mint előbb, úgy ezúttal is minden lépését figyelték. A titkos rendőrségnek jelentései azonban jobbára csak Wesselényi vadászatairól szólnak. Az 1836. év október 14.-én jelentették például Bécsbe, hogy Wesselényi még mindig Pozsony vidékén tartózkodik. Az elmúlt héten az Esterházyaknál volt vadászaton. Tegnap pedig gróf Kollonitscsal Hédervárra ment gróf Viczayhoz, nyolc napig tartó vadászatra.

Véget érven Pozsonyban az országgyűlés, a főrendek is hazamentek. Wesselényi is távozott Pozsonyból. Nem lévén országgyűlés, a bécsi kormány most már merészebben lépett föl azok ellen, akik útjában állottak. Tudott dolog, mint fogatta el katonasággal Lovassy Lászlót és társait. Wesselényi ekkor Olaszországba utazott, menet és jövet meglátogatta Deák Ferencet s itt tudta meg az országgyűlési ifjak elítéltetését. Hogy Lovassy érdekében minden lehetőt megtett, az eléggé ismeretes.

Megkezdődvén a Wesselényi ellen indított felségárulási per, jóbarátai mindent elkövettek, hogy illő védelemben részesüljön. Mivel Metternich mindent tudni akart Wesselényiről, sűrűn érkeztek hozzá Pestről a jelentések. A titkos rendőrség emberei és a spiónok természetesen azt is jelentették, hogy kikkel érintkezik Wesselényi. Ezek között legtöbbször (amíg élt) Kölcsey Ferenc, azután Deák Ferenc szerepel. Nem egyszer még a titkos rendőrség jelentései is megkapó színekkel festik e nagy embereink barátságát. Deák Ferenc — írja az egyik titkos jelentés — Teleki Lászlóval, Vörösmartyval, Bajzával és Wesselényivel tanácskozott politikai ügyekről. Deák főleg az irodalomról és a színmű-

¹ «Präsidial-Vortrag des Präsidenten der k. k. Polizeihofstelle, Wien am 13. May, 1836.

vészetről beszélgetett az említett írókkal, kiket, úgymint Wesselényit, csak tegezett. Deáknak leghűbb kísérője Wesselényi. *A bensőség kettőjük között szinte határtalan!* («Die Intimität zwischen beiden ist gränzenlos».) Napjában legalább kétszer összejönnek s félnapig is együttmaradnak. De Deák még e bizalmas barátságban is megőrzi józanságát, bizonyos felsőbbségét és szellemi képességének túlerejét Wesselényi felett. (1839. január 9. Notizen aus Pest.)

Ezidőben, mikor Wesselényi elítéltetése már küszöbön állt, jelentették a megbízottak Bécsbe, hogy az örökös tartományokban a legkisebb polgári áldozatot és erényt kitüntetésekkel szokták jutalmazni. A mult évi pesti árvíz idején Wesselényi, Eckstein Adolf ügyvéd és Landerer a mentés körül életveszedelem közt, páratlan erőfeszítést fejtettek ki, de egyiküket sem érdemesítették a legkisebb kitüntetésre sem. A nevezettek, a mellőzést természetesen Metternichnek köszönhatték.

Megtörténvén Wesselényi elítéltetése, Metternich főleg a lakosság hangulatára volt kíváncsi. Erről aztán egész csomó jelentés ment Bécsbe. Február 2-án jelentették például, hogy a királyi tábla kimondá az ítéletet. Ennek minden részletét azonnal megtudta a közönség. Minden bíróról hirdették, ki mire szavazott. Földváry, aki a felmentésre adta szavazatát, még fáklyás-zenét is kapott. Még mielőtt Wesselényi megtudta volna az ítéletet, Deák Ferenc és Zarka János vas megyei alispán voltak nála. Belépvén Wesselényi ügyvédje, végre megtudták az ítéletet. Wesselényinek egyetlen vonása sem változott meg s a levertségnek semmi nyoma nem látszott rajta.¹

Ami az általános hangulatot illeti, — írja a titkos jelentés — ez a részvétben és a méltatlankodásban nyilvánult.²

¹ Benyovszky ügyvéd a rendőri jelentés szerint igen kíméletesen adta tudtul a jelenlévőknek Wesselényi elítéltetését. «Dabei beobachtete ich — mondá Benyovszky — den Baron (Wesselényi) genau, er verzog nicht eine Miene, sondern fuhr fort seine Hände zu waschen, denn in dieser Beschäftigung traf ich ihn, er antwortete nichts, zeugte auch die mindeste Bestürzung».

² «Wenn man den Eindruck schildern soll, welchen dieses

Mindenütt azt hallja az ember, hogy bécsi parancsra ítélte el a tábla Wesselényit, tehát törvénytelen rendeletnek engedelmeskedett. Wesselényit mindenki ártatlannak tartja. De ő semmi szín alatt nem fog kegyelemért esedezni. «Félév alatt — mondá ő — megvakulok, aztán csinálhatnak, amit akarnak.» (Notizen aus Pest von 2-ten Februar 1839.)

Ugyanezen napon a rendőrminisztérium még egy jelentést küldött Metternich hercegnek Pestről. A közvélemény — mondja a jelentés — szentül hiszi, hogy Wesselényi kegyelmet kap. Egyébként a szólásszabadság bizonytalansága miatt általános a panasz. Mit akar a bécsi kormány a nemzettel? kérdik mindenfelé. Sajtószabadság nincsen, nyilvánosság nincsen s most a szólás-szabadság is megszűnik. Ez annyit jelent, hogy a nemzetet teljesen el akarják nyomni. Eddig a megyék voltak a szólás-szabadság menhelyei, most ezeket is lealacsonyították. A kávéházakban beszélhet az ember, amiről akar, de a törvény védelme alatt álló megyegyűléseken ezt nem teheti.

A február hó 3.-án kelt titkos jelentés újra megírja, hogy Wesselényi elítéltetése szokatlan részvétet keltett.¹ Wesselényi ugyanis nagyon népszerű ember Pesten a nagy árvíz óta s így sajnálattal és részvéttel fogadták elítéltetését. A publikum liberális része — folytatja a titkos jelentés — nyíltan hirdeti, hogy ez az ítélet valóságos szégyenfolt a királyi táblára.²

A február hó 9.-én kelt pesti titkos jelentés szerint Wesselényi hívei Eckstein ügyvédet bízták meg azzal, hogy Wesselényi fogságát kikémlelje s ha lehetséges, megtudja, hová és mikor viszik el Wesselényit. Délben Gosztonyi bírós

Urtheil im Oppositionspublikum erregte, so kann man nur in zwei Worten sagen: Mitleid und Indignation. Das erstere mit Wesselényi, das letztere gegen die königliche Tafel».

¹ «Im Allgemeinen wird die Verurtheilung Br. Wesselényi mit mehr Antheil aufgenommen, als dieses bei den früheren Gelegenheiten der Fall war.»

² «Dieses Urtheil sei ein wahrhafter Schandfleck auf die königl. Tafel, enthält entweder Grammatik, noch Logik, noch Jus, noch Politik aber viele Inkonsequenzen.»

Fejes, a királyi ügyek igazgatója, meghagyták, hogy Wesselényi négy órakor jelenjék meg az ítélet kihirdetésére. Három órakor — írja a titkos jelentés — Wesselényinél megjelentek bizalmas barátai : gróf Károlyi György, báró Prónay Gábor, gróf Ráday Gedeon, báró Bánffy Pál, Bezerédj István, Zarka János, Dőry Imre, Bártfay, Stuller, Benyovszky, Kelemen (Wesselényi jószágigazgatója) és Eckstein ügyvéd. Négy órakor Wesselényi elbúcsúzott e barátaitól s mindegyikkel kezét fogott. Isten áldjon meg benneteket — mondá. Aztán Bezerédjhez fordulván, ezeket mondá neki : És te az országgyűlésre fogsz menni ; köszöntséd ott minden barátomat s mond meg nekik, hogy Isten átka sújtsa azt, aki felmentésemet kérni igyekszik.

Ezután Wesselényi Benyovszky ügyvéddel kocsiba ült s Gosztonyi bíróhoz ment. Jelenvolt barátai a Duna partjára mentek, hogy még egyszer láthassák őt. Ott a kocsiból kiszállt Wesselényi Benyovszky és Hubay ügyéssel együtt. (Katonatiszt nem volt velük.) Mind a hárman gyalog mentek át a Duna jegén. Eckstein a Duna közepéig kísérte Wesselényit, akit még egy sereg fiatal ember kísért. Budán a báró két kísérőjével ismét kocsiba ült s a Várba, a József-kaszárnyába hajtattott. Gróf Ráday és Stuller már fent voltak a Várban s elkísérték Wesselényit a kaszárnyáig. Wesselényi óhajára barátai még ma futárt küldtek Bécsbe. Holnap ugyanők összejönnek, hogy két dolgot elintézhessenek, t. i., hogy Wesselényinek minden kényelméről gondoskodjanak s hogy egy felolvasót és egy írnot szerezzenek mellé. Barátai azt is kérni fogják, hogy Wesselényit olykor meglátogathassák.

Mindezt jórészt sikerült is kivinni. De eleinte, mikor t. i. Wesselényit a kaszárnyába vitték, szűk, sötét és silánybútorzatú szobában helyezték el. Kiszolgáló embere maga jelentette aztán, hogy Wesselényi könnyekre fakadt s keservesen zokogott.¹ De ma már — mondja a jelentés, mit Metter-

¹ «Die Freunde und Verehrer Wesselényis betrubte sehr von seinem Bedienten zu erfahren, dass das Zimmer worin W. verhaftet ist, klein, finster und schlecht sey . . . Der Bediente erzählte, dass Wesselényi bei Gelegenheit, als er vorgestern in sein Gefängniß trat, stark weinte, die Thränen rollten dicht über seine Wangen.»

nichnek küldtek — Wesselényi megvígasztalódott, mert jószágigazgatójától megtudta, hogy az első emeleten jó és megfelelő lakást fog kapni.

Ez meg is történt. Wesselényi elítéltetésekor — jelentik Metternichnek — Cziráky és Benes házán ilyen plakát volt olvasható: *Borzadj haza! törvényszékeid a hóhér hivatalát vették át. Wesselényit elfogták!*¹ Más helyeken is ilyen plakátok hirdették, hogy a nemzet igaz embere bilincsekben hever: mert a bírói székek a hóhérok tanyáivá lónek.

Wesselényi elfogatásakor a Nemzeti Kaszinóban bál volt. Az élvezet szellemét — írja a titkos jelentés — a Wesselényi iránt érzett gyász elnyomta. A követek és az ellenzék köréből senki sem jelent meg a bálon. Az erdélyiek közül csak báró Jósika mutatta magát néhány pillanatig.²

Mivel a bált igazában Cziráky adta, akinek főrésze volt Wesselényi elítélésében, a szégyen elsősorban őreá háramlott. Rendkívül kínosan érintette őt gróf Szapáry, aki a báli vacsorán lelkes toasztban magasztalta Wesselényi Miklóst.

Metternich herceg az ilyen és efféle jelentéseket seregesen kapta a rendőrminisztérium útján. S mikor Deák Ferenc Wesselényi érdekében Bécsbe ment, Sedlnitzky miniszter Deák minden lépéséről, minden útjáról és beszélgetéséről tömegével küldte a jelentéseket Metternichnek. Megírta neki a többi közt azt is, hogy a Pestről érkezett titkos jelentések szerint Wesselényi hívei türelmetlenül várják Deák Ferenc visszaérkezését.³ Március hó 12.-én és 13.-án Sedlnitzky két

¹ «Entsetze dich Vaterland, deine Gerichtshöfe übernähmen das Amt der Henker. Wesselényi ist verhaftet». (1839. Febr. 14. Pest.)

² «In dem Abends stattgefundenen noble Kassinoball war der Anzahl der Gäste sehr gering. Der Geist des Vergnügens schien die Trauer für Wesselényi gewichen zu sein. Keiner der Deputierten, eben so niemand von der Oppositionellen haute volé gegenwärtig» etc.

³ «An seine des k. k. geheimen Haus-, Hof- und Staatskanzlers Herrn Fürsten von Metternich Durchlaucht». Sedlnitzky miniszter jelentése. A rendőrminiszternek Metternichhez intézett ilyen jelentése február 20-tól március 9-ig tizenkét darab van. Ezekben egész csomó pesti jelentésről referál Metternichnek. Amint látjuk, Sedlnitzky miniszter úgyszólván mindennap írt jelentést Wesselényiről.

jelentést küldvén Metternichnek Deák Ferenc bécsi fáradozásairól, két titkos jelentést is mellékelte Pestről és Nagykárolyból a Wesselényi elítéltetése nyomában keletkezett hangulatról.¹

A Bécsbe küldött titkos jelentés szerint április 3.-án Pesten elterjedt a hír, hogy Wesselényi Miklós egy tiszt kíséretében elutazott Gräfenbergbe. Egy őrmester mint felolvasó is vele ment. Ezt Wesselényi megkedvelte s kieszközölte, hogy vele maradhat Gräfenbergben. Wesselényi itt teljesen szabadon mozoghat, de a gräfenbergi határon túl nem mehet. A Gräfenbergben töltendő hat hónapot nem fogják neki beszámítani a háromévi fogságba.²

Ugyane napon, vagyis április 3.-án Pestről még egy titkos jelentést küldtek a rendőrminiszternek, ez meg Metternichnek a Pesten uralkodó hangulatról. Majovszky János pesti ügyvéd — írja a jelentés — szívvel-lélekkel rabulista. Politikai szempontból ilyen monstrum eddig alig volt ismeretes. Az ő fejtegetései szerint az uralkodó (vagyis a király) közönséges zsarnok, a kormány meg deszpota. Mindketten igyekeznek az alkotmányt elnyomni. Aki nem híve a köztársasági eszmének, az romlott gonosztevő s az emberiség átka. *A magyar királyi kúria a hóhérok és a bakók kollégiuma.*³ A kormány vérszopó vámpír. Wesselényi Miklós, Kossuth s a többi elítélt az ég követei a siralom völgyében, akiket, mint egykor Krisztus urunkat, a gonosz ellenségek keresztre fognak feszíteni.⁴

Wesselényi — amint tudjuk — elítéltetése után Gräfenbergbe, illetve Freywaldauba ment hat hónapra, hogy egész-

¹ Sedlnitzky miniszter Metternichhez 1839. márc. 12. («Gebe ich mir die Ehre den aus Nagy Károly und aus Pest an mich gelangte geheime Berichte beizufügen, welche nicht unwichtige Mittheilungen über die Aburtheilung des Niklas Wesselényi sich gezeigte Stimmung erhalten.»)

² «Notizen aus Pest am 3. April, 1839. («Die Erlaubniss soll Wesselényi freudig aufgenommen haben, doch ohne besondere Zeichen der Dankbarkeit.»)

³ «Die königl. Curia ist ein Kollegium von Scharfrichtern und Henkern, die Regierung blutsauger Wampir» etc.

⁴ Notizen aus Pest, am 3. April 1839.

ségét helyreállíthassa. Mondanunk sem kell, hogy ő Freywaldauban sem volt teljesen szabad. A község határát nem volt szabad átlépnie. Aztán különben is állandó felügyelet alatt volt.

Mikor Pesten Deák Ferenc levelei alapján elterjedt a hír, hogy Bécsben sikerült neki Wesselényi számára a hat-havi gräfenbergi tartózkodást kieszközölnie, — a titkos jelentések szerint — a nevezetesebb politikusok közt az a hír keringett, hogy Deák Bécsben nagyobb megértésre és több jóakaratra talált, mint Budán és Pesten a kormányzéseknel. Az ellenzék tagjai — írja a jelentés — fölötte találva érzik magukat e hírek által. Ha Deák — mondják az ellenzékiek — csakugyan a fentebbieket írta volt Bécsből, akkor levették őt a lábáról s alaposan átalakították. Ez az új ember tehát többé nem lehet Deák Ferenc. Ő eszes ember ugyan, de az udvari maniert, az udvari cselszövéseket nem ismeri s így a számára vetett csapdába esett. Neki tudnia kellett volna, hogy az udvar emberei mézzel kenik az ajkukat, hogy édesen, bizalomkeltően és lekötelezőleg beszélhessenek, bár beszédükben egy szikrányi igazság sincsen. Aranyhegyeket ígérnek, mert a szó semmibe sem kerül, de ennél többet sohasem adnak. Persze, Deáknak nagyon hízelgett, hogy Kolowrat őt barátjának nevezte s hogy Metternich herceg becsülését kiérdemelte. De még inkább hízelgett neki, hogy ő felsége az ő közvetítésére még Wesselényi Miklósnak is engedélyt adott a Gräfenbergbe való utazásra. De Deáknak észre kellett volna vennie, hogy mindezen udvariáskodással őt lekötelezik, megvesztegetik és megnyerik, a hazától pedig elvonják. Hiszen minden tiszteletnyilvánulás más célt nem szolgált, mint az ő rászédését!

Wesselényi tehát az ő közbenjárására elmegy ugyan Gräfenbergbe, de Deáknak vaknak kell lennie, ha nem látja, hogy Wesselényi azért ép oly szigorú felügyelet alatt leend, mintha börtönben volna. Ezzel a kormány mitsem vesztett, az ellenzék pedig mitsem nyert, de Deák a kormány lekötelezettje lett. Az ellenzék elvesztette, a kormány megnyerte őt. Ez az alattomos politikának igazi mesterműve. Ilyen

körülmények mellett Deák könnyen kieszközölhette volna azt is, hogy egy időre Kossuth is Gräfenbergbe mehessen s egy gyorsíró jegyezze fel az utókor számára Wesselényivel való beszélgetését. Mindezt a kormány szívesen megtette volna, hogy Deákot megnyerje magának. Ám a kormány csalódní fog ; mert Deáknak csak addig van értéke, míg népszerűsége is megvan, amint ezt elveszíti s a kormányhoz csatlakozik, azonnal semmivé leszen.¹ Az ellenzék elveszíti ugyan legjobb fejét, de a kormány csak olyan fejet nyer benne, akinek helyét az ellenzékben hamar betöltik. Remélhetőleg, a jövőben is akadni fognak oly emberek, mint Deák . . .

Mennyi igazság volt e beszélgetésben, azt már lehetlenség kihüvelyezni. Csak annyi bizonyos, hogy mindaz, amit az ellenzékiek állítólag Deák Ferencről mondtak és jövendöltek, bizony merő valótlanág volt. Deák megmaradt annak, aki eddig volt. De Metternich sem változott meg semmiben a magyar nemzettel szemben. Ő a magyar hazafias párt tagjairól kijelentette, hogy nagyon jól ismeri őket. Háromféle ellenzéki van, — mondá Metternich : — egyrészük csak tündökölni akar, azért ellenzéki ; másrészük a régi alkotmánynak a híve, a többiek pedig forradalmárok. Ilyen az ellenzék egész Európában.²

Ismert dolog, hogy az 1839—1840. évi országgyűlésre a megyék többsége utasításul adta követeinek a szólás-szabadság megvédését és a törvénytelenül elítéltek szabadonbocsátását. E követelés elől a kormány nem térhetett ki. Széchenyi már 1840 februárjában terjesztette bizalmasan a

¹ Aber die Regierung täuscht sich, denn Deák hat nur so lange seinen Werth, so lange er Popularität genießt; ohne diese — die er in dem Augenblick verloren hat, als sich sein Übertritt zur Regierung bestätigt, ist er nichts mehr». (Notizen aus Pest, 1. März. 1839.)

² «Die Opposition die er genau könne, dreierlei sei: einige Mitglieder derselben wollen nämlich bloss glänzen, andere sind Anhänger der alten Constitution und darum Opponenten und die Übrigen seien wirklich Revolutionairs; so aber sei die Opposition in ganz Europa beschaffen.» (Az országgyűlési rendőrség jelentése szerint Metternich ezt 1840. március havában a sárosi követnek mondá.)

hírt, hogy királyi resolutio érkezik az országgyűléshez, s ebben ő felsége kijelenti, hogy a szólás-szabadság jogát nem szándéka a nemzettől elvonni s hogy a politikai elítélteknek amnesztiát ad.¹

Amit Széchenyi mondott, az be is következett. Az ellenzék azonban nagy elkeseredéssel fogadta az amnesztiát. Gróf Batthyány Lajos, Pálffy József s mások azonnal kijelentették a főrendi táblán, hogy nekik nem kell az amnesztia, hanem a törvényes állapot helyreállítása.

Az országgyűlési titkos rendőrség 1840 május 2.-án jelentette Bécsbe, hogy az amnesztia miatt igen nagy az izgatottság. Deák Ferenc volt az első, aki a főrendi tábla üléstermében kifejezte elégtelenségét s izgatott a rendek között. Deák — írja a jelentés — gondolatokba mélyedve, komoran ment néhányszor föl és alá az ülésteremben. Lát-szott rajta a lehangoltság; azt hiszik, hogy ő főleg azért elégedetlen, mert Wesselényi ellen az Erdélyben indított pert nem törölték.²

II.

Tudott dolog, hogy a fiatal gróf Széchenyi Istvánt és báró Wesselényi Miklóst éveken át meleg barátság fűzte egybe. Politikai téren sem volt köztük ellentét s Wesselényi Széchenyinek minden vállalkozását örömmel támogatta. Amikor azonban Széchenyi az ország érdekében a kormányhoz és a konzervatív párthoz közeledett, az akkor még heves Wesselényi, nyílt ellensége lévén a bécsi kormánynak, többé nem maradhatott a régi benső barátságban Széchenyivel. És elhidegült a két jóbarát s még levelet sem igen váltottak egymással. Azonban ifjúkori barátságuk szép éveire mindketten fájdalommal gondoltak vissza. S mikor Széchenyi hosszú idő után 1842-ben újra bensőséges levéllel kereste

¹ Pressburg am 22. Februar 1840. Rendőri jelentés.

² «Deák ging ernst und ganz in Gedanken verloren einigemale im Saale auf und ab, man sah ihm die Verstimmung an, und man will vermuthen, er sei blos darum nicht zufrieden, weil hinsichtlich Baron Wesselényi der gegen ihn in Siebenbürgen anhängig gemachte Process nicht aufgehoben sei». (1840. május 2. Pozsony.)

fel Wesselényit, ez ugyanoly meleg hangon válaszolt neki s fájó lélekkel emlékezett meg a felejthetetlen szép időkről, «midőn köztük szív és rokoni érzet szülte barátság örömet és fájdalomt osztó bizodalomban találta táplálékát és élvezetét». Bár — írja Wesselényi — csak elvek és nézetek terén különböztek egymástól, útjaik mégis szétváltak s ezen szétválás az ő életének egyik legszebb virágát gázolta el. Széchenyi — folytatja Wesselényi — a hatalmasok segítségével remélte, hogy hazájának hasznára lehet s még népszerűségét is kockára vetette. Szent volt az ügy és örök az igazság, ami mellett ő (t. i. Wesselényi) küzdött; egyenes és tiszta a pálya, melyen verejtékezett. De szétválásuk azért mégis káros volt a hazára.

Wesselényi e levél írásakor is még Kossuth Lajos politikájának volt a híve, de már 1843-ban több tekintetben Széchenyinek adott igazat s a bécsi kormánynak nem egy intézkedését helyeselni kezdte. Úgy látszott tehát, hogy Széchenyi hatása újult erővel lépett föl politikai elhatározásaiban.

A titkos rendőri jelentés szerint Széchenyi István 1843. július 1-én résztvett a konzervatív mágnások azon tanácskozásán, melyet Keglevich Gábor hívott össze s élesen kijelent az országgyűlési ifjúság ellen. Széchenyi — írja a titkos rendőrség — e tanácskozáson nyíltan és hímezés nélkül kijelenté, hogy esztelenség lenne olyan kormánnyal szemben ellenzékieskedni, mint a mostani.¹

Wesselényi Miklós ugyanezen év szeptember 13.-án fejtegette Pozsonyban az ellenzéki követeknek, hogy a kormány némely üdvös intencióit nem szabad félreismerni.² A centralizáció bizonyos tekintetben nem oly rossz, mint amilyennek kikiáltják. Az ellenzékeskedésnek csak akkor van helye, ha a kormány az alkotmány alapelveitől eltávolodik,

¹ «Conferenz der Magnaten bei dem Grafen Gabriel Keglevich am 1. July 1843: «Graf Stephan Széchenyi erklärte sich ganz unumwunden und offen für die Parthei dieser Conferenz, da es ein Unsinn wäre, einer solchen Regierung, wie der gegenwärtigen zu opponiren» etc. (Polizei-Hofstelle.)

² A volt titkos rendőrség (Polizei-Hofstelle) levélt. Pressburg, den 14. September 1843.

máskülönben barátságosan kell közeledni és csatlakozni hozzá («sonst müsse man ihr freundlich entgegen gehen und sich ihr anschliessen» etc.).

Íme, Wesselényi és Széchenyi 1843-ban majdnem ugyanazt a politikai nyilatkozatot tették, noha egyik sem tudott a másíknak ílyetén politikai fejtegetéséről.

Hogy Wesselényinek Széchenyi politikájához való közeledését jobban megvilágosíthassuk, szólnunk kell az 1843. évben történt hazatéréséről. A titkos rendőrség 1843. július hó 7.-én jelentette a rendőrminisztériumnak, hogy Széchenyi István úgy értesült, hogy Wesselényi Miklós Gräfenbergből Bécsen keresztül, e hó 10.-én érkezik Pozsonyba és gróf Ráday Gedeonhoz száll. Az országgyűlési ifjúság — folytatja a rendőri jelentés — nagy örömmel fogadta e hírt s elhatározta, hogy a demokratikus elvek e hőset a lehető legnagyobb kitüntetéssel fogadja s fáklyásmenetet és éjjeli zenét ad tiszteletére.¹

E hírre az országgyűlési titkos rendőrségnek Bécsből meghagyták, hogy Wesselényi minden lépését és beszélgetését megfigyeljék s mindenről pontos jelentést küldjenek a minisztériumnak. Így állván a dolog, a rendőri jelentésekben pontos adatokat találunk Wesselényi pozsonyi tartózkodásáról és elutazásáról. Ezeket az immár elégett jelentéseket használjuk itt.

Wesselényi 1843 augusztus 24.-én hagyta el Freywaldaut,² ahol gyógyíttatta magát. Mindent megpróbált itt, de szemre gyógyító írt nem talált. Egyik levelében (1843 május 27.) maga írja meg, hogy az egész telet fűtetlen szobában, nyitott ablak mellett töltötte. A dohányfüstöt egyáltalán nem bírja ki. «Mihelyt — írja — szememet pipafüst s főként cigarófüst éri, mihelyt kedvetlenség, bosszúság ér, látásom megzavarodik, elhomályosul s oly fokra hág, hogy nem látok».

Bár ő maga írta, hogy a társaséletből kizártnak éri magát, eleinte az volt a szándéka, hogy az 1843.-i ország-

¹ Pressburg den 7. Juli 1843.

² Freywaldau Gräfenberghez tartozott s tulajdonképen egy községet kell a kettő alatt értenünk.

gyűlésen résztvesz. Írt is a kancellárnak s királyi meghívót kért tőle. A kívánt regálist meg is kapta. Amint Magyarországra érkezett, nemcsak Pozsonyt, de azokat a főurakat is fölkereste, akiknek birtokain az 1832—1836. évi országgyűlés alatt vadászgatni szokott. Elsősorban gróf Kollonits-hoz ment Nagy-Lévárdra. Onnét szeptember hó 2.-án Pozsonyba érkezett.¹ Páratlan lelkesedéssel és örömmel fogadták itt a félig vak nagy hazafit. Az ifjúság azonnal fáklás-zenét kívánt neki adni, de Wesselényi ez ellen a leghatározottabban tiltakozott. Nemcsak a rendek, hanem még a főrendek jobbjai is minden kitelhetőt megtettek, hogy Wesselényi jól érezze magát.

Szeptember 3.-án reggel az országgyűlési ifjúság nagy küldöttsége tisztelgett Wesselényinél s gróf Vay Dániel üdvözölte őt, mint aki sokat tett és sokat szenvedett a drága hazáért. De most egy új korszak nyílik előtte. Wesselényi válaszában örömének adott kifejezést, amiért az ifjúság annyi hazafiságot és nemzeti érzést tanúsít. Egyben azonban felszólítja az ifjakat, hogy más nemzetiségek iránt ne legyenek ellenséges érzülettel s hogy a kormánnyal karöltve keressék a haladást. Ő — mondá Wesselényi — elhatározta, hogy a politikai színteret végleg elhagyja.²

Délben a főrendek és a követek a Vaskutacskánál díszebébet adtak Wesselényi tiszteletére.³

Bárczay és Vukovits rendezték az ebédet. A meghívókat azonban oly ügyetlenül küldték szét, hogy sokan azt hitték, ők nincsenek a személyesen meghívottak között. Wesselényi Beöthy Ödön és Komáromy bihari követekkel ment ki. A főrendek közül megjelent Teleki László, Pálffy József, Esterházy Kázmér, Zichy Ottó, Esterházy József stb., stb.

¹ Baron Niklas Wesselényi ist gestern Abends unvermuthet von Graefenberg über Gross-Schützen kommand hier angelangt und im Gasthofe zum Schwan, Zimmer Nr. 11. abgestiegen.

² «Nur im Einverständnisse mit der Regierung vorwärts zu schreiten suchen, und sich diesen seinen herzlich gemeinten Rath in ihren jungen Gemüthern tief eingeprägt erhalten» etc.

³ «Mehr Tafeln von seite der Magnaten und Stände zu Ehren des Barons gegeben wurde».

Vay Dániel — írja a titkos jelentés — ezt az ünnepi ebédet isteni élvezetnek (Göttergenuss) mondotta. Esterházy Kázmér, Teleki László stb. lelkes felköszöntésekkel ünnepelték Wesselényit. Gróf Teleki László a többi közt azt mondá, hogy a minisztériumnak pirulnia kellene, valahányszor Wesselényi nevét hallja. Teleki ezután erősen kikelt Széchenyinek Kossuth ellen a *Jelenkor*-ban megjelent cikke ellen.

A Wesselényi tiszteletére adott ebéden elhangzott felköszöntők közül a titkos rendőrség az egyikből német nyelven ezt a részt terjeszté fel Bécsbe: «Isten és a haza áldása kövesse, dicső hazafi, a te minden lépésedet. Vajha ismét, mégpedig minél előbb, láthatnánk a törvényhozás magas küzdőhelyén, ahol te sokat és sokakra legüdvösebben hatni tudnál.»¹

Ugyanezen napon estve gróf Batthyány Lajos estélyt adott Wesselényi tiszteletére. Ma — folytatja a jelentés — Wesselényit többnyire Ráday Gedeon és Teleki László grófok kísérték. Az ellenzék tagjai majd mind látogatást tettek nála. Gróf Széchenyi is megjelent lakása előtt, de úgylátszik, szántszándékkal akkor jött, mikor Wesselényi nem volt otthon.²

Általában — írja végül e jelentés — Wesselényi szellemileg és fizikailag nagyon megöregedett. A túlzó ellenzékiek elégedetlenek is a miatt, hogy Wesselényi fejtegetéseiben mindig a mérsékletet és a kormánnyal való együttműködést hirdeti. De leginkább az ifjúság elégedetlen véle, amért a nyugalmat és a mérsékletet ajánlotta volt néki.

Hogy Wesselényit küldöttségek keresték föl s hogy kiváló szónokok üdvözölték, az többé-kevésbé ismeretes dolog.³ Az országgyűlési ifjúság is nagy küldöttséggel tisztelgett nála. Szónokuk gróf Vay Dániel volt. A titkosrendőrség ezt a beszédet, valamint Wesselényi válaszát magyar és

¹ «Gottes und des Vaterlandes Seegen begleite dich ruhmvoller Patriot auf jedem Schritte» etc.

² «Auch Graf Stephan Széchenyi fuhr bei seiner Wohnung vor, schien aber absichtlich eine Zeit gewählt zu haben, wo Wesselényi nicht bei Hause war».

³ Lásd a többi közt Záborszky országgyűlési lapját. (1843. szept. 22. szám. VII.)

német nyelven küldte föl Bécsbe. Wesselényi azzal kezdte beszédjét, hogy ő nem barátja a nyilvános hódolatadásoknak, amik igen gyakran a könnyelmű fellobbanásoknak eredményei s az érdemesek mellőztével az érdemetleneknek osztatnak. «E jelen tisztelgést azonban — mondá Wesselényi — szívesen fogadom s úgy nézem azt, mint az általam szeretett ügy népszerűségének bizonyosságát. A népszerűségért én nem sokat, elveket meg épen nem áldozok föl, de mindenestre úgy nézem azt, mint a leghatalmasabb eszközt a cselekvésre törekvő honpolgárok kezében. Igen! A népszerűséget célhozvezető eszköznek tartom, mely nélkül a legjobb szándokkal is csak félig tehetni. A félcselekvés pedig eredményeiben mindig szegény.»

Wesselényi ezután, megemlítvén a politikai pályáról való leszorítását, azon nézetének adott kifejezést, hogy az ifjúság e tisztelgése az ő multjára való visszaemlékezésnek a következménye. Hálája jeléül e tanácsot adja az ifjaknak: «Míg fiatalok, irigylendő felhevülésüknek bocsássák mindig előre a hideg megfontolást s majdan, ha az évek vállaikra nehézkedendnek, ne engedjék az önérdek s az önszerelem által a lelkesülést keblökben elnyomatni.»¹

Az ifjúság e tisztelgése Wesselényinél szeptember hó 3.-án történt.

A következő napon (szept. 4.-én) — jelenti az országgyűlési rendőrség — Wesselényit *Siebenbrunn*-ba való elutazása előtt több oldalról kérdezték, miért nem jelenik meg az országgyűlésen.

E kérdésre Wesselényi azt felelte, hogy szemei gyöngesége és egészségi állapota lehetetlenné teszik ránézve a gyülekezetekben való részvételt.

Szombaton — jelenti a rendőrség — Wesselényi barátjaival fölkereste a ligetet, ahol valamikor Deák Ferenc és Bezerédj István társaságában kellemes órákat töltött. A kíséretében levő követek azon voltak, hogy dohányzó ember

¹ «Jelen ügyeinkre nézve — mondá a beszéd végén — figyelemztetem ifjú barátimat a nemzetiség nagy kérdésére s kérem, nehogy a szent ügynek túllelkiesedésükkel kárt okozzanak, mely ügyben mindennek, ki a hazát szereti, óvatosnak kell lennie.»

közel se jöhessen Wesselényihez. Beöthy Ödön, akit szivar nélkül sohsem lehetett látni, mennydörgő hangon távolított el mindenkit Wesselényi útjából, aki dohányozva közeledett. E gyöngédségre Wesselényi mind Beöthyt, mind Pálóczyt megölelte. A meghatottságtól és a zokogástól a két követ aztán szólni sem tudott. Ráday Gedeon — írja a rendőrség — magyar ruhában, kardosan járt Wesselényi előtt, s minden kövecskét felemelt Wesselényi elől, nehogy a félig vak ember megcsússzék.¹

Wesselényi Pozsonyból ismét gróf Kollonits birtokára (Siebenbrunnba, Nagylévárd mellé) utazott s ott több napot töltött. Szeptember hó 12.-én — jelentik Bécsbe — újra vizatért Pozsonyba és a Krone nevű, nyomorult kis vendégfogadóba szállt. Másutt ugyanis minden szoba el volt foglalva. Már minden utazótáskáját a szobájába vitték, mikor megjelent gróf Ráday Gedeon s Wesselényit útításkáival együtt a saját szállására vitte. Sokáig alig marad Pozsonyban; mivel az idevaló postahivatalt megkérlette, hogy érkező leveleit Pestre irányítsák («in der Sperlinggasse im Fesslischen Hause»).

Szeptember hó 13.-án Wesselényi az ellenzék tagjaival ismét a pozsonyi ligetben (s később a sétatéren) sétált s politikai tárgyalásokat folytatott kísérőivel.² Ismételten hangoztatta, — írja a titkos rendőrség — hogy a kormány jószándékát nem szabad félreismerni; a centralizáció bizonyos szempontból nem rossz dolog. Ok nélkül ellenzékeskedni helytelen! («Das Opponiren blos zu opponiren, solle man vermeiden».) Az alkotmány megsértése esetében kell csak minden erővel opponálni. Tekintettel kell lenni az európai alkotmányos országokra is s amennyire lehetséges, meg kell nyernünk szimpátiájukat, hogy veszedelem idején ne álljunk el-

¹ A titkos rendőrség 1843. szept. 5-i jelentése: «Graf Gedeon Ráday war gestern in ungarischer Kostume mit Säbel, als er Wesselényi in den Strassen herumführte» etc.

² «Mit Baron Wesselényi kamen gestern Abends mehrere Oppositionsmitglieder zusammen und conversirten mit ihm sowohl in der Au, als auch auf der Promenade längere Zeit. (Szept. 14-i jelentés. Polizey-Hofstelle.)

hagyatva. De ezt csak úgy nyerhetjük meg, ha túlzó követelésekkel nem zaklatjuk a kormányt. Szorosabban kell csatlakoznunk az alkotmányos országok tendenciáihoz és azon eszméket, miket a kormány Magyarország kárára elterjesztett, meg kell cáfolnunk. Az alkotmányos államok ma a korlátolt monarchia mellett vannak. Magyarországon is ezt kell szem előtt tartanunk.

Wesselényinek ilyenén fejtegetései — jelenti a titkosrendőrség — nem estek terméketlen talajba. Az ellenzék körében, ahol tegnap este nagyszámmal voltak a követek, Wesselényi fejtegetéseit megcáfolhatatlan igazságoknak mondták. Látszott, hogy nem idegenkednek az ő eszméitől. A kormány — mondák a követek — az alkotmányos útra tért s a kibontakozást átengedte a nemzetnek. Most tehát az ellenzéknek meg kell mutatnia, hogy valami okosat is akar, nemcsak örökös lármát. Az ellenzéknek meg kell tennie mindazt, ami tőle telik, a többit engedje át a kormánynak. A kormányhoz intézendő követelések mérsékeltek legyenek, hogy a megyékre és a rendekre ne foghassa rá azt, hogy minden hatalmat magukhoz akarnak ragadni. Akkor, mikor egy félszázadon át három-négy országgyűlést tartottak, a megyék voltak az alkotmány védbástyái, de ha rendszeresen tartanak országgyűléseket, nem kell szigorúan ragaszkodni a megyék jogaihoz, melyek különben is homlokegyenest ellenkeznek a kormány tervezett centralizációjával. Az állam egységét nem lehet veszélyeztetni a megyei statutumokkal. E tekintetben mindenestre engednünk kell — de okos módon.

Az ellenzék tagjai közül — írja a rendőri jelentés — senkisémet emelt szót Wesselényi fejtegetései ellen s a későbbi összejövetelen (konferencián) elhangzott beszédek is helyeselték Wesselényi politikai felfogását.¹

A rendőri jelentésekből pontosan megtudjuk, mikor utazott el Wesselényi Pozsonyból. Ezek szerint az elutazás

¹ «Gestern Abends zahlreich beim Soupee versammelten Patrioten . . . die Bemerkungen des Barons stillschweigend als unbezweifelte Wahrheiten annahm und darüber nachdachte, denn die laut gewordenen Betrachtungen zeigten es, dass man nicht abgeneigt sey in seine Ideen einzugehen» etc.

szeptember 14.-én történt. A *Marianne* nevű gőzhajón utazott Pestre. Az ellenzék tagjai és az országgyűlési ifjak meghatva és könnyezve búcsúztak a nagy férfitól, akit emberi erényeiért és hazafiságáért minden patrióta becsült és szeretett.

Wesselényi pozsonyi időzése alatt barátjai a még mindig sajgó sebek hegeit nem akarták feltépni s így Wesselényi előbbi üldöztetéséről keveset szóltak, keveset írtak. Csak Záborszkynek országgyűlési lapja írt egyet-mást Wesselényi üldöztetéséről, de ő is arra kérte a gondviselést, adna Lethe nedvének néhány cseppjéből, mert máskülönben nincs mód a felejtésre.

Wesselényi Pestre érkezvén, Kossuth Lajossal és Deákkal több ízben tanácskozott. Kossuth a rendőri jelentések szerint október hó 1-én Pozsonyba érkezvén, az ellenzék tagjainak elmondá, hogy Wesselényivel és Deák Ferenczel Pesten együtt tanácskoztak. Bár Wesselényi egészsége nagyon gyenge lábon állt, mégis elutazott birtokára : Zsibóra. Deák pedig Zalába tért vissza.¹

A rendőri jelentés szerint Wesselényi ménését ment árvereztetni. Zsibóról vagy Pestre, vagy Gräfenbergbe akar visszajönni. Elhatározása szeme állapotától függ. Szemei azonban nem javultak. 1844 március 11.-én ő maga írta volt Zsibóról : «Most is teljes nyomorék vagyok ; pálcával is alig vánszorgok ; szememvilága borzasztó gyorsasággal hanyatlik. A nemsokára zöldelő fákat már alig láthatom». Így állván a dolog, tovább is Zsibón maradt.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ Kossuths Anknunft in Pressburg und Nachrichten aus den Provinzen die unter den Oppositionsmitgliedern zirkuliren. (1843. okt. 2.)

PERPETUA ÉS FELICITAS.

1.

Szemben velem tizenöt-tizenhatesztendős ifjú ül, fején fez, kezében egy párizsi kiadású tankönyv; miközben a villamosvonat elhagyja a széles Avenue Jules Ferryt, megfeszített igyekezettel tanulni kezd. Alighanem a helybeli Lycée Carnot felvételi vizsgájára készül.

Körülöttem a széles, tágas vasúti kocsiban bennszülöttek, az asszonyok szinte kivétel nélkül elfátyolozott arccal. A vonat a ragyogó, forró októberi nyár napsütésében a tenger felé repül.

Ezen az afrikai földön, ahol annyiszor váltották fel egymást a civilizációk, ez a diákmű szépen jelképezi két műveltség újkeletű ölelkezését. A hitéhez és hagyományaihoz oly szívósan ragaszkodó arabs lakosság *művelődésével* teljesen beleilleszkedik a francia közoktatás szerkezetébe, kétnyelvűvé válik. Mielőtt vonatunk befut a karthágói perron elé, kis útítársam is hibátlan, bár idegenszerű franciasággal ad nekem útbaigazítást. Ő maga tovább utazik Sidi Bou-Said felé, a módos tunisziaknak csinos, még mindig teljesen keleti kertvárosa irányában.

Én más civilizációk rom- emlékei közt maradok. Rövid sétaút — melyet elhagyatottság és némaság szegélyez — visz fel a Byrsára, a régi Karthágó várdombjára. A székesegyház hasztalan viseli szent Cyprianus és szent Lajos király nevét, új s rideg formáival nem inspirál, — dél van, egyedül vagyok a nagy dombban. A «fehér atyák» szemináriumának belső udvarában egy lelket sem találok. Egy hátsó kapun jutok be a Musée Lavigerie-be, ahol zárt ajtók mögött, maga az aggastyán Père Delattre magyaráz különös részleteket egy idevetődött francia lovastisztnek.

Még ugyanaz a kiváló Père Delattre ez, aki negyven évvel ezelőtt körülvezette itt Gaston Boissier-t s aki büszkén mutatta be néki a saját ásatásainak eredményeit: a pún termet, a római emlékeket, odalent a Byrsa lábánál az amphitheátrum romjait, Perpetua és Felicitas mártírok kínszenvedésének színhelyét; ő ásta ki később és távolabb, a városon kívül a Basilica Maiort is, ahol egy felirat tanúsága szerint a két mártírszentet eltemették.

Chateaubriand-t, aki 1806-ban járt itt, megejtette a panoráma, mely a Byrsáról élénk tárul. Nehéz megérteni, hogy mi az, ami az *Itinéraire* szerzőjét itt extázisba hozta. A történelem két Karthágójából — két hatalmas metropoliszból: a púnból s a romjain épült rómaiból — mindössze néhány kő maradt meg; a harmadik Karthágó ellenben — nincsen. Néhány hatalmas, modern egyházi épület itt, a várdombon; szétszórt fehér házikók a környező enyhe lankákon, a villamos vasút állomása odalent . . . semmi egyéb. Dombvidék, melynek vegetációja nem nagyon dús, keretként kétfelől a tenger. Némaság.

Mindenki, aki Karthágót megjárta, kétségkívül ugyan- ezt a kérdést veti fel önmagának: ha már elhisszük, hogy a hétszázezer lakosú pún világvárost a rómaiak «a földdel egyenlővé tették», hogyan válhatott ilyen tökéletesen semmivé a századokkal később ismét csodálatos fejlődésnek indult latin Karthágó? Még szent Ágoston korában, az V. században, itt gazdag és pompázó város állt s ma még a kis Aquincumból is több kő van kövön, mint Karthágóból!

Másfélszáz kilométert kell utazni a sivatag felé, hogy erre a kérdésre választ kapjunk. A rejtélyes Kairouan mecsetjei és tágas templomudvarai antik oszlopokon nyugszanak s bizonyára a régi Tunisz falaiban is sok római kő lap-pang. Ám a karthágói latinság nagy emlékei — egyben a Rómán kívüli Róma legszebb tanúságai — a tuniszi Bardó-múzeum termeiben láthatók.

Hatalmas felületű s olykor művészien is figyelemre-méltó mozaikok adnak itt — kiváló márványok és bronzok mellett — jó képet annak a városnak életéről, amelyben keleti és latin elemek hasonlóképen fonódhattak egységbe,

mint ma az északafrikai francia uralom alatt. Itt, ezeken a ma némaságba süllyedt kopár lankákon százezreknek honyolult és művelt élete folyt. Egy, népi összetételében tarka milieuből emelkedik itt ki a késő-római birodalomnak leg-élénkebb latin civilizációja. Nemcsak Apuleius városa ez, hanem a latin kereszténység irodalmi központja is. Tertullianus műveitől Ágostonéig itt született szinte minden, ami később a nyugati kereszténység szellemi alapvetése lesz. A lassan-lassan egyházzá terebélyesedő titkos vallás itt vívta meg döntő küzdelmeit a birodalommal, — Karthágó a mártírok városa is.

2.

A miséből — a harmadik kánoni imából (Nobis quoque) — ismerős Perpetua és Felicitas neve. 203 március 7-én több férfitársukkal mártírhalált szenvedtek e karthágói nők abban az amphitheátrumban, melyről az imént szó volt. Az áldozatok mindannyian ifjak voltak s új-keresztények (katechumenusok), — első hősei annak a tragédiának, mely a Septimius Severus császár 202. évi híres edictumából következett.

A hivatalos Róma és a kereszténység viszonya az első két század során a legkülönbélebb alakot ölti, egyetlen, kényelmes formulába nem hozható. A keresztények több-kevesebb őszinteséggel az állam hű polgárainak, a császárok engedelmes alattvalóinak vallják magukat; világszemléletük és egész erkölcsi felfogásuk ezzel ellentétben a római állami és társadalmi rend éles bírálata, sőt tagadása. A másik oldalon az állam ingadozik tolerancia és véres elnyomás közt, időnként és helyenként más és más formáját választja az új és államilag szerfelett alkalmatlan «szekta» elfojtásának. A második század általában a Trajanus-féle norma jegyében folyik: nem kutatják fel a keresztényeket, ám ha feljelenteknek valakit, az állam kénytelen-kelletlen büntet. Ha a keresztény megtagadja bitét — s ehhez elég, hogy a nemzeti vallás ritusának egyszer eleget tegyen — bocsánatot nyer.¹

¹ Conquirendi non sunt: si deferantur et arguantur, puniendi sunt, ita tamen ut qui negaverit se Christianum esse idque re ipsa manifestum fecerit, id est supplicando diis nostris, quamvis suspectus in praeteritum, veniam ex paenitentia impetret. Plin. *Ep.* X. 97.

A *non sunt conquirendi* formalizmusba súlyosztotta az államhatalom önvédelmét; ez a formalizmus a kereszténység lelkeket mozgató, izzó propagandájával szemben gyengének bizonyult. A «fonák és szertelen babona»¹ (minek még a finomszemű Plinius is ítélte Krisztus vallását) mindenestől felforgatással fenyegetve a birodalom társadalmi rendjét, ragályszerűen terjedt.

Septimius Severus uralma a viszonylagos tolerancia jegyében indul, de csakhamar — nem tudni, minő tapasztalatok hatása alatt — legélesebben a kereszténység propagandája ellen fordul. «Súlyos büntetés terhe alatt tiltja meg, hogy valaki zsidóvá legyen s ugyanígy rendelkezik a keresztényeket illetően.»²

Egészen új szín ez a keresztényüldözések nagy körképén.

Magukat a származás szerint keresztényeket az államhatalom nem zavarja, — hihetőleg azért nem, mert mindjobban növekvő tömegeikkel a büntető igazságszolgáltatás véges eszközei nem birkózhatnak meg. A szívben gyökeret vert és a családban átöröklött hit különben is kiirthatatlannak tűnik fel.

Ezzel szemben az új-keresztényeket könnyebb feladat leleplezni s talán könnyebb a hagyományok, a család, a társadalom kereteibe visszaterelni. Jól látjuk ezt majd Perpetua esetében, aki családjával, különösen atyjával találja magát szemközt. Az új rendelkezés szerint a «bűnös cselekedet» percében csap le az államhatalom arra, aki a nemzeti vallás útjáról letér, de arra is, aki tanít, vagy római felfogás szerint: «lázít» és «propagál».

Jogilag és lélektanilag egyként kedvező formula ez az államnak: a törvénnyel szemben való nyílt ellenszegülést bünteti, s ezzel egyben felel a mind hangosabbá váló keresztény apologetikus irodalomnak is, mely szüntelen egy kérdést firtat: miért üldöznek bennünket, akik nem vétünk semmit?

¹ Prava et immodica superstitio. Plin. *Ep.* X. 96, 8.

² Judaeos fieri sub gravi poena vetuit, item etiam de christianis. *Vita Severi*, 17.

3.

Néha egy-egy antik mozaik egészében elhalványult, szín és forma szinte semmivé váltak, de egyetlen sarkot megkímélt az enyészet, — ott egy fej, egy mozdulat, egy csoport, üde színekben, érintetlenül pompázik. És melegeivel mintha átizzítaná az egész kihűlt köfelületet; az elhalványult kontúrokat is étellel tölti meg az épen maradt részlet.

Az a kis írásmű, melyet *Perpetua és Felicitas passiója* néven ismer a történet, ilyen, életet lehelő, csodálatosan színes és izgalmas epizódja egy körvonalaiban is már alig ismeretes nagy világnak. A homokba porladt Karthágó, mely itt fekszik lent, a Szent Lajos templom terrasza alatt, szinte megmozdul, pogány és őskeresztény tömegei hangot és gesztust kapnak, ha ezt a kis írásművet, a keresztény-római irodalom egyik legkorábbi emlékét kezünkbe vesszük.

Perpetua börtönében feljegyezte elfogatásának történetét és látomásait; ugyanígy Saturninus is maga írta le vízióit. Ezt a két «naplójegyzet»-et — minden valószínűség szerint eredeti szövegében — mentette át az utókorba az a kortársuk, aki kiegészítésül még hozzáfűzte a kínszenvedésnek lefolyását is, rövid összekötő szövegeket írt s «irodalmi» keretet adott e saját szerű *passiónak* azzal, hogy prologust és epilógust toldott a szöveg elé és mögé.

A nagy indulatok és erős érzelmekek jellemző egyszerűség, megdöbbentő őszinteség, szinte nyers közvetlenség árad Perpetua elbeszéléséből. Olyan irodalomból emelkedik ki ez a, csak alig-alig irodalmi emlék, amely a szentírás-magyarázat és a hitvédelem nagy céljainak szolgálatába állította a tollat, és az embert, vallásos hitét, egyszerű életének kicsiny eseményeit a theológia s az «egyházpolitika» mellett elfeledte. Kétszáz éven át, szent Ágoston *Confessióiig*, elvértve sem találkozzunk ebben az írástömegben én-elbeszéléssel, s maga Ágoston is csodálatosan tudatos művészettel suhan el az emberi élet konkrét eseményei mellett, hogy az általános és tipikus emberi élmény felé tárhassa ki nagy könyvének sejtelmes távlatait.

Itt ellenben, Perpetua utolsó napjainak elbeszélésében

egy Istene felé közelgő ember *történetével* van dolgunk, eseményekkel, párbeszéddel és látomásokkal, — olyan ábrázolással tehát, amely a korai keresztény irodalom tárgy- és érdekkörén messze kívül esett. A szerencsés véletlen e kis «vallo-más» mellett átmentette a *passiónak* egy rövidített változatát is, mely — úgylátszik — bizonyos hűséggel őrizte meg Perpetuának és mártírtársainak párbeszédeit bírójukkal.

A *passiónak* alant lefordított szövegétől független ez az *interrogatorium*, melyet a maga helyén mégis közbeiktunk, mert látszólag megdöbbentő hűséggel rögzíti meg Perpetua tragédiájának sorsdöntő pillanatát.

4.

Septimius Severus edictuma nyilván a feljelentések özönét zúdította a keresztény egyház propaganda-munkájára s veszélybe sodorta Karthágóban is mindazokat, akik épen a keresztség felvétele előtt álltak — a «tanulókat», a katechumenusokat. Jogtörténészek felfogása szerint «felügyelet alá helyezték» a gyanúsakat (*custodia libera* vagy *privata*).

A család s a barátok már figyelmessé lettek a veszedelemre, mely a törvény szerint menthetetlenül eléri majd egyik kedvesüket, s megkezdődött az ostrom az «új-keresztények» ellen. Perpetua sorsa is ez, aki itt, a családdal kiéleződő ellentét percében kezdi feljegyzéseit. A *passió* névtelen «szerkesztője» mindössze néhány bevezető sort bocsájt Perpetua szövege elé :

(2) Fiatal katechumenusok kerültek letartóztatásba, Revocatus és rabszolgatárnsője, Felicitas, Saturninus és Secundulus, — köztük Vivia Perpetua is, kiváló családból, jó neveléssel, tisztas házasélet öleről. Atyja, anyja, két testvére volt — egyik közülük hasonlóképen katechumenus — és szopós gyermeke; huszonkét év körül járt. Vértanaságának egész sorát innen fogva ő maga mondja el, amint saját kezével, saját értelme szerint megírva hátrahagyta.

S megindul a harc a gyermekéért reszkető apa s hajthatatlan lánya között; a küzdelemnek az apa hirtelen elutazása vet véget. Közben a hatósági eljárásra is megért az ügy: börtönre vetik Perpetuát és társait. Ezt már a mártír szövegéből tudjuk meg :

(3) «Mikor még az üldözők körében éltünk — így szól elbeszélése — és atyám, szeretetében, csak nem szünt meg abban mesterkedni, hogy engem eltérítsen s elszakítson (a kereszténységtől), így szóltam hozzá: ,Apa, látod-e például ezt az edényt itt? — kancsó ez, vagy miegyéb?’ ,Látom’, — feleli ő. S én ezt mondom: ,Vajjon hívhatjuk-e másnak, mint amicsoda?’ Ő: ,Nem.’ ,Így én sem mondhatom magam másnak, mint ami vagyok: kereszténynek.’ Ez a szó atyámat kihozta sodrából, rám vetette magát, hogy a szememet kivegye; de csak unszolt-kínzott, s végül is elutazott, vereséget szenvedvén ördögi rábeszélésével együtt.

Abban a néhány napban, amikor atyám nélkül voltam, hálát adtam az Istennek, és a távolléte felüditett. E párnapos időközben felvettük a keresztiséget; nekem pedig a Lélek azt sugallta, hogy a keresztvíz alatt ne kérjek egyebet, mint csak a testnek tűrését.

Rövid néhány nap multán fogságra vetettek bennünket, s engem félelem fogott el, mert soha ilyen sötétséget nem tapasztaltam. Ó szörnyű nap! a nagy tömeg miatt rekkenő hőség, öklelő-lökdős katonák, — végül még a vágy is kínozni kezdett gyermekem után . . . »

Az «egyház», mely mint szervezet éppen kiforróban van, papjait, akik hiveiknek — a szó jelentése szerint is — «szolgái», elküldi, hogy a hitükért szenvedőknek enyhülést szerezzenek. A pénz megnyitja a börtön kapuit: a család ismét feltűnik Perpetua életében.

Tertius és Pomponius, az áldott jó diakónusok, akik nekünk szolgáltak, pénzzel elérték, hogy néhány órára a börtönnek jobb helyére bocsájtottak s ott felfrissültünk. Ekkor mindnyájan kimentek a börtönből és kiki magát ápolhatta. Én gyermekemet tápláltam, akit az éhség már egészen elernyesztett. Miatta nyugtalankodva anyámmal beszéltem, testvéremet bátorítottam, fiamat nekik ajánlottam. Kínlódtam, mert őket énmiattam kínlódni láttam. Ilyen gondok közt sínylődtem sok napon át és kiharcoltam, hogy a gyermek velem maradjon a börtönben. És nyomban erőre kaptam, megkönnyebbültem a gyermekért való gondtól és kintól. S a börtön azonnal palota lett nekem, úgy hogy jobb szerettem ott lenni, mint egyebütt.»

Perpetua ott áll a mártírium küszöbén. Egy lélekzetvételre van a döntő szótól s talán még maga sem tudja, mit fog válaszolni . . . De már *szenved* meggyőződéséért, a *passió*-nak első fejezete ez; úttan van a felmagasztosulás felé, «méltóságba» jut. Antik hérosz-tisztelet s az őskereszténység kialakult mártír-kultusza fonódnak itt össze. Aki hitéért szenved, közelebb van Istenéhez. Isten megérteti vele rendelését, — sőt többet is tesz: *megmutatja* néki az utat, me-

lyet járnia kell. A «méltósággal» (melybe, mint még látni fogjuk, katonai gondolatelemek is belésszővődnek) együtt jár a «látomás» ajándéka :

(4) «Ekkor így szólt hozzám a testvérem : „Asszonyonéném, te már nagy méltóságban vagy, odajutottál, hogy látomást kívánhatsz, és megmutatkozik néked, vajjon kínszenvedés lesz-e avagy szabadulás.” Én pedig, aki tudtam, hogy az Úrral beszélhetek, kinek annyi jótéteményét tapasztaltam, bizakodván ígértem meg néki, mondván : „Holnap választ adok neked”. És látomást kértem s ez mutatkozott meg nékem : Csodálatosan nagy arany létrát látok, mely felér egész az égig, s amely olyan szűk, hogy csak egyenként kúszhatnak fel rajta az emberek ; a létra oldalai pedig mindenféle vasszerszámmal vannak megtűzdelve. Van ott kard, lándzsa, kampó, kés, úgyhogy ha valaki figyelmetlenül mászik vagy nem néz fölfelé, megsebződik és húsa ott tapad a vasszerszámokon. És a létra alatt csodálatosan nagy sárkány kuporgott s azoknak, akik felfelé igyekeztek, cselet vetett s elrémitette a felmeneteltől. Elsőnek Saturus ment fel, aki miattunk később önként jelentkezett, s akkor, mikor bennünket letartóztattak nem volt jelen ; ő a létra tetejére ért, felém fordult s így szólt hozzám : „Perpetua, várlak. De vigyázz, hogy a sárkány meg ne harapjon.” S én így feleltem : „Nem lesz ártásomra, az Úr Jézus Krisztus nevében!” S a sárkány a létra alul óvatosan felemelte a fejét, mintha félne tőlem ; s mikor az első fokra hágtam, rátapostam fejére. És fölérttem, s óriási kertet láttam magam előtt, a kert közepén pedig öreg ember ült, pásztoröltözetben, — igen nagy volt és juhait fejte ; körötte pedig sok ezer fehérruhás alak állt. Fölemelte fejét, rám nézett s így szólt : „Hozott Isten, gyermek!” Odahívott és a magafejte sajtából egy harapást adott s én összetett kezekkel vettem el s meg-ettem ; s mind, akik körülálltak, azt mondták : Amen. S e szó hangjára felébredtem, miközben még valami édes étel volt szájamban. Nyomban elmondtam testvéremnek, s megértettük, hogy kínszenvedésben leszen részünk. S ettől fogva már nem volt mit remélnünk ettől a világtól.»

Saturus tehát, aki Perpetuát vallásra oktatta, nem került tanítványjaival együtt fogságra ; önként jelentkezett utóbb s itt, mint mesterhez illik, a mennyek felé hívja Perpetuát.

Perpetua látomását az antik-keresztény katakombák és szarkofágművészet nagyon elterjedt képe a Paradicsomról inspirálta, központjában a «jó pásztorral», amint juhait feji ; egész sor hasonló ábrázolás maradt reánk e korból.¹

¹ V. ö. v. Sybel, *Christliche Antike* II, 102.

A «gyermeki táplálék»: a tej, — a Krisztusban ujjászületők, az új vallásukban ismét gyermekké vált katechumenusok misztikus eledele. Alexandriai Kelemennél ugyane korban a megkeresztelkedők első úrvacsorája gyanánt is tejet és mézet találunk. Isten-anya és ember-gyermek vallástörténetileg ismeretes nagy jelképe ez,¹ — víziójával Perpetua bevonul a boldogok kertjébe, ahol gyermekévé fogadja őt Krisztus.

Az apa alakja is újból feltűnik. Már nem a parancsoló családfő áll előttünk, csak a megtört aggastyán. Perpetua egyszerű szavai csodálatosan meleg pátosszal telnek meg, ha atyjáról ír. Az apa hiába csókolja rab-leánya kezét: nincs menekvés, a *vízió* mindent megmutatott, pusztán és megváltozhatatlanul Isten parancsa fog teljesülni, mikor Perpetuát felvezetik majd «a dobogóra».

(5) «Néhány nap múltán híre járt, hogy kihallgatásunkra kerül a sor. Feljött a városból apám is, bánattól megkínózva; feljött hozzám, hogy megtántorítson, mondván: ,Könyörülj meg, lányom, ősz hajamon. Könyörülj apádon, ha méltó vagyok rá, hogy apádnak hívjanak. Ha ezzel a kezemmel korod virágáig felneveltelek, ha összes testvéreid előtt néked kedveztem: ne adj engem az emberek gyalázatára! Nézz testvéreidre, nézz anyádra és nagynénédre, nézz tiadra, aki utánad nem élhet majd. Hagyj fel gondolataiddal, ne dönts mindnyájunkat pusztulásba. Mert senki sem fog közülünk szabadon szólhatni, ha veled valami baj történik.’ Ezt mondta apám, szülői szeretettel, kezemet csókolgatva; lábam elé vetette magát és könnyek között nem lányának, hanem ura-asszonyának hívott. Én pedig bántódtam apám sorsán, mert egész családomból egyedül ő nem lelheti majd örömét az én kínszenvedésemben. És megerősítettem őt, mondva: ,Az fog történni azon a dobogón, amit Isten akar majd. Mert tudnod kell, hogy mi nem vagyunk a magunk hatalmában, hanem Istenében.’ S elment tőlem szomorúságban.»

5.

A tárgyalásról, melyet Hilarianus procurator — az elhunyt afrikai proconsul helyettese — vezetett, két különböző verzió maradt fenn. Az egyik a *passiónak* szövegében.

¹ Részleteket l. Dieterich *Mithrasliturgie*-jában, 163, és *Kl. Schriften* 501.

(7) «Másnap, éppen amikor reggeliztünk, hirtelen elhurcoltak bennünket, hogy kihallgassanak és a fórumra kerültünk. Nyomban elterjedt a hír a fórummal szomszédos részekben és óriási néptömeg gyűlt össze. Felmentünk a dobogóra. Kérdést intéztek a többiekhez s ők vallomást tettek. Rám került a sor, és elétűnt apám ottan a fiammal, lehúzott a lépcső fokáról, így rimánkodva: „Könyörülj meg gyermekeden!” És Hilarianus, a procurator, aki akkor az elhalt Minucius Timianus proconsul helyett a pallosjogot megkapta, biztatott: „Kíméld ősz apádat, kíméld csecsemő gyermekedet. Áldozz a császárok üdvösségéért.” S én így feleltem: „Nem teszem”. Hilarianus: „Keresztény vagy-e?” Én: „Keresztény vagyok.” S mikor atyám odaállt, hogy engem elvonszoljon, Hilarianus megparancsolta, hogy távolítsák el őt, s közben vesszőcsapás érte. S az apámat ért ütés úgy bántott, mintha engem ért volna; annyira bánkódtam keserű öregségén. Mindnyájunkról kimondja az ítéletet, hogy a vadállatok elé vettessünk és derűsen mentünk le a börtönökbe. Mivel pedig addig gyermekemet magam tápláltam és velem volt a börtönben, azon nyomban apámhoz küldöm Pomponius diakonust s gyermekemet követelem; de apám nem akarta ideadni és Isten úgy rendelte, hogy a gyermek ne is kívánja többé az emlőt, s nékem sem okozott ez fájdalmat, — sem a gyermek után való vágy, sem mellfájdalom nem kínozott többé.»

A másik, már fentebb említett változat, melyet egy későbbi rövidített elbeszélés őrzött meg, csak több-kevesebb kritikával fogadható el autentikusnak. A modern kutatók egyik része úgy látja, hogy épen a kihallgatásnak nyers, cicomázatlan, kevésbé pathetikus előadásában sok valószerű vonás van; de oly kiváló hagiografikus szakember, aminő a hollandista Delehaye, teljesen elutasítja az alább következő dialógusok történeti jellegét:

Hilarianus procurator: ¹ Áldozatok az isteneknek, mert így rendelték a halhatatlan császárok!

Saturus: Istennek kell inkább áldozni, mintsem a bálványoknak.

Hilarianus: A magad nevében felelsz, vagy mindnyájatok nevében?

Saturus: Mindnyájunk nevében, mert egy az akaratunk.

Hilarianus (Saturninushoz, Revocatushoz, Felicitashoz és Perpetuához fordul): És ti mit szóltok hozzá?

Mind: Igazat mond, — egy az akaratunk.

A procurator rendelkezésére a férfiakat elkülönítik a nőktől, majd ismét Saturushoz fordul:

¹ Az *acta* leírója téved, mikor a tárgyalásvezető tisztviselőt Minutius Timinianusnak hívja.

Áldozz, fiatal ember, s ne tartsd magadat a császároknál különbnek!

Saturus: Jobbnak tartom magam a jelen s a jövő igazi Uralkodójának színe előtt, ha érdemessé válok rá, hogy küzdjek és szenvedjek érte.

Hilarianus: Fontold meg és áldozz, fiatal ember!

Saturus: Nem teszem!

Hilarianus (Saturninushoz): Akkor áldozz te, fiatal ember, hogy életben maradhass!

Saturninus: Keresztény vagyok és így nem tehetem.

Hilarianus (Revocatushoz): Talán te is ezeknek elhatározását követed?

Revocatus: Úgy bizony, Isten nevében az ő vágyuk nyomán haladok én is.

Hilarianus: Áldozzatok, hogy ki ne végeztesselek benneteket!

Revocatus: Kérjük Istent, hogy erre érdemessé váljunk.

A procurator eltávolíttatja a férfiakat, és Felicitást és Perpetuát vezeteti maga elé, majd Felicitashoz fordul:

Mi a neved?

Válasz: Felicitas.

Hilarianus: Van-e férjed?

Felicitas: Van, de most lenézem őt.

Hilarianus: Hol van?

Felicitas: Nincs itt.

Hilarianus: Mi a társadalmi állása?

Felicitas: Plebejus.

Hilarianus: Rokonaid vannak-e?

Felicitas: Nincsenek. Revocatus a testvérem. De lehetnének-e jobb rokonaim, mint ezek itten?

Hilarianus: Légy magad iránt irgalmas, leányom, áldozz, hogy élhess, hiszen látom, hogy gyermeket hordozol méhedben.

Felicitas: Keresztény vagyok és az a parancsom, hogy így cselekedjem.

Hilarianus: Törődj magaddal, — szánlak téged!

Felicitas: Tégy, amit akarsz, engem meg nem győzhetsz.

Hilarianus (Perpetuához): Mit szölsz te, Perpetua, — áldozol-e?

Perpetua: Mint nevem is mutatja, szándékom megmásíthatatlan.

Hilarianus: Vannak-e rokonaid?

Perpetua: Vannak.

Az ítélet tehát elhangzott, s ha eddig még kétség lehetett volna a katechumenusok sorsa felől, most már a Krisztusért szenvedők nagyszerű sorába léptek, valóban *méltókká* váltak, — méltókká Krisztusra. Perpetuát ebben az önmagába vetett hitében egy újabb víziója is megerősíti.

Feltűnik előtte egy kis öccse, az ő pogány családjának egy nyilván bőr-farkassal elhalt tagja, — *et cognovi me statim dignam esse!* — akiért imádkozni kezd s az ima csodatévő hatása nem marad el:

(7) «Néhány nappal, később, mikor mindnyájan együtt imádkozunk, hirtelen, ima közben, hang tör ki belőlem és Dinocrates nevét ejtem ki. S elámultam, hogy soha eszembe nem jutott, csupán akkor, és bánkódtam sorsán. És nyomban tudtam, hogy méltó vagyok rá és imádkoznom kell érette. Hozzáfogtam, hogy érette sokat imádkozzam és Istenhez fohászokdjam.» Folytatásképp még azon az éjszakán ez mutatkozott meg nékem látomásban: Látom Dinocratest, amint valami sötét helyről kijő, ahol sokan voltak együtt, nagyon izzadva s szomjan, piszkos arccal és sápadt színben, és ábrázatán látszott a seb, mely rajta volt halálakor. Ez a Dinocrates édes testvérem volt, aki hétesztendő korában betegen, rákos arccal csúnyán halt meg, úgy, hogy halála minden embernek utálatára volt. Őérette imádkoztam s köztem és öközte nagy úr tátongott, úgy hogy egymáshoz nem közeledhattünk. Ott, ahol Dinocrates volt, medence is volt, teli vízzel, magosabb szegéllyel, mint aminő a kisfiú maga, s Dinocrates ott ágaskodott, mintha inni akarna. S én sajnáltam, mert a medencében volt hiszen víz, de a magas perem miatt a fiú mégsem tudott inni. S felébredtem s éreztem, hogy testvérem bajban van. De bíztam benne, hogy imám javára fog válni bajának s imádkoztam érte mindennap mindaddig, míg a tábori börtönbe át nem mentünk. Mert a tábori játékokon kellett majd küzdenünk. Gaeta Caesar születésnapja volt akkor, és imádkoztam érte (Dinocratesért) nappal és éjjel, sírás és könnyek közt, hogy nékem megadassék.»

(8) «Azon a napon, amikor a kalodában ültünk, a következő látomásom volt: Látom a helyet, mely korábban sötétnek látszott, világosan; és Dinocratest tiszta testtel, jól öltözötten, felüdülten. Ahol a seb volt, ott hegedést látok; s a medence, melynek pereme a minap fölmeredt, most öblös peremével a fiú köldökéig ért. S ő vizet mert belőle szünet nélkül, s a perem felett vízzel teli arany kehely állt. Odalépett Dinocrates s inni kezdett a kehelyből, s az csak nem ürült ki. S mikor eleget ivott, eltávolodott a víztől s játszott gyerekmódon, vígan; s én felébredtem. Ekkor láttam, hogy a büntetésből kiszabadult.»

Ebből a látomásból is, mint a korábbiából, az őskereszténység csodálatosan tiszta fuvallata árad; ismét antikeresztény képábrázolások elevenednek meg előttünk s a sajtászerű latin szövegbe beléfonódnak a legrégebb szimbólumok, a legrégebb kultuszemlékek, — maga az ősi mise-szöveg is. Dinocratesnek — a szent nővér imája erején —

kettős felüdülésben — *refrigerium* — van része. Szomját oltja a víz, miért még korábban hiába esengett; az a víz ez, melyben lelkileg is újjászületik. A szeretetlakoma (*agape*) és a Paradicsom képzetei egységbe olvadnak itt. Dinocrates teste kitisztul, — lelke megszépül, *translatum est de poena*. Az a «megenyhülés» ez, melyről a misebeli *Memento*-ban imádkozzuk: «Kérünk, Urunk, hogy nékik (halottainknak) és Krisztusban minden elhunytnak a *megenyhülés*, a világság és a béke hazáját megadjad (*locum refrigerii, lucis et pacis*)». Az ókeresztény sírfeliratok, a katakombák «titulus»-ai tele vannak ezzel a *refrigerium* szóval; nem messze ide, Souk-Ahras táján megtalálták az antik Tipasa püspökének, Alexandernek szép, hosszú verses sírfeliratát, melynek egyik sora szerint a püspök «lelke a paradicsomban mulatja magát, teste itten békén pihen s várja a halottaiból való feltámadást . . .»:

huius anima refrigerat, corpus hic in pace quiescit
resurrectionem expectans futuram de mortuis primam . . .¹

De ha jól értjük Perpetua elbeszélésének egy részletét — «imádkoztam Dinocratesért, nappal és éjjel, sírás és könnyek közt, hogy nékem *megadassék* (ut mihi donaretur)» — azzal, hogy kis öccsének lelke számára megnyitja a *refrigerium* útját, a maga *dignitas*-át, a maga harcos érdemeit is szaporítja Perpetua. Mert e római-katonai gondolkodásban élő kor számára minden nagy «munka» a harc egy neme, s minden érdem: katonai dicsőség. A kereszténység maga: «szolgálat» Krisztusnak, — *militia Christi* —, aki a mi «hadvezérünk», a keresztények az ő «katonái», akik Tőle «soldot» és «császári kegydíjat» (*donativum*) nyernek. «Krisztus katonái vagyunk — olvassuk egy IV. századbéli könyvben — és tőle stipendiumot és donativumot kapunk».²

Ebben a «harcban» (mert harcot jelent, hogy keresztények vagyunk) tisztjeink: a mártírok, akik szörnyű testi és lelki csatában állnak helyt hitükért; ilyen *dignitas* felé halad feltartóztatlanul Perpetua is. A lelki harc: küzdelem a ki-

¹ Diehl, *Inscr. Lat. Christ. Vet.* I, p. 217 No 1103. — *Refrigerium*-ról l. e címszó alatt Kraus, *Realenz. d. Christl. Allertümer* II. 684.

² Ps.-August: *Quaest. V.* ö. Harnack: *Militia Christi* p. 41.

sértésekkel, — ismét feltűnik a könyörgő apa, — de maga a testi harc is előreveti rémségeit egy újabb látomás alakjában ;

(9) «Aztán — néhány nappal utóbb — Pudens altiszt, a börtön felügyelője, aki lassan-lassan nagyra tartott bennünket, mivel megértette, hogy az Istennek nagy ereje van bennünk, sok testvérünket bebocsátotta hozzánk, hogy mi is, ők is kölcsönösen felfrissüljünk.

Mikor pedig közeledett a játék napja, bejött hozzám apám, mély szomorúságban, és szakállát kezdte tépdetni, magát a földre vetette, arca borult, elátkozta éveit, s szava olyan volt, hogy az egész teremést megmozgatta volna. Én szántam boldogtalan öreg-ségét.»

(10) «Mérkőzésünket megelőző napon látomásban megjelenik előttem Pomponius diakonus a börtön kapujánál és nagy erősen kopog; kimentem hozzá s eléje léptem; fehér övtelen ruha volt rajta, alsó szegélyén díszekkel. S így szólt hozzám: „Perpetua, várunk rád. Jer.“ S kezét nyújtotta nekem s megindultunk sziklás, tekervényes utakon. Végre-valahára libegve megérkeztünk az amphitheatrumba, s ő bevezetett az aréna közepére és így szólt hozzám: „Ne félj, itt vagyok veled, s veled szenvedek,“ s elment. S óriási, ámuló néptömeget látok; mint hogy pedig tudtam, hogy vadállatok prédájára adtak, csodálkoztam, hogy nem küldik rám az állatokat. S kijött ellenem valami egyiptomi, rút ábrázattal, segítői kísérték, hogy velem megküzdjön. Hozzám is jönnek szépséges ifjak, védőim és segítőim. S levetkőztetnek és férfi lettem. S segítőim hozzáálltak, hogy olajjal megdörzsöljenek, ahogy a viadalnál szokták. Az egyiptomit ellenben látom, amint meghentereg a homokban. Ekkor egy csodálatosan nagy ember jött ki, úgy hogy még az amphitheatrum csúcsánál is nagyobb volt, akinek bíbor díszítette melle közepét, két sáv közt, s tarka arany-ezüst lábbelit viselt; gladiátormester módjára vessző volt kezében és zöld ág, melyen arany almák csüngtek. Csendet kért s így szólt: Ha ez az egyiptomi itt legyőzi e nőt, ölje meg karddal: ha a nő győz, ezt az ágat fogja kapni.“ S elment. Egymáshoz léptünk s megkezdtük az öklözést; ő meg akarta ragadni lábamat, én azonban sarkammal arcát rugdostam. A levegő felemelt engem s úgy kezdtem öklözni, mint aki már nem tapodja a földet. Mihelyt azonban időhöz juthattam, összekulcsoltam kezemet, úgy hogy ujjat ujjba fontam és megragadtam a fejét; arca bukott s én fejére léptem. A nép kiáltozni kezdett, segítőim pedig énekelni. A gladiátormesterhez léptem s megkaptam az ágat. Megcsókolt s így szólt hozzám: „Lányom, béke legyen veled!“ S diadalmasan haladtam a Sanavivaria-kapu felé.

És felébredtem. Megértettem, hogy nem vadállatok, hanem az ördög ellen fogok küzdeni, de tudtam, hogy enyém lesz a győzelem.

Eddig írtam a játékokat megelőző napon; magának a játéknak lefolyását írja le, ha valaki akarja.»

6.

(11) Ám a boldog Saturus is ránk hagyta az itt következő látomását, melyet maga írt le :

«Kínszenvedésben volt részünk — írja — és elhagytuk testünket, s kelet felé vitt négy angyal, akiknek keze nem érintett bennünket. De nem úgy haladtunk, hogy háton fekvé felfelé fordultunk, hanem mintha enyhe dombra másztunk volna. És kiszabadulván az első világból, mérhetetlen fényt láttunk, s én így szóltam Perpetuához (mert ő mellettem volt): ‚Ez az, amit megígért nekünk az Úr: elnyertük az ígéretet.‘ S míg ama négy angyal viszen bennünket, nagy térség tárult ki előttünk, mely olyan volt, mint valami park, s benne rózsafák s mindennemű virág. A fák oly magosak voltak, mint a ciprusok, s leveleik szüntelen hulltak, hulltak. A parkban pedig más négy angyal volt, akik a többieknél tündöklőbbek voltak. Mikor ezek megláttak bennünket, tisztességgel fogadtak és azt mondták a többi angyaloknak: ‚Itt vannak, itt vannak‘, — csodálattal. És a bennünket hordozó négy angyal elámult s letett minket. S a magunk lábán átalmentünk a térségen, széles úton járva. Jocundust, Saturninust és Artaxiust találtuk itten, akiket ugyanebben az üldözésben élve megégettek, és Quintust, aki mártírhálált halt a börtönben; s azt kérdtük tőlük, hogy a többiek merre vannak. Azt mondták nekünk az angyalok: ‚Jertek be előbb és köszöntsétek az Urat‘.»

(12) «S olyan helyhez közelegettünk, ahol a falak mintha fényből épültek volna; s a hely bejárata előtt négy angyal állt, akik bennünket beléptünkkor fehér ruhába öltöztettek. S beléptünk és egységbe forrt hangokat hallottunk, melyek azt mondták: ‚Szent, szent, szent‘ — szünet nélkül. Ugyanezen a helyen mintha ősz ember ült volna, haja hófehér volt, arca ifjúi, s lábát nem láttuk. Jobbján és balján négy-négy öreg ült, s mögöttük még sok öreg állt. Ámulattal léptünk be és álltunk meg a trón előtt, s négy angyal felemelt bennünket, s megcsókoltuk Őt s Ő kezével csókot dobott arcunkra. S a többi öreg így szólt hozzánk: ‚Álljunk fel!‘ És felálltunk s békecsókot váltottunk. S azt mondták nekünk az öregek: ‚Menjetek s játsszatok!‘ Így szóltam Perpetuához: ‚Ime a tiéd, amit kívánsz‘. Ő így felelt: ‚Istennek hála. Bárcsak még derűsebb lehetnék itt, hiszen derűs voltam testi létemben is.‘»

(13) «És kimentünk s a kapu előtt ott láttuk Optatus püspököt jobb felől és Aspasius papot s tanítót bal felől, külön-külön és szomorúan. S lábunkhoz borultak s így szóltak: ‚Békéltessetek össze, mert elmentetek s így hagytatok bennünket‘. És így feleltünk nekik: ‚Nem vagy-e te a püspökünk s te a papunk, hogy így lábunk elé borultok?‘ S megrendültünk és megöleltük őket. Perpetua görögül beszélt velük; s félrevonultunk velük a kertben egy rózsafa alá. Miközben velük beszélgetünk, így szóltak hozzájuk az angyalok:

„Hagyjátok őket, hadd térjenek magukhoz; s ha összekülönböztetek, kölcsönösen bocsássatok meg egymásnak'. S zavarba ejtették őket, s így szóltak Optatushoz: „Javítsd meg községedet, mert úgy gyűlnek nálad egybe, mintha a cirkusból jönnének vissza és a játék-pártok felől versengés volna köztük'. S úgy tünt nekünk, mintha be akarnák zárni a kapukat. S lassanként sok testvérünket ismertük ott fel, de mártírokat is. Mindnyájunkat kimondhatatlan illat táplált, — megteltünk véle. Ekkor örömben ébredtem fel!»

Saturus látomása is — mint fentebb Perpetuáé — bibliai és egyéb egyházirodalmi emlékeknek, valamint képzőművészeti közhelyeknek elegyedése. A buja és színes parknak ábrázolt paradicsom talán az apokrif Péter-apokalipszisnek, az akhmimi töredéknek hatása alatt születhetett: «És az Úr — olvassuk itt¹ — mérhetetlen nagy teret mutatott nékem a mi világunkon kívül, fényben ragyogón, s a levegőt itt napsugarak világították át s a vidéket hervadhatatlan virágok borították, illatok töltötték meg s növények, mik pompásan virágoznak, mindig zöldelnek és magasztalt gyümölcsöket hoznak... Ennek a helynek lakói fényangyaloknak ruháját viselték... Mind, akik ott voltak, ugyanazt a glóriát hordták és *egy* hanggal dicsérték az Urat...»

(14) Ezek a boldog Saturusnak és Perpetuának kiválóbb látomásai, miket maguk írtak fel. Secundulust még a börtönben korábbi halállal szólította el Isten e világból, kegyelmesen, mert a vadállatoktól nem kellett szenvednie. Ám a kardot, ha lelke nem is, teste mindenesetre megismerte.

(15) Ami pedig Felicistat illeti: az Úr kegyelmében ő így részesült. Minthogy már nyolcadik hónapjában volt — más-állapotban tartóztatták le — s az ünnepi játék napja közelgett, nagy aggodalom környékezte, nehogy terhessége miatt büntetése elhalasztassék (minthogy terhes nőket nem szabad büntetés alá vetni) s nehogy utóbb más gonosztevők között kelljen szent és ártatlan véret kiöntania. Mártírtársai is súlyos bánatban éltek, félvén, hogy jó osztályostársukat mint egyetlen utitársat kénytelenek lesznek a közös remény országútján hátrahagyni. Egyesült foháskodással tehát imában fordultak az Úrhoz az ünnepi játékok előtt három nappal. S nyomban az ima után fájdalmak lepték meg őt. S minthogy a nyolcadhavi szülés természetes nehézségeivel küzdött s így fájdalmi voltak szülés közben, a felvigyázó szolgák egyike így szólt hozzá: „Ha most ennyire fáj neked, mit csinálsz majd, mikor a vadállatok elé dobnak, miket annyira megvetettél, amikor áldozni nem

¹ Hencke, *Neutest. Apokr.* 1904, 216. l.

akartál? Felicitas pedig így felelt: „Most én szenvedem, amit szenvedek. De ottan más lesz énbennem, aki érettem szenved majd, hiszen én is Őérte fogok szenvedni“. Leányt hozott így világra, akit egy nővérünk gyermeke gyanánt nevelt fel magának.

(16) Minthogy pedig a Szentlélek megengedte, s azzal, hogy megengedte, óhajlásának adott kifejezést, hogy amaz ünnepi játékoknak rendjét leírjuk, bár méltatlanok vagyunk e nagy dicsőség előadásának feladatára, mégis mintha a szentséges Perpetua rendelkezésének, sőt végső akaratának tennénk eleget, amikor az ő állhatatosságának és lelki fenköltségének egy további bizonyítékát fűzzük itt hozzá történetéhez.

Mikor a tribunus szűkebbre mérte ellátásukat, mivel üres emberek figyelmeztetéseiből arra gyanakodott, hogy foglyai valamiréle mágikus varázslatokkal kiszabadulnak börtönükből, Perpetua szemébe mondta neki: „Vajjon mért nem engeded meg, hogy felüdüljünk, mi, «előkelő» gonosztévők, akik a császár születésnapján fogunk mérkőzni? Nem a te dicsőséged-e, ha jóltápláltan vezetnek ott elő bennünket? Megrettent és elpirult erre a tribunus, s megparancsolta, hogy emberségesebben bánjanak velük, hogy testvéreinek és másoknak is engedély adassék a látogatásra s a velük való szórakozásra. Maga a börtönfelügyelő is hívó lett akkor.‡

Csak természetes, hogy ezek az új-keresztények nemi élnek a gladiátorokat szokás szerint megillető utolsó étkezés — a «szabad lakoma» — élvezetével, hanem ebből is a maguk lite és erkölce szerint való szeretetlakomát, ú. n. *agapé* formálnak. Ezekben az őskeresztényi közös étkezésekben az Úrvacsora emlékszimbolizmus a egyfelől kultuszi, másfelől karitatív elemeket szorított egy keretbe.

(17) Az utolsóelőtti napon, mikor az utolsó étkezést — amit *szabadlakomának* hívnak — nem szabad lakoma módjára, hanem *agapé* gyanánt költötték el, ugyanazzal az állhatatossággal szóltak a néphez, istenítélettel fenyegetvén,‡ kinszenvedésük boldcságát tanúsítván és gúnyt úzván az összecsdülteknek kíváncsiságából. Saturus így beszélt: „A holnapi nap nem elégséges-e nektek, hogy szívesen nézegetitek azokat, akiket gyűlöltök? Ma barátok, holnap ellenségek? Jól jegyezzétek meg magatoknak az arcunkat, hogy megismerjétek bennünket ama napon!“

(18) Feltűnt az ő győzedelmük napja, s kivonultak a börtöntől az amphitheatrumba, mintha az égre vonultak volna, derűsen és ragyogó arccal, ha remegtek, örömtől remegtek, nem félelemtől. Perpetua nyugodt léptekkel haladt, mint Krisztus jegyese, mint Istennek szépe, s szemepillantása erejével mindenknek tekintetét leverte. Ugyanígy jött Felicitas is, örvendvén, hogy szerencsésen

megszült, s most a vadállatokkal megküzdhet, a vérből a vérbe, a bábaasszony kezéből a gladiátoréba indult, hogy szülése után második keresztvízben megtisztulhasson. S mikor a kapu alá vezették őket s arra kényszerítették, hogy átöltözzenek, — a férfiak Saturnus-papruhába, a nők ellenben Ceres papnőinek köpenyébe, — a nemeslelkű Perpetua mindvégig állhatatosan ellenszegült. Így beszélt: Azért jöttünk el idáig önszántunkból, nehogy szabadságunk megcsorbítottassék; azért dobtuk oda életünket, hogy ilyesmit ne cselekedjünk; erre szerződünk veletek. Az igaztalanság belátta az igazságot: a tribunus hozzájárult, hogy úgy, amint voltak, egyszerűen vezettessenek be. Perpetua énekelt, mint aki már az egyiptominak fejét tapossa; Revocatus, Saturninus és Saturus a bámészködő tömeget korholták. Mikor pedig Hilarianus szeme elé kerültek, kézmozdulatukkal és arcjátékukkal ezt mondták Hilariusnak: Te bennünket, — úgymond — Téged azonban az Isten! A nép ezen feldühödve azt követelte, hogy a vadászcsoport korbácsolja meg őket; ők persze örvendeztek, hogy az Úr szenvedéseiből valamit kivívtak maguknak.

(19) Am aki azt mondta: Kérjétek, hogy kapjatok, az esdek-lőknek megadta azt a véget, melyet mindegyikük kívánt.

Mert ha olykor egymás közt mártíromságuknak óhajtott formájáról beszéltek, Saturninus azt vallotta, hogy vágya, vajha oda-dobnák minden vadállat elé, hogy annál dicsőségesebb koronát visel-hessen. Valóban a látványosság kezdetekor ő és Revocatus leopárdal küzdtek meg; majd a korláton túl medve tépte szét őket.

Saturus ezzel szemben semmitől sem félt annyira, mint a medvétől és arra vágyott, hogy a leopárd már egyetlen harapásával végezzen vele. S valóban, mikor a vaddisznó elé állították, a kan inkább a vadászt, aki őt megkötözte, sebesítette meg, s ez az ünnepi játékok után meg is halt; Saturust ellenben csak meghurcolta. Mikor pedig a medve elé kötötték ki a hídra, a medve nem akart kijönni ödújából. Így Saturust másodízben is sértetlenül hívták ki.

(20) A nők számára viszont szörnyűségesen vad tehenet, melyet szokás ellenére szereztek meg, tartott készen az ördög, hogy nemükkel az állat neme is egyezzen. Levetkőztették őket és hálókba burkolva vezették ki. Elborzadt a nép, mert egyikükben gyenge leányt, másikukban ifjú anyát látott, kinek emlői még a minapi születtől csordultak. Ezért visszahívták őket s könnyű köpenyt ölthettek. Elsőbbben Perpetuát vetették oda, s ő ágyékára esett. S amint ott ült, oldalt eltépett tunikáját felhúzta, hogy combját befedje, szemérmességére gondolván inkább, semmint fájdalmára. Majd tüt keresett elé s szétzilált haját csattal fűzte össze, mert nem illett, hogy mártír nő szétbomlott hajjal szenvedjen, nehogy olybá tűnjék fel, mintha dicsőségében gyászolna.

Így felkelt, s mikor Felicitást földön fekvé látta, odament

hozzá, kezét nyújtotta néki és felemelte. S mind a ketten ott álltak együtt. A nép kegyetlensége megenyhült, s így visszahívták őket a Sanavivaria-kapuzhoz. Ott Perpetuát egy Rusticus nevű ifjú fogadta, aki akkor még katechumenus volt és köréhez tartozott; mintegy álomból ébredezett — annyira lelkébe s extázisba merült volt — s körülnézett. Mindnyájuk csodálatára így szólt: „Mikor dobnak bennünket annak a — nem tudom, miféle — tehénnek elébe?” S mikor meghallotta, hogy ez már megtörtént, nem hitte el előbb, míg meg nem mutatták néki a saját testén és ruháján a kínszásnak egynemely jelét. Majd odahívatta testvéröccsét és őt meg ama katechumenust így szólította meg: „Legyetek állhatatosak a hitben, szeressétek egymást és kínszenvedéseinken meg ne botránkozzatok.»

(21) Ezenközben a másik kapunál Saturus a Pudens nevű katonát e szavakkal bátorította: „Voltaképen eddig — úgymond — semmiféle állatot nem éreztem testemen, ahogy kívántam s előre meg is mondtam. S most hidd el egész szíveddel: én kimegyek innen és egyetlen leopárd-harapástól meghalok’. S a látványosság végén, mikor a leopárd elé dobták, nyomban, egyetlen harapástól annyira elöntötte a vér, hogy visszatértek a nép a második keresztség tanúsága gyanánt odakiáltotta néki: „Jó fürdést, jó fürdést!” S persze jó fürdőben volt része annak, aki *így* fürdött.

Ekkor így szólt Pudenshez, a katonához: „Isten veled — úgymond — emlékezzél hitűnkre s énreám; mindez ne zavarjon meg, hanem erősítsen téged!” Egyben elkérte újjáról a gyűrűt, s megmerítvén sebében, visszaadta néki, zálogot hagyván néki s vérének emlékét. Utána már önkívületben a többiekkel együtt a szokott helyre dobják, hogy a kegyelemdőfést megkapja. S mikor a nép őket odakövetelte az amphitheatrum közepére, hogy szemükkel társulhassanak, a gyilkosság cinkosai gyanánt, a szenvedők testébe behatoló kardhoz, még felkeltek és odavonszolták magukat, ahova a nép követelte, miután előbb egymást megcsókolták, hogy a béke ünnepies cselekedetével fejezzék be a mártírságot.

A többiek mozdulatlanul és csendben fogadták a kardot, leginkább Saturus, aki elsőnek ment fel s elsőnek adta is ki lelkét; hiszen ő «várta» Perpetuát! Perpetua ellenben, hogy valami fájdalmat élvezzen, mikor bordái közt megsebesült, felsikoltott s a még gyakorlatlan gladiátornak tévoa kardját ő maga vitte át a torkára. Lehet, hogy ilyen hősiek asszonyt másképp nem is tudtak volna meggyilkolni, mint úgy, hogy ő maga akarta, hiszen a tisztátalan szellem rettegett őtöle.

7.

Ó boldogságos és hősiek mártírok, — akik a mi Urunknak Jézus Krisztusnak dicsőségére valóban elhivattatok és kiválasztattatok! Aki az ő dicsőségét magasztalja, dicsóíti és imádjja, annak e példákat is olvasnia kell az egyház épülésére, melyek nem kisebbek a régeb-

bieknél, — hogy az új erények tanusítsák: mindig egy s ugyanaz a Szentlélek az, mely máig is munkál s vele a mindenható Atyaisten és fia Jézus Krisztus, a mi Urunk, akié a fény és a mérhetetlen hatalom mind örökkön örökké. Amen.

Az epilógus, mellyel Perpetua és Felicitas passiója zárul, első olvasásra istenes-pathetikus fohásznak tűnik fel. Szorosan hozzákapcsolódik a prológushoz, mellyel eddig nem foglalkoztunk s amelybe — ép úgy, mint az idézett zárómondatokba — kissé el kell mélyednünk, hogy jelentésüket megmutassák.

(1) Ha a hitnek régi példáit, mik Istennek kegyelmét tanusítják és az ember épülését szolgálják, azért öntötték irodalmi formába, hogy olvasásukkal mintegy megjeleníttessenek a dolgok s így az Isten dicsóíttessék, az ember pedig erősséget nyerjen: mért ne jegyeztetnének fel új tanubizonyosságok is, mik mind a két célnak megfelelnek. Hiszen egykor majd ezek is olyan emlékekké válnak, melyek az utódok számára hasznos tanulságot jelentenek, ha ma, a maguk napjaiban mindjárt kisebb tekintélynek örvendenek is, mivel ami régi, azt előlegezett rajongás fogadja. Ám vessék elméjükbe azok, akik korok szerint külön-különféleként ítélik meg az egy Szentléleknek hatalmát, mely maga is egy: *nagyobb tiszteletet* érdemelnek, amik újabban történnek, *mert közelebb esnek a véghez*, — hiszen a kegyelem túltengő bősége a világ végső szakára mondatott ki. Mert az utolsó napokban — mondja az Úr — kiárasztok az én Lelkemből minden emberre, akoron a ti fiaitok és leányaitok profétálni fognak, ifjaitok látomásokat látnak, öregeiteknek pedig álomlátásaik lesznek'. (Ap. csel. 2, 17.)

Ép ezért, mi is, akik a profeciákat csak úgy, mint az új, hasonlóképp megígért látomásokat elismerjük és tiszteljük, s a Szentléleknek egyéb erőit, melyek az Egyháznak istápolására szolgálnak — mert hiszen az Egyházhoz küldetett a Szentlélek, mindeneknek készen tartva minden adományt, amint az Úr kinek-kinek kiosztotta, — szükségszerűen feljegyezzük és olvasásukkal Isten dicsőségére megünnepeljük, nehogy balgaság avagy hitben való kétkedés azt tartsa, hogy csupán a régiek számára volt meg az isteni kegyelem, akár a mártírozságnak, akár a látomásoknak méltóságában. Mert Isten szüntelen azon munkál, mit megígért, tanubizonyoságot azok számára, akik nem hisznek, javára azoknak, akik hisznek. Mi is azt jelentjük néktek, amit hallottunk és amit kezünk tapintott' (I Já 1, 1. 3.), testvérek és fiaink: hogy egyfelől ti, akik jelenvoltatok, az Úr dicsőségéről megemlékeztek, másfelől akik most szereztek ezekről hallomásból tudomást, a szent mártírokkal közösségre lépjetek és rajtuk keresztül az Úr Jézus Krisztussal, akié a fény s a dicsőség mindörökkön örökké, Amen.

Azt a hősiesség nyugalmat és a törhetetlen hitnek azt a csendes derűjét, mely Perpetuának és Saturusnak énelbeszéléseit s még magának a kínszenvedésnek ábrázolását is jellemzi, itt egy különös, idegen és ideges hang zavarja meg. A *passiónak* névtelen redactora, aki eddig más tollból eredő, néki átszarmaztatott anyagot illesztett össze, a prológusban és az epilógusban teljesen maga veszi át a szót. A kis műnek e két részlete bizonyos ellentétekre mutat rá, szinte polémikus természetű. A benne rejlő polémiából számunkra két irányban is tanulság származik. Tárgyilag a *passiónak* történeti és szellemi környezetrajzát alkalmas kiegészíteni a prológus e belső feszültsége; irodalmilag talán bevilágít a műhelybe, ahol Perpetua és Felicitas története formát öltött, — talán épenséggel a névtelen szerző személyét is sikerül ezen az úton megtalálnunk.

Feltűnő az a nyomaték, mellyel szerzőnk a «napjainkban» lefolyt események vallási és egyházi jelentőségét hangsúlyoztatja; szükségét érzi, hogy Perpetua és Felicitas mártíromságát megvédje azzal az ellenvetéssel szemben, hogy e *nova documenta* — ezek az «új bizonyságok» — is Isten kegyelméből erednek, tehát róla tanuskodnak. Balgaság (*imbecillitas*) és hitbeli kételkedés (*desperatio fidei*) tehetnek csak különbséget «rég» és «új» között. Hiszen ami ma új, holnap már a múlté lesz. Ezenfelül azonban: a mai *documentum* közelebb esik a megígért végső boldogsághoz, mint a tegnapi: szentebb is, érvényesebb is! Azt halljuk szerzőnktől, hogy saját élményei és tapasztalatai alapján számol be a Szentléleknek «napjainkban» való hatásairól, melyek — hite szerint — az Egyház *instrumentuma* gyanánt rendeltettek; sokértelmű szó ez, mely azonban elég nyilvánvalóan a legfőbb *instrumentum*: a Szentírás felé mutat, s azt a gondolatot rejti magában, hogy az új-mártírok *passiója* voltaképen hasonló okmánya a kereszténységnek, mint a Biblia. Merész tétel, mely merész fejre vall!

A prológus e mondataiból olyan küzdelem rekonstruálható, mely abban az időben, s a harmadik századon végig, erősen foglalkoztatta a keresztény világot. A vértanúknak «méltósága», az őket kínszenvedésük előtt, alatt s főként

haláluk után megillető tisztelet önként értetődően megindította az exaltáltaknak, a vallási túlzóknak vagy vallási törtetőknak özönlését a mártíromság felé. Számos jel és adat kétségtelenné teszi, hogy ez a túlzó és beteges hajsza a kínszenvedés után az Egyháznak erőteljes ellenzésére talált. A községek forma szerint megtiltják tagjaiknak, hogy önmagukat keresztényként a hatóságoknak feljelentsék. «Nyugton és csendben kell maradni, — senki se okozzon zavart testvérei körében és senki se jelentse fel magát a pogányoknál» -- írja Szent Cypriánus néhány évtizeddel később.¹ Kétes existenciák gyakorta a mártíromságba menekültek a büntetés elől. Nagyon érthető tehát, hogy a megpróbáltatások századaiban az Egyház a maga létét, szervezetének viszonylagos épségét és a hitélet folytonosságát védte a túlzók exaltációja ellenében, mely nem ritkán mindent kockára tenni hajlandó.

«A mai nap» vallásos buzgalmával, önfeláldozásával, a hit legtisztább tanúságtételével szemben is elhangozhatott tehát a mérsékletre intő szó: bírálathoz, tiltakozás a «vértanúság felhánytorgatása», a *iactatio martyrii*² ellen. Ha itt a passió átírója lángoló szavakkal kél Perpetua és társai hőstettének, mint a Szentlélek által valóban sugallt tanúságtételnek védelmére, éppen ezzel a szokványos bírálattal szegül szembe.

A lángoló szavak s a merész gondolatok, a prológusnak és epilógusnak belső feszültsége, s az egész, bár hiteles anyagon felépülő, de mégis írói biztossággal megkomponált *passió*nak jellege Tertullianus felé mutatnak, mint a kis mű redactora felé.

Q. Septimius Florens Tertullianus — a keresztény római-ságnak időrendben első írója -- Perpetua kínszenvedésének idején Karthágóban írt. Nem véletlen, hogy munkáiban több célzás is található a *passió*ra. Nem lehet kétség aziránt sem, hogy az ő viharos temperamentumát — «nyomorult én, írja magáról,³ aki a türelmetlenség lázának szüntelen betege

¹ *Ep.* 81.

² Tertullianus szava: *Adv. Praxeam* 1.

³ *De patientia* 1.

vagyok!» — a szeme előtt lejátszódó mártírtragédia meg-
rázta s közelfekvő a feltevés, hogy a néki rendelkezésére bo-
csájtott emlékirat-lapokat ő maga fűzte egységbe a mártírium
hiteles leírásával. A kezdő- és zárósorok pedig stiláris és jel-
lemi vonásaikkal egyenesen Tertullianus eszmevilágára és
formairányára utalnak.

Ezt az eszmevilágot a kereszténység és a pogányság szá-
zados kérelhetetlen küzdelme hatja át; Tertullianus az első
és legfontosabb hitvédő iratok (*Ad nationes* és *Apologeticum*)
szerzője. Az ő jogászai elméje önti először formulákba a keresz-
ténység védekezését a hatósági és társadalmi vádakkal szem-
ben; de ő az egyszersmind, aki elsőként fonja szerves gon-
dolatsorba a keresztények vádjait ama világ ellen, melyben
élni és szenvedni Isten rendelkezéséből kénytelenek:

«Legválogatottabb kegyetlenségtek semmit sem használ: hi-
tünket csak vonzóbbá teszi! Mind többen s többen leszünk, vala-
hányszor végigkaszáltok rajtunk, — a keresztények vére: mag. —
Az a megátalkodottság épen, amelyet szemünkre vettek (a vértanu-
ságban), a tanítómesterünk. Mert van-e valaki, aki a megátalkodott-
ságot látva, fel nem serken, hogy kikutassa: mi is rejlik e dolog
mélyén? Van-e olyan, aki nem csatlakozik, ha egyszer kikutatta?
Mihelyt csatlakozott, szenvedésre vágyik, hogy Isten egész kegyelmét
elnyerje, hogy vérehullása árán teljes bocsánatot nyerjen. Mert min-
den vétek bocsánatot nyer az ilyen tett ellenében! Ezért van, hogy
halálos ítéleteitekért azon nyomban köszönetet mondunk néktek,
aminthogy az isteni s az emberi erő egymással versengenek: akkor,
amikor ti elítéltek bennünket, Isten feloldoz!»¹

A mártírirodalom gyöngyét, *szt. Perpetua és Felicitas*
passióját helyes lesz ebbe az érzelmi- és gondolatkörbe belé-
illeszteni, — kétségtelenül itt a helye. Magát szent Perpetuát
az akkor Karthágóban talán már elterjedt *Apologeticum*-
nak eszméi és érvei lelkesítik, Tertullianus hitét és képzeletét
viszont a mártír-asszony szavai és tettei ihlették meg. Alig-
hanem így született az irat, mely ezerhétszáz esztendő óta
inspirálja az egyetemes hagiográfiát.

Aki a korai mártír-akták illatát valóban fel akarja
fedezni, annak el kell hoznia irodalmi emlékeit Afrikába,
ahol nemcsak az élő táj s az élő ember lesz kommentárjuk,

¹ *Apolog.* 50. Befej.

hanem ahol az (éppen most százesztendőös) francia uralom alatt megújnodott európaiságnak helyzete és sorsa halovány képet adhat a második század kereszténységének elszigeteltségéről és küzdelmeiről. A megifjult Karthágó, ahol a mult esztendő nyarán a nemzetközi világ megülte szent Ágoston halálának másfélezeréves fordulóját, idegenül fekszik a mohammedán tengerben. A világtörténet sajátos körforgása erején ez a Karthágó, mely metropolisként egykor átplántálta Európába a kereszténységet, most árva és kopár kolóniaként visszakapta Európától. Perpetua és Felicitas kínszenvedésének arénájában ma ismét fehér «diakonusok» sürgölődnek.¹

BALOGH JÓZSEF.

¹ A *Passio SS. Perpetuae et Felicitatis* latin és görög szövege legjobban Oscar von Gebhardtnál: *Ausgewählte Märtyrerakten*, Berlin, 1902. 61—95. ll. Számos kisebb-nagyobb szövegkiadása és fordítása az angol, francia és német irodalomban. Az itt közölt magyar fordítás teljes, csupán a prológius (1) került a tanulmány végére. — A Passiót irodalomtörténetileg Paul Monceaux dolgozta fel: *Hist. litt. de l'Afrique chrétienne*, I. (1901) 70—96. ll.; a politikai, egyház- és vallástörténet szempontjából: Karl Joh. Neumann, *Der römische Staat und die allg. Kirche*. I. (1890) 299. l. — Aubé, *Les Chrétiens dans l'Empire Romain*, 1881, 216—229. ll. — Allard különféle munkáiban, különösen az *Histoire des persécutions* második kötetében (1905), 102—136. ll. Fontos Hippolyte Dellhayé S. I. elemzése: *Les passions des martyrs*, Bruxelles 1921, 63—72. ll. — Tertullianust elsőként Paul de Labriolle vallja *passiónk* szerzőjének: *La Crise Montaniste*, 345—351. ll. és *Hist. de la Litt. Lat. Chrét.* 1924², 141—144. ll.

TŰZ A SZIGETEN.

— Kis fejezet tíz év történetéből. —

I.

Az ítélet esztendejének, ezerkilencszázhusznak, őszén néhány falusi gazda keresett föl a szerkesztőségben.

Honnan jönnek, mi járatban vannak? Nehézkesek, borúsak voltak, mint a hegyek közül hajtott felleg: lassan eredt meg a szavuk.

Biz ők jó messziről jönnek, Királyfalváról. Elegyes nép lakja Királyfalvát, ők, magyarok, vannak kisebb számban. Templomuk 'iszen van, de mint afféle félreeső, kicsiny leányegyházközségbe — messziről szolgál be a pap. Most, a nagy változáskor, egészen elárvultak, mert tanítójuknak, aki hosszú éveken át buzgón kántorkodott nekik, el kellett távoznia a faluból. Most már senkijük sincs, akihez lélekben fogózhatnának, elindultak tehát, hogy Kolozsváron halljanak jó szót nagy tanácstalanságukban. Valami emberséges, jó urak azt ajánlották nekik a vonaton, hogy legelőször az újságsinálónál kérdezősködjenek: azok értik legjobban a mai világ himét, fonákját.

Megbízattam őket, mondják el, mi a búsulásuk.

Őszes halántékú, de buzgó, eleven pillantású ember köhintette hallgatásra a többieket. Balla István kurátor, amint magát illendően megnevezte.

— Nagy bajban vagyunk, uram! — serkedt ki a panasz Balla Istvánból. — Olyan nagy búsulásunk van nekünk, hogy annál nagyobb nem igen érhet lelkes állatot.

— A csendőrök? — kérdeztem. — Vagy talán a jegyző?

— Azok is, de azok részéről nem esik olyan keservesen! Hanem a tulajdon gyermekeink, uram, a kicsi iskolások. Hogy azok mit művelnek velünk, mondani is szívet szomo-

ritó! Mit képzél, uram, már nekünk, tulajdon apjuknak, anyjuknak sem köszönnek magyarul.

— Hát az imádság? — tűzült felém egy sovány arc a kurátor háta mögül. — Az imádság, kérem, meg az énekek! Azok sem mennek a maguk rendjén. Már a Miatyánkot is elfordítják a maga rendes valójából.

A kurátor bizonyítóan bólintott.

— Vétek, uram, amit mondok, de készek volnánk kicsavarni a haszontalan kölykök nyakát!

Tökéletesen tudtam már, mi bántja a királyfalviakat. Kancsal beszéd az övék, nem azt szidják, akire haragszanak.

— Bizony másként menne a dolog, ha Királyfalván is az eklézsia tarthatna iskolát! — jegyeztem meg az újságcsináló hozzáértésével.

Mintha rejtett rugót nyomtam volna meg : rám fényltek a jámborak! Balla István combjára csapott nagy hevülé-
tében.

— Hogy'eltalálta, uram! Hogy' rátalált a kelevényünkre! Mi is épen arra bonyolódtunk ki odahaza : külön tanító kellene nekünk, ha csak akkora is, mint a hüvelykújjam. Épen ebben járunk, egy tanítócskát szeretnénk kapni püspök urunk jóvoltából. Ugyan tessék megmondani, hol s hogyan zörgetőzzünk.

Hát erre nem volt nehéz felelni.

— Menjenek a püspöki irodába és beszéljék meg a tanügyi előadóval! — utasítottam őket.

Balla István habozott kissé, aztán esdeklő pillantást vetett rám.

— Jöjjön el velünk, édes uram, legyen a szószólónk! — mondotta. — A sebünkre nagyon hamar rátapintott, bizonyosan az orvosság megtalálásában is segítségünkre tud lenni! Vezessen el, uram, ne botorkáljunk a nagy idegenségben!

No, ezt is könnyen megtehetem. Fölkerekedtünk s elindultunk a püspökségre. Vidáman kocogtak oldalomon, mint akik érzik már a jókenet illatát, mely orvosolni fogja fájdalmukat.

Úgy gondoltam, mégis jobb lesz, ha először négyszem-

közt szólok a tanügyi előadóval s ezért a várószobában hagytam embereimet. Beköszöntöttem és az előadót felriaszítottam az akta-emésztés bódulatából. Ismertettem az ügyet s végezetül érdemet akartam kovácsolni a királyfalviak számára.

— Mégis csak szép dolog, hogy ennyire szívükre veszik magyarságukat! — lelkesedtem. — Örülhetünk ennek a nagy ébredésnek!

Az előadó felhős pillantásokat vetett rám, végül keserű mosollyal mondotta:

— A fuldoklók hívásának örülni, mikor nem tudunk segíteni rajtuk! Mert nem tudunk, barátom! Hogyan kísérletezhetnénk új iskolák felállításával, amikor a régiék jogi helyzetét is alig tudjuk megszilárdítani? Kihívásnak tekintené, rovásunkra írná a hatalom! Nagyon elhibázott politika volna részünkről!

Megbolygatta az aktákat és csomó példával bizonyította, mennyire lehetetlen most új iskolákat szervezni.

— Hát megmondom nekik, — álltam föl. — Nem tudjuk kedvüket tölteni.

Az előadó helyemen marasztott.

— Várj csak, ne siessük el. Nem szabad a nép előtt ilyen nyíltan elárulnunk tehetetlenségünket. Hívd be őket, majd bekötöm valamivel a szemüket. Nagy gyakorlatot szereztem én az ilyesmiben, jöjjenek csak!

Beszólítottam pártfogoltjaimat.

Az előadó arcán kisütött a nap. Nyájasan megfaggatta őket kívánságuk felől, dicsérte az eklézsiába vetett nagy bizodalmutat.

— Aztán van-e megfelelő épületük az iskola megnyitására? — kérdezte egyszer és intett nekem: most jön a színváltozás.

A királyfalviak ijedten tekintettek egymásra.

— Épület bizony nincsen, mert ami volt, az a változás-kor a másik iskolához szakadt — felelt Balla István.

— Már pedig, kedves atyámfia, épület nélkül semmit sem kezdhetünk! — sajnálkozott az előadó.

Balla István meg akarta menteni az esendő ügyet.

— Lehetne házat bérelni! Sok háborús özvegyünk van, valamelyik összébb húzódnék illő árendáért.

Az előadó nem jött zavarba. Fölállott s az egyik poleról levett egy iratcsomót. Keresgélt benne, majd egy litografált rajzot nyújtott át a kurátornak, vigyék haza, tanulmányozzák az otthonvalókkal: ime, ilyen költséges, nagy épületet követel az új törvény az eklézsiáktól.

Nézték az atyafiak a rajzot, ühmgettek, csodálkoztak, kérdezgettek, érteni próbálták az előadó magyarázatait. Végül egymásután becsukódtak s bánkódó szobrokká merevedtek.

— Bizony, így van az, nem a mi jóakaratumkon múlik! — fejezte be az előadó a tárgyalást. Bocsánatot kért, hogy más ügyekbe elegendhessék, meggyültek már a várószobában.

Elvezettem onnan s útjukra bocsátottam a csalódott embereket.

Ezek sem fognak többet újságcsinálóknál pártfogást keresni! — számoltam le velük gondolatban.

II.

Hát ebben a számításban ugyancsak csalatkoztam. Mert egy év mulva, őszi sokadalomkor, megint bekopogott hozzám két királyfalvi ember: Balla István kurátor és Gombos Pál presbiter.

— Mi bizony mindcsak az iskola dolgában alkalmatlanokodunk! — mentegetőzött Balla István.

— Hja, mit tegyünk? — utánóztam a tanügyi előadó diplomatikus hangját. — Ha nincs épület, semmit sem kezdehetünk.

— Csakhogy van épület, uram! — kacsintott rám győzelmesen Balla István. — Megcsináltuk mi, kérem, még pedig a rajz szabása szerint, nem lehet a miatt fennakadás. Édes, jó uram, fáradjon el velünk újlag, tegyünk hírt az épületről a püspöki hivatalban.

Jó kedvük engem is fölpezsdített. Csakugyan, próbáljuk meg! A jogi helyzet eddig mégis csak rendeződött, hátha jobb kedvében találjuk a tanügyi előadót?

Újra elindultam Balla Istvánékkal. Menetközben kikér-

deztém őket, hogyan tudtak olyan gyorsan szögeletre jutni az építkezéssel. Hát biz ott mindenkinek kardot kellett kötni a falu nevében! Ki igával, ki tenyérrel szolgált. A pénzrovatalban is mindenki segített.

A presbiter megrántotta Balla István kabátját.

— Ne feledjük Csergedy Balázs hitványságát! — mondotta. — Az ugyan egy mozdítást nem tett, egy fillért nem adott, a gonosz.

— Nem az eblelkű! — buggyant ki a harag Balla Istvánból.

Meglepett az indulatos hang, megkérdeztem, ki az az eblelkű ember.

— Csergedy Balásznak hívják! — ismételte meg nevét Balla István. — Botos ispán volt a szomszéd faluban, nagyon meglépesedett, ő tudja, hogyan s most vénségére közénk telepedett. Lelketlen uzsorás, se gyereke, se rokona, Istent sem ismer az, csak az egy gazdagságot. Hiszen boldogultunk mi nála nélkül is! — intézte el megvető mozdulattal.

Megérkeztünk a püspökségre. Most is előbb négyszemközt akartam beszélni a tanügyi előadóval. Vígán újságoltam el neki az iskolaépület hírért. Megbukott úri diplomáciánk, a királyfalviak ugyancsak túljártak eszünkön.

Az előadót nagyon rossz kedvében találtam. Fölállt s keserű megjegyzések közt kezdett az asztal körül keringeni. Hogy neki ilyen jelentéktelen szórványok ügyével kell foglalkoznia, mikor az egész vonalon összeomlás fenyeget. A jogi helyzet? Most már nemcsak azzal van baj. Most már nagyobb baj az anyagi szükség. Új terhet venni nyakunkba, mikor a meglevő alatt is maholnap összeroskadunk? . . .

— Hát valljuk meg az igazat! — indítványoztam újra. — Világosítsuk fel őket.

Az előadó térült-fordult, johádzott. Rám nézett elesigázott mosolyával.

— Ne, mégse oltuk ki a tüzet egészen! Hátha mégis egyszer! . . . Hívd be őket, majdcsak kitalálok valamit . . .

Most még szívesebb volt hozzájuk, mint a multkor. Dícsérettel halmozta el őket az épületért, azt mondotta, hogy buzgóságukat aranykönyvbe fogja írni. — Megvan a madár!

— hunyorított nekem Balla István. Most ceruzát fogott az előadó s a magyar gyermekek számát kezdte fölvetni : hány fiú, hány leány, s azok közül mennyi jár most iskolába, mennyi következik sorra jövőben?

Egyszer letette a ceruzát és elborulva bölintott párat a királyfalviakra.

— Úgy látszik, hiába tusakodunk, jó emberek! Az iskola megnyitásához legalább húsz gyermek kellene, itt pedig, amint látom, legföllebb nyolcra számíthatnánk. Mert azokat, akik a másik iskolába iratkoztak, nem lehet onnan kivenni. Szigorú paragrafusok tiltják meg ezt számunkra.

Nagyon leejtették fejüket a királyfalvi követek erre a magyarázatra. Ellenvetést sem tettek ijedelmükben. Tudniillik, ők ketten voltak az építkezés főkovácsai, hogyan fogják elmondani az otthonvalóknak, hogy hiábavaló volt a nagy igyekezet. Szörnyű kedvetlenség lesz ebből a hírből odahaza!

III.

Múltak az esztendők és a sötét vizek csak háborogtak körülöttünk. Riadva számláltuk veszteségeinket : barázdák elmosódtak, városok utcái fényt és színt váltottak, templomok megesorbultak, iskolák megrendültek, kastélyok leomlottak, kripták elsüllyedtek az áradatban.

Kiveszünk-e mindannyian apáink földjéből, mint a tővön fojtott fa, elmúlunk-e, mint a betemetett forrás?

Múltak az esztendők, hullám torlódott hullámra. A királyfalviak azonban nem jöttek el többet hozzám. Hírt is csak egyszer kaptam róluk. Tűzkárosultak segélyezésére hívtuk fel olvasóinkat. A királyfalviak is megmozdultak, szép kis összeget küldöttek be lapunkhoz. A kísérőlevelet Gombos Pál presbiter írta. Volt abban szép keresztény szó is, de inkább pogány szitkozódás volt egy megátalkodott, gonosz ember ellen, bizonyos Csergedy Balázs botos ispán ellen, aki erre az istenes célra sem adakozott. Erősen serkentett Gombos Pál, hogy tegyem ki az újságba Csergedy Balázs kajánságát, szedjem le róla a keresztvizet, hadd botránkozzanak meg gonoszságán a keresztény népek.

Iskoláról, tanítóküldésről azonban egy hang sem volt a levélben. Úgy látszik, végképen lemondtak róla, mint valami teljesülhetetlen álmról.

A sötét vizek pedig szünet nélkül háborogtak, szaggatták a gátakat, tördelték, fogyatták a partok erejét. Mi lehet a kis szigetekkel odakint, a kietlen egyedülvalóságban?

Huszonkilenc telén, farsang derekán, levelet kaptam Balla István kurátortól. Ünnepeélyt rendeznek az eklézsia javára, szépen megköszönnék, ha megjelenék körükben s valamelyes beszéd tartásával megtisztelném őket.

Megörültem a levélnek. Valamit letörleszthetek adóssá-gomból, amelyre annak idején a be nem váltott, nagy bizalom kötelezett. De az újságíró számára is tanulságos lesz a kirándulás. Mit veszített, mennyit hanyatlott a kis sziget magyar lelke a nagy változás tíz esztendeje alatt? Jegyzeteket fogok csinálni s nagy riportban fogok beszámolni tapasztalataimról.

Elfogadtam a meghívást, megírtam Balla Istvánnak, mikor, hogyan érkezem.

Az állomáson szekér várt. Ott álltunk meg az eklézsia háza előtt, amelyet annak idején iskolának szántak volt. Balla István bekalauzolt a terembe, különálló, hímes asztalhoz ültetett. A hívek kicsiny serege együtt volt már, szép renddel ültek a padokban.

Mi lesz a műsor, mikor fog rám kerülni a szereplés? — akartam megtudni. Szétnéztem, Balla uram azonban már nem volt mellettem.

— Mindjárt itt lesz! — nyugtatott meg Gombos Pál, a jóismerős mosolyával.

Elővettem a papiroost és töltőtollat, följegyzem pár benyomásomat. De hozzá sem kezdhettem, mert Balla István föltűnt a terem ajtajában. Magamhoz akartam szólítani, de csak elakadt a szó ajkamon.

Balla István nyomában hosszú gyermekcsapat kigyózott be a terembe. Kézenfogva, párosával jöttek s szép sorjában beültek az első padokba.

Balla István elém állott s a gyermekek felé nyujtotta jobbját.

— Tekintse meg, uram, milyen szép gyermeksereggel gyarapodott eklézsiánk az utóbbi esztendőkből! Azt magyarázzák az urak, hogy húsz gyermeket követel a törvény az iskola megkezdéséhez? Hát itt harminckettő van, még pedig a javából.

— Harminkét gyermek! — röppent ki számon az ál-mélkodás. — Hát ez hogyan történhetett?

— Hát biz' az úgy, uram, hogy ebben a dologban is egész eklézsiául egy akaraton voltunk! — pezsgett a jókedv és büszkeség Balla István hangjában. — Minden leányunkat férjhez adtuk, minden fiunkat megházasítottuk. De az idősebb renden lévők is megtették a magukét! Csak nem fogjuk elszenvedni, hogy holmi paragrafusokkal leültessenek . . .

Néztem a harminkét gyermeket, a szépen fésült, pántlikás hajú, pillangós köntösű leánykákat, a kipattant, fénylő szemű fiúkat. A mezők és rétek mutatnak be ilyen gyönyörűséges virágáldozatot a tavaszi napnak.

— Most aztán mit gondol, uram? — riasztott fel a gyönyörködésből Balla István. — Az eklézsia megtette a magáét, aklot is épített, bárányt is szerzett beléje. Most már csak kúldenek kolozsvári nagytehető uraim egy tanítócskát, aki a bárányokat pásztorolja?

Ijedten eszméltem helyzetemre : mit mondjak a kicsiny seregnek, amely olyan bizakodva tapad reám tekintetével?

Óvatos leszek, villant meg fejemben, taktikázni fogok, mint a tanügyi előadó. Általánosságokban fogok mozogni beszédemmel.

Fölállottam és a nagy hitről kezdtem beszélni, mely megtartja az embereket és jó végre juttatja reménységeiket. De valami belső megrendülés kezdett szédíteni, vergődni, akadozni kezdettem, bizonytalan megjegyzések szaladtak ki számon, majd véletlen-akaratlan magyarázni kezdettem, hogy mennyit veszítettünk, milyen félelmes mértékben meggyengültünk az utóbbi esztendőkből, milyen gyászos inség, tehetetlenség lett úrrá azokon a helyeken, ahonnan ügyük elintézését várják. Észrevettem, hogy elragadott a szavak sodra, küzködve, verejtékezve kapkodtam az ige után, amely visszavezet az általánosságokra, a hitre, reménységre . . .

A gyülekezetre esett pillantásom : megdöbbenve vettem észre, hogy az arcok mennyire megváltoztak, a férfiak fakó tekintettel meredtek rám, az asszonyok szeméből könnyek szivárogtak, itt-ott zokogások hangzottak föl a padok között . . . Itt ugyan hiába akarok többé taktikázni : ezek a becsületes, jámbor szívek vergődő szavaimból megérezték az igazságot, a reménytelenséget!

Elcsuklott a hangom, dermedten álltam ott.

Ekkor, a feszültség legkínosabb pillanatában, mozgolódás támadt a férfiak során.

— Várjatok! — mondotta egy siránkozó hang. — Várjatok egy kicsit!

Toprongyos, öreg ember bukkant ki a padsor előtt, szenyyes ősz szakállá, véres szeme, reszkető ajaka. Faragatlan botra támaszkodva vánszorgott felém, lába lötyögött a csizmaszárban.

— Várjatok csak, várjatok! — ismételte reszketeg hangon.

Asztalomhoz érkezett, belefogózott balkézével s a kettős támasztékon fölegyenesedett.

— Jó uram, ha meg nem sérteném! — fordult felém kérő pillantással. — Üljön le, vegye írószerét, s írja, am mondok.

Írtam :

— Én, Csergedy Balázs, gyarló, bűnös szolgája az Úrnak, érzem, hogy életemnek végórája közeledik. Romladozó testi állapotban, de ép elmével hagyományozom minden vagyonomat a királyfalvi eklézsianak olyan véggel, hogy annak hasznából az iskolát minél hamarább megnyissák. Ingó és ingatlan javaim jegyzéke a következő . . .

Írtam a jegyzéket, az ingatlanokat, betétkönyveket, írtam Csergedy Balázs jószágos rendelkezéseit tanító fizetéséről, az eklézsia egyéb szükségéről s közben-közben elöntötte lelkemet az áhítat : ó tűz, szent magyar tűz, amely ezt a fagyos, megátalkodott szívet is föl tudta gyújtani! . . .

KÖLTEMÉNYEK.

Az ócska szűr.¹

— Népies elbeszélés. —

I.

Aranyparaszt Kis Pál. Kezdte bérességen,
De a maga ura immár régesrégén ;
Annyira fölvitte az isten a dolgát,
Hogy sokan irigylük az ő negyven holdját.

De mikor özvegy lett s gyöngült már a teste,
Mikor már a köszvény, a csúz is kikezdte,
Azt gondolta, kár vón' többet bajlódnia :
Helyette azontúl gazdálkodják fia.

Rendben is foly minden, addig, amíg Peti
— Így hitták a fiút — szót nem fogad neki
S meg nem házasodik, ő meg balgatagon
Írást ad : ezentúl Petié a vagyon.

Peti s felesége gondozzák őt majdan,
Hű kézzel ápolják mindenféle bajban,
Mindegyik szavukban csak kedvét keresik,
Minden kívánságát ajkáról lelesik.

Ám ahogy bevonult az ifju menyecske,
Másnap már a házat «rendezgetni» kezdte.
Recsegnek bútorok, törnek tálak, tepsik.
Sehol egy fia-szög, ami neki tetszik.

¹ E költemény szerzője épen most ötven éve, 1881. április havában lépett a Szemle munkatársai közé, mint fiatal egyetemi hallgató, műfordításokkal. Azóta állandóan munkás dolgozótársa folyóiratunknak. E ritka évfordulóról ez újabb művének e számban való közreadásával emlékezünk meg. - Szerk.

Mindennap valami más van a begyébe',
 Mindennap valami másért forr epéje,
 Felpattan, felcsattan minden pillanatban,
 S foly a háborúság szinte szakadatlan.

Ha ura csitítá, szidta mint a bokrot,
 Emlegetett mindjárt istennyilát, poklot,
 Hogy szemét kisírja, hogy ezt ki nem bírja,
 Hogy majd ez a ház lesz az ő kora sírja.

Kivált az apósán dühösködik rútul :
 «Az a vén naplopó mikor megy az útbul?
 Egyre téstova jár, mint az Orbán lelke —
 Bizony gyomromba' van örök járta-kele!

Ha jövök, ha megyek, ha viszek, ha hozok,
 Ez a Matuzsálem lábam előtt csoszog.
 Egyre hápog-sápog, egyre trüszköl, prüszköl,
 Undok pipájával mindent telefüstöl!

Aztán az a sok-sok panaszos beszédje :
 Egyszer a mája fáj, egyszer a veséje.
 Egyszer hideg leli, egyszer a feje zúg —
 Pedig hát azt hiszem, minden szava hazúg!

Lám hisz akármennyit nyögdéssel is folyvást,
 Bendőjébe tömi a sok véres kolbászt,
 Napjában ötször is megtelik horpasza —
 Ugy él a nyakunkon, mint egy török basa!»

Jaj pedig dehogy él! Amit szegény kap most,
 Silányabb az, mint a vármegyén a rab-koszt ;
 A fiatalokkal nem egy tálbul eszik,
 Lakni is a hátsó, kis kamrába teszik.

Hanem hát az asszony így sem elégedett,
 Szeretné kitúrni hazúl az öreget,
 Gonosz lelke olyan, mint boszorkány üstje,
 Amely egyre rotyog s egyre mar a füstje.

Egy szó mint száz, biz az keserves állapot,
 Ha nem úr, de asszony hordja a kalapot ;
 No már pedig Péter a legesunyább terhet,
 Erős férfi-vállon hordoz asszony-nyerget!

II.

Igy telt el vagy nyolc év. Közbe jött a gólya,
 Kis unoka lett a háznak uj lakója.
 S oly öröme telt az aggnak a gyerekebe',
 Hogy feledte búját, véle enyelegve.

Sokszor, ha a szíve nagy keservre lázadt,
 Sokszor, ha már készült elhagyni a házat,
 Annak a csöppségnek kedves gyügyögése
 Elég varázs-szer volt, hogy visszaigézzze.

De végül mi történt? Ahogy fogvacogva
 Lepihent egy estén egy piszkos vacokba,
 Beállít a fia ; kicsit hebeg, makog,
 Azután rákezdi : «Hej, nagy bajba' vagyok!

Látja, hogy az asszony nem hagy nekem békét . . .
 Édes apám uram, vessük ennek végét!
 Látja, hogy percig se nyugodhatok tőle —
 Nem menne el innen? — no, csak kis időre?»

Nagyot néz az öreg, azután felhördül :
 «Igy kell szabadulni az asszonyi pörtül?
 Ez a módja? Csak ez? Némitani szavát
 Ez az egy szer van csak : kilökní az apád?

Nem szóltam én eddig, mért tesztek ide be,
 Ahol szinte megvesz az isten hidege,
 Mért iszik más egrít kövér csutorából,
 Én meg lórét kapok apró csuporkából?

Lábam kapcátalan, kivan az oldalam,
 Egy arasznyi nincs a subámon folttalan,

Amit eszem, méreg, amit iszom, bürök —
Csak az Isten tudja, hogy mi mindent türök!

Türök — egy gyerekért! Gondoltam: eh, jól van,
A féllábam úgyis már a koporsóban! . . .
S te most azt kívánod, nyujtsam a tenyerem
S tán a templom előtt kolduljam kenyerem?

Fiam, kire minden vagyonom rászálla,
Az mondja: legyek én az utcák Lázára?
Én, aki terólad híven gondoskodtam,
Mostan idegenben fázzam, rongyoskodjam?

Bőség magtáradba', bőség a pincédbe' —
Én meg csavarogjak sanyarú inségbe? . . .
Ám jól van, elmegyek, el ebből a zúgbul,
Ottkin akármilyen fagyos szél is zúdul!»

III.

S máris útra készül. «Add a subád kölcsön,
— Így szól — az apádnak legyen mit felöltson!»
«Hogyne!» felel Péter, «mindjárt leakasztom!»
De abban a percben ott terem az asszony.

«Mi az? mi az?» kérdi, «a subád akarja?»
S összeség Péterrel . . . Ez fejét vakarja,
Hümmög, a kis fiát szólítja be aztán:
«Eredj a pallásra, — szól neki — fiacskám;

Ott egy ócska szűr lóg, hozzad hamar ide,
Nagyapó az útra hogy magával vigye!»
Szót fogad a gyermek, nagyhamar elszalad,
És az avitt szűrrel ott terem perc alatt.

«De hát, — szól — nagyapus, visszaküldi? Nem-é?»
Röstelkedik Péter: «Ej, minek küldené?»
S szólt a gyermek: «Hát ha én leszek itt az úr,
Apát én is *ebben* küldhessem el hazúl!»

S im hallva e jóslást saját jövőjéről,
 Döbbenve áll Péter s orcája fehérül —
 Egy szó nem sok, annyi se fér ki az ajkán,
 Csak nézi a földet, nagyokat sohajtván.

Csak nézi a földet, majd ránéz fiára,
 Sejtve, vénkorában őt is majd mi várja ;
 Oszt' apjához rohan, a keblére borul,
 S bocsánatát kéri szeliden, jámborul . . .

S most más emberré lesz, most már sarkára áll,
 Most már az asszonyra bezzeg rákiabál :
 «Mátul fogva, tudd meg, szavam itt a törvény!
 Azt mondom, apámra ne merj nézni görbén!

Megbecsüljed tettel, megbecsüljed szóval,
 Ahogy eddig rosszal, úgy halmozd el jóval,
 Mert ha valakinek, neked kell majd menned —
 Vagy bottal verék le asszony-regementet!»

Nem volt szükség botra. Ez órátul fogva
 Az a házi sárkány meg volt juhászodva ;
 Nem zsémbel napestig, nem vesz mindent zokon :
 Ahelyett : «hallja kend!» ez járja : «apjukom!»

Igy a kis hajlékba békesség költözött,
 Az öreg is rendes gúnyába öltözött,
 Dagadó párnák közt úri fekvőhelye,
 Ruszti volt a bora, csirke az étele.

Igy élt, míg meg nem halt. Eddig van az ének,
 Mely hadd legyen lecke fiatalnak, vénnek,
 Hogy a tanulságot belőle leszűrje —
 Visszaemlékezve arr' az ócska szürre!

RADÓ ANTAL.

A Balatoni hangokból.

I.

Beszélgetés a füredi ligetben.¹

Idő: a mult évszázad eleje.
 A «savanyókút» körül zsongó séta.
 Ott az apátúr. Szembe jó vele
 Kisfaludy, a nemzetes poéta.

Meghúzódnak csendbe rejtett padon.
 Szól az apátúr: «Örülök, hogy látom.
 Ma épp jó hírrel delektálhatom:
 Építünk, mint javallá úrbarátom.»

«Vivát! — derül a költő. — E helyet
 Megáldá Isten mosolygó kegyelme.
 Amily bájos a természet-keret:
 Legyen méltó hozzá a kép is benne!

Kit ide von a Balaton híre,
 Tihany klastroma, riadó leánya:
 Még szebb hírünket vigye messzire,
 Egészségét, kedvét itt megtalálja.»

Az apát fürgén föl s alá mutat:
 — «A kóros bút, igen, itt földerítjük.
 E drága gyönggyel buzgó gyógykutat
 Megtisztítjuk, csinosan békerítjük.

Fákat ültetünk — közben sok virág.
 Szálát építünk muzsikának, táncnak.
 Ott árnyas lugast, filagóriát,
 A Balatonra nagy feredő házat.

Szép vedutával itt módis Cafét.
 Ott új fogadót... kavallirok, dámák,

¹ Száz évvel ezelőtt, 1831-ben épült az első magyar kőszínház — mint akkor nevezték *Magyar Játékszín* — Balatonfüred fürdőn, Kisfaludy Sándor kezdesére.

Kiki együtt és kiki szanaszét
Éldeletüket hogy mind megtalálják.

És fenn, a lankás dombhajlaton ott
— Az apátúr szeme most égbe réved —
Emelendünk kápolna-templomot
Dicsőségére Isten szent nevének. . . »

Kis csönd . . . Aztán ismét szól az apát :
«Ha valamit még méltónak ítélné,
Hallassa, spektábilis, bölcs szavát :
Mi lehetne még Füredünk díszére?»

«E dombon itt, a másikhöz közel
— Szól a költő s szemei tűzben égnek —
Szellemvárt : Magyar Játékszínt emel
«A Hazafiság a Nemzetiségnek.»¹

II.

Füred bája.

Honnan szívandalító bámaid?
— Mintha Himfy múzsája járna itt
A Balatonra dalröksákat szórva
S Tihany «riadó lánya» ráekhózna . . .

Deák és Eötvös itt anekdótázna,
És dalolna a «nemzet csalogánya».
Jókai öreg nyárfák és platánok
Árnyán álmodnék szivárványszín álmot . . .

Rég volt mindez . . . Immár csak híre-hamva.
Ám a Balaton lágy, szelíd fuvalma
Emlékük itt örökké lengeti
S szívünk' bájos álmokba rengeti . . .

LAMPÉRTH GÉZA.

¹ Ez volt a színház homlokán a felirat.

SZEMLE.

I.

Tóth Kálmán.

(1831—1931.)

Száz esztendeje, hogy Tóth Kálmán, Petőfi legjelesebb tanítványa, Baján (1831. március 30.-án) e földi létbe tévedett. Az ő érzelmes és gyöngéd lelke számára bizony e földi lét valami tévedésnek tűnhetett fel. Temérdek vágy, mely nem teljesedett be, bánatok és csalódások sorozata ez a szép szomorú élet. A szenvedések által lesz az emberből költő, akinek könnyjei a költészet igaz gyöngyeivé alakulva megcsillannak más bánatos szemekben is és vigasztalás és esztétikai gyönyörűség terem a nyomukban.

A szegényes kis bajai házban bőven volt az istenáldás. Kálmánnak tizenhárom testvére volt s így nem érezhette egyedül magát a «leányos arcú, sápadt, feketehajú és szemű, kistermetű fiú» (így írja le Endrődi Sándor, aki jól ismerte). Tizennégy éves, mikor egy homályos, igazi kisdíákos szerelmi csalódás a papi pályára hajtja s egy évet tölt a pannonhalmi bencés kolostorban, honnan egészségi okokból távozik. Ez a diákos szerelem egy életen át kíséri és kísérti. Tóth Kálmán egész életében egy szomorú szemű diák volt. Vagy ötször ismétlődik meg életében az eset, a vége mindig kiábrándulás, hiszen az ő élete kapujára is joggal oda lehetne írni az örök igazságú filozófiai egyenletet : Nagyon érzékenynek lenni, nagyon boldogtalannak lenni. Mindegy, hogy' hívták a leányt : Vojnics Matild, Spitzer Ninácska vagy éppen Majthényi Flóra, kitől több mint tízesztendei házasság után jó barátságban vált el : az álmodozó diákot a valóság érintése nem boldog lázba, hanem a kiábrándulás letargiájába ragadja. Mint a fáklyának a fényét a láng adja, Tóth Kálmánt is fájdalmas szerelmei tették költővé, ám — ahogy Vadnay Károly oly szépen írja róla szóló emlékbeszédében — a fáklya a lángtól ég, de attól is emésztődik el.

Két nagy magyar elme fedezte fel és támogatta, becsülte Tóth Kálmánt pályája elején : Deák Ferenc és báró Kemény Zsigmond. Nem véletlen, hogy indításánál két lángelme állt mellette, a derült és a fátyolosan szomorú, a bölcs és a komor. Deák Ferenc, mikor Tóth Kálmán első balladáinak egyike megjelent a *Pesti Napló*ban, így kiál-

tott fel: Ebből a bajai fiúból is lesz valami. Kemény pedig még magánügyeiben is tanácsokkal látta el; sajnos, a költő inkább hallgatott saját szívének meleg biztatására, mint a bölcs barát eszének hideg, de okos tanácsára.

A negyvennyolcas szabadságharc felfelé ívelő pályájának legelőjén találja. Honvédnek állt, Világos után pedig egy darabig bujdosik, majd Pestre kerül Nagy Ignác mellé, a *Hölgfutár*hoz segédszerkesztőnek. Nagy Ignác adja ki első verses kötetét 1854-ben. A költő 1860-ban éri el életének, sikereinek zenithjét. Tagja a Kisfaludy-Társaságnak (egy év mulva az Akadémiának is), drámái zajos sikert aratnak s megindítja éleclapját, a *Bolond Miskát*, az első nagysikerű magyar éleclapot. Kitűnő helyzetben van, anyagi jólét is környezi. Van év, hogy húszezer forintot is megkeres.

Tóth Kálmán költészetünk nép-nemzeti irányának legkiválóbb epigonja. Súlyos sors egy költőnek: Petőfi és Arany után következni. Tóth Kálmán dalai igazi Petőfi-dalok, amelyek azonban Tóth Kálmán szívetől egyéni szint nyertek. Ő a jószág, a szeretet, a gyöngédség poétája, bánata nem érzelmős és beteges búsongás, hanem, mint Petőfinél láttuk, egészséges magyar bánat. Népdalait hamar megzenésítik s a hálás magyar nép e dalokat a legnagyobb kitüntetésben részesíti: a magáéinak fogadja őket s úgy énekl szerte az országban, mintha az ő lelke hajtásai lettek volna. A *Naptól virít, naptól hervad a rózsa, Sírjon-ríjon a hegedű, Felleg borult az erdőre, Befűtta az utat a hó, LemonDani* szavai, dallama úgy zengenek fel a lelkünkben, mint a mult költészetének legédesebb hangulatai. Messze vannak tőlünk, de még tudnak bennünk fájdalmat intonálni.

És hazafias lírájának nemes önérzete, az *Előre* férfias páthosza, a *Kik voltak a honvédek?* hazafias zengése sohasem fognak elnémulni költészetünkben. Az *Előre* alapeszméje Petőfi *Csatadalából* indul ki. Petőfi annak idején költeményét lelkesítő honvéddalnak írta, de a harci indulóból a Tóth Kálmán kezében a magyar negyvennyolcas mozgalom jellegzetes rajza lett, oly pillanatfelvétel, amelyben minden mesterkélttség nélkül ama mozgalmas idők lelke lüktet. És az ő gyöngéd szíve a harci képek festésénél sem tagadta meg magát. A vérző, haldokló apa utolsó sóhajul a szent jelszót súgja fia fülébe. Valóban sok idő mult el azóta, hogy ez a vers igazán aktuális volt. De még ma is átzeng idegeinken, ha halljuk érzelmesen zengő páthoszatát. Az *Árpád sírja* magyaros ritmusával, kitűnő technikájával az iskolai versek legkitűnőbbjei közé tartozik. Kinizsi Pálról írott népies verses elbeszélése két nagy elme keresztező hatásának nyomait mutatja: a Petőfiét s az Aranyét, a *János vitéz* s a *Toldi* hatását.

Családi költészetének két uralkodó planétája volt: anyja és Béla fia, kit mindenekfelett szeretett. Anyakultuszában van valami egyénisítő realizmus. Meghatva beszéli anyjáról szóló egyik versében, hogy őt szerette a gyerekek között a legjobban, de nagyon vigyáztak mind a ketten, hogy a többi gyerek ezt észre ne vegye, nehogy fájdalmat okozzanak vele. Megrendülve mondja egyszer a költő anyjáról, sok gyermekével mennyit kellett zokognia, szenvednie és — meghalnia. És egyetlen Béla fia, bús házasságának egyetlen emléke! A költő, róla szólva, már néha el is dobja a lantot s csak a rajongó apa frazeológiájával tud beszélni: Madaram! esillagom! virágom! (*Bélámnak.*)

Költészetének couleur locale-ja Baja város, születése helye. Egy szép versben (*Szülőföldem tája*) megfesti pompás pasztell-képét.

Egy kis dombon fekszik az én szülőföldem,
Fákkal vagyon a domb oldala berakva,
Fölötte a város, ezüstszínű folyam
Dombjának alatta.
Túl a folyam partján sötét, kerek erdő,
Csalogánydaltól zúg minden lombja, bokra ...
... Mintha az a sötét, szomorú erdőség
Költő lelke volna!

Az a sötét szomorú erdőség adott örömet a költőnek, de a legnagyobb fájdalom is innen szakadt le rá ...

Ne feledjük azonban, hogy a világot jelentő deszkák is szeretettel hordozták meg finom alakját. Két vígjátékának volt hangos sikere: *A király házasodik* (1863) s a *Nők az alkotmányban* (1871). Az első Nagy Lajos házassági történetét adja a szép Erzsébettel s az olasz kombináció tréfás jelenetekben bővelkedő felsülését. A másik Bánfalvy Bálinték leányának kiházásításáról szól. A férfi úgy fordul bele a politikai életbe, ahogy a feleség, leányuk házassági érdekei szerint, akarja. Egészséges komikum, jó cselekvényvezetés biztosítottak és biztosítanak állandó sikert e két vígjátéknak.

De a hegyormon túl az út már lefelé vezet. A népszerű költő, a kitűnő szerkesztő (közben megalapítja a *Fővárosi Lapokat* is) oda vágyik, ahonnan kényesebb lelkűek is futva menekülnek: a politika zajos porondjára. Onnan, arról a kis dombról, szülővárosából 12 esztendeig küldik a képviselőházba. E kétségkívül nagy öröm hozta számára életének legnagyobb csalódását is. 12 évig onnan kapott virágos mandátumot, de 1878-ban, midőn megbukik a választáson, ez a tény valósággal összeroppantja. Egy év mulva agyszélhűdés éri s amire többször gondolt, amitől soká félt, az el is éri: a Kemény Zsigmond

sorsa. Élő halottként várja, ötvenéves korában, a megváltó halált s nem sokáig várja. Ott feküdt összetörve, elhomályosult lélekkel, erőtlen testtel s visszatérő öntudatában talán feltűnt az a megrázó gondolat, melyet legmélyebb versei egyikében, a *Halál* címűben írt le:

Ah az! az a halál: midőn még itt vagyunk:
De halva, és magunk siratjuk — önmagunk.

1881 február 3-án egy boldogtalan ember sóhajtott el utolsó sóhaját, de ezt a szegény embert nemcsak egyetlen fia siratta, Tóth Béla, akiből még elvi ellenségei elismerése szerint is az első magyar tudós-újságíró, a magyar újságtárca mestere lett, hanem az egész magyar nemzet, mely örökre szívébe zárta a bánatos szerelem, a csengő dal, a kacajos vígjáték nemes magyar poétájának dicsőséges emlékezetét. Tán legjobb jellemzését ő maga írta le epilógusában, melynek címe: *Költészetem*, s melyben így szól önmagáról:

Minden dalom igazság volt,	És dalai szerelmemnek
Sose mondtam hazugságot,	A falukban elterjedtek.
Elmeséltem, ami történt,	Ablakokból kihallani:
Anik szívem összetörték.	«Fütyül a szél», «Lemondani».

Kis fiamról, jó anyámról	Sok pusztult az idő alatt,
Daloltam, mint madár, ágról,	Egypár dalom mégis maradt:
Úgy örültek ezek azon:	Ifjú költő, tudod mi az...?
Hogy szeretem őket nagyon.	Az marad meg, ami igaz.

Rubinyi Mózes.

II.

Tóth Kálman emlékezete.

A Petőfi-Társaság bizalma osztályrészemül juttatta, hogy a magyar szabadság ünnepnapján, a Társaságban a Petőfi-serleget megemeljem. Ha van hozzá némi jogéimem, az alig lehet más, mint a soha meg nem szűnő hűség, mely Petőfi eszményeihez, világirodalmi alakjához gyermekkorom óta csatolt.

Ebben az aranyserlegben a gyöngyöző bor mámorra finomul, a szabadság, a szerelem és a barátság csodatévő mámorává, mely a Petőfi halhatatlanságából transzponálódik e parányi ürbe. S akik ma áldomást ülünk a fehér asztalnál, az Arany János *Családi köre* gazdájának szavával: szívünknek «része legyen benne!»

Benn és künn, közel és távol a magyar szabadságeszme világtítja be egészében a darabokra tördelt országföldet s fia, ha meg akarnak szólalni, a trianoni palánkon innen és túl: a Petőfi

szabadságszoltárait mondják, a *Talpra magyar* vallomással forrnak elválaszthatatlan egységbe. Petőfi születése 108. évében is még ifjan él és frissen hat. És ő, a hódító hazaszeretet Tyrtaeusa, kétszeresen is mesterünk: mint művész, aki új formakereséssel, a fölléptéig sosem tapasztalt kifejezőkészséggel gazdagította költészetünket, és mint hitvalló, aki megújult művészetében százszor átérzett igazságait nyilatkoztatta ki.

A két terület összeolvadt benne, mikor hazafias verseiben nemzete sorsát énekelte s ezek az alkotásai költészetének javát teszik. Előre néz a mi szemünk is, mint az övé, imádatlalt keressük a forma remekeit, hogy igazságainknak, melyek nemzetünk hagyományából, a ma s az egyén küzdelmeiből veszik ható erejüket, bátor szavú újkori énekesei legyünk. Tudjuk jól, hogy nem kell mindjárt az obi-ugorok korába menni, de az európai műveltség elemeit felszívó magyarság epochája velőnkig és szívünkig érdekel. A mult és a jövő szemsíkja erős erkölcsi vonatkozásban áll előttünk s a multba, mint humusszá vált *anyaföldbe* helyezük el eszményeink gyökéralapjait, s építjük reá a szellem kunyhóit vagy felhőkarcolóit egyaránt. Az elnöküinktől oly szeretettel nevezett Petőfi-katonák hitvallása nem lehet más, mint az, mely a jelen keserveiben vigasztalást a nemzet halhatatlanságából merít.

Tiszta bort öntöttünk a pohárba s borunk tükörfénye, illatos mámore az idő dimensióit eltüntetve: egy halványarcú, de tüzes szemű lantos alakját varázsolja élénk. Az 1849-re következett elnyomatás tompa légkörében zendítette meg Apolló ezüsthúrjait s mint az első jelentős Petőfi-katona, úgyszólván Petőfi költő-revelatiója első óráiban született. Azok közt is elsőbbség illeti, akik a nagy csillagzat plejadjából a költő udvarnagyjainak, majd folytatóinak érezték magukat, ha kezdetben néhányan el is tévedtek. (Az irodalomtörténet író mesterei a Petőfi-utánczók nevéen könyvelték el őket.) De a java mihamar megértette, hogy a költői célkitűzés elérésében csak a maguk istenadta eszközeivel élhetnek.

Az ünnepi órában meglátott költő mintha itt ülne velünk *A kerekasztalnál*, szellemlantja húrjaiba kap s mi halljuk az évtizedek távolában született muzsikát. Megzendül: *A lengyel anya, Előre! Kik voltak a honvédek? Mikor az akasztófát faragták.* Dalok, melyek a Világoson és Aradon megkínzott magyarság egykori psalmusai voltak. De csitt, a szerelem busongó édes hangulatait sodorja felénk a tavaszi szél: *Lemondani, Itt—itt sírjak-e lábaidnál? Minek is van szív s a szívben szerelem!* A magyar mezőkről pedig ide sodorintja a márciusi ébredés a nép kincsévé lett népdalait: *Naptól virít, naptól*

hervad a rózsza, Fűtyül a szél, Búza közé száll a dalos pacsirta, Befűtta az utat a hó.

Nemzeti szerencsétlenségünk másfél évtizedes korszakának e mécsesei és fáklyái, egyéb daltestvéreikkel együtt, mind a Tóth Kálmán lantján gyúltak fel és bevilágították a sötétben maradt ország szíveit.

Tóth Kálmán épen száz esztendővel ennekelőtte: 1831-ben született Baján és meghalt 1881-ben, így hát ebben az évben van születésének századik, halálának félszázados fordulója. A kettős emlékkalkalom hozta közénk hervadhatatlan költőalakját, aki a lírában és a drámában egyaránt jeleset alkotott. Az irodalomtörténet azt tanítja róla, hogy korán menekült a Petőfi-utánzók hadából s egyéniségét megszólaltatva, a kiegyezés korának ünnepelt lírikusa lett. Főképp a hazaszeretet és a szerelem dalait zengte költőajka. Hazafiás verseit országszerte szavalták, népdalait a kunyhótól a palotáig mindenütt énekelték. Nagy és őszinte népszerűség övezte. Kemény Zsigmond, báró Eötvös József és Deák Ferenc méltatták barátságukra, szülőföldje elküldte az országgyűlésbe, negyedszázados írói évfordulóján pedig a magyar nők remekbe készült ezüstkoszorú átadásával ünnepelték. A gyöngéd női szívek egyetemességükben nyujtották feléje annak a boldogságnak csillogó foszlányait, amelyet sem Majthényi Flóra, sem más a női nemből egyenkint tán sohasem adott neki. A jóságos dalnok az ünnep fényébe, talán egy halvány mosolyba takarta be soha nem szünetelő boldogtalanságát. Csalódásokon, szenvedéseken átszűrt lelke sugalmazhatta a *Margit* tragédiában azt a bensőséges vallomást, melyet László király mond, midőn meglátja, hogy az imádott Margitot valaki megeskoltta. A királyasszony védekezik: «Hallgass! Oh egek! Csak homlokomat érintette meg!» Mire a király:

Csak a gyémántot karcolák meg — óh csak
Boglári tollát veszté el a kócsag;
Csak a himport nyálazta be a pók,
Csak az nincs, mi a gyümölcs hamva volt;
A pergamenről nincs letépve más:
Csak az érték, a becs, a fogadás.

Korának lehiggadt, csendes temperamentumú közönsége ezekért a finomságokért bálványozta Tóth Kálmánt. Néha már-már maga is azt hitte, hogy az ólombányákban vagy a harctéren elpusztult Petőfit pótolja, hisz volt könyve (*Kipfelhauser költeményei*), melyben kora tévedéseit s a germanizálást tette nevetség tárgyává s mely

tízezer példányban kelt el. Mindegy. Felejthetetlen nagy érdeme, hogy a maga már-már elfásuló, elgyötört korának ébresztője és ébrentartója.

Változhatnak a nemzet vágyai, törekvései, helyzete, de költő, aki átérezte a kor sajnó mélyeit és a művészfonna szaván hangot adott nekik, bár csak a kor dalnoka volt, nem enyészik el a változó idővel, ahogy azok a vágyódások és sajnások sem múlnak el máról-holnapra. A maradandó poézis a nemzeti társadalom szellem- és erkölcsvilágában gyökerezik és mi ezt az állítást a nemzeti esztétika tanításából is vesszük és hisszük. A tudomány és művészet találkozása ez az igazságkeresés mezején. S lehetetlen, hogy meg ne említsem itt egyik tudósunknak, Császár Elemérnek ép ide vonatkozó találó megfigyelését, mely sok magyarázatot adhat: «Az igazi tudós mindig szerény, mert érzi még a legnagyobb is, hogy ő a tudomány szolgája, egy ezredéves mult s egy még hosszabb jövő közt egyetlen kis láncszem; az igazi költő legyen önérzetes, mert ő egy önálló egyéniség, a maga érzéseinek tolmácsa, közönségének souverain ura s ha van ereje, még a művészet évezredes korlátait is ledöntheti, hogy új utakat nyisson meg a következő nemzedékek számára. Aristotelesnek, a legnagyobb görög tudósnek tanításai nagyrészt elavultak, Homerosnak, a legnagyobb görög költőnek minden sora él és hat». Császár Elemér ezt 1915-ben mondta, épen Tóth Kálmánról írt tanulmányában, melyet az Akadémia egyik ülésén felolvasott.

A széptani elvek fejtegetése a tudós ajkán olyan, mint a nagy papok templomi beszéde, mely az *Írást* értelmezi a hívőknek. Vagy volt-e Shakespeare előtt az angol esztétikai irodalom oly magas fokon, mint amilyen magasra emelte a drámát a kor e hőroza! És volt-e Petőfi előtt a honi széptani irodalom a maga egész elviségében oly fennenálló, mint amily magasra szökkent Petőfi géniusza abban az ezer versben, melynek művészi szentségéhez az akkori ítélő- és boncolómesterek legnagyobbjai is szinte csak zavarban mertek közelíteni. (A Zerfiek és Nádaskaiak fecsegéseiről itt nem eshet szó.) Petőfi hívta tulajdonképen esztétikai munkásságra Gyulai Pált, első nagy méltatóját, a Költészet istenségének e vérbeli papját, őt, aki szigorú vesszejével a mi Tóth Kálmánunkat is megcsapta s ha fájt is ennek a kemény szó, tehetség tudatára ébresztette.

Tóth Kálmán nagysága és halhatatlansága fölött lehet vitakozni, de ez az alkalom erre nem való. Én csupán a költő *Előre* versének rám gyakorolt egykori varázsát említem föl, melyet nem fogok elfelejteni. Nem tanultam ezt a verset, mint penzumot, csak hallottam; s egyszerre, észrevétlenül röppent be fülelem át a szívembe és

tudtam. Megragadott. Ami forrót, önzetlenséget, tisztaságot alkot-
tam meg ifjú szívemben nagy szabadságharcunkról, mindazt ezek a
folyékony, naív ütemek fejezték ki nekem a legtökéletesebben,
mint egy apotheosist. Szinte elrejtezkedik benne a műgond; az első,
frappáns megnyilatkozás ez, az első szó, mely az ajkakra buggyant,
mely nem óhajtott kiöltözni, pompázni, egyedül őszintesége egy-
szerűségével hatni s adni az óriás nemzet-megmozdulásból valami
megsejtetőt, szavakkal mondhatót. És láttam és hallottam szavalni
ezt a verset a kis diákok százainak ajkáról, míg szemök a hajnali
harmatok tisztaságával fénylett és láttam az iskolai ünnepen jelen-
levő apák és anyák ajkait a szavalóval egyidőben megmozdulni,
amint magukban együtt mondták a csodálatos, könnyed és meleg
poemát. Tóth Kálmán e versét mindnyájan tudjuk, akik valamikor
olvastuk, hallottuk vagy tanultuk.

Márciusi ünnepünk áldomásülő órájában megindult szívvel és
remegő kézzel emelem meg a Petőfi-serleget: Tóth Kálmánnak, az
első és egyik legnagyobb Petőfi-katonának emlékére, a muló idők
kérelhetetlen rostáján kijegecesedett azon költői érdemére, mely
megnyugvást és hitet gyújtott egykor a lesújtott nemzetben. Útját
nem fújta be a hó, hírnevét föl-fölragyogtatja a magyar Élet isten-
sége, meg-megszólaltatja őt, hogy a legkisebbek és legnagyobbak is
meghallják: «Ha még egyszer zeng: *Előre!*»

Havas István.

I R O D A L O M.

Gróf Klebelsberg Kuno legújabb könyve.

Gróf Klebelsberg Kuno: *Világválságban*. N. 8r. 363 l. Budapest, Athenaeum, 1931.

Gróf Klebelsberg Kunó, Magyarország vallás- és közoktatásügyi minisztere, a Julián-egyesület volt igazgatója, legújabb könyvét, 1930-ban tartott előadásainak és hírlapi cikkeinek gyűjteményét, a Julián-egyesület volt elnöke, gróf Széchenyi Béla emlékének ajánlja.¹ Kétségtelen, hogy ez ajánlással is jelezni akarta, hogy a Julián-egyesület nemzetmentő feladatát, mint kultuszminiszter, nagyobb hatáskörében is folytatni óhajtja. A könyv bevezetése közelebről is megvilágítja a szerző tervszerű gondolatmenetét, mellyel megjelöli azokat a kultúrpolitikai eszközöket, melyek alkalmasak arra, hogy a magyar nemzet a világválságot kibírja, sőt, hogy új életerőre kapjon. A szerző a bevezetésben igen érdekesen hasonlítja össze a száz év előtti bécsi kongresszus s a most lezajlott világháborút befejező békekötések végzetes voltát. Sőt, mint történettudós, a római birodalom bukásáról is megemlékezik s arra a következtetésre jut, hogy «a kultúra az az egyedüli varázsszer, mely még haldokló nemzetekben és társadalomban is új életet tud fakasztani». A helyzet súlyosságát ismeri, mert nagyon jól tudja s érzi, hogy a nagy világválságban a művelődés fejlesztéséhez vagy legalább megmentéséhez szükséges gazdasági eszközök előteremtése milyen nehéz. Pedig arra kell törekednünk, hogy kultúránk magas színvonaláról a nagy nemzeteket meggyőzzük s azok tájékozatlanságát megszüntessük s rólunk táplált rossz véleményét megjavítsuk. Ezen a téren gróf Klebelsberg bámulatos és eredményes tevékenységet fejtett ki. A berlini, a római, a helsingforsi s dorpáti egyetemeken, a bécsi s varsói tudományos akadémiákon és Stockholmban tartott előadásai olyan szerepet játszottak, mint

¹ Ma már sokan elfelejtették, hogy a Julián-egyesület negyedszázad előtt a Horvát-Szlavonországok s a Boszniában és Hercegovinában, valamint a dunai hajókon élő magyarok gyermekeinek iskoláztatásáról tervszerűen s nagy körültekintéssel gondoskodott.

Kossuth Lajos utazásai az 1848/49.-i évi szabadságharcunk leveretése után.

Nagyon megszívlelésre méltó azon álláspont, hogy a revízióért folytatott küzdelmünk mellett a megcsontított Magyarország kultúráját is erélyesen fejlesszük. Nagy hiba volna, ha a lelkeket az az érzés foglalná el, hogy mai helyzetünkben minden kulturális törekvés felesleges vergődés. Ellenkezőleg, ha sikerül bebizonyítanunk, hogy még a mostani helyzetben is fenn tudjuk tartani, sőt fejlesztjük is kultúránkat, ezzel legjobban egyengetjük jövő boldogulásunkat. A miniszter jogos önérzettel mutathat reá az 5000 népiskolai tanteremre és tanítói lakásra s a vidéki egyetemek fejlesztésére. Tervszerű kultúrprogramja főpilléreinek tekinti a vidéki városok és az értelmi középosztály erősítését. Álláspontját hatalmasan erősíti történelmi tudása, mellyel Zsigmond király városi rendeleteit ismerteti s nagy energiával száll síkra a vidéki városok fejlesztése érdekében. Ezt sokan úgy értelmezik, mintha Budapest ellen irányulna, pedig ő maga azt mondja, hogy: «Budapestet erősíteni kell ezentúl is, ennek módja azonban nem lehet többé a vidék népesedési feleslegének egyetlen helyen való koncentrálása, hanem inkább a külföld idegenforgalmának Budapestre terelése, a budapesti fürdővárosi koncepciónak gyakorlati megvalósítása, a budai hévvezeték s Margitsziget kihasználása». A miniszter tehát főleg az idegenforgalmat óhajtja fejleszteni, a vidéki városoknak pedig környékük beáramlását szeretné biztosítani. A vidéki városok fejlesztésének szükségét nagy energiával, a meggyőződés erejével, fáradhatatlan buzgalommal s fényes ékesszólással fejtegeti. De ebből nem szabad azt következtetni, hogy a budapesti kultúrintézményeket elhanyagolja. A gyűjtemény-egyetem szervezetének megalkotása, a Nemzeti Múzeum s az Országos Levéltár fejlődése azt igazolja, hogy e vád alaptalan. Több igazság van abban, hogy a budapesti egyetem fejlődése stagnál, míg a vidéki egyetemekért az állam nagy áldozatokat hoz. A miniszter álláspontja ismeretes. Szerinte a székesfővárosnak is épen úgy, mint a vidéki városoknak, áldozatot kell hoznia egyeteme érdekében. A vidéki városok nagy áldozatkészségét állami hozzájárulással serkenti és támogatja.

Kétségtelen, hogy a székesfőváros eddig egyetemével szemben közönyös volt, holott az egyetem jelentősége igen nagy s kívánatos, hogy a polgármester úr által több ízben kifejezett meleg érdeklődés s jóindulat érvényesüljön. De e mellett a budapesti egyetem további fejlesztése, gondozása országos érdek, sőt a vidéki egyetemek érdeke is. Az ország fiatalságának színe-java továbbra is a fővárosba fog tódulni s a főváros nagy kulturális erőforrásaiból merítve fejlődik

ki a vidéki egyetemek tanári kara. Ha netalán a vidéki egyetemek saját maguk akarnának egyenkint saját tanári testületüket nevelni, az életérdekekkel ellenkeznek. A vidéki egyetemek a fiataliságnak sok előnyt biztosítanak: az elmélyedést, a tanárokkal való sűrű érintkezést, a kitűnő felszerelést, számos megélhetési kedvezményt, de a főváros szélesebb látkört biztosít számukra, s itt találják az ország legfényesebb elméit; legalább ezidőszerint még így van. Az egyetemi hallgatók vándorlását a vidéki s fővárosi egyetemek között a miniszter is helyesli s ezen nézetének több ízben kifejezést is adott.

A miniszter nagyon meggyőzően fejtegeti a reálgimnázium szükségességét s a modern nyelvek ismeretének jelentőségét az értelmi középosztály megmentése érdekében.

A mostani válságos helyzet veszélyeit felismeri s Széchenyi példáját állítja előtérbe, ki még döblingi betegszobájában is emberfeletti erővel dolgozott a «vigasztalannak látszó magyar élet jobbrafordításán».

A kötet az 1930. évben külföldön tartott beszédeinek magyar fordítását is tartalmazza. Ezek nagyon is megérdemlik, hogy széles körben ismeretessé váljanak s a kötet értékét nagy mértékben növelik. Különösen a bécsi tudományos Akadémián 1930. február 18-án tartott előadás tartalmának gazdagsága s formájának esiszóltsága által a legnagyobb érdeklődésre számíthat. Találó megjegyzés, hogy «a kultúra kivált magasabb s legmagasabb alakjaiban üvegházi növény, csak úgy virulhat, ha szeretettel ápolják s arannyal öntözik». A miniszter ez álláspontja teljesen egyezik Bismarckéval, ki a strassburgi egyetem újr alapításakor Roggenbachnak azt az utasítást adta, hogy ne kímélje az aranyat, amikor a legjobb erők megszerzéséről van szó.

A parlamentárizmus káros mellékhatásának a magas műveltség teréről való kiszorítása céljából az autonómiák erősítését tartja szükségesnek: «A tudomány birodalmában nem lehet bürokráciával és policiával dolgozni, hanem csak a szabad önkormányzat van helyén». Ezért a magas műveltség ügyei újjászervezésével először szervezetileg összefoglalta a különböző intézeteket, korlátozta a miniszteri befolyást s diadalra juttatta az önkormányzati elvet.

A miniszter öt tanácsot óhajt szervezni: egyetemközi, gyűjteményegyetemi, ösztöndíj-, szellemtudományi és természettudományi tanácsot.

Ezen tanácsok képviselőiből alakulna a tudomány legfőbb araeopagja. Közülök hármat: a gyűjteményegyetemet, az ösztöndíj-

s a természettudományi tanácsot törvényhozás útján meg is alkotta. Még kettő hiányzik s csak azután kerülhet a sor a legmagasabb gremium létesítésére.

A gyűjteményegyetem a miniszter legsajátosabb alkotása, s ez intézménynek, mely a közgyűjteményeket egyesíti magában, az állammal szemben nagy önállóságot biztosított, mely meghaladja az egyetemekét. A gyűjteményegyetem ugyanis üresedések esetén mind a kezdő állásokra, mind az előléptetésre kandidál s a miniszternek csak vétőjoga van.

A másik tanács az ösztöndíjakkal foglalkozik, melynek feladata, hogy «kultúrpolitikai vegyészeti által a hazai és külföldi művelődési elemeket egészséges arányban vegyítse». A külföldi ösztöndíjak száma megközelíti a 200-at. Bécsben, Berlinben, Rómában Collegium Hungaricumok vannak, de ezenkívül Athénbe, Párizsba, Aberdeenbe, Dahlembé, Cambridge-be, Oxfordba, Münchenbe és Genfbe is küldenek ösztöndíjasokat.

Mind a külföldi, mind a belföldi ösztöndíjakat az ösztöndíjtanács adományozza. Itt is a miniszternek csak vétőjoga van. A Rockefeller Foundation is az ösztöndíjtanácsra ruházta az ösztöndíjak adományozási jogát.

A természettudományi tanács most kezdi meg működését s azokat a tudományos munkálatokat fogja támogatni, amelyekben új igazságok megállapítása a főcél, míg a társadalom által támogatott Széchenyi-Társaság azokat a kutatásokat támogatja, melyek közvetlenül gyakorlati eredményre vezetnek. Így például a barnaszén tökéletesebb értékesítését.

Stockholmban tartott előadásában Magyarország világtörténeti hivatását s kultúráját ismerteti. Ez előadás valóságos történeti tanulmány, mely a nemzet tragikus multját s jelenét a történettudós biztonságával s a szónok ékesszólásával vázolja. Varsóban a lengyel-magyar szellemi együttműködés alapjairól szólott s ugyancsak történelmi visszpillantás után jelöli meg a szellemi együttműködés útjait és eszközeit.

Budapesten 1930. októberében báró Korányi Sándor elnöklésével tartott orvosi kongresszus alkalmából Magyarország kulturális törekvéseit ismertette. Bámulatos tájékozottsággal vázolja az orvosi és technikai tudományok fejlődését a XIX. század második felében s a XX-ik század első éveiben. Éles szemmel állapítja meg a lakosság közönyét a kultúrával szemben. Épen ezért «kultúr-apostolságra» van szükség, különösen nekünk, kik a «világtörténelem tragikus népe» vagyunk. Plasztikusan állítja a kongresszus tagjai elé azt a

munkásságot, melyet a kultuszminisztérium az utolsó 10 évben kifejtett, s érthető az a mély benyomás, melyet beszéde a kongresszus tagjaira tett s ezzel nemcsak a nyugati államokkal való szellemi együttműködést erősítette, hanem az országnak igaz barátokat is szerzett. Bálint Rezső posthumus könyvéről írt ismertetése a tudományos munka megbecsülésének olyan bizonyítéka, mely a tudomány minden munkását mélységes hálára kötelezte.

Az Erzsébet-Tudományegyetem evangélikus hittudományi kara palotájának avatásakor, a szegedi egyetem építkezése I. ciklusának befejezésekor, a szegedi nemzeti Emlékcarnok avatásán, az 5000-ik népiskola megnyitásakor tartott beszédeiben az alkotások egész sora tárul elénk. Nagyon féltő, hogy a gazdasági helyzet ezeknek most véget vet. De megbocsájthatatlan vétek volna, ha az alkotások fenntartásáról nem történnék gondoskodás. Sajnos, nálunk megvan arra a hajlam, hogy a létező intézményeket elhanyagoljuk, pedig ez a legnagyobb pazarlás. Államnak, törvényhatóságnak s társadalomnak össze kell fogniok, hogy kultúrintézményeinket: az egyetemeket, könyvtárakat, kórházakat karbantartsuk s jövő fejlődésüket biztosítsuk.

Gróf Klebelsberg Kunó könyvét találóan nevezte el. Valóban «világválság»-ban vagyunk, mely sokszorosan nehezedik megcsontított országunkra, de ő megmutatja az eszközöket, melyekkel a válságot elviselhetjük s az elmerüléstől megmenekülhetünk. Fichte módjára lelkesít, biztat, erősít. Még azoknak is, kik nem mindenben értenek egyet a miniszterrel, el kell ismerniök nagy történelmi tudását, bámulatos szervezőképességét, tervszerűségét s eszmegazdagságát.

Az ország érdekében azt kell kívánnunk, hogy az ország gazdasági megerősödése az alkotások tartós fennállását és eredményes munkáját biztosítsa.

Grósz Emil.

Mécs László.

Mécs László: *Az ember és árnyéka.* Košice-Kassa, 1930. Kazinczy kiadóvállalat. 152 l. — *Üveglegenda.* Budapest, é. n. (1930.) Athenaeum, 136 l.

Nem is régen jelent meg első verskötete (*Hajnali harangszó.* 1923), azóta még két kötete (*Rabszolgák énekelnek.* 1925. — *Vigasztaló.* 1927) látott napvilágot, s ma aligha van olvasottabb élő magyar lírikus. Kötetei rövid idő alatt elfogynak, — újabb kiadások is¹ — napilapok, folyóiratok folyvást közlik költeményeit. Megjele-

¹ Némelyik már a 3. kiadásban kapható.

nik személyesen itt is, ott is: szaval, előad; majd *Önvallomást* ír, interview-t ad; kétségtelenül a kedveltség, a népszerűség örömeit élvezi. Termékenysége — öt tekintélyes kötet hét év alatt — valóban figyelemreméltó.

Pedig fogadtatása az irodalomban nem volt egységes, költészete értékéről a vélemények megoszlok. Egyik kiváló irodalomtörténet-írónk és kritikuskunk elismeri az értékeket a költőben, hogy «határozott, erős, színes egyéniség, gazdag lélek, nyílt szív», de meglátja az élményhiányt is, észreveszi, hogy a «merész, megkapó képek . . . igen sokszor csak fényesek s nem igazak», a «szép szavak üresek, mélyükön nem rejlik semmi»; a mellett a veszedelmes vonásokat pillantja meg a költő világnézetében. Más ismert író az új magyar líra legértékesebb alakját látja Mécsben, sőt korszaknyitó lírikust, akinek «új magyar» nemzeti érzése, szociális rajongása is kedvére való.

Mécs László harmadik kötete (*Vigasztaló*. 1927) nem keltett nagyobb figyelmet; fejlődést inkább frázisszerűen emlegetnek kritikusi. Pedig itt van fejlődés Mécs költészetében, de nem minden irányban öröndetes. A *Turáni torzó* ciklusában eléri azt a fokot, ahol a lírai szuggesztíót már nem igen zavarja apróbb botlás, kisebb kilengés; tartalomban, kompozícióban, formában előbbre jutott, tisztult. Viszont pongyolasága a kötet más részeiben megmaradt. «Legényesen» kezdi s ez a legényesség uralkodó hangnem lesz az egész kötetten át, lépten-nyomon egy-egy féken nem tartott gondolat (*Öreg papok*, *Álázat* stb.), akarattól született kép («Jézus elküldi néger szolgáját, a Hálált» stb.), sipító, préselt rím (. . . beleremegett szűz falak megett . . .) szakítja meg a lírai áramkört, amelybe mi olvasók is bekapcsolódtunk. Ez bizony nem öröndetes fejlődés.

A két újabb kötetben kétségtelenül mélyülés is mutatkozik. A régi hibák azonban nem tűntek el. Igazi élménye kevés van. Farkas Gyula azt mondja Mécsről: «Élményei sokszínűek. Mint pap eljár keresztelőre, lakodalomba, temetésre. Betegeket, haldoklókat látogat. Benne él az élet nagy misztériumában. Minden esemény széles távlatot nyer nála. Résztvesz báli éjszakákon is és el tud bolyongani egyedül a mezőkön, virágokat szedve.»¹ De hát az az élmény, ha szerelmes párokat látok, ha szenvedőkre, nyomorultakra, szegényekre nézek, megértéssel, résztvevőn? Bizony nem. Ezek csak kellemes, kellemetlen, vagy épen fájó impressziók, amelyek hatása alatt létrejöhet ugyan több-kevesebb utánérzés, vagy legmesszebb elmenve, bizonyos másodlagos élmény. Az igazi élmény az, ha én szeretek, én

¹ Farkas Gyula: *Az elszakított Felvidék magyarságának szellemi élete*. Bpest. 1927. (Irod. Fü. 23.) 37. l.

szenvedek, ha én vagyok nyomorult, szegény. Hogy mit jelent az élmény a költészetben, azt csak azok tudnák megmondani, akik éreztek már inspiráló erejét, mi csak elgondoljuk vagy intuitíve érezzük, de nem élményszerűen. Ha elolvassuk Petőfinek *A csillagos ég* c. költeményét, különösen sejtelmes, szinte borzongató érzés fog el bennünket, az élet legnagyobb problémája titokzatos súllyal ül a lelünkre; érezzük azonban azt is, hogy a költői vénán kívül még volt valami, ami ezt a költeményt életre keltette, s még azt is, hogy ez a valami olyan hatalmas, olyan bénító erejű, hogy Petőfi magasan szárnyaló, káprázatosan zengő hangját csendessé, melázóvá tompítja. De vajjon mit érezhetett Petőfi, amikor ezt a verset írta, vagy amikor elgondolta? . . .

Ez, igen, valódi élmény, de ilyet Mécsnél lámpással sem találhatnánk. Fínom hangulatok, nagy érzékenységgel átvett impressziók, dúsán termő, alakító és továbbépítő képzelet, a nyelvi kifejezőerő pompája, mind tulajdona a költőnek, — mégis legtöbb verse csak *árnyék, üveglegenda*, vértelen és hideg, pedig mozog, szinte él és színes is, de az üveglegenda csak festett, az árnyék pedig másoké.

Témaköre új köteteiben nem igen változott, talán csak bölcséleti irányban bővült, merészségben azonban nagyot lendült előre. Néha egyszerű témát úgy teletöm képzeletének és emlékezetének képeivel, hogy az egész vers (*Az én házam*. I.)¹ jól megrakott szekérré emlékeztet, amint a hosszú országúton (16 szótagos sorok) lassan, ütemesen gördül tova (jól rímel, ritmusos!). A vers országútján azonban kisebb-nagyobb tölcsák vannak, amelyeket lehetetlen kikerülnünk. Pl.

A harmadik házoldalon a fény a Földről lefolyik,
madárdal délfele folyik, nagy köd-kotló ködöt tojik . . .

Értem és tudom, mit akar mondani, — azt is látom, hogy ez a vers is csak rosszul «folyik», de azt nem értem, hogy a kotló hogyan tojik (!) ködöt. Itt valami hiba van. Ilyen zökkenők még szerencsés koncepciójú költeményeiben is kísértének (*Mint a madarász*, I.; *Ki adja vissza?* I.; *Levél Isten háta mögül*, I.; *Hugocska kincset talált*, I.; *A pátriárka*. II.; *Hajszálnál finomabb fonalon*, II.; *A lélek lassan emlékmúzeum lesz*, II. stb.). A reminiscenciák elég gyorsan felbukkannak; főként Ady az, aki elgondolásban is, kivitelben is sokszor elének kerül. Képei, hasonlatai néha épen eléggé költőiség nélkül valók, nemcsak homályosak (*Az ifjúság fut mint a nyúl*; *várok . . . szent tébolyt*, amely kiemelne, mint a sok őszi vadludat; az ifjú Nap

¹ I. = *Az ember és árnyéka*. II. = *Üveglegenda* c. kötet.

téged röhög; Az Úr Isten hat napig fabrikált a földön; Tavaszország szent kémiaját csináljuk végig, magyarok!; A tyúk csibét csodálkozott magából stb.). Pedig Mécs költői ereje tagadhatatlan, itt is, ott is találunk egy-egy megmaradó, szép villanásra. Pl.

jóság-mennybolton milliárdnyi csillag nem tud pótolni egy lehullt Napot! (Réquiem, I.)

Én tükre vagyok minden mosolyoknak,
én azért élek, hogy visszamosolyogjak . . .

(A gyermek játszani akart, II.)

Akadunk olyan eredeti gondolatokra, amelyek mélységről tanuskodnak:

A földön nincs más tragikum, csak egy: a kínzó Öntudat,
álmodni vágysz s az öntudat álmodból mindig felugat.

(Levél Isten háta mögül, I.)

Bucsúfiam volt. Elvesztettem. Ó gyermekség: időtlen élet.

(Búcsúfia, II.)

A képek egész sora vonul el előttünk a két kötetten át, még nem látott víziók ezek, valóban költői lélek látomásai, mint valami csodás harangvirágok kandikálnak elő a versrengetegből. A színtelen versek tömkelegében vannak elég nagy számmal egészükben szép költemények, értékes és érdekes gondolatok, színes kidolgozásban, de kissé elnyújtott kompozícióban, legtöbbször kiváló, néha azonban különös verseléssel. (*Réquiem*, I.; *Egyszerű példa a varjakról*, I.; *Magyarok*, I.; *Gyónnak a magyarok*, I.; *Hugocska kincset talált*, I.; *A gyermek játszani akart*, II.; *Schumann: Träumerei*, II.; *Ó diákkori szerelem!* II.; *Őszi látogatás*, II.; *Számadás*, II.).

Ezek a költemények adják meg újabb kötetének értékét. De még ezek sem mentesek Mécs fő hibájától, a pongyolaságtól. Bizonyos lazaság mindig van a kompozícióban, sokat beszél, nem tud befejezni. Baj van a kifejezésmódjával is; az érzés, a gondolat, amelyet kifejez, talán elfogadható volna, érdekes, szép, de ahogyan kifejezésre juttatja: izlés hiányra vall. Van olyan költeménye, amelyen még mesetere, Ady is rosszalóan mosolyogna:

Az almafák bolondos, báliruhás fehérnépek,
szeretnék nekik cigánykereket hányni, gyerekeset, szépet,
szeretnék tótágast állni, közöttük kézenállva végigmenni,
valami vicceset, csuda csiklandósat, kamaszosat kitenni,
— s én merev vigyázzban járok: egy! kettő! egy! kettő!

Tavaszkodhatnékom volna s nem tudok, nem merek.

Kertem körül házak, a házakon ablakok, az ablakokban emberek,

ágaskodik a torony is, nem táncol-e itt egy tavaszi kobold.

nappal a Nap kémkedik utánam, éjjel a Hold

— s keményen, vigyázzban lépkedek : egy! kettő! egy! kettő!

(Vigyázz-állásban, II.)

Nem szólunk arról, hogy költőnk vigyázz-állásban egyre jár-
kel, lépked. — ebben a két versszakában bizony a jóízlés küszöbén
alul marad. A vers elgondolása nem rossz, — bár «Isten katonájá»-tól
egyebet várnánk — de a kivitel, a kifejezés pőrén hagy érzést, gon-
dolatot. Ez a stílus Mécsnél nem épen idegen, legújabb verseiben
(kötetein kívül) is előbukkan ilyenféle ízlés-zavar. Pl.

A Pápa lelke Szentlélektől terhes

S mint méhkirálynő. kegyelempetét rak

imasejtekbe s új rajt lát születni

a földön minden táj meg minden évszak.

(Isten méze.²)

Torz kép ez, csúfondárosnak érezni, meglepő, hogy költője szer-
zetes.

Van érzéke Mécsnek a játékos imitációkhoz is, pl. a Tinódi-féle
historiás ének stílusához (de talán itt is Ady után). Kölcsey *Vanitatum*
vanitas-a is megjelenik előttünk új, merész, de szép hangszerelésben
(*A búvész*, I.). Találunk nála különködő, de nem esetlen kompozíció-
kat (*Az örök mozdulat*, I.; *Dér*, II.). Nem szereti a kritikusokat, —
általános költői vonás! — megcsipkedi őket elég szellemesen (*Csak*
azért is dongó, I.), de kár, hogy idegen (Ady!) recept szerint főzi a
mérget (*Egy hang a népből*, I.).

Mécs jó verselő, versformái változatosak és érdekesek. Kitűnően
kezeli a mértékes nyugati formát, főként a jambikust, de a magyaros
formák is elég gyakoriak nála. Igen érdekes formája van az *Egyszerű*
példa a varjakról, az *Ibolyák szagával szalad a szél*, a *Számadás* c. dara-
boknak. Ír ú. n. szabad verset is, s ezt a canis a non canendo for-
mát — mert hiszen «modern» értelemben nem szabad, «rég» értele-
mben pedig nem vers — elég költői módon alkalmazza, bár azt a bizonyos
sokat emlegetett «belső ritmus»-t, vagy mondjuk zeneiséget még
muzsikus füllel sem tudjuk mindig fölfedezni. Kár azonban, hogy
azokat a régibb dallamosan hömpölygő, szélesen áradó magyar for-
mákat mind ritkábban alkalmazza, s egyre gyakoribbak lesznek nála
az erőszakosan alakított, modern, sokszor kétes értékű formák.

Mécs László világnézetéről kellene még szólnunk. Sajnos, itt
nagyon ingó talajon járunk. Vizsgálódásaink arra az eredményre

¹ Lásd Pesti Napló, 1930. december 25.-i sz. 38. l.

vezetnek, hogy még mindig nincs határozott, igazi világnézete. S ezt maga is bevallja. «A *Hajnali harangszó* korszakában azt gondoltam, hogy a szegények rettenetes ökle meg fogja ütni a világ lelkiismeretét, hogy jobbak lesznek az emberek s magukba szállnak . . . Akkor még nem ismertem annyira őket.»¹ Ugyancsak az *Önvallomás*-ban elismeri, hogy mint ember óriási változáson ment keresztül. Meglátszik ez természetesen kötetein is. Szocializmusban gyökerező pacifizmusa egyre jobban elhalványodik, bár még akadunk ilyen versszakokra :

Egy asztalosné ment közöttük
(vörös folyó vörös hulláma)
talpig vörösben, kackiásan
s engem szidott a kicsi dáma.

A tulipánok összenéztek,
ők tudták, hogyha ösmernének :
a szívem tűznék süvegükre
s én lennék ajkukon az ének.

(*Májustól novemberig*, II.)

A Farkastól emlegetett² «új magyar» érzése is egyre jobban vesztit újszerűségéből s mintha növekednék magyarságban, épen azért, mert már jobban ismeri az embereket. «Élete grafikonja» — nemcsak — amint mondja — az assisibeli érzésvilág felé halad, hanem nemzete problémái is fokról-fokra világosabban jelentkeznek költészetében. Világnézetének kialakulása tehát még nem fejeződött be, bárkája még nem akadt meg, de mintha egyre jobban közelednék hozzá. Egyre több élmény, s a velük járó tapasztalás — reméljük — nemsokára olyan csúcsra juttatja el, ahol már ledobhatja magáról a próba-világnézeteket s felöltheti a véglegest.

Mécs László költészete már ma is érték, de még nem tiszta. A lélek tisztítótüzeben sok mindennek el kell még hamvadnia : a fölöslegesen, céltalanul áradó szakoknak, soroknak, a kompozíciót szétfeszítő képeknek, hasonlatoknak, a határtalan jelzőknek, a hangulatot zavaró, bántó realitásoknak. Ne fogjon el a költő minden «szépség-madar»-at, mert a «zengő drótú» vers-kalitkákban sok lesz a veréb meg a szajkó (*Mint a madarász*, I.); s ha sok hidat ácsol lelkétől a lelkekig, «a munka elnagyolt» lesz (*Egyszerű falusi híd*, II.) és a nyers fa ága-bogába, ime — beleakadunk.

Hegedüs Zoltán.

¹ Mécs László : *Önvallomás*. Páztortúz, 1930. nov. 30. (XVI. évf. 24. sz.) 548. l.

² Farkas Gyula : *Mécs László*. (Kortársaink. 7. sz.) Bp., é. n. 36. l. és másutt is.

A NEMZETI ELLENTÁLLÁS MÓDJAI ÉS EREDMÉNYEI AZ ABSZOLUTISMUS ALATT.

Mikor az osztrák abszolút uralom az oroszok fegyveres segítségével levervén a mi szabadságharcunkat, annak tevékeny részeseit részint kivégeztette, részint bebörtönözte vagy külföldi bűjdosásra kényszerítette, és sokszázados alkotmányunkat annak fegyveres védelme miatt eljátszottnak tekintvén, hazánkat beolvasztotta az osztrák birodalomba és teljes önkényuralmat honosított meg benne, néhány, hazája megtagadásáig szolgálatkész emberen kívül tulajdonképpen az egész magyar nemzetet szemben találta magával. Azonban a rémuralom bilincsei alatt a nemzet megmozdulni sem tudván, a nemzeti ellentállás csak lassan és nehezen találta meg nyilvánulásának módjait.

Az általánosnak mondható nemzeti ellentállásnak történelmi szempontból nézve három módját és faját különböztethetjük meg.

Az első, legenyhébb és legóvatosabb azoké a férfiaké volt, akiket általános politikai hitvallásukra való tekintettel konzervatíveknek szoktunk nevezni. Ezek is elítélték az abszolutizmus önkényét és el akarták háritani a nemzetről az elnyomatás terhét, de ők elítélték a forradalmat is, nem vettek abban részt, nem azonosították magukat mindenben az 1848-i királyi szentesítést nyert törvényekkel sem, azoknak különösen közjogi részét hevenyészettnek, keresztülvihetetlennek tekintették s tulajdonképpen az 1848 előtti alkotmány alapján kívánták volna Magyarországon a jogfolytonosságot helyreállítani. Ők megkülönböztették az uralkodót tanácsadóitól s míg ezek eljárását elítélték, törhetetlen bizalommal igyekeztek ismételve petícióikkal a tényleges uralkodó személyéhez közeledni. Ez a kísérletük addig,

amíg az abszolút kormányzat vezető szelleme báró Bach belügyminiszter volt, mindig meghiusult; Bach — jó szimattal — bennük látta legveszélyesebb ellenségeit s épp úgy üldözte őket, mint a forradalmárokat. Mikor 1859 tavaszán az észak-olaszországi haremezőkön Ausztria Piemont és Franciaország egyesült seregei ellenében elvesztette csatáját s vele elvesztette Lombardiát és ez a veszteség kitüntette a tízéves abszolút uralom minden hibáját, Bachnak távoznia kellett. S midőn az uralkodó, megfogadva új kormánya tanácsát, főképp a birodalom megrongált pénzügyei helyreállítása érdekében beleegyezett az addig szűk és súlytalan tanácsadótanácsnak, a birodalmi tanácsnak kibővítésébe (Verstärkter Reichsrath) és hatáskörének a birodalmi költségvetésre való kiterjesztésébe, ebbe a kibővített birodalmi tanácsba a magyar konzervatívok vezető férfiai is elfogadták a meghívást. Különösen gróf Apponyi György, gróf Barkóczy János, Mailáth György, Szögyény László és gróf Szécsen Antal oly debatteri képességnek s közjogi és közigazgatási ismeretnek adták a tanácskozásokban jeleit, hogy csakhamar a vezető szerepet ragadták magukhoz és egyesülve az osztrákoknak a centralizmustól idegenkedő részével, gróf Clam vezetése alatt, sikerült keresztülvinniök az 1861.-i ú. n. októberi diploma kibocsátását, mely az első nyílt szakítás volt az abszolútizmus rendszerével s az első kísérlet alkotmányos úton keresni a megoldást.

Az októberi diploma saját kifejezése szerint visszaállította a magyar alkotmányt, de nem 1848.-i, hanem 1847.-i alapon s az abszolútizmus által kibocsátott patensek érvényben hagyásával. Visszacsatolta Magyarországhoz az 1849-ben külön tartománnyá alakított bánágot és vajdaságot s utóbb a Horvátországhoz csatolt Murakózt is; megszabadította hazánkat a Bachtól behozott idegen hivatalnokok seregétől, visszaállította a magyar kancelláriát, helytartótanácsot és a magyar törvénykezést a legfelsőbb fokig, behozta a magyar szolgálati nyelvet és kilátásba helyezte az országgyűlést, mely össze is hivatott április 2.-ára, de Horvátország, Erdély, a végvidék és Fiume kizárásával.

Az októberi diploma nem elégíthette ki a nemzetet, mely

az 1848.-i törvények elismerését s azok alapján a felelős minisztérium kinevezését s Erdély uniójának érvényesítését követelte. Csakhamar kitünt, hogy a konzervatív államférfiak nem képviselik a nemzet közvéleményét, ami megkönnyítette Schmerling lovagnak, ki az ő segítségükkel lett államminiszter s ki már az 1861.-i februáriusi pátenssel gáncsot vetett az októberi diploma békülékeny intencióinak, őket, nevezetesen báró Vay Miklós és Szögyény kancellárokat s gróf Szécsen minisztert megbuktatni. Az országgyűlésnek Deák Ferentől szerkesztett feliratai még jobban tágiították a szakadást a bécsi kormány s a magyar nemzet között s így augusztus 22.-én bekövetkezett az országgyűlés feloszlatása. Gróf Forgách Antal kancellársága és gróf Pálffy Móric helytartósága mellett az októberi csonka alkotmány felfüggesztésével behozták az ú. n. provizóriumot, mely az abszolutizmus folytatása volt csupán, nem idegen, hanem belföldi, azonban a nemzet bizalmát szintén nem bíró tisztviselőkkal. A provizórium behozatalával a konzervatívok szerepe az abszolutizmus leküzdése körül véget ért.

Az abszolutizmus elleni nemzeti ellentállásnak legélesebb és legszántabb neme az volt, mely belső forradalom és külső beavatkozás segítségével igyekezett a nemzetet az önkényuralom bilinssei alól kiszabadítani. Tekintve, hogy 1849-ben Ausztria szintén csak idegen beavatkozás — az oroszok fegyveres bevonulása — segítségével tudta a magyar szabadságharcot leküzdni, az idegen beavatkozásnak az osztrák önkényuralom alóli felszabadításnak érdekében való igénybevétele teljesen jogosult volt.

Ezt tartotta szem előtt Kossuth Lajos és a vezetése alatt állott magyar emigráció s ezért, mihelyt kiutahiai internáltatásából kiszabadult, Kossuth bámulatos tevékenységet fejtett ki főképp az angol és az északamerikai közvéleménynek a magyar ügy részére való megnyerése céljából. Szónoklatainak erkölcsi hatása teljes volt, a gyakorlati eredmény azonban vajmi csekély; sem Angliát, sem Amerikát nem sikerült rávennie arra, hogy Magyarország felszabadítása érdekében síkra szálljanak. Ami pénz Amerikában begyűlt, azt főképp

fegyver- és lőszervásárlásra fordította az emigráció, a nélkül, hogy annak valódi hasznát látta volna.

Mikor Kossuth 1852 nyarán visszatért Európába, az emigráción csalódás és csüggedés vett erőt. Új reményeket keltett az 1853 végén kitört keleti, úgynevezett krími háború, mely azzal az általános várakozással találkozott, hogy Ausztria — meghálálendő Oroszország 1849.-i szolgálatait — az orosz hatalom mellé fog állani s így szükségkép összeütközésbe jön Törökországgal, ahol már gyülekeztek a magyar emigráció katonatagjai. De most is csalódás érte a menekülteket; Ausztria óvatos politikája előbb a semlegeség útjain járt, majd nyíltan a Törökországot pártoló győztes nyugati hatalmakhoz közeledett.

Az emigráció aziránt tisztában volt, hogy bármely külső beavatkozás csak akkor lehet eredményes, ha belső forradalomban talál támaszt; ezért összeköttetést tartott fenn az otthoni legelkeseredettebb elemekkel s egyes, magukat illetékesen vagy illetéktelenül a Kossuth megbízottjainak valló ügynökök elkezdték szervezni a kitörendő forradalmat. Az emigrációnak azonban ebben sem volt szerencséje; a kezdetleges összeesküvéseket fölfedezték, elnyomták s 1852—54-ben egész sora a derék magyar hazafiaknak került e kísérletek miatt hóhérkézre vagy börtönbe, úgy hogy azontúl többé Magyarországon az abszolutizmus elleni forradalmi összeesküvésekre komoly kísérlet nem történt.

Az emigráció új, nagy lendületet kapott az 1859.-i olaszországi háborútól. Ekkoriban maga a francia császár biztatta Kossuthot arra, hogy szervezzen Magyarországon forradalmat, ami Ausztria ellentállási erejét csökkentette volna. De Kossuth — okulva tapasztalatain — nem volt többé hajlandó lázadásba vinni az országot, amíg francia és olasz csapatok nem lépik át a határt. Megszervezték ugyan a magyar nemzeti Igazgatóságot, mely Kossuthból, Klapkából és gróf Teleki Lászlóból állott, és alakult olasz földön magyar hadifoglyokból s kiszökött kalandvágyó magyar ifjakkól egy magyar légió, de sem Garibaldinak, sem Cavournak nem állott módjában Magyarország felszabadítására vonatkozó ígéreteiket teljesíteni, mert Napoleon császár Lombardia

meghódítása után cserbenhagyta az olaszokat s a villafrancai, illetve zürichi békével véget vetett a háborúnak. A magyar légiót az olasz kormány a délolaszországi rablóbandák megfékezésére használta fel s lassankint az emigráció — melynek száma is hazatérések következtében mindinkább gyérült — elvesztette súlyát, jelentőségét és rendeltetését, annál inkább, mert a körében uralkodó elégedetlenség egyenetlenségeket és vizályokat is idézett elő.

A nemzeti ellentállásnak harmadik, legzajtalanabb, de legeredményesebb neme az a passzív ellentállás volt, mely az ötvenes évek folyamában alakult ki a hazában s melynek látható feje és csöndes irányítója mindinkább Deák Ferenc lett.

Mikor Schmerling mint igazságügyminiszter még a Schwarzenberg—Bach-kormányban 1850 tavaszán a Magyarország számára tervezett igazságügyi reformok megbeszélésének ürügye alatt, de valószínűleg alkudozás céljából Deák Ferencet külön levélben meghívta magához, ez udvariasan ugyan, de határozottan visszautasította a meghívást, kijelentvén, hogy az épp most elmúlt gyászos idők gyászos eseményei után s a még most is fennálló viszonyok között lehetetlen a közügyekben tényleg közreműködnie.

Deák e magatartása irányadóvá lett mindazokra nézve, kik mindinkább növekvő számmal néztek reá és fordultak hozzá tanácsért. Semmi alku, hanem követelése a jogfolytonosság helyreállításának az 1848.-i törvények alapján; addig pedig tűrni és szenvedni! Ez lett a passzív ellentállás jelszava és irányelve, mely mind szélesebb körökre terjedt ki.

Az erőszakkal dacolni nem lehetett, de minden közreműködést és behódolást megtagadni az önkényuralom rendszabályaitól lehetett. Az önkényuralom behozta a dohányjövédéket; dohányt termelni csak engedéllyel s csak a kincstár számára lehetett; a pipás magyar ember inkább megtagadta magától ezt az élvezetet, mintsemhogy a kincstár törvénytelen jövedelmét gyarapítsa. Társadalmi téren a farsangi bálokon a magyar úri nők megtagadták az osztrák sereg tisztjeivel való táncot. A Bachtól behozott idegen hi-

vatalnokok valóságos bojkott alatt találták magukat: senki sem akart társadalmilag érintkezni velük.

Vörösmarty Mihály temetése 1855 novemberében Pesten néma, de hatalmas nemzeti tüntetés benyomását tette.

Az uralkodó az ötvenes évek folyamában kétszer is bejárta Magyarország nagyrészét: először 1852 nyarán, azután 1857 tavaszán már bájos fiatal neje, Erzsébet császárné társaságában. Ez utóbbinak megjelenése, megnyerő modora tagadhatatlanul már akkor tett bizonyos benyomást a magyarokra, s az, hogy az uralkodópár épen e magyarországi útja alatt, Budán veszítette el elsőszülött gyermekét, Zsófia főhercegnőt, ami a császárnét visszatérésre indította, általános részvétet keltett; azonban a fogadtatás sem az első, sem a második alkalommal nem fejezte ki azt az örömet, melyet egy oly monarchikus érzelmű nemzet, mint a magyar, törvényes királya látása fölött érezni szokott. Hivatalos fogadtatásokban, díszben, rendezett népünnepélyekben nem volt hiány, a földesurak a megrendelt fogatokat kiállították, de a társadalom színe-java elmaradt a fogadtatásokról, az uralkodónak módja sem volt a nemzet valódi érzületével, hangulatával megismerkedni.

Ausztriának 1859.-i súlyos veresége a nemzet belső ellentállásába bátrabb formákat és hangot hozott be. Ez év nyarán lett általános divattá a magyar nemzeti viselet férfiaknál és nőknél, nemcsak ünnepi alkalmakon, hanem egyszerűsített formában mindennapi használatra is. Tüntetés volt ez elnyomott nemzeti mivoltunk mellett, egyszersmind bosszantása is az uralkodó hatalomnak, mely a szabadságharc utáni első időben megtehetette azt, hogy a nagybajúszos embereket becsukatta, de egy általánossá vált szokással szemben tehetetlen volt. Ép oly tehetetlen volt a fiatalságnak mulatási és tánckedvével szemben is, mely csak magyar zenét és csak magyar táncot követelt. A közéletétől megfosztott nemzet a maga családi életében és magánösszejöveleiben szólaltatta meg a nemzeti búsongás és nemzeti vágyódás hangjait s ha koronkint a Himnusz, a Szózat éneklését kivitte az utcára és e miatt összetűzése volt a rendőrséggel s a katonasággal, ezt se vette már komolyan senki, mert a hatalom lassankint

maga belátta, hogy a nemzeti szellem ily általános megnyilatkozásával szemben rendőri rendszabályokkal boldogulni nem lehet.

1860 tavaszán mégis előfordult egy véres eset, mely roppant izgalmat keltett; egy ártatlan diáktüntetéssel szemben ügyetlenül alkalmazott fegyveres beavatkozásnak egy reményteljes fiatal jogász, Forinyák Géza áldozata lett. Temetése óriási nemzeti tüntetéssé vált, mely mégis oly formák közt folyt le, hogy azt megakadályozni nem lehetett. Az e miatt izzó hangulatot még jobban lánggra gyúlasztotta Széchenyi öngyilkosságának megrendítő híre, mely annál nagyobb izgalmat keltett, mert sokan abban a téves hitben voltak, hogy a legnagyobb magyar életét a hatalom bér-gyilkosa oltotta ki. És ugyanez időbe esett Albrecht főherceg magyarországi főkormányzónak ez állásától való fölmentése s helyére Benedek Lajos tábornagynak ideiglenes ki-neveztetése. A főherceg tényleg már régebben kérte elbocsát-tatását, de mikor a magyar közvélemény abban a maga diadalát látta, nem járt egészen téves utakon, mert a főkormányzó valóban az eddigieknél sokkal drákóibb rendszabályokat akart a magyarországi mozgalmakkal szemben alkalmazni s távozásának az volt a főoka, hogy azokra a felhatalmazást nem kapta meg.

Benedek szemlátomást igyekezett bizonyos békülékeny irány jeleit adni; az 1859 szeptember 2-iki hírhedt pátens, mely a magyarországi protestáns egyházak évszázados önkormányzatát egyszerűen elkobozta s mely valláskülönbség nélkül az egész nemzet ellentállásával találkozott, hallgatólag visszavonatot s miután most a Széchenyi-gyász adott ismét nagy nemzeti tüntetésekre okot, az új kormányzó azzal igyekezett azoknak élet venni, hogy a budapesti gyász-istentiszteleten maga is megjelent.

Ez időben már az egyesületi téren is szabadabb mozgás uralkodott, a sajtót is enyhébben kezelték. Az Akadémia, Országos Gazdasági Egyesület, Szent István-Társulat újra megkezdhette működését, a megyékben gazdasági és nőegyletek keletkeztek, a közvélemény megnyilatkozására némi tér nyílt.

Még hatalmasabb lendületet kapott a nemzet újjá-
 ébredése, mikor a már említett októberi diploma helyre-
 állította a törvényhatóságok önkormányzatát. A nemzeti
 ellentállás diadala volt, mikor a hatalom ama tervével szem-
 ben, hogy az 1848.-i V. t.-cikk rendelkezése helyett egy oktro-
 jált képviselőválasztási rendszer alapján alakuljon egy. az
 októberi kormány iránt barátságosabb országgyűlés, az
 összes törvényhatóságoknak s a december 17-ére Eszter-
 gomba a hercegprímás elnöklete alatt, az ország legkiválóbb
 férfiaiból összehívott értekezletnek is egyhangú állásfoglalása
 alapján a kormány kénytelen volt — bár kissé körmönfont
 formában — a képviselőválasztásokat az 1848.-i törvények-
 nek megfelelően rendelni el.

A megyei és városi közgyűléseken fölszabadult nemzeti
 közvélemény egész nyíltan s helyenkint meglehetősen élesen
 szembeszállott az októberi diploma oktrojált csonka alkot-
 mányával és követelte az 1848.-i törvények érvényének föl-
 tétlen és teljes elismerését; sőt a megyebizottságok odáig
 mentek, hogy tüntetésképen tagjaik sorába választották
 a távollétökben hadbíróságilag halálra ítélt menekült magyar
 hazafiakat, valamint az Ausztriával ellenséges viszonyban
 álló államok vezérférfiait. Ezt mégis megsokalták az októberi
 diploma alapján kormányra jutott magyar politikusok is,
 báró Vay és társai, annál inkább, mert Schmerling állam-
 miniszter hevesen kikelt e túlkapasok ellen, melyek az ural-
 kodót is mélyen elkésérítették. Ezért adták ki az 1861. január
 16.-i uralkodói leiratot, mely a törvényhatóságokat komolyan
 mérsékletre intette. A hatás azonban elmaradt, sőt a törvény-
 hatóságok most már, e leirattól felbátorítva, magával az
 uralkodóval keltek vitára felirataikban. S midőn Schmerling
 a magyar kormányférfiak ellenében keresztülvitte az ú. n.
 februáriusi pátens kibocsátását, mely úgyszólván az összes
 törvényhozói hatalmat a közös birodalmi tanácsra ruházta
 s a magyar országgyűlésnek csak a legszűkebb belkormány-
 zati teret hagyta meg, az országban a hangulat annyira el-
 mérgesedett, hogy a márciusban lefolyt képviselőválasztások
 egy merőben ellenzéki képviselőházat eredményeztek, mely-
 ben inkább csak árnyalati különbség volt az, hogy az egyik

párt felirat, a másik határozat alakjában kívánta az országgyűlésnek a kormányéval mereven ellenkező álláspontját kifejezésre juttatni.

A nekibátorodott ellenzéki hangulat egy kísérő jelensége volt az is, hogy a magyar közönség megtagadta a politikai meggyőződése szerint törvénytelenül kivetett adó fizetését, mire a kormány — mely óvakodott a pénzügyet is kiadni kezéből s rábízni a megyékre — katona-beszállással való sanyargatás útján igyekezett az adót kikényszeríteni. A nemzeti ellentállás e téren oly ügyesen volt megszervezve, hogy hiába rendeltek el árverést az adóval tartozók barmaira, nem akadt árverező, ki azokat megvette volna.

Az egybegyűlt országgyűlés képviselőházában a határozati párt többségben volt, de oly nagy volt a Deák Ferenc szellemi fölénye, hogy utóvégre is az országgyűlés mindkét felirati javaslatát, azt is, mely a gróf Apponyi György országbíró és kir. biztostól felolvasott megnyitó beszédre szolgált válaszul, azt is, mely már az októberi kormányférfiak mellőzésével a Schmerling sugalmazására létrejött s a legridegebb visszautasítást tartalmazó válaszeleiratra adott viszonzás volt, elfogadta s a két elnök, Apponyi és Ghyczy útján az uralkodó elé terjesztette.

A Deák két felirata napnál világosabban mutatta ki az 1848.-i törvények érvényében, a trónon beállott változás törvényteleniségében és a Pragmatica Sanctio-nak csupán perszonál-uniót létesítő jelentőségében kifejezésre jutó magyar közjogi álláspont jogosságát, úgyhogy azoknak az egész európai sajtó útján való nyilvánosságra jutása óta Ausztria a világ előtt peresztessé lett. Azonban a hatalom még egyelőre az ő kezében volt, s miután a Deák második felirata maga megszakadtnak jelentette ki a tárgyalások fonalát, az uralkodó az országgyűlést feloszlatta, az 1848.-i törvénnyel ellenkezőleg csupán «a lehetőséghez képest» ígervén annak «hat hónap alatti» újabb összehívását.

Időközben — mint már említve volt — Vay, Szögyény és Szécsen elhagyták helyeiket, később követte őket Mailáth tárnokmester is és legkésőbb Apponyi országbíró, ki — amíg

csak lehetséges volt — igyekezett legalább a törvénykezés terén fenntartani a jogfolytonosságot.

Az új kancellár, gróf Forgách, a törvényhatóságok ellenkezésének korlátokat akart szabni; mikor azonban ez lehetlenné vált, november 8-án bekövetkezett az úgynevezett «provizórium». Az októberi diplomán alapuló csonka alkotmányosságot felfüggesztették, a megyékbe főispáni adminisztrátorokat vagy királyi biztosokat neveztek ki, a közigazgatási tisztviselőket is kinevezték — többnyire nagyon selejtes elemekből — és a közigazgatás úgy folyt tovább, mint a Bach idejében, csak épen azzal a különbséggel, hogy nem idegen tisztviselők kezelték. Hogy egy kissé rájesszenek a nemzetre, — persze szintén csak az ideiglenesség jellegével — az összes politikai bűntényeket és vétségeket katonai bíróságok elé utalták, ezeknek azonban azt a figyelmeztetést adták, hogy ne ítélkezzenek túlságos szigorral. Így aztán megtörtént az, hogy hírlapi cikkeikért Tóth Kálmánt, Falkot, Jókait, Vajda Jánost, sőt gróf Zichy Nándort is rövid időre becsukták. De még mikor az emigrációból kegyelemmel visszatért Almássy Pál 1863 tavaszán néhány barátjával egy elhibázott összeesküvés és fegyvercsempészeti kísérletbe bocsátkozott belé, ennek se lettek komolyabb következményei.

Schmerlingnek nemsokára gróf Forgách Antal se látszott eléggé ridegnek és szigorúnak a magyarokkal szemben; gróf Zichy Hermannal cserélte föl, a nélkül, hogy e csere őt céljaihoz közelebb hozta volna.

Az egyetlen rés, melyet az államminiszternek a nemzet passzív ellentállásán ütnie sikerült s az egyetlen vívmány, mellyel a maga legkedvesebb alkotását, a birodalmi tanácsot gyarapíthatta, az volt, hogy Erdélyben végre sikerült egy rendeletileg szabályozott választási rendszer alapján s minden hagyomány és törvény ellenére nem Kolozsvárra, hanem Nagyszebenbe összehívott külön országgyűlést létrehozni, melynek román és szász többsége elhatározta, hogy a birodalmi tanácsban képviseltetni fogja magát, melyet azonban a magyar és székely tagok csakhamar odahagytak. Ennek a csonka országgyűlésnek a kiküldötteit a «Reichsrath»-ban

nagy örömmel fogadták, bár senki sem tekinthette őket az egész Erdély képviselőinek.

Magában a birodalmi tanácsban sem telhetett Schmerlingnek nagy öröme; az ellenzéki szellem mindinkább lábra kapott a Lajtán túl is, és különösen a hadügyi költségek megszavaztatása a legnagyobb nehézségekbe ütközött.

A magyar országgyűlés feloszlatása óta már nemcsak hat hónap, hanem több év telt el s a Magyarországgal való megegyezésre még semmi kilátás sem nyílt. Az államminiszter fennhéjázóan hangoztatta, hogy ő «várhat», de az ünneplés, melyben «a haza bölcse», Deák Ferenc mindenünnen s állandóan részesült s melyhez még az e miatt országbírói méltóságáról lemondott gróf Apponyi György is csatlakozott, félreismerhetetlenül mutatta, hogy a nemzet 1861-ben elfoglalt közjogi álláspontjában meg nem tántorítottatta magát; ilyen körülmények között a múltó idó mindinkább meggyőzhette az uralkodót a Schmerling-féle kibójtólési politika eredménytelenségéről.

Ennek a helyzetnek a fölismerése indította Deák Ferencet arra, hogy a *Pesti Napló* 1865.-i husvéti számában megjelentette a maga híres cikkét, mely egyenes fellebbezés volt az elhibázott osztrák politika intézőitől az uralkodó jobb belátására.

A husvéti cikk megértéssel találkozott; Ferenc József elfogadta a magyar Gazdasági Egyesület meghívását 1865 júniusában Pesten rendezett kiállítására; lejött a császárnéval együtt s mindkettejük érintkezése a magyar közélet háttérbe szorított vezetőivel világos tanubizonysága volt a békülési szándéknak. A pesti látogatás közvetlen következménye a változásról mitsem sejtő Schmerling elbocsátása lett. Államminiszterré gróf Belcredi neveztetett ki, magyar kancellárrá Mailáth György és a magyar helytartóság elnökévé tárnokmesteri minőségben báró Sennyey Pál. Szeptemberben a Schmerling-féle februáriusi osztrák alkotmányt felfüggesztette az uralkodó s novemberre összehívta a magyar országgyűlést, miáltal szabad tere nyílt a kiegyezési tárgyalásnak, mely a közbejött 1866. évi háború miatt csak 1867 tavaszán jutott befejezésre.

Az 1867.-i kiegyezésben a nemzet az 1861-ben a tiszta perszónál-unió mellett elfoglalt álláspontját tagadhatatlanul némileg módosította, elismervén a hadügy és a külügy közöségét; de keresztülvitte az 1848.-i törvények elismerését, azok alapján a jogfolytonosságot, a monarchia dualisztikus megosztását és a teljes alkotmányosság helyreállítását.

Ha el is ismerjük, hogy ez az eredmény legnagyobb részben a Deák bölcs vezetése alatt követett passzív ellentállási politika vívmánya volt, a történelmi igazság megköveteli annak megállapítását, hogy e siker eléréséhez lényegesen hozzájárultak a külpolitikai események is, nevezetesen Ausztriának előbb 1859-ben, majd 1866-ban szenvedett hadi vereségei. Magenta és Solferino adták meg az első dőfést az abszolút rendszernek; de tudvalevő, hogy Königrätz előtt Bécsben még hallani sem akartak külön magyar minisztériumról. Hogy ezt is elértük, azt csak Ausztriának Poroszországgal való sikertelen mérközése tette lehetővé.

BERZEVICZY ALBERT.

AZ ÁLLAMCÉLOK ELMÉLETE ÉS A KULTÚRPOLITIKA.

I. A kultúrpolitika problémaköre. — II. A valóságos állam. — III. Az eszményi állam. Az államcélok elméletének jogosultsága. — IV. A kultúra értékrendszerének megvalósítása, mint az állam végső célja. — V. Kultúra hatalom által s hatalom kultúra által. — VI. A kultúrpolitika feladata és fejlődési indítékai. — VII. Szociális állam és kultúrállam. — VIII. A kulturális államcél és a relativizmus.

I.

Hegel már több mint száz évvel ezelőtt az állam lényegét és végső célját a szellemben, a kultúrában pillantotta meg és a jóléti és pusztasági állammal szemben a kultúrállam fogalmát (bár nem ezzel a szóval) teremtette meg. A kultúrpolitika azonban *elméletileg* úgyszólván máiglan csak *közigazgatási fogalom* maradt, a *Wohlfahrtspolizei*-nek egyik ága. Ha az államelméleti irodalmat átvizsgáljuk, meglepő, hogy — Stein Lőrinc nagyszabású hegelianus kísérletét nem tekintve — a kultúrpolitikának az állam céljával való összefüggését, ennek elvi alapjait legföljebb csak érintve találjuk, de sehol sem bukkanunk rá a kérdés tüzetesebb s rendszeres vizsgálatára. A kultúrpolitikának közigazgatási része maradt mindig az érdeklődés tárgya. Pedig a művelődés közigazgatásának csak eszközjelentősége van ahhoz a célhoz mérten, mely a kultúrára vonatkozóan az állam fogalmában rejlik. A kultúrpolitikai kérdések messzefekvő elvi háttere rendszerint csak alkalmilag hívta fel magára a figyelmet, ha pl. egyházpolitikai, egyetemi autonómiai, népiskolai kérdések világnézeti vonatkozásai kerültek a politikai küzdelmek kereszttüzebe.

A kultúrpolitika elmélete, vagyis elvi, filozófiai alapjainak vizsgálata azért is szorult háttérbe, mert az állam konkrét

feladatainak rangsorában a szellemi javak tervszerű ápolása és fejlesztése a legújabb időkig viszonylag kevésbé jelentékeny helyet foglalt el. A nemzetnek befelé és kifelé való védelme és biztonsága, az állam jövedelmeinek biztosítása, az anyagi terhek igazságos elosztása (adók, pénzügy), a gazdasági élet szabályozása és fokozása az államnak, mint hatalmi szervezetnek fenntartása és fejlesztése szempontjából elsőbbséget élveztek, mint a kultúrjavak nagyobb arányú ápolása. E mellett az is bizonyos, hogy — amint ezt az állam liberális felfogása különösen hangoztatta — a kultúra terén tudja az állam legkevesebbet alkalmazni egyik főjegyét, a kényszerítő legfőbb hatalmat, mert a kultúra első sorban szabad egyéni, személyes tevékenység eredménye. A jogrendnek és a gazdasági politikának az állam valóságos életében való primátusa tükröződik vissza abban a tényben is, hogy a kultúrpolitika elmélete az államelmélet többi ágaival, pl. a jogpolitikával és gazdasági politikával szemben annyira fejletlen maradt.

Ha a kultúrpolitika elméletét meg akarjuk szerkeszteni, tárgyunk természetének immanens logikájából folyólag a következő problémák lépnek eléink.

1. Először is mi a kultúra? S ha kitűnik, hogy az objektív, egyénfölötti értékek rendszere, vajjon mi ennek az értékrendszernek szerkezete? Milyen a megvalósításra való igénye?

2. Mit köteles tenni és mit tehet az állam a kultúrának, mint értékrendszernek megvalósítására? Hogyan folyik az államnak ez a feladata az állam fogalmának belső természetéből? Ha valóban van az államnak, mint legfőbb társadalmi közösségnek, ilyen kultúrpolitikai feladatköre, miképpen lehet levezetni e feladatkör egyes elveit és területeit a kultúrának, mint értékrendszernek természetéből és jegyeiből? Mik az államnak kötelességei és jogai a kultúrpolitika terén? Mik e jogok elvi határai, tekintettel arra, hogy az állam polgárai különböző világnézetek, azaz a kultúráról táplált különböző értékfelfogások körül csoportosulnak? Megilleti-e az államot, mint hatalmi szervezetet ezekben az értékkérdésekben a döntés és kikényszerítés joga? vagy pedig inkább csak a szellem szabadságát védő s az ellentéteket kiegyenlítő szerepre

korlátozódik? Minthogy a nemzetet épen a közös kultúra, azaz bizonyos történetileg egyneművé szilárdult sajátos értékelésszellemi közösség avatja nemzetté, mi a viszonya a nemzetállamtól képviselt kultúrpolitikának az egész emberiség kultúrájához? Mennyiben lehetséges világ-kultúrpolitika, miután a kultúrának, mint objektív értékrendszernek kötelező ereje az egész emberiségre érvényes? Mi a viszonya a nacionalizmusnak és a kozmopolitizmusnak a kultúrpolitikában?

3. A politika már maga értékelés, tehát többé-kevésbbé szubjektív. De vajjon nem hatványozódik-e meg ez a különben is szubjektív természete, ha a kultúrára, mint értékrendszerre vonatkozik, vagyis ha mint alkalmazott világnézet kultúrpolitikává alakul át? Lehetséges-e ilyen alapon kultúrpolitikát, mint *tudományt* szerkeszteni? Nem ütközik-e bele ebbe az igénybe az értékítéleteknek többé-kevésbbé irracionális, az érzelmek talajába nyúló, a logika észszerű síkjára maradék nélkül sohasem vetíthető természete? S ha mégis lehetséges a kultúrpolitika, mint tudomány, hogyan viszonylik ez a gyakorlati államférfiú konkrét tevékenységéhez, az államművészethez?

4. A történetileg kialakult politikai pártirányzatoknak micsoda ideális típusai szerkeszthetők meg elvi szempontból a kultúrpolitika terén? Azaz: mi a tipikus kultúrpolitikai értékelő állásfoglalása az individualizmust képviselő liberálisizmusnak s az univerzalizmust képviselő konzervatívizmusnak és szocializmusnak?

Ezeknek a problémaköröknek vizsgálatában természetesen mindig szem előtt kell tartanunk azt a különbséget, mely a politikát, mint az állam céljáról, szerkezetéről és működéséről szóló *tudományt*, és a politikát, mint az állam bizonyos cselekvéseit, azaz a konkrét gyakorlati államművészetet egymástól elválasztja. E különbségeknek megfelelően a «kultúrpolitika» szó is két jelentést takar: az egyik a kultúrpolitika *elmélete*, vagyis az állam céljának és működéseinek a kultúrához való viszonyát kutató tudományos vizsgálat, a másik viszont a kultúrpolitika *gyakorlata*, vagyis az állam kulturális tevékenysége, az a mód, ahogyan a gyakorlati államférfiú az elméletből folyó irányelveket a konkrét lehetőségek-

hez, az állam anyagi és szellemi helyzetéhez mértén alkalmazza. Ha felül akarunk emelkedni a filozófiai publicisztikának mindig valamely adott hely és idő, ország és kor helyzetéhez és kérdéseihöz tapadó körén, akkor — bármennyire csábító lenne is magunkat az elvek magas, de hűvös légköréből a körülöttünk zajló élet meleg hullámaiba vetnünk — tárgyunkat csupán a kultúrpolitika filozófiai alapjaira kell korlátoznunk. Egyébként minden mélyebb politikai felfogáskülönbség harca *végsőfokon* úgyis csak a filozófia területén, a világnézeti elvek magasabb régióiban vívható meg.

II.

Az imént fölvetett kérdéseket egy készülő nagy munkámban vizsgálom meg, melynek címe: *A kultúrpolitika elmélete*. Ebből most azt a fejezetet szakítom ki, mely az államcélok elméletének és a kultúrpolitikának viszonyát kutatja.

Az államot először *empirikus* síkon vizsgálhatjuk, mint valóságot, úgy, ahogy van. Ekkor tipikus tényeket állapítunk meg: azt, hogy a meglévő államoknak mindig van meghatározott területük, népük, jogrendjük, ennek biztosítására egységes hatalmuk, fejlettebb fokon gazdasági, jóléti és kulturális tevékenységük. Az állam természetrajza mint tényt kutatja: milyen szerepet játszanak ezek a jegyek, mitől függnek, a történet folyamán hogyan változnak?

Nyilvánvaló, hogy az állam eredetileg nem az észnek találmánya, hanem gyakorlati szükségletekből megindult hosszú társadalmi-történeti folyamat műve, mely a primitív társas közösségek, a hordák, törzsek szokásaiból, majd később a vezetők (törzsfők, fejedelmek) jogalkotásából jut a szervezettség magasabb fokára. Az állandó letelepülés nyomán mind több feladat hárul a központi hatalomra, mind több szabályozni való van kifelé és befelé az emberek együttélése szempontjából. Fokozatosan születik meg az állam első s mindvégig legfőbb jegye, a *jogrend* s az ezt megállapító és őrző *hatalom*. Akkor születik meg az állam, ha e kettő együtt már kialakult. A jogrend megállapítása, védelme és

kikényszerítése az állam első létoka (causa), de egyszersmind célja és igazolása (rációja) is. Állam nincs jog nélkül. A jog biztosítja az állam életét és fennmaradását s az állam alkotja túlnyomóan (vagy engedélyezi) a jogot s biztosítja végrehajtását. A jog végrehajtása közben emelkedik kézzelfoghatóvá az állam közakarata és hatalma, amikor a polgárnak adót kell fizetnie, katonáskodnia, vagyona fölött bizonyos korlátozással rendelkeznie stb.

De ebben a jogi oldalában, bármennyire fontos, nem merül ki az állam. Más pozitív működése is van, sőt ez egyre növekszik: a *gazdasági* élet és a *művelődés* terén kifejtett tevékenysége.

Az állami jogrend és hatalom védi az egyesek gazdasági munkáját és vagyonát, megállapítja a pénzügyrendszert, útvonalokról s egyéb közlekedési és technikai eszközökről gondoskodik, melyek a gazdasági élet fejlődéséhez szükségesek, a maga munkakörébe vonja a vasutat, postát, a nagy természeti energiaforrásokat, ipari és kereskedelmi politikájával belenyúl a gazdasági életbe, megállapítja a vámokat, megkönnyíteni iparkodik külföldi piacok szerzését stb. Az állam visz egyrészt a gazdasági életbe, mely különben szétszóródnék, különösen mióta az egész földgömb gazdaságilag mindjobban egységessé, egy nagy gazdasági területté szélesedik. Az állam tevékenységének túlnyomó része ma egyre inkább gazdasági természetű. E tény súlyát még csak növeli a modern állam egyre fokozódó szociálpolitikai tevékenysége: az igazságosabb jövedelemelosztás biztosítása, az osztályellentétek kiegyenlítése, hogy az erősebb ki ne zsákmányolhassa a gyöngét; a szociális törvényhozás, munkásbiztosítás, közegészségügyi és népjóléti intézmények felállítása és fejlesztése.

Az állam a társadalomnak első sorban jogi formája. Mint jogrend azonban főképp csak az emberek külső viselkedését szabályozza: véd, az egyéni önkénnyel szemben szilárd formát ad az emberek magatartásának, rendet teremt és fenntart, de közvetlenül sohasem szabályozhatja a belsőt, az érzületet, a szellemet. Maga nem teremthet erkölcsöt, tudományt, művészetet, legföljebb ezek feltételeiről gondos-

kodik, anyagi és szervező erejével őket támogatja, a szellemi javak megszerzésének lehetőségét iskolák útján a különböző társadalmi rétegek számára egyformán biztosítja. Az államra a művelődés terén is mind több és több feladat hárul.

III.

Mindezek a *tények* a mai állam valóságát, megjelenési formáit tárják elénk. Azonban e tények mögött nagy világnézeti problémák rejtőznek. Az államnak valamennyi kérdése ugyanis valamely *célhoz*, illetőleg e célban rejlő értékhez mérten oldható meg. Aki az állam jogalkotó hatalmát fel akarja használni, a meglévő rendet és intézményeket meg akarja változtatni, az előtt mindig valami célnak kell lebegnie, egy értéknek, amelyhez viszonyítva a javasolt változtatás értékesebb, mint a meglévő rend. E részletcélok végső célokba és értékekbe torkollnak, melyeknek foglalata a reformra törekvő szemei előtt mint állameszmény, az állam ideális lényege és mintája fénylik. Az állami tevékenység mögött tehát tudattalanul vagy tudatosan mindig világnézet, filozófiai álláspont húzódik meg. Mi az állam végső célja, értelme, ideája? Milyennek kell lennie az államnak? Mi a rendeltetése az emberiség történetében és jövő fejlődésében, az egyetemes emberi haladásban?

E kérdések fonalán egészen természetszerűen alakultak ki a különböző *államcél-elméletek*. Az egyik szerint az állam célja az egyes java, az egyén boldogsága; a másik szerint a közösség java, a közboldogság (eudaimonizmus, utilitarizmus). Ebből fakad a *jóléti állam* eszménye. Egy másik elmélet az állam egyedüli célját a jogban látja, mely biztosítja az egyén szabadságát (jurizmus). Ezen az elvi alapon sarjadjik ki a *jogállam* eszméje. Viszont az állam etikai célelmélete, melynek Platon az atyja, az állam végső rendeltetését az erkölcs megvalósításában pillantja meg: egyén és állam e végső etikai célban fedi egymást. A XIX. század elején ez az elmélet a nagy német idealizmusban renaissance-át éli: Fichte, majd Hegel ebből a gondolatból igazolják az állam létjogát, jelentőségét s világtörténeti misszióját; az erkölcsi

végcélból vezetik le az állam konkrét céljait, mint eszközöket. Az erkölcs itt tágabb értelemben a szellem egész értékrendszerét, a kultúrát jelenti. A kultúra megvalósítása végső fokon az állam célja. A jóléti és a jogállam mellett így emelkedik ideállá a *kultúrállam* fogalma.

Az állam végső céljának kitűzése kétségkívül nem tapasztalati ténymegállapítás, hanem ideálszerkesztés, ami eleve bizonyos értékelő állásponton lehetséges. A tapasztalat mindig csak azt mutatja, milyen az állam, de nem azt, hogy milyennek kell lennie. Érthető tehát, hogy amikor a XIX. század második felében a pozitívizmus szelleme lép előtérbe, amelynek tudományprogrammja csak a tényeknek és ezek törvényszerűségének megállapítása, akkor ennek az iránynak tény-fetiszizmusa s kizárólagos tapasztalati módszere mélyen lenézte az állam céljának ideológiai és értékelméleti vizsgálatát. ebben csak afféle henye metafizikai problémát látott, melynek spekulatív kutatását eleve kirekesztette a tudomány birodalmából. A pozitív tények világa úgysem deríthet fényt az állam végső rendeltetésére, mintegy történet-metafizikai lényegére. Ez a felfogás uralkodik egészen a XX. század elejéig, amikor a német idealizmus alap gondolatai úgy, ahogy a filozófia egész területén, az államfilozófiában is újra erőre kapnak.

A merev pozitívizmussal szemben az államcélok vizsgálatának jogosultsága, ha egyelőre figyelmen kívül hagyjuk is az államfogalom értékelméleti alapvetését, mind 1. *tudományelméleti*, mind 2. *pszichológiai* szempontból igazolható.

1. Ha ugyanis az államról elméletet akarunk szerkeszteni, lehetetlen meg nem vizsgálnunk azokat a végső elveket és célokat, melyeket az állam az emberi társadalomban megvalósítani hivatva van. Természetes a vágy, hogy a tények tapasztalati vonalát tovább húzzuk ki a már nem tapasztalható világba. Ha jogosultsága van a természetfilozófiának, mely a természet tapasztalati tényeit iparkodik végső elvekből magyarázni, akkor épen oly jogosultak vagyunk az emberi társadalomnak s az államnak végső mibenlétére és céljára vonatkozóan is elvi álláspontot elfoglalni. Ez az álláspont a fejlődés folyamán kétségkívül változik, de azért e

mellett mindig szükséges és jogosult marad. Ha tudományosnak a pozitivizmussal csakis a matematika észszerű eljárását vagy a tapasztalati ténymegállapítást tartjuk, melyek egyetemes meggyőző erejűek és mintegy kézzelfoghatók, akkor valóban az állam ideológiai vizsgálata nem tudományos. De akkor semmiféle filozófia sem tudományos, mert hisz ennek a logikán kívül többi területe mind a metafizikába, illetőleg végső értékmeggyőződésekre nyúlik. Akkor a világnak és életnek az *egész* szempontjából való elvi nézése, a totalitás-ban való látás törekvése, azaz a filozófia egyáltalában elveszti jogosultságát. Ezek a végső elvi kérdések azonban mindig önkénytelenül fölfakadnak, akármilyen is egy korszak pozitív tudásának tartalma, mert az emberi szellem mindig ki iparkodik tölteni a puszta tények ismereteinek hézagait, hogy *egységes* világnézetre tehessen szert. S a világnézet e kérdései is szigorúan tudományosan, a tudomány egész logikai apparátusával vizsgálhatók, egészen összhangban azokkal az eredményekkel, melyeket a mindenkori pozitív tudományos kutatás felmutat. Szaktudomány és metafizika kölcsönösen megtermékenyítik egymást. Amint az államelmélet mint szaktudomány az állam egy-egy *oldalára* vonatkozóan speciális hipotéziseket állít fel, ép úgy joga van az államfilozófiának az állam *egészére* és *végső céljára* nézve egyetemes elveket szerkeszteni. És amint az államelméletnek, mint szaktudománynak nincs jogában elvetni a hipotézist, mint módszeres segédeszközt csupán azért, mert később esetleg új belátások fölülmulják és megcáfolják, ép oly kevéssé mondhat le az államfilozófia a végső szintézisek, az állameszmények szerkesztéséről csak azért, mert a jövő a maga fejlettebb tudásával majd ezeket átalakítja vagy épen elveti. S ha kitűnik, hogy koronkint a végső elvek is az emberi felfogásban változnak, bár feltétlen és változatlan érvényességi igénnyel lépnek is fel, vizsgálatuk tudományos jellegén ez sem változtat, mert hisz a «pozitív» tudományok eredményei is állandóan módosulnak s kiegészülnek. Ez minden emberi ismeretnek tragikus természete, akár a szaktudományban, akár a filozófiában: az igazságnak nem végleges megragadása, hanem csak fokozatos megközelítése. A pozitivizmus tehát téves

úton jár, amikor mint negativizmus megtagadja a metafizikának s vele a politika terén az államcél-elméleteknek tudományos jellegét és jogosultságát.

2. De az államcélokról való elmélkedés jogosultságát igazolja az államnak *pszichológiai* vizsgálata is. Az állam ugyanis első sorban szellemi kategória. Nem pusztán természeti folyamat, hanem az emberi akaratnak és céloktól vezetett cselekvésnek is az eredője. Nem mechanikus valami, hanem élő dinamikus egység. Nem valami szubsztanciának merev állapotzerűsége, ha mindjárt *status*nak hívjuk is, hanem funkció, egy szellemi szervezet folytonható aktivitása. Célok tartják össze, melyeket autonóm akarata, souverain hatalomkifejtése hajt végre. Nem pusztán természeti folyamatok causalis történése, hanem céloktól, mint rációktól vezetett szellemi tevékenység is. Van az állatoknak is társadalmuk, a méhek és hangyák is «államot» alkotnak. De ezek együttélését a reflexszerű ösztönök változatlan természeti törvényei irányítják; nincsenek tudatosan kitűzött céljaik s ezeket tervszerűen megvalósító cselekvésük: társadalmukban a természet pusztán causalis rendje, de nem az akaratot hajlító normatív rend uralkodik; nincs náluk jog és jogtalanság, alkotmányos és alkotmányellenes magatartás, nem hoznak törvényeket és szolgáltatnak igazságot, nincs jogtudatuk és államtudatuk, nincs a kormányzóknak és a kormányzottaknak felelősségérzése, mert nincs tudatos akarata és cselekvése. Mennyire más az embereknek, mint öntudatos lényeknek társadalma és állama!

Az állam akaratának és cselekvésének eleve fel kell tennie célokat, melyekkel, mint rációkkal, igazolja eljárását. Ha törvényeket hoz, alkotmány-reformot tervez, más államokkal szerződéseket köt, új intézményeket szervez, rendeleteket ad ki, akkor mindig céloknak kell előtte lebegnie. Ezek a célok azonban végiggondolva, észszerűen mindig magasabb állandó célokba, mint alapmeggyőződésekbe, elvekbe emelkednek, melyek az állam egész jogalkotását, valamennyi intézkedését áthatják. Az elvi alapon álló politikai pártoknak (melyek közül a többség az állam életét irányítja) programja mögött mindig bizo-

nyos, az állam céljáról való felfogás húzódik meg, amely viszont értékbeli meggyőződésre vezethető vissza. Ha ez a meggyőződés minden értéket az egyénnek tulajdonít, akkor az államot csak eszköznek tartja, melynek feladata lehetővé tenni, hogy az egyén a benne szunnyadó erőket szabadon kifejthesse. Az *individualista* értékfelfogásból fakad a liberális államcél-elmélete, egyben az államélet minden terén a be nem avatkozás gyakorlati álláspontja. Az *univerzalista* értéktudat csak a közönségnek értékét érzi, az egyénnek csak annyiban tulajdonít értéket, amennyiben a közösséget, mint eszköz szolgálja. Ebből az értékelési talajból a szocialisztikus-kommunisztikus államcél virágozik ki: az állam feladata az egyénfölötti értékek megvalósítása, az egyénnek teljesen fel kell olvadnia az államban. Ez elmélet gyakorlata: a jogrendnek s minden intézménynek szocializálása, a magántulajdonrendszernek eltörlése, az egyéni szabadságjogoknak megsemmisítése. Liberálisnak vagy szociálistának, konzervatívnek vagy radikálisnak, demokratának vagy arisztokratának, nacionalistának vagy internacionalistának lenni annyit jelent, mint más és más értékfelfogást táplálni az állam célja felől. Minden politikai pártprogram lényegében alkalmazott világnézet. Amit politikai elveknek nevezünk, az végső elemzésben nem egyéb, mint az államcélról való értékmeggyőződés. Minden párt tudatosan vagy tudattalanul ehhez mérve bírálja az állam meglévő szerkezetét, jogrendjét, intézkedéseit s javasolja átalakító reformjait. Mióta a parlamentek teljesen demokratizálódtak, a világnézeti ellentétek világszerte kiéleződtek a pártalakulásban. Valamikor, ha több párt volt is, mindezek az uralkodó osztályt képviselték, melynek homogén világfelfogása volt; s minthogy a liberális állam magát világnézeti szempontból úgyis semlegesnek nyilvánította s a be nem avatkozás álláspontján volt, természetes, hogy a világfelfogás különbözősége politikailag kevésbé éreztette hatását. Ellenben a teljesen demokratizált parlamentek tagjai egészen heterogén világnézeti emberek, akik a társadalom egymással ellentétes értékfelfogású rétegeinek exponensei. Érthető tehát, hogy a világnézeti ellentét a mai parlamentekben sokkal nagyobb szerepet játszik, sőt egye-

nest döntő súlyra tesz szert a pártoknak az állami hatalom elnyeréseért folytatott küzdelmében.

A gyakorlati politika persze az elvekkel, mint ideális célkitűzésekkel szemben kénytelen az adott hatalmi és egyéb helyzettel is számolni s ehhez többé-kevésbé alkalmazkodni. Annál is inkább, mert a végső és állandó cél megvalósításának ezerféle eszköze, azaz részletcélja lehet. A gyakorlati politika a spektrum sokféle színében játszhatik, de ezek összege mégis a végső cél fehér fényében egyesül. A végső államcél mindig messzefénylő ideál, melynek normái eltorzulnak a valóságban, mihelyt ennek ráncaihoz símulnak. A mindenkor valóságos állam mindig egy bizonyos történeti helyzet egyszeri eredménye: bizonyos nemzet bizonyos korban, bizonyos lelkeséggel s bizonyos természeti-gazdasági feltételek között. Az államcélból folyó normatív s az adott helyzetből folyó történeti kategória nem fődik egymást. A kettő között a fázis-eltolódás örökös. Észszerű, logikai síkon megszerkesztett örökérvényű abszolút államelmélet vagy politika lehetetlen. Hisz maguk a végső elvek fogalmazványai is, a világnézet alapmeggyőződései is többé-kevésbé változnak. Melyek az igazi elvek, az érvényes végső célok? — ez épen a tudomány örök problémája, melynek igazságtartalmához csak folytonos kutatással mindjobban közeledik, ha nem éri is el a maga boldogító teljességében. Az állam valóságát többé-kevésbé átsugározzák bizonyos ideálok, melyeknek halványabb vagy élénkebb nyomait kinyomozhatjuk benne. S viszont a valóságos államélet szemlélete meg folytonos alkalom arra, hogy felcsillanjon az elmében az ideál, mely megvalósítást követel s törekvésre serkent. Az ideál részt vesz a valóságban s a valóság részt vesz az ideálban. Nem haladnak egy lépésben, de kísérik egymást. Ez az államélet fejlődésének mélyebb dinamikája.

Az állam végső célja, akármilyen értékelő állásponton tüzzük is ki, kétségkívül elvont természetű *formális* elv, melyet az adott helyzethez, konkrét politikai feladatokhoz mérten lehet csak tartalommal kitölteni. S épen a cél formális természete okozza a legnagyobb nehézséget s diszkréditálta az államcél-elméleteket. Miért? Mert ugyanazon formális cél-

hoz sokféle konkrét eszköz, mint alsóbbrendű cél vezethet s ezek igen sok esetben, bár különbözők, többé-kevésbé logikusan levezethetők a végső formális célból. Ha az erkölcs, a platoni ἀγαθόν a végső cél, mennyi mindenféle eszköz, mint részletcél, állítható ennek szolgálatába a platoni nő- és vagyonközösségtől kezdve az egyszerűséget, szegénységet és egyenlőséget a guillotine árán is követelő jakobinizmusig, de mindig az erkölcs jogcímén. Vagy ha az államcél eudaimonisztikus, azaz a közboldogság, milyen rugalmasan lehet ezzel igazolni a szélső fejedelmi abszolutizmust épen úgy, mint a kommunizmus proletáruralmát. Milyen könnyen hajlítható a közboldogság értékmérő vesszeje bármely uralkodó hatalomhoz! A jurisztikus államelmélet a végső célt a jogban, az egyéni szabadságok biztosításában látja. De a jog formális elve is tartalmilag mennyire egymástól elütő intézkedést takarhat! S mégis mindenki érzi, hogy az állam céljában benne kell rejlenie valami módon az erkölcsnek is, a jognak is, többé-kevésbé a közjólét gondolatának is. Persze erkölcsön a legtöbb ember az uralkodó pozitív erkölcsöt érti; a jog és közjólét fogalma viszont sokféle árnyalatú lehet, főképp a szerint, vajjon az állam céljáról elmélkedő egyénnek értékérzése az individualizmus vagy pedig az univerzalizmus felé hajlik.

IV.

Ha keressük azt az átfogó célgondolatot, amelyben rejlő értékeszme megvalósítását végső elemzésben az államnak szolgálnia kell, ezt csak a *kultúrában* találhatjuk meg. A kultúra ugyanis az abszolút értékeknek rendszere: a *jónak*, *igaznak*, *szépnek* és *isteninek* értékei, amelyeknek megvalósulási formái: az *erkölcs* és *jog*, a *tudomány*, a *művészet* és a *vallás*. Mi az emberiség végső rendeltetése? A kultúra értékeinek a sok évezredes fejlődés folyamán való objektíválása. Sőt a fejlődésnek is a világtörténet lassan hömpölygő időárjában az a mértéke, vajjon az emberiség szellemi erőinek kibontakoztatásával mennyiben tudja megközelíteni ezeket az értékeket. A kultúra értékrendszere az emberi haladás célja, egyben mértéke. E végre van a földön az *egyén*, a na-

gyobb lelki közösséget alkotó *nemzet* s végül a nemzeteket átfogó *emberiség*, melynek öntudatos történeti egységet épen a *humanitás* eszméje, vagyis az a feladat kölesönöz, hogy mennél teljesebben bontakoztassa ki a legkülönbözőbb fajokban és nemzetekben rejlő emberi szellem a maga erőit, ami viszont azt jelenti, hogy törekedjék a kultúra értékeinek megvalósítására. A kultúra az emberiség, mint egész, életének — a pusztai állati vegetatív életfolyamattal szemben — legbensőbb értelme és legfőbb célja. Az emberi történet, — antropocentrikus nagyzással szólva — a «világtörténet» tényének az értékek normatív síkján mint eszmény a világtudat felel meg.

Egyének, nemzetnek, emberiségnek végső célja tehát — bár különböző úton és dimenzióban — egy : a kultúra értékrendszerének megvalósítása. Minthogy pedig az állam nem egyéb, mint a nemzetnek külső jogi és hatalmi szervezete, ennek végső célja sem lehet más, mint a nemzeté : a kultúrának fokozatos megvalósítása.

Az állam *magában véve* sem nem értékes, sem nem érték-telen társadalmi alakulat. Értéket és legitimitációt neki a kultúra, mint rajta túlfekvő cél kölesönöz, melynek megvalósítását lehetővé teszi. Ezt különösen ki kell elméletileg emelnünk az államtól való legszélsőbb negatív állásponttal, az anarchizmussal szemben, mely az állam létjogát azért tagadja, mert benne csak az embernek abszolút személyes szabadságát korlátozó, reá jogi kényszert alkalmazó hatalmat lát. Szemében az ilyen szervezett és rendszeres hatalmat az emberiség haladása feleslegessé teszi. Az anarchizmus az államelméletben ugyanolyan szerepet játszik, mint a szkepticizmus az ismeretelméletben. Aki ugyanis az igazság megismerésének lehetőségét tagadja, ezzel máris egy igazságot elismer, t. i. azt, hogy nem vagyunk képesek az igazságot megismerni. Hasonlókép: aki az államtól, mint a kultúra értékrendszerét szolgáló jogrendnek és hatalomnak létjogát tagadja, egy jogszabályt már elismer, t. i. azt, amely megtiltja az emberek közt a jogi kényszert. De hogy ennek a tilalomnak szankciója legyen, ahhoz már kell egy szervezett közhatalom, mely ezt a tilalmat végrehajtja s akkor már az államfogalom embriója kezd kibontakozni előttünk.

Ugyanígy önellenmondásra vezet a Tolsztoj-féle etikai vagy evangéliumi anarchizmus is, mely a felebaráti szeretet nevében a nem velem, hanem *másokkal* szemben alkalmazott jogi kényszer miatt tartja erkölcstelennek s így létezésre jogosulatlannak az államot. Azonban: ha az emberek mégis alkalmaznak kényszert másokkal szemben (kínoznak, gyilkolnak, lopnak stb.), akkor mégis kell egy szervezett hatalom, amely ezt megakadályozza s a felebaráti szeretet etikai parancsát külsőleg megvédi s neki érvényt szerez. Ez az erkölcsi alapon álló anarchizmus nemhogy megsemmisítene az állam értékét, hanem egyenest etikailag igazolja, mint a felebaráti szeretet, a humanitás, az erkölcs, tágabban a kultúra örét. Ez az evangéliumi anarchizmus megfelelkezik arról, hogy az állam nem önérték vagy öncél, hanem csak eszköz a kultúrértékek szolgálatában. Az a *helyes* állam, amely ezt a célt szolgálja. Ilyen magasabb értékshankció nélkül az állam csak nyers hatalommá fokozódik le, mely kikényszerítheti az engedelmisséget, de felsőbbrendű igény és igazoltság nélkül, egyben a lelkekben mélyebben gyökerező tekintély nélkül.

Hogyan egyeztethető össze a kultúra célgondolata, mint eszmény, a *valóságos* államnak, mint a *történelmi* fejlődés csapadékának természetével? Hogyan viszonylanak a meglévő, valóságos államnak jegyei és működései a kultúrának megjelenési formáihoz? Más szóval: hogyan viszonylik az állam két fő jellemző vonása: a jog és ennek szankciója, a hatalom a kultúrának értékrendszerét megvalósító erkölcshöz, tudományhoz, művészethez, valláshoz?

Az államnak és a jognak — mint már Platon jól látta — célja ugyanaz: az *igazságosság* értékének megvalósítása. Az állam és a jog lényegében azonos. Az állam ugyanis mint törvényhozó a normatív, rendező rend s viszont a kodifikált jog a már rendezett rend. Állam és jog válhatatlan egység. Ha az ú. n. jogállam első sorban jogrend, a jogrendnek célja pedig az igazságosságnak megvalósítása az emberi közösségben, viszont az igazságosság a kultúra értékrendszerének egyik lényeges eleme: akkor *in idea* az állam már az egyik kultúrértéknek mint eszménynek: az *igazságosságnak* sajátképeni

megvalósítója és megvalósulása (más kérdés, vajjon ez mennyiben sikerül neki). *A jog mélyén rejlő erkölcsi önérték, az igazságosság tehát az első híd, mely a kultúra és a jogállam fogalmát összeköti.* Az állam képviseli a kultúra értékrendszerének megvalósításában kat' exochén a jogi értékeket s ezek erkölcsi, metajurisztikus forrását, az igazságosságot. A chartaalkotmányok rendszerint elüljáróban általános, *a priori*, a részletes törvényeket megelőző (praelegislativ) irányelveket jelentenek ki, amelyekben rejlő jogok («természetjogok») a polgárokat, mint embereket, azaz erkölcsi személyiségeket mindenek felett és előtt megilletik s amelyek alkalmazása nyomán fog az ország népe s az állam igazán fejlődni és boldogulni, jobbá és emberibbé válni. Azok a jogi tételek, melyeket mint alapjogokat az egyes államok alkotmányában találunk (mint pl. a jogegyenlőségre, a személyes szabadság, lakás, levéltitok sérthetetleniségére, a szólás- és sajtószabadságra stb. vonatkozó jogokat), voltakép mind az emberi személy erkölcsi méltóságára és öncélúságára vonatkozó etikai értékítéleteknek jogtechnikai formában való kifejezései. Ezek az alapjogok már metajurisztikus, erkölcsi értékrendszeren alapulnak, melynek egyes elemeit csak pozitív jogi formulákba öntik. Az erkölcsi értékítéleteknek erre a jogtechnikai kifejezésére azért van szükség, mert az állam az emberek sokaságának folytonos társas kiegészülési folyamata. Szakadatlanul megújuló életformájának egységét pedig csak a jog, ennek külsőleg is egyformán szabályozó ereje biztosíthatja.

Az igazságosság, mint a jog legmélyebb lényege, megköveteli, hogy az állam, ez a normáló rend, mind a gazdasági, mind a szellemi javak (kultúrjavak) fejlesztésének és szétoosztásának feltételeit is biztosítsa, ezek között pedig különösen gondoskodjék arról, hogy az egyént sajátos szellemi erőinek és személyiségének szabad kifejtésében, azaz a művelődésben a kölcsönös igazságosság védje és segítse. *Az igazságosság erkölcsi értékén keresztül tehát már a pusztá jogállam fogalmában bizonyos mértékig virtualiter benne van a kultúrállam fogalma.* A jogrend védi és segíti az egyént személyiségének szabad kibontakozásában, ami egyszersmind

előfeltétele annak, hogy a többi kultúrértékek is megvalósuljanak. Ily értelemben nélkülözhetetlen előfeltétele a *status civilis*, a jogrend (a «civilizáció») a kultúrának, következésképpen : a jogállam a kultúrállamnak.

Ha az állam, mint jogrend védi s ezzel lehetővé teszi a kultúra fejlődését, akkor viszont a kultúra meg mindjobban etizálja, szellemmel, értékkel telíti meg az államot. Minél fejlettebb ugyanis a kultúra, azaz minél több valósul meg az értékrendszerből, annál jobban fejlődik a pozitív jogrendszer is. A jog ideálja ugyanis az erkölcs. A pozitív, történeti jog úgy fejlődik, hogy — ha mindjárt zeg-zugos úton is — mindjobban közeledik az erkölshöz, a jogtudat nyomon kíséri az erkölcsi értéktudat haladását : a jogfejlődés ideális végső pontján a jog már azonos lenne az erkölccsel, a jogi tételek fednék a helyes erkölcsi értékítéleteket. A jognak és az erkölcsnek ez a viszonya alapja egyszersmind a jogállam és a kultúrállam viszonyának is. A jogállam szükségképpen kultúrállammá emelkedik, ha a jogi értékek mélyén rejlő erkölcsi értékeket is közvetve meg akarja valósítani.

V.

Az állam másik főjegye a *hatalom*. Ez az állam fennmaradásának és önkifejtésének eszköze, melynek alkalmazását a *jog* szabályozza. Viszont a *kultúra* az a végső cél, melyet a hatalomnak a jogtól szabályozott alkalmazása szolgálni köteles. De mi a közelebbi viszonya az állami hatalomnak a kultúrához? Vajjon lehet-e 1. hatalom által kultúrát s 2. kultúra által hatalmat tereinteni és fokozni?

1. A kultúrjavakban rejlő értékjelentéseket át kell élni, személyesen autonóm módon felismerni. Az értékélménynek ez az egyéni természete már eleve akadálya annak, hogy a hatalom pusztá parancsszavára közvetlenül mélyebb kultúra fejlődjék ki. A szellem hatalom, de a hatalom nem szellem. A pusztá hatalom nem tudja az értékélményeket, ezeket a legbensőbb, irracionális, «meleg» szellemi aktusokat kiváltani. Hiába rendeli el az állami hatalom, mit tartsak erkölcsösnek és mit erkölcstelennek, mit éreznek szépnek s

mit rútnak, mit szeressek s mit gyűlöljek. A szellem talaján minden halkan magától, szabadon nő, erőszakkal bensőleg semmi sem fejleszthető. A hatalomtól külsőleg erőszakolt kultúra gyökértelen, éretlen, senyvedt művirág.

Azonban ha a hatalom nem tud is így közvetlenül új értékfelfogást, azaz kultúrát teremteni (legfeljebb többé-kevésbé ennek csupán racionális és technikai elemeit), mégis egy sereg fontos eszköz áll rendelkezésére, amelyek segítségével a kultúra megindulását és fejlődését *közvetre* fokozatosan elősegítheti. Először is gondoskodhatik a kultúra anyagi feltételeiről: a legkülönbözőbb fajta iskolákról s egyéb kultúrintézményekről, ezek méltó fenntartásáról és fejlesztéséről. Mindezek az intézmények nemcsak az ész csiszolása, hanem érzelmi ráhatás, példa, szuggesztió, imponálás útján előkészítik a fogékonyságot a kultúrához szükséges értékelményekre. Az iskolai nevelés, a finomultabb szokások, irodalmi és művészeti ráhatás, főképp az új nemzedék lelkében, lassanként meg tudja teremteni azt a lelki talajt, mely a kultúrjavak értékjelentésének megragadásához, kiéréséhez, sőt további fejlesztéséhez szükséges.

Így lassú és fáradságos módon az állami hatalom is tud közvetve kultúrát fejleszteni s meg tudja találni az utat a szellem világába. Ez, mint kultúrállamnak, a maga céljából folyó kötelessége is. A kultúra fejlesztésére irányuló politikában az állami souverainitás komor ércábrázata önkénytelenül is megenyhül és átszellemül, mert a kultúrának, mint az államcél erkölcsi-szellemi oldalának fénye vagy legalább is ennek visszaverődött sugarai érik. Az eszmék hatalma és a hatalom eszméje nem ellentétes, mert az állam valóságos hatalma is lényegében azoknak az értékeszméknek hatalmán alapul, melyek az állam intézményeibe történetileg irradiálódtak s valósággá szilárdultak.

2. A másik, megfordított kérdés: rejlik-e hatalom a kultúrában? Lehet-e kultúra által hatalmat teremteni? Ez a kérdés a valóságos államot, mint hatalmi szervezetet a történet folyamán mindig mélyebben érdekelte: nem a kultúráért, mint végső államcélért fejlesztette a hatalmat, hanem a hatalom fokozására a kultúrát. Nem a kultúra volt

előtte a cél s a hatalom csak eszköz, hanem a hatalom a cél s a kultúra csak eszköz.

A kultúra ugyanis szellemi hatalmat jelent s ez a szellemi hatalom egyik legfőbb forrása a fizikai hatalomnak is. Ez érvényes a kultúra valamennyi megjelenési formájára. A *tudomány* a természet és a társadalmi élet törvényeit kifürkészve, a bekövetkező jelenségeket előre látja, a természet kincseit kiaknázza, új hasznos energiaforrásokat nyit meg, a technika útján a termelést megsokszorozza, a teoretikus tudás alkalmazásával gazdasági s így politikai hatalmat jelent. Az ízlést finomító *művészet* első sorban szellemi hatalom marad, amikor a nemzet öntudatát fokozza, de gazdasági értéke miatt anyagi hatalom forrása is lehet. Az állam hatalmának legfőbb alapja azonban az *erkölcs*: a polgárok önfeláldozó bátorsága, munkakedve, kötelesség- és felelősségtudata, szolidaritásérzése, a nemzet felsőbb missziójába vetett hite. Minél műveltebb egy nemzet, azaz minél szélesebb rétegeiben a tudásnak és az erkölcsnek minél magasabb fokán áll, annál jobban tudja a maga szellemi és anyagi energiáinak növelni, tehát annál hatalmasabb is. A kultúra értékeinek megvalósítása, a kultúrjavak fokozása egyben a hatalom fokozása is. Az utóbbi nem ideális öncél, de a kultúrának, mint tevékenységnek természetes történeti mellékterméke. Sok barbár népet azért fűjt le a Történet géniusza halygónk színpadáról, mert nem volt fogékonyága a kultúrértékek iránt, s helyet kellett engednie oly érdemesebb népeknek, melyek szelleme mozgékonyabb és alkalmazkodóbb, melyekben több az iniciatíva, bátorság, munkakedv, erkölcsi tisztaság és szívósság. A történet tanúsága szerint a primitívebb népek, bár egy időre hódítóként léptek fel, vagy kénytelenek voltak átvenni a magasabbrendű kultúrát s ennek szolgálatába állani, vagy elpusztultak, szétszóródtak s más népekben feloldódtak. A kis Európa népei majdnem az összes többi földrészt igájukba hajtották s ma közvetve majdnem az egész Földnek urai: ez a legfényesebb bizonyítéka annak, hogy a kultúra valóban hatalom is.

De nem ellenkezik-e a kultúrának, mint értékrendszernek ideális lényegével a hatalom, mely végső elemzésben mégis erő-

szakot, az egyéni vagy nemzeti személyiség erkölcsi autonómiájának megsértését jelenti?

Az abszolút értékek megvalósítást követelnek. Ha egy nemzet (állam) az értékek realizálásában jobban kitűnik, a benne rejlő szellemi energiákat buzgóbban s nagyobb erőfeszítéssel bontakoztatja ki s így fejlettebb kultúrára tesz szert, akkor természetes, hogy részint önkénytelenül, részint tudatosan ebben a fejlettebb kultúrában rejlő szellemi és anyagi hatalom expanzióra tör s legyűri a jóval kisebb kultúrájú államot, melynek népe nem fejt ki akkora munkát az értékek megvalósításában. A kultúra eszményének feltétlen megvalósítási kötelessége formálisan igazolja a fejlettebb kultúra szellemi s ebből folyó politikai hatalmát. A kultúrának és a hatalomnak fogalmai tehát nem absolute idegenek egymástól. Más kérdés azonban, vajjon adott történeti esetben a kulturális felsőbbtség erkölcsi joga nem pusztán idealizáló ürügy-e a brutális és önző hatalomváagnak, s a legfőbb szellemi értékek uralma, a kultúra imperializmusa mögött nem rejtőzik-e csupán a területi-hatalmi megnagyobbolás vagy az anyagi kizsákmányolás erkölestelen ösztöne?

Kultúra által hatalom, mint látjuk, szerezhető. Ez nemcsak sokszor megisméltató történeti tény, hanem kultúr-filozófiailag, sőt etikailag igazolható is.

VI.

A kultúra értékeinek megvalósítása az állam végső ideális célja, melyet csak mint eszköz szolgál a jogtól szabályozott állami hatalom. Bár az államnak valamennyi (jogalkotó, végrehajtó, gazdasági stb.) működése végső elemzésben ebbe az ideális célba fut össze, mégis van egy külön tevékenységi köre, mely a kultúra értékrendszerének megvalósítására sajátképen törekszik, az idevágó konkrét célokat kitűzni s ezekhez a legalkalmasabb eszközöket alkalmazni iparkodik: a *kultúrpolitika*. A kulturális államcél-elméletbe, melynek körvonalait itt vázoltam, így tagolódik bele természetesen a kultúrpolitika, egyszersmind így tűnik elének az államéletben való centrális szerepe és jelentősége.

A kultúrpolitika tüzi ki a nemzeti művelődés eszményeit, gondoskodik az ezeket megvalósítani hivatott erőkről és intézmények szervezéséről, kitapogatja a nemzet lelki szükségleteit s ezeket tervszerűen kielégíteni iparkodik. Amint a gazdasági és társadalmi politika a gazdasági javak megfelelő termelése és igazságos elosztása fölött őröködik, a kultúrpolitikának az a feladata, hogy a művelődési javak helyes termeléséről és elosztásáról gondoskodjék s ezzel a társadalmi egyensúlyt biztosítsa. Mert a társadalom, mint egész, csak úgy egészséges szellemileg s csak úgy képes a szükséges szolidaritásra és közös munkára, ha szervezetének valamennyi tagja a *neki* megfelelő műveltségben valóban részesül. Csakis a szellemi javak helyes oekonómiája biztosítja mind az egyénben, mind a kollektív nemzeti lélekben szunnyadó erők teljes kibontakozását, ami viszont feltétele annak, hogy a végső cél, a kultúra értékrendszere mennél hatékonyabban és nagyobb mértékben megvalósuljon.

A kultúrpolitika jelentősége az államcél szempontjából akkor szökik különösen szemünkbe, ha egyrészt az állam politikai szervezetéhez, közjogi berendezéséhez, másrészt gazdasági és társadalmi politikájához való viszonyában veszszük szemügyre. Ugyanis, ami az elsőt illeti, nyilvánvaló, hogy csakis a fejlett szellemi kultúra biztosítja az *állami hatalom és a jog* helyes gyakorlását. A jogoknak és jogegyenlőségnek csak úgy van értelme és egészséges társadalmi funkciója, ha a társadalom tagjait megfelelő műveltség képesíti a jogok helyes gyakorlására. Csak a műveltség bizonyos fokára emelkedett polgárok tudják a demokratikus intézményeket és egyformán kiterjesztett jogokat a közösség érdekében hasznossá tenni, különben mindezek csak súlyos veszdelmek forrásai. A kultúrpolitika és a gazdaságpolitika mélyebb viszonya pedig abban rejlik, hogy *az anyagi kultúrát is voltakép a szellem teremti, mozgatja és lendíti*. A fejlettebb, kicsiszolt értelem, az élénkebb képzelet, a kitartó akarat s önkéntes fegyelem fokozza fel s teszi mind gazdaságosabbá a munkát; a fejlettebb, műveltebb szellem tud csak alkalmazkodni hajlékonyan a mindenkori gazdasági feltételekhez, teremti meg a technikát, nyit meg új energiaforrásokat s veti

meg az élet mind előnyösebb gazdasági alapjait, amivel egyszerűsrend lehetővé teszi a kultúra további fejlesztését. *A szellem, a kultúra mintegy az anyagon keresztül fokozza fel önmagát.*

Mi szabja meg a kultúrpolitika feladatkörét s ennek egyes ágazatait? Természetesen az *értékrendszer szerkezete*. A szellemi javak, melyeknek ápolásáról, fejlesztéséről és helyes elosztásáról a kultúrpolitika törekszik gondoskodni, az *önértékek* (jó, igaz, szép és isteni) körül kristályosodnak, mert a szellemi javak nem egyebek, mint a kultúra értékeinek emberi tevékenység útján konkrét formákban való megjelenései. Ahányféle faja van tehát a kultúra ezen megvalósulási formáinak, annyiféle ága van a kultúrpolitikának is. A négy alapértéknek megfelelő szellemi javak: az erkölcs, a tudomány, a művészet és a vallás. Ezeknek megfelelően a kultúrpolitika ágai: *erkölcs- vagy neveléspolitikai, tudománypolitikai, művészetpolitikai és vallás- vagy egyházpolitikai*. Jellemző, hogy a kultúrpolitika adminisztratív területén történetileg is ugyanezek az ágazatok alakultak ki, melyekre érték-elméleti megfontolás útján jutottunk.

De hogyan jutott egyáltalában az állam kultúrpolitikai öntudatra?

Az első indíték az abszolutisztikus uralkodók hatalmi motívuma vagy egyéni kedvtelése, az egyiptomi fáraóktól, a görög tirannusoktól s római császároktól kezdve, a bagdadi és kordovai kalifákon, a renaissance olasz kényurain és a XVII. század francia királyain keresztül, egészen a XVIII. század felvilágosodott abszolutizmusának nagy monarcháiig. Tudósokat és művészeket hívnak udvarukba, fényes épületeket emelnek, iskolákat alapítanak, könyvtárakat s múzeumokat gyűjtenek össze, de céljuk első sorban nem a kultúrának, mint ilyennek megvalósítása, hanem a *hatalmi állam* gondolata: az állam külső hatalmának fejlesztése, részint a művészetek pompa-presztizse által, részint a tudományoknak gyakorlati, főképp gazdasági és katonai alkalmazása útján. A XVIII. század felvilágosodott abszolutizmusának *jóléti állam-koncepciója* az állami mindenható gyámkodást a közjólét nevében a kultúra valamennyi ágára kiterjeszti: a vallásra, a

tudományra, művészetre, iskolaügyre, melyet egyenest elvileg is politikummá avat. A felvilágosodott abszolutisztikus fejedelmek azért rendezik és fejlesztik nagy hévvel a közoktatásügyet, hogy a tudás ereje útján mennél hasznosabb állampolgárookra tegyenek szert, akik egyben engedelmes alattvalók. A kultúra fejlesztésének észszerű indítékául a hasznosságot s ezen keresztül az állam hatalmának növelését tartják. Ebből az egyoldalúan utilitarisztikus értékelésből érthető kultúrpolitikájukban a hivatalnokképzés és a szakiskolák nagy hangsúlya. Nem a kultúrállam, hanem a pusztajóléti állam eszménye lebeg előttük: a kultúra, az emberi haladás az ő racionalista szemükben csupán abban áll, hogy az anyagi jólét, a boldogság, az elégedettség gyarapszik. Az eudaimonizmuson kívül nincsen az államnak magasabb szellemi hivatása: a nép jóléte egyszersmind belső biztonság is az állam hatalmát veszélyeztető felforgató törekvések ellenében.

A *jogállam*, bár eszmeileg az államcélta jogrendre korlátozta, a valóságban mindig több volt ennél az államminimumnál: az államnak bizonyos feladatait a kultúra terén is természetesen teljesítette (pl. iskolák, egyetemek, múzeumok, könyvtárak stb. felállítását vagy támogatását). Az államcéltnak a kultúra irányában való *tényleges* kibővülése szükségképpen magától alakult ki. A társadalom élete ugyanis mind bonyolultabbá vált, vele párhuzamosan mind több oly feladat támadt, melyeket az egyesek vagy a kisebb közösségek nem tudtak megoldani. E feladatok megoldása tehát arra a legnagyobb közösségre hárult, melynek legtöbb koncentráható ereje van: az *államra*. Az államnak akaratlanul is rá kellett ébrednie kultúrpolitikai hivatására, mert különben egy sereg művelődési feladat, melynek teljesítése az államnak benső ereje szempontjából éppen nem közömbös, megoldhatatlan s a véletlenre bízva maradt volna. Mind erősebb figyelmet kellett fordítania a közoktatásügyre, mert a felekezetek és a községek anyagilag képtelennek bizonyultak ezek fenntartására és fejlesztésére; amikor a modern tudomány igen költséges «nagyüzem» alakult át, a kutatóintézmények felállítása és fenntartása szintén jórészt az

államra hárult ; a múzeum-, könyvtár- és színházügy, a műemlékek ápolása, a tudományos, irodalmi s művészeti társaságok és intézmények, melyek eredetileg magánjellegűek voltak, mind lassankint a legtöbb helyt az állam támogatására szorultak, annak ellenére, hogy a legtöbb állam elvileg a *liberalizmus* negatív álláspontján volt, mely az államcél csak a rendben és biztonságban látta s az államot nem tekintette a kultúra közvetlen kollektív alanyának, melynek pozitív feladata is van a kultúra terén. A liberalizmus a pozitív kulturális feladatokat csak az egyénekre, mint sajátképeni szellemi alkotó erőkre óhajtotta bízni. Individualizmusa ugyanis eredetileg természettudományi modell után indult : ahogy az atomok mechanikája a természetben összhangot hoz létre, az ember-atomok korlátlan tevékenysége és versenye is a társadalom terén végül harmóniában hangzik ki. A hegeli államelmélet monisztikus metafizikán nyugodott, mert az abszolút szellem, melynek megjelenési formája az állam, minden hatalom és érték hordozója ; ezért az állam Hegelnél a kultúra terén is mindenható. A liberalizmus mintegy a leibnizi pluralisztikus metafizikával volt összhangban : minden egyén külön kis kozmosz, mely magától kifejti mind szellemi, mind anyagi téren a maga erőit. Az államnak tehát nincs egyéb szerepe, mint az egyéni szabadság védelme. A liberalizmus kultúrpolitikája is tehát elvileg — Nietzsche kifejezését ide alkalmazva — csak «félénk tartózkodástan».

A liberalizmus negatív álláspontja azonban a történeti valóságban csak doktrinér elv maradt, mert végrehajtásának ösztönszerűen ellenállott a *nemzeti állam* eszméje, még inkább érzése. Az individualista elméleti liberalizmust, melynek szemében az állam csak az egyénekért van, ellensúlyozta a nacionalizmus, amely viszont a nemzetben öncélt látva, az egyént iparkodott feloldani az államban. Ebben nemcsak hatalmi szervezetet, hanem a nemzeti kultúra sajátos értékeinek letéteményesét is érezte. A nemzet ugyanis első sorban nem faji-biológiai, hanem történetileg lassan kialakult szellemi-kulturális közösséget, azonosan értékelő lelkiséget, érzületet, homogén kultúrát jelent. Az, ami a nemzeteket egymástól mint sajátos jegy megkülönbözteti, első sorban a kultúrájuk.

A nemzet tehát szellemi-erkölsi principium. Az emberi kultúra mindig valamely nemzeti kultúra formájában és tudatában fejlődik ki s csak aztán szélesedik, főképp racionális elemeiben, egyetemes emberi kultúrává, világkultúrává. A nemzet a maga külön életét sajátos kultúrájában éli ki, a maga lelkét kultúrája tükrében szemléli. Ezért minden nemzet legfőbb becsvége a maga nyelvét, irodalmát, művészetét, szokásait, jogrendszerét eredetinek, mástól különbözőnek tekinteni s a maga sajátosságában továbbfejleszteni. A nacionalizmusban kétségkívül a hatalmi expanzió kívül idealisztikus értékvonás is rejtőzik: szilárd hit a nemzet kultúrájában, szellemi értékeiben, felsőbb erkölsi s történet-metafizikai rendeltetésében, gyakran transzcendens színezettel: Istentől való «kiválasztottságában».

Mínthogy pedig ami belülről a nemzet, az kívülről az állam, természetes, hogy a XIX. század folyamán nagyra-nőtt nemzeti tudatosság a nemzetnek oly mélyen érzett sajátos kulturális hivatottságát és misszióját átsugározta külső hatalmi szervezetére, az államra is. E szerint az állam nemcsak arra való, hogy arról gondoskodjék, hogy polgárai biztonságban érezzék magukat és jóllakjanak, hanem arra is, hogy a fizikai önfenntartáson felül az emberhez, mint eszes lényhez méltóan, a szellem világába is felemelkedhessenek, a nemzetben rejlő szellemi értékeket kifejthessék. Az állam nemcsak adót behajtó, kényszerű alkalmazó közhatalom, hanem szellemi-erkölsi célok és értékek hordozója is, a nemzet külsőleg megnyilvánuló méltóságtudata és tekintélye. A nemzet, mint közösség, történeti organizmus: az állam viszont ennek tudatosan szervező életalakja. Amit tehát a nemzeti társadalom nem tud magától megtenni, főképp anyagi erők és szervezet híján, azt pótolja, segíti, kiegészíti s szervezi az állam a kultúra terén is. Tulajdonképpen a nemzet a kultúrának célhordozó alánya s az államhatalom e kulturális célok külső objektíválója. Mínthogy a nemzetállamban nemzet és állam ugyanazon egy «szubsztanciának» csak két aspectusa, de lényegben azonos: természetes, hogy a nemzeti kultúrájuk ápolásának és fejlesztésének szervezése fokozatosan a liberális államdogmatika ellenére is az állam kezeibe ment át.

Nem az államateóriák teremtették meg tehát a kultúr-államot, — bár a kultúrállam elméletének lényege már a XIX. század elején készen volt a nagy német idealizmusban — hanem a nacionalizmusnak meleg benső lelki áramlata, mely még az uralkodó liberális államfelfogás atomisztikus individualizmusával szemben is fokozatosan bele tudta szőni gyakorlatilag az államcélba a nemzeti kultúra fejlesztését. Így a nacionalizmus ívelte át a kultúra hídján az államcélban az örök értékeket s a kor aktuális történeti értékeit. A nemzeti eszme, a nemzeti kultúrának szellemi expanzív ereje avatta valóban az államot kultúrállammá s építette bele a zord állami mechanizmusba, mint egyik főtengelyt, a kultúrpolitikát. De ezen keresztül és felül a nacionalizmus lelki talaján nő ki az az államcél-elmélet is, mely az állam végső ideális rendeltetését általában a kultúrában pillantja meg.

VII.

Vajjon nem ritka levegőjű doktrinér-idealizmus, sőt utopizmus-e, ha az állam, e kemény és vaskos hatalom elé olyan végtelenbe nyúló célt tűzünk ki, mint a kultúra ideális értékeinek rendszere? Vajjon vannak-e érintkezési pontok az eszmények irreális világa és az államélet nyüzsgő valósága között?

Ha az értékrendszert egybevetjük az állam fejlődésének tényeivel, a látszólagos ellenmondás azonnal enyhül. A tényleges államcélok ugyanis a történet folyamán fokozatosan épen a kultúra átfogó cél gondolata irányában fejlődtek. A *jogállam* célja a jognak, az ebben rejlő igazságosság erkölcsi értékének megvalósítása. Az úgynevezett modern *szociális állam* ugyanerre céloz. Mindezek a célok a kultúra értékrendszerének elemei. A tényleges államcélok a XIX. század folyamán maguktól úgy bővültek, hogy az állam a nevelés, tudomány, művészet fejlesztésében is hatalmas erőt fejt ki s magát büszkén *kultúrállamnak* minősíti. Ma már az állam mind a szellemi, mind az anyagi értékterületeken az *egész* kultúrát, a társadalom egész élettartalmát feleleli.

E különböző célok nem egyoldalúan, egymás mellett,

hanem organikusan, egymást áthatva fejlődtek. Egyik a másikat nem zárta ki, hanem rétegszerűen egymásra rakódtak, szummálódtak. Az államcélok hierarchiájában azonban továbbra is egyik legfontosabb szerepe maradt a *jóléti állam*-nak, sőt mintha az államértékek táblájára ma a gazdasági érték mind nagyobb és vastagabb betűkkel lenne ráírva. Hogyan hozható ez összhangba a kultúrával, mint az állam legfőbb céljával?

Az értékek teljes rendszerében nemcsak önértékek, hanem *levezetett* vagy *eszközértékek* is helyet foglalnak, melyek a szellemi kultúra önértékeinek megvalósításában nélkülözhetetlen feltételek. Ilyenek az *élet- és gazdasági értékek*, melyek a szellemi kultúrával szemben az *anyag*i kultúrát képviselik. Ennek rendezése és szervezése részben szintén az állam feladatkörébe tartozik, mert az egyesnek, családnak, községnek tevékenysége és ereje egymagában nem elégséges ahhoz, hogy életszükségeit kielégítsék s így lényüket kifejthessék. A polgárok fizikai jóléte s anyagi java az állam egyik alapja, fennállásának és virágzásának alapvető feltétele. Sőt: szellemi kultúra sem jöhet létre megfelelő anyagi kultúra nélkül, a kettő a legélénkebb kölcsönhatásban van, egyik a másiknak szerves feltétele. *Így közvetve a jóléti-gazdasági államcél is a kultúra fogalma felöleli.*

E szerint *a történetileg kialakult, valóságos államnak reális céljai túlnyomóan összhangban vannak a kultúrának, mint értékrendszernek ideális lényegével s az ebből folyó cselekvési normákkal.* Ezek ugyan nem a tapasztalatból merítik igazolásukat, de mindenesetre a kulturális államcél-elméletre nézve nem közömbös az eszmék légtüres terében való konstrukció vádjával szemben az a tényleges út, melyet a történeti állam a fejlődés folyamán eddig megtett a kultúra, mint végső eszmény irányában. Ha a valóságos modern állam működéseiről bizonyos hozzátapadt rétegeket lehántunk, ezeknek ma hirdett céljai s a kultúrértékek között a diszharmónia fokozatosan elenyészni látszik.

A diszharmónia *gyakorlatilag* onnan támad, hogy az értékek közül egy-egy, bizonyos korszakokban, különös hangsúlyt nyer, mely az értékeken alapuló célrendszer egy-

ségét és egyensúlyát megbontja. Ilyen cél-eltoló szerepe van, főképp a világháború óta, de már jóval előtte is a *gazdasági érték*nek, mely a mai állam tevékenységének egyoldalú gazdasági színezetet kölcsönöz.

A gazdaságpolitika túlnyomósága történeti eredetében, bármily paradoxul hangzik, ugyanabból a forrásból táplálkozik, mint a kultúrpolitika : a *nemzetnek* a maga értékét és erejét fokozni törekvő vágyából. Láttuk, hogy az eredetileg csak az egyénnel törődő politikai liberalizmus miképen lép frigyre a nacionalizmussal : a nemzetben rejlő szellemi értékek lehető kibontakoztatási vágya teremti meg az intenzívebb és céltudatos kultúrpolitikát, mely fokozatosan a kultúrállam koncepciójává szélesül.

De ugyancsak a nemzet önkifejtési vágya térítette le a gazdasági liberálizmust is individualista álláspontjáról, mely kezdetben az egész gazdasági életet az egyéni verseny szabad zsákmányául engedte oda, az államnak csak azt a szerepet engedve, hogy az egyéni szabadságot védelmezze. A gazdasági liberalizmus előtt jóideig a nemzet, ennek az egész társadalmat átfogó közössége nem volt jelentős kategória. Hogyan lett azzá? A gazdasági fejlődés az ipari kapitalistákat összefogásra, trösztökbe, kartelekbe való szövetkezésre indította. Ekkor már nemcsak az egyén, hanem ezek a nagytőkés-csoportok is az állam védelmére és támogatására szorultak, mert a gazdasági verseny a többi országokkal is megindult s mindinkább szükségessé vált a nagyban termelt árúk elhelyezése a külföldön, a világpiacon. Így a liberális államra most már nem pusztán az egyéni versenyszabadság védelme hárult, hanem pozitív gazdaságrendező és irányító feladat is : a nemzetet mennél több munkaalkalommal ellátnia, vállalkozással gazdagítania kellett. A világ gazdasági verseny nemzeti ügyévé vált. A nemzet most már nemcsak mint történeti-kulturális közösségtudat, hanem mint kollektív gazdasági érdekelttség is előtérbe lép. A nemzet a világ gazdasági versenyében fontos kategóriává emelkedik. Az államok a nagytőke gazdasági hódításvágyát támogatják, mert ezzel nemzetük erejét és hatalmát növelik. Így találkozik a gazdasági és politikai imperializmus s szorososan összeszövődik egymás-

sal. A nemzeti állam a nagytőke gazdasági hódítását politikai célra iparkodik kihasználni. Az emberiség nagy tragédiájának, a világháborúnak is egyik főoka az államoknak új gazdasági területekre irányuló hódításvágya. A nemzet hatalmi akarata ép úgy a fellendült gazdaságpolitikának, mint ahogy szellemi önkifejtési vágya a fokozott kultúrpolitikának kútfeje.

Közben a társadalom szerkezete épen a gazdasági élet átalakulása folytán töből megváltozik. Az egyes gazdasági érdekeltségek osztályszerűen (nagytőke, ipari munkásság, mezőgazdasági réteg) mind erősebben szervezkednek. A szervezés eszméje, egyben a társadalmi s gazdasági partikularizmus mind mélyebbé válik. A szervezkedés erejéhez mérten nő a szakadék a társadalmi rétegek között s ezzel párhuzamosan a szervezett rétegek mind több hatalmat jelentenek az állammal szemben. A politika egészen a gazdasági érdekharc síkjára tolódik: a parlamenti pártok leplezett vagy nyílt érdekszövetségek. A parlamentek működése, a tőlük hozott törvények, az új jogi kódexek egyoldalúan a gazdasági élet szabályozásában merülnek ki az épen adott hatalmi helyzet szerint. Az állami hatalom nyíltan vagy titokban átcsúszik a legerősebb gazdasági érdekeltség kezébe: vagy a nagytőkéébe vagy az ipari munkásságéba, sokszor e poláris ellentétek között ingadozva. Félő, hogy a valamennyi társadalmi rétegre kiterjedő jogállam és kultúrállam így visszakanyarodik a nyers hatalmi állam kategóriájába, csakhogy most az egyoldalú hatalmat nem az autokrata fejedelem, hanem a plutokrácia vagy a proletárság népbiztos-oligarchiája képviseli.

Ilyen viszonyok között az utóbbi félszázadban, de főképp a világháború óta, mind nagyobb hangsúllyal lép előtérbe az állam *népjóléti célja*, a *szociális állam* gondolata. Régebben az állam már a fejlődés nagy útját járta be, amikor céljai közé iktatta a jogi és politikai egyenlőtlenség megszüntetését. A mai állam azonban, mint a világháborút követő alkotmányok s egyéb törvények mutatják, egyik legfőbb céljául tűzi ki a szociális egyenlőtlenség csökkentését, a társadalmi-gazdasági ellentétek igazságos kiegyenlítését. Így

fejlődik ki a modern *szociálpolitika*, mely látszólag első sorban gazdasági természetű tevékenység, végső fokon azonban, mint az anyagi és szellemi javaknak igazságosabb elosztására irányuló törekvés, etikai célzatú működés: a gazdasági élet rendje feleljen meg az igazságosság értékének és normájának úgy, hogy lehetőleg minden dolgozónak emberi méltósága legalább az emberhez méltó létminimum által biztosítottassék. Ezért az államnak nemcsak joga, hanem kötelessége — az individualista liberalizmus államával szemben — beleavatkozni a gazdasági életbe, hogy megakadályozza a társadalmi rétegek összeütközését, hogy ne egyoldalúan a munka szolgálja a tőkét, hanem a tőke a munkát. Innen a modern szociális állam új munkajoga, ebben a személyjogi kötelezettségek előtérbelépése, a termelésben a tőke és a munka, a munkaadó és munkavállaló egyenjogúsága, a munkaerő védelme s nem pusztán árúként való kezelése, a társadalmi biztosítás, a magántulajdonba való bizonyosfokú beavatkozás, a termelésnek közellenőrzése és közérdek szerint való szabályozása, a magánvállalatok bizonyosfokú szocializálása, földreform stb. Az államok legújabb törvényei világszerte mind jelei annak, hogy a szociális értéktudat abban az irányban fejlődik, hogy a magántulajdon mint termelőeszköz nem az egyén abszolút tulajdona, hanem szociális funkció és kötelezettség jár vele, használatának a társadalom közérékével összhangban kell állania.

A szociális államcél azonban nem elégszik meg a gazdasági javaknak igazságosabb szétosztásával, a jövedelemeloszlás igazságosabb kiegyenlítésével, hanem erkölcsi jellegét még jobban kidomborítja azzal, hogy a létfenntartás minimális eszközeinek biztosításán felül a kulturális emelkedést is lehetővé tenni iparkodik. Mert a gazdasági emelkedés csakis kulturális emelkedéssel párhuzamosan adhat a pusztán biológiai léten felül a nagy tömegek életének magasabb értelmet és célt. A szociálpolitika előtt a *kultúrember* alakja és igénye lebeg. *A szociális állam is tehát a kultúrállamhoz akar felemelkedni, a szociálpolitika is a kultúrpolitikában éri el csúcspontját.* A kettőnek a kultúra értékrendszerében való találkozása teszi érthetővé, hogy az államoknak a világháború

után kodifikált alkotmányai vagy egyéb törvényei az alsó-fokú közoktatást a tanszerekkel együtt 16—18 éves korig ingyenesnek nyilvánítja, a szegény tehetséges gyermekek további tanulmányi céljára ösztöndíjakat rendel el, olyan iskolatípusokat állít fel, melyek megkönnyíteni vannak hivatva az alsóbb osztályok művelődésbeli felemelkedését s szellemi integrációját. Így az állam az új szociálpolitikai szellemtől áthatott alkotmányok következtében nem lebeg a nagy tömegek fölött, hanem ezek magukat közelebb érzik hozzá, oltalmazójukat, érdekeik istápolóját látják benne. Így fokozatosan kialakul a népben annak tudata, hogy az állam mindenkiért van, erkölcsi célja azonos az egyének céljával, nincsen elidegenítő távolság az állam és a társadalom között, az állam a nemzet a maga egészében. Ez a modern szociális állameszmény tehát lényegében elűt a XVIII. század felvilágosult abszolútizmusának jóléti államától. Az utóbbi elmélet szerint a nép üdve igazolja a fejedelem korlátlan hatalmát, mondhatnók: jóléti diktatúráját. Cél: a nép jóléte, eszköz: a fejedelem hatalma. Persze, a történelem tükre e viszony fordított képét tárja elénk: a jólétben élő nép a fejedelem számára több hatalmat jelentett. A szociális állam is ma a nép jólétét akarja, de az állam maga a nép, nem pedig a népen kívül és fölött álló hatalom.

A gazdasági liberalizmus velejében a mechanisztikus világfelfogás szülötte. Sajátos történeti paradoxon: a liberalizmus a *laissez-faire* elvvel az egyéni szabadság nevében a merev determinizmus álláspontján volt: az egyén tegyen, amit akar, a gazdasági-társadalmi életet úgyis e levé szigorú természeti törvények határozzák meg. Az állam már a gazdasági életnek természeti törvényektől megszabott mivolta miatt sem tehet egyebet, mint a rendet fenntartja; a fejlődést tervszerűen irányítani azonban nemcsak nem hivatott, hanem erre képtelen is. A liberálizmusnak ezt a gazdaságpolitikai dogmatikáját, amely persze a valóságban sokszor csak elmélet maradt, erősen támogatta a XIX. század második felében a pozitívizmus szelleme is, mely a gazdasági-társadalmi életnek a fizikai világ hasonlóságára való abszolút determináltságát hirdette. A mai szociális állam szakít ezzel a merev

determinisztikus állásponttal. Az állam magát célkitűző akaratnak érzi, mely tervszerűen bele tud nyúlni a gazdasági-társadalmi viszonyokba, ezek helyes irányítása és formálása egyik főhivatása és feladata. A társadalmi fejlődés nemcsak a viszonyok automatikus alakulása, hanem az emberi akaratnak is műve. Ez a felfogás a társadalmat természettudományi minta szerint képzelő pozitívizmussal szemben az államcélok elméletének, mint az állam végső értelmét kutató vizsgálatnak jelentőségét még csak fokozza. Merőben determinisztikus állásponton, mely az állami akaratot mechanikusan működő vak természeti erővé fokozza le, nem lenne értelme sem a gazdaságpolitikának, sem a szociálpolitikának, sem a kultúrpolitikának, mert a történeti folyamatban úgyis csak az jöhet létre, aminek szükségképen az adott feltételek kényszerű oksága következtében létrejönnie kell: az állam csak passzív szemlélője lehet a szükségképen egymásra torlódó eseményeknek. Ekkor azonban az állam elveszteni magasabb célját és rendeltetését; a kultúra értékrendszerét megközeleíteni hivatott államnak, a *kultúrállamnak* eszménye értelmetlen és üres fantómmá zsugorodnék össze.

Eredmény: nemcsak az értékelméleti alapon szerkesztett filozófiai államcél, hanem az állam tényleges történeti fejlődése is — a jogállamon és a szociális államon keresztül a kultúrállamig — azt tanúsítja, hogy az emberiség hittel hisz abban, hogy úgy, amint az egyénnek, az államnak is az emberi történet nagy drámájában a vegetatív állati életen felül magasabb *ratio vitae*je van, időfeletti örök értékek rendszere, melyet a kultúra nevében foglalunk össze. E nélkül az emberi történet csak a puszta életösztöntől, vitális érdekektől összetartott és egybetartott, nyájszerű társadalmi csoportoknak, de nem nemzeteknek és államoknak küzdőtere.

VIII.

Azonban szemben találjuk magunkat az ellenvetéssel: vajjon nem üres formális elv-e a kultúra? vajjon a kultúra címén nem lehet-e tartalmilag egészen ellentétes konkrét állami tevékenységeket igazolni? Hogyan ad útbaigazítást

az államnak adott esetben a kultúra értékeinek rendszere? Vajjon nem változnak-e a kultúrértékek egyének, korok, nemzetek, műveltségi körök szerint? Az egész emberi történet épen az értékek körül folyó örökös harc a múltban és a jelenben hogyan lehet ilyen ingadozó-változó értékrendszer az állam elébe mint végső célt kitűzni? Vajjon nem töri-e össze egyik korszak a másikkal értéktábláját? Miért beszélünk épen manapság, a világháború kiábrándító tapasztalatai után, a kultúra válságáról, a kultúra eszményeibe és az emberi haladásba vetett hit és optimizmus megingásáról? Egy történetileg adott, eleven kultúra kellős közepén élünk, melynek javaiban a *mi* hitünk szerint az értékek kisebb-nagyobb mértékben megvalósultak. De mikép ismerjük fel, hogy vajjon helyes úton járunk-e? Mi a biztosítékunk, hogy valóban az igaz értékek objektiválódtak a *minket* körülvevő kultúrjavakban, melyek fejlesztését az állam elé is feladatként ki akarjuk tűzni? Vannak-e ezeken a kultúrjavakon mintegy kézzelfogható ismertetőjegyek, amelyek igazolják, hogy az időtlen értékek öltöttek bennük időbeli formát?

Kétségkívül a kultúra mint értékrendszer *formális* természetű. Azonban ezt a formális jelleget nem szabad az ürességgel azonosítanunk. A formális értékeszméknek is megvan a maguk regulatív jelentőségük: mégsem üresen maradó kezek, az élet folyton megtölti konkrét tartalommal, az egyes esetekre alkalmazza, elevenné avatja őket. A kultúrának magukban érvényes örök értékeit végső tartalmi mivoltukban nyilván nem ismerjük. Azonban az emberiség *haladása* épen azon a *hiten* alapul, hogy az igazi értékeket fokozatosan felismeri, ha ezek objektív ismertetőjegyével nem is rendelkezik. Így az erkölcs haladása abban áll, hogy értéktudatunk az örök jóságnak mind több mozzanatát képes felismerni s lelkiismeretébe beleépíteni; a jog fejlődése viszont az erkölcs haladásának nyomában jár; a kultúra azon formájának, melyet tudománynak nevezünk, haladása azt jelenti, hogy az emberiség mindig több igaz tétel (igazság) birtokába jut; a művészet fejlődése pedig abban áll, hogy mind mélyebber tudja az ember a dolgok örök és jellegzetes lényegét szemléletesen ábrázolni.

A szélső relativizmussal szemben azt a történet-optikai csalódást sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy mindig inkább az értékfelfogások különbsége szökik szemünkbe, de nem az emberiségnek az a nagy erkölcsi, jogi, művészeti hatalmas objektív értéktökéje, amelyben a fejlettebb népek a történeti élet folyamán mind egyformán megegyeztek. A nélkül, hogy a *consensus gentium* tényét az abszolút érték-karakter ismertetőjegyévé óhajtanók avatni, nem zárkozhatunk el annak elismerése elől, hogy az emberiség a fejlődés kezdetleges fokán túl a legkülönbözőbb népeknél és korokban egy sereg értéktartalmat feltétlen és változatlan érvényigénnyel ruházott fel s ezek megvalósítására törekedett, természetesen különböző mértékben s a maga módján.

A haladásnak, mint az értékrendszer megközelítésének útja nem egyenes, hanem sokszor cikk-cakkos ugyan, de kiüríthatatlan az egészséges lelkű emberiségből az a hit, hogy bár sok tévedés és küzdelem árán, de lépésről-lépésre az abszolútaknak gondolt eszmények közelébe jut. A történetfölötti, időtlenül érvényes, örök értékeket az ember nem maga teremti, hanem csak fejlődése folyamán fokozatosan felismeri. Ha ezzel az értékelméleti ideáлизмussal szemben a szétfolyó, minden objektív értékrendről lemondó relativizmus álláspontjára helyezkedünk, akkor egyáltalában értelmetlenné válik minden elmélkedés a nemzet és állam, s velük az emberiség életének állandó és komoly céljáról és értelméről, egyben haladásáról.

KORNIS GYULA.

BÜLOW HERCEG EMLÉKIRATAI.¹

(Első közlemény.)

A háborút megelőző évek történetében a Bismarck herceg lemondásától a világháború kitöréséig terjedő időszakot Bülow herceg diplomáciája töltötte ki. Érthető és természetes tehát az az érdeklődés, mellyel az egész világ várta és fogadta Bülow kancellár emlékiratait, akinek kezében a német hatalom sorsa és jövője olyan sokáig és olyan viharos években nyugodott; akinek mindenre vissza kellett emlékeznie, amiben Németországnak része volt; akit Bismarck maga választott ki, hogy alkotását, a porosz-német császárságot vezesse és aki élete végén Bismarck alkotását rombadőlni látta. Az olvasó nem is csalódik a fenti feltevésben, ha Bülow emlékiratait kezébe veszi; ha pedig csalódás éri, az nem erről az oldalról származik.

Mindenkinek figyelmét meg szokta ragadni az az éles különbség, amely az elmúlt évtizedek történelmének tanulmányozásában eléje tárul, egyrészt Bülow herceg, másrészt a birodalom ügyeit intéző közvetlen elődei és utódai között. Még a háború közvetlen előzményeiről is alig tud valamit mondani nekünk Bethmann-Hollweg kancellár, kinek egész politikája egy minden oldalról igaztalanul megtámadott ember kétségbeesett küzdelmének benyomását teszi reánk, amely küzdelemben az adott helyzet folytán el kellett buknia. Hiába tesszük azonban fel a kérdést a katasztrófát előidéző okok iránt, semmi választ sem kapunk tőle; ami talán legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy az európai helyzet nem a háború kirobbanását közvetlenül megelőző időben vált

¹ *Bernhard Bülow's Denkwürdigkeiten.* 3 kötet. Berlin. Verlag Ullstein, 1930—31. XXIV, 641+XVI, 531+XI, 433. 1.

veszedelmessé, hanem veszedelmessé tette az az alépítmény, amelyre a sors Bethmann-Hollweget állította. Mindenki joggal várja tehát Bülow hercegtől a magyarázatot, hogyan jött létre az a veszedelmes helyzet, melyen a legjobb erők sem tudtak változtatni.

Aki az emlékiratot végigolvassa, nem is fogja Bülowot szófukarnak nevezni, mert ő mindenre megfelel és mindenkit igyekszik a maga helyén elhelyezni az általános elborulás idején, hogy maga részére a kellő igazolást biztosítsa. Hogy azonban végeredményben mi marad meg az egészből annak, ami Bülow herceg maga volt, azt ma még nagyon bajos volna megmondani. Talán csak az fog majd a kancellár egyéniségéről és egész működéséről teljes képet nyújtani, aki türelemmel kivárja, míg az általa felvonultatott és leírt egyének és azoknak barátai mind elmondják válaszaikat és véleményeket.

I.

Bülow herceg atyja, Bülow Ernő Bernát, holsteini német családból származott és eredetileg dán szolgálatban működött. Még a frankfurti szövetségtanácsban is, hol Bismarck porosz delegátussal került barátságba, Dániát képviselte. Csak azután lépett át német szolgálatba, melyben Bismarck kancellár 1873-ban külügyi államtitkárrá tette meg. Így került Bülow Ernő Bernát is és Bernát nevű fia is a vaskancellár közvetlen befolyási körébe és rendelkezése alá, ki a jogi pályára készült Bernátot szintén a diplomáciai pályára hívta meg. Egy évvel azután, hogy atyja német külügyi államtitkárrá lett, 1874-ben a római német követségre került. Pályája kezdetén résztvett az 1878-i berlini kongresszuson, ahol közvetlen közelből volt alkalma megfigyelni Európa hatalmainak küzdelmét, melyben később maga is döntő szerepet vitt. Azután megfordult Pétervárott (1888—91), Bukarestben (1891—94) és a római nagykövetségen keresztül (1894—97) 1897. június 28-án maga is a német külügyi hivatal élére került. Atyja példája és Bismarck herceg pártfogása simává tették előtte az utat; a korabeli közvéleménynek is az volt a meggyőződése, hogy a megfutott

pálya szokatlanul sima volt és nyílegyenesen vezetett a miniszteri szék felé, mely után mások hiába törekedtek. Csak a kabalisták néznek baljóslyattal vissza meghívatasának időpontjára, mert 1914-ben ugyanezen a napon gyilkolták meg Szarajevóban Ferenc Ferdinánd osztrák trónörökösét és 1919-ben ugyanezen a napon írták alá Versailles-ban a német békeszerződést. Az első hadüzenet volt Bülow porosz-német császárságának, a második pedig a küzdelem tragikus befejezésének záróköve. Bülow mindkét eseményt megérte. Bismarck vezetése alól indult meg és Bismarck alkotásának megsemmisülésekor is munkában volt. Ha valaki, akkor kétségtelenül Bülow tud legtöbbet elmondani abból, amiben a legtöbb részt neki juttatott a sors.

Bülowot mindenki Bismarck herceg tanítványának ismerte és az ő követőjének tartotta. Ennek a megjegyzésnek legalábbis annyi értékének és súlyának kell lennie, hogy a külügyminiszteri szék elnyerésének gyorsaságát tekintve, Bülow jellemzéséhez valamelyes bevezetést adjon. Valóban Bismarck elveihez ragaszkodva, de Vilmos császár egyénisége szerint igazodva, igyekezett intézni az új államtitkár a birodalom külügyeit, melyeket közvetlen elődei vagy az egyik vagy a másik vonatkozásban másként intéztek. Mivel pedig a bismarcki gondolatot Friedrich von Holstein képviselte (1878—1906), Bülow magának a holsteini tervek jóváhagyását és a császári politika diplomáciai és parlamenti egyeztetését tartotta fenn. Ezzel a megállapítással csupán annyiban jutunk tovább, hogy Bülow Holstein megtartásával nemcsak az akkor még életben volt Bismarck hagyományainak akart eleget tenni, hanem a Bismarcktól követett irányt is megtartotta; tőle véve vagy vele tárgyalva meg az egyes terveket és gondolatokat, reá tolván a felelősséget és csak akkor ejtvén el őt, mikor Holstein politikai rendszerének hibái és a tanácsadó mulasztásai az első marokkói válság idején a katasztrófa jeleit festették a falra.

Holstein, a mecklenburgi kisnemes, kinek szűkebb hazájában Bülow atyja később miniszterelnökké lett, szintén Bismarck szárnyai alatt nőtt fel. Alatta szolgált a porosz diplomácia iskolájában, a pétervári nagykövetségen; az ő

diadalának következményeit szemlélte végig a francia háború befejezése után a párizsi nagykövetségen (1871—78). Csak a berlini kongresszus idején került vissza Berlinbe, hol mint Bismarck herceg előadó-tanácsosa (Vortragender Rat) emelkedett fontosságra. Bizalmas együttműködése a vaskancellárral nem gátolta meg abban, hogy a kancellártól 1887-ben Oroszországgal megkötött ú. n. viszontbiztosítási szerződést nyomban Bismarck visszavonulása után fel ne bontsa és ezzel Oroszországot el ne idegenítse. Nagyon nehéz volna megállapítani, mi készítette Holsteint ez elhatározásra. Csupán annyit tudunk, hogy ugyanakkor Vilmos császár angol születésű anyja útján az angolokhoz közeledett és hogy Holstein az angolokkal szemben mindvégig bizalmatlannak mutatkozott. Az angol orientáció vizeiről épen visszatérőben volt Oroszországhoz, midőn Bülow a Wilhelm-Strasséra érkezett. Bülow a hivatal átvételekor olyan jelentőségteljes döntés elé került, hogy jobbnak látta Holsteinnak átengedni a továbbiakat, az 1890.-i változásnak előrelátható következményeit. Ezzel a beköszöntéssel azonban Bülow nehéz helyzetbe juttat bennünket, mert nem tudjuk, hogy a következményeket kinek a számlájára írjuk. Ő Holsteinéra írja, nekünk azonban meg kell osztanunk a terhet a két diplomata között és meg kell állapítanunk, hogy Bülowban hivatalbalépésekor sem egy határozott német külpolitika körvonalai nem voltak meg, sem olyanak követésére nem tudta magát elhatározni.

A magyar olvasó szempontjából kissé behatóbb megvilágítást igényel az, hogy milyen volt az a tér, melyen Bülow mozoghatott.

Ebben a vonatkozásban éles különbséget kell felállítanunk egyrészt a német, másrészt az osztrák-magyar külpolitikai rendszerek, érdekek és lehetőségek között. Nem lehet valamit Németország kárára írunk azért, mert az nem volt minden vonatkozásában kedvező Ausztria-Magyarországra; és viszont előnyére sem lehet betudnunk, ha reánk nézve talán fontosabb, de rá nézve kevésbé fontos kérdésben a német birodalmi kormány a monarchia javára lépett közbe. A politika külső vonatkozásaiban területenként tagolódik, tehát a német és osztrák-magyar külpolitika fogalmi

körei már e miatt sem lehettek azonosak. Mivel azonban a két birodalom egy nagyobb — mondjuk középeurópai — érdekközösségben találkozott, a tágabb külvilággal szemben erős közös szálak fűzték' össze őket. Így alakult ki a hármasszövetség is, melyben az 1879-ben szövetkezett központi hatalmakhoz Itália csatlakozott, mert érdekei a központi hatalmak érdekeivel találtak. Nem szabad tehát azt hinnünk, hogy a három hatalom mindenestől átengedte magát a közös szövetség gondolatának, mert az ilyen szövetkezés a történelemben ismeretlen. Míg a monarchia úgyszólván csak helyi külpolitikát űzött, a német kormánynak távolabbi területekkel is számolnia kellett, melyeknek fontossága Berlinben más képet mutatott. Andrassy Gyula közös külügyminiszter, kinek hazája 1849-ben orosz fegyveres beavatkozás áldozatává lett, maga is kénytelen volt elismerni, hogy az orosz hatalommal való szövetkezés Európa biztonságának erősebb alapja a heterogén jellegű osztrák császárságnál, és épen ezért híven támogatta Bismarck herceget a három császár — Németország, Oroszország, Ausztria-Magyarország — szövetségének megalkotásában. Az is általánosan ismert tény, hogy mily nehéz volt I. Vilmos német császárt az 1879.-i német-osztrák-magyar szövetségi szerződés aláírására rábírní. Annak ellenére, hogy szövetség egy esetleges orosz támadással szemben kellő védelmet és biztosítékot látszott nyújtani, Bismarck herceg mégis mindenképen kereste a visszatérést a három császár szövetségéhez, hogy Oroszországot leköthesse. Meg volt győződve arról, hogy e szövetségre a központi hatalmak mindegyikének szüksége volt. Ma már bajos volna megállapítani, hogy melyiknek volt reá szüksége, mert Oroszország szembefordulása Németországot a nyugati hatalmak prédájává tette, Ausztria-Magyarország pedig megsemmisült. Hogy Andrassy felfogása Bismarckétól nem sokban különbözött, az világosan látható volt abból, hogy 1879 után a szövetségi csoportosulás egyidejűleg két irányban indult meg. Az egyik oldalon kialakult a hármasszövetség-rendszere, melyhez 1881-ben Szerbia, 1882-ben Olaszország és 1883-ban Románia csatlakozott; a másikon 1881-ben helyreállott a három császár szövetsége, melyet

1884-ben ismét megújítottak. Ma már mindenki előtt kétségtelennek látszik, hogy ebben a csoportosulásban sem a Német Birodalmat, sem Ausztria-Magyarországot a hatalmak semmi-féle más csoportosulása nem fenyegethette. Csak ebben a pozitívumban látható azután igazi méreteiben az a visszaesés, melyet 1887-ben a bolgár kérdés okozott, mikor Oroszország a központi hatalmakkal éles ellentétbe került. Bismarck két kézzel nyúlt a cári kormány után és a monarchia tudta nélkül szövetségi szerződésre lépett vele, hogy leköttesse. A művelet csak veszteséggel sikerült, mert az oroszok a berlini pénzpiacról a párizsi pénzpiacra költöztek át. Mikor Bismarck 1890-ben nyugalomba vonult, Holstein nyomban kijelentette, hogy az 1887.-i ú. n. viszontbiztosító szerződést nem újítja meg. A veszteség most már még nagyobb lett, mert 1891-ben kezdetüket vették a francia-orosz katonai szövetség tárgyalásai, amelyek már 1892-ben eredményre vezettek. Oroszország kivált abból a regionális szövetségi rendszerből, melyet Bismarck hercegnek sikerült felépítenie; visszanyerte szabad kezét, melyet a Német Birodalommal ellenséges francia köztársaságnak nyújtott oda. Figyelmét ettől kezdve a központi hatalmak keleti határai felé fordította és ezzel előállott annak szüksége, hogy a keleti határokat megerősítsék. Az 1879.-i kettős szövetség délen már csak Szerbiára és Romániára támaszkodhatott, melyeket Oroszország a maga részére igyekezett biztosítani; délnyugaton Itáliára, mely Franciaországgal ugyan a tuniszi vállalkozás óta rossz viszonyban állt, de melyet mindenképen megnyerni Franciaországnak elsőrendű érdeke volt.

A fentiek alapján teljesen érthető az, hogy mikor Bülow 1897 júniusában Vilmos császár és Hohenlohe herceg birodalmi kancellár előtt megjelent, azok egy értelemmel azzal indokolták Bülow meghívását, hogy Oroszországot ismét meg kell nyerni. Hogy felfogásuk helyes úton járt, azt misem mutatta inkább, mint hogy a háború, melyben Németország hatalma összetört, a valóságban kelet felől, Oroszországból indult el. A német politika szempontjából azonban teljesen másodrendű kérdés volt az, hogy Ausztria-Magyarországot e változások hogyan érintették, mert mindaddig, amíg Német-

ország a cári birodalommal barátságban élt, a monarchiát sem érthette veszedelem az orosz hatalom részéről. Körülbelül ez volt a felfogása Bülownak is, aki bukaresti állomáshelyén közelebbről megismerkedett a monarchia helyzetével és akinek ottani követtársa, gróf Goluchowsky Agenor, 1895 óta közös külügyminiszter volt.

Viszont ma már teljesen helytelennek mondható az a felfogás, hogy a hármasszövetség az orosz szövetséget teljes mértékben pótolta. Ezt Bismarcktól kezdve senkisémm hitte el és nem is volt hihető, mert a hármasszövetség nem a keleti kontinens irányítására volt alkotva. A hármasszövetség a középeurópai területek érdekközösségén nyugodott, amelynek Oroszország keleti, Franciaország pedig nyugati határait nehezédte. Az, hogy ezt az érdekközösséget a nyugat és kelet felől várható támadások ellen biztosítsák, évszázadok óta észrevehető politikai törekvés volt; de viszont az is nyilvánvaló volt, hogy e védekezés egyúttal Németország keleti vagy nyugati érdekeit károsan befolyásolja. Épen ezért Bülow emlékirataiban Ausztria-Magyarország csak későn merül fel és mindvégig másodrendű tényező marad.

Bülow politikai felfogásában mindezt természetesnek kell tekintenünk; csupán az ellenkezett a történelmi hagyományokkal és a politikai érdekekkel, hogy Róma és Bécs között az előbbihez érezte magát közelebb. Ami ellen viszont csupán az a kifogás emelhető, hogy a hármasszövetség hatalmai közül Ausztria-Magyarország mindvégig a Német Birodalom oldalán maradt, míg Olaszország ellene fordult, sőt szövetségeseitől területeket hódított el. Bülow azzal védekezik, hogy ő a monarchián amputációval akart segíteni (I. kötet, 151. l.). Erre azonban minden nehézség nélkül az válaszolható, hogy ezen az úton a monarchia sokkal könnyebben elérte volna azt a célt, amely felé Bülow közeledett. Bécs azonban a politikai sikert nem az öncsonkításban, hanem a meglévő területek megtartásában látta, mire Bülow egyáltalában nem gondolt, vagy csak Németországról gondolt. Emlékezetes, hogy gróf Tisza István magyar miniszterelnök milyen élesen szembeszállt Bülow akkori felfogásával, amelyet a volt kancellár emlékirataiban már a 90-es évekre

visszavisz, tehát azóta vallotta azt a felfogást, hogy Ausztria-Magyarországnak Olaszország szövetségét területi engedményekkel kell megvásárolnia. Nem akarok annak fejtegetésébe bocsátkozni, hogy az helyes volt-e vagy helytelen, de lehetetlen meg nem állapítanunk e helyen azt, hogy Ausztria-Magyarország kormányainak nem volt tudomásuk arról, hogy a velök szövetséges Német Birodalom külügyminisztere és kancellárja hivatalba lépésétől kezdve abban a felfogásban volt, hogy a monarchia csak Olaszország javára eszközendő csorbítás alapján tartható fenn. Ezt a felfogást csupán egy lépés választja el annak kutatásától, vajjon Bülow folytatott-e az általa jelzett irányban kézalatt politikát; ha igen, akkor jelentékenyen hozzájárult a monarchia gyengítéséhez, melynek vezető államférfiain és közvéleményét a maga eljárása felől homályban hagyta vagy tévedésekben ringatta; ha nem, akkor miért hozza fel mentőgondolatait akkor, mikor mindennek vége van? Mert a történelmi kritika nem fogja Bülow javára írni azt, hogy tönkrement szövetségesén a tönkretétel meggyorsításával akart segíteni. Gróf Tisza István sohasem mondotta volna, hogy miután ő 1915-ben a területi megajánlásokhoz hozzájárult, már évtizedekkel azelőtt ilyen felfogással intézte a politikát; ő túlzott lojalitással Ausztria egész területéhez ragaszkodott, hogy Magyarország egész területét megmenthesse. Mennyi támadásban részesülne most azért, ha Bülowhoz hasonlóan, Olaszországot Ausztria rovására akarta volna kielégíteni, hogy Itália és Magyarország összevonásával kerüljön ki a háborúból! Ma mégis másként áll a helyzet, mert Bülow javára kell írunk, hogy Ausztria-Magyarország és Itália egyformán szövetségesi voltak Németországnak, melynek részére a kancellárnak mindkét szövetségest egyformán meg kellett tartania. Bülow kudarcát nem is a monarchiával szemben tanúsított magatartásában kell keresnünk, hanem abban, hogy Oroszország barátságát nem tudta visszaszerezni és ezen az alapon nem közvetíthetett Szent-Pétervár és Bécs, Bécs és Róma között.

Az a feladat, mellyel hivatalba lépésekor szembekerült, az volt, hogyan lehetne a keleti hatalmakat esetleg a három

császárság szövetségének megújítása nélkül — minek a francia-orosz szövetség útjában állott — egyesíteni akként, hogy az új csoportban mindenféle majorizálás és a belőle származó ellentétek kiküszöbölhetők legyenek. Bülow a kérdést teljes mértékben átértette. Nem állítható azonban ugyanez a nyugati vonatkozásokban, hol a rendelkezésre álló forrástömegeből megoldások helyett csak apró kísérletek és frázisok tűnnek elő: a francia revanche-gondolat, az angol féltékenység stb. Bülow a nyugati kérdés megoldását semmi-vel sem tudta előbbre vinni. Németország hatalmát emlegette a nélkül, hogy e hatalom élén a megoldásokba kapcsolódott volna; mikor pedig mindentől kimaradt, akkor Holsteint bocsátotta el.

Semmi kétség nem forog fenn aziránt, hogy a nyugati kérdés hasonló politikai rendszeren nyugodott, mint a keleti és hogy a Rajnától a Visztuláig terjedő Német Birodalom egyformán ékelődött bele mindkét rendszerbe. A kancellár-nak tehát mindkét irányban egyformán részt kellett nyernie a dolgok intézésében és a politikában felmerülni szokott megoldási kísérletekben. Holstein azonban, akivel Bülow egy évtizeden át együtt dolgozott, nem érezte azt a változást, melyet a századforduló mozgalmi eredményeztek; nem érezte a lendületet, mely az európai politika mindkét mezején tapasztalható volt; talán nem is volt képes átfogni mindkét mezőt, hogy keleten Oroszországon át Romániáig, nyugaton Franciaországon át Itáliáig semmiből ki ne maradjon és mindenütt ott legyen.

Holstein félreismerni látszott a helyzetet, mikor Oroszországtól elfordult és Franciaország helyett Angliához közeledett, mert az európai kérdésben Anglia Franciaország után igazodott. Németország feladata nem Anglia megnyerése volt, hanem Franciaországé; Anglia megnyerése csak részben tudta volna ellensúlyozni Franciaország ellenséges magatartását, mely az európai békére zavarólag hatott. Azt lehetne mondani, hogy ebben a helyzetben a német politika útja máris adva volt abban, hogy a kontinentális államok barátságának elnyerésére törekedjék; a kérdés központját azonban Franciaország alkotta, mely Itáliával Afrikában

keresett osztozkodást, Oroszországnak pedig kölesönt adott és fegyvert szállított. Anglia csupán a háttérben állott és a vele való megegyezéshez a francia és orosz hatalmakkal való jó viszony helyreállítása sokkal erősebb érvet szolgáltatott volna, mint a német világpolitika tengeri felkészültsége. Amit egyébként világosan mutatott az, hogy a brit kormány Franciaország mögött és nem Franciaországot megelőzve vonult a háborúba.

Az új német külpolitika elindulásában csupán egy vékony fonál akad, amely továbbvezet bennünket. Bülow herceg ugyanis azt mondja emlékirataiban, hogy elődét, Marschall von Bieberstein külügyi államtitkárt Vilmos császár azért bocsátotta el, mert kéz alatt a centrum-párttal és a demokratákkal egyezkedett és az ellenzéki pártokkal való tárgyalás útján a parlamentárizmust akarta becsempészni (I. kötet, 16. l.). Ha e kijelentés fölött elgondolkodunk, akkor nem elég csupán a szavak fölött elmélnünk, mert abban a véleményben vagyunk, hogy itt sokkal szélesebb alapra találtunk, mint azt első pillanatban gondolni lehetne. Nyugateurópa politikai rendszere ugyanis a parlamentárizmuson nyugodott, amely Németországban ismeretlen volt. Marschall tehát Németország politikai rendjét a nyugateurópai államrenddel akarta összhangba hozni és voltaképpen annak köszönhette az elbocsátást. Ha pedig helyébe Bülowot hívták meg, akkor neki nyilvánvalóan tartózkodnia kellett attól, ami elődét megbuktatta. Ezen az alapon tehát a csere a nyugati kérdés szempontjából nem volt előnyös, mert a parlamentáris kormányzattól való tartózkodás lehetetlenné tette, hogy a Német Birodalom a nyugateurópai államrenddel bármilyen közelebbi viszonyba kerüljön. Bülow tehát, amidőn a császárt bírálja és eljárását nevetségessé teszi, elfelejti, hogy őt a felelőtlen császári kormányzat megtartására hívták meg és hogy annak mindvégig leghívebb bajnoka volt. Ha most a másik oldalon hozzátesszük, hogy Oroszország 1905-ben csak azon feltétel alatt tudott a nyugati hatalmakhoz közeledni és velök szövetségre lépni, hogy legalább látszólag parlamentáris állammá alakult át, akkor Németország elzárkózása kétszeresen szembeötlik és, ami fontosabb, latba-

esik. Még akkor is, ha Bülow szellemesen elsiklik a kellemetlen kérdés fölött. És pedig annál szembeötlőbb, mert a Német Birodalom nagy kiterjedésénél fogva nyugaton a nyugati, keleten a keleti, most már mindkét irányban parlamentáris államrendhez csatlakozott, sőt csupán azokba való illeszkedés útján menekülhetett ki elszigeteltségéből. Mivel pedig a közös alap hiányzott, az ellentéteket sem lehetett áthidalni. A franciáknak kapóra jött — és ezért a német kormányzat volt felelős — az a jelszó, hogy ők a német önkényuralom, az abszolutizmus és az autokrácia ellen, sőt, ami túlzás volt, a német nép felszabadításáért küzdenek, pedig a valóságban a németeknek üzentek hadat. De az abszolutizmus ellen való küzdelem jelszava egész Nyugatot áthatotta; ez a jelszó állította csatarendbe Anglia és Amerika közvéleményét, hogy a német nép millióit a *Kaiser* elnyomásától megszabadítsák.

Még egy harmadik szempontot kell kiemelnünk, amely Bülow számára szintén problémát jelentett és amely a kontinentális politikai rendszerektől különbözött. Ez volt a tengerészet és a flottaprogramm, mely a Német Birodalmat Angliával élesen szembeállította, de viszont egy új kapcsolatot létesített Bülow és a császár között. Tirpitz admirális alakja Bülow szeméi előtt megérdemelt magasságba emelkedett (I. kötet, 108—115. l.) és kétségtelenül senkisé is fog akadni, aki ezt az óriást érdemben lejjebb fogja szállítani. A német világpolitika, az, amit a történelmi és publicisztikai irodalom *Weltpolitik* néven ismer, a félig angol származású Vilmos császárban lelkes vezérre, Tirpitz admirálisban pedig alkalmas megszervezőre talált, csak nehezen volt megvalósítható és tragédiával ért véget. Ez a tragédia elsősorban Tirpitz tragédiája volt, kinek a német tengeri hatalom megteremtése nemcsak egész gondolatvilágát betöltötte, hanem aki a gondolatnak mindenét fel is áldozta; másod sorban azonban tragédiájává lett az álmodó lelkű császárnak is, kinek birodalmát és trónját rombadöntötte. A tragédia jelképe az elfogott német flottának a tenger mélyére való süllyesztése volt. Mi elismerjük, hogy Bülow kezei ebben a tekintetben kötve voltak. Nem csupán politikai érdekekből és tekinte-

tekből, melyeket neki, mint reálpolitikusnak a szárazföldön kellett volna keresnie, hanem a német hagyományoktól is, melyeket az 1848.-i kísérlet tanulságai kellőképen a falra festettek. Az idegen bíráló és megfigyelő még azt is hozzáteheti, hogy Tirpitzben minden nagysága mellett is hiányzott az a kéz, mely álmát valóra váltja és annak érvényt szerez; az, amely egy álomnak elérhetlen vágyait körülvagdosza és csak azokat hagyja meg, amelyek megvalósíthatók és a gyakorlati életbe átvihetők. Vilmos császár valóban álmodó lélek volt, Bülow pedig opportunistá minisztere volt a császárnak, akinek egyedül volt felelős. Ha minden kritika ellenére is méltányoljuk azt az elismerést, mellyel Tirpitz admirális terveiről megemlékezik, amelyek tényleg méltánylást, sőt méltán csodálatot érdemelnek, hozzá kell tennünk, hogy Bülow ennek ellenére sem biztosított helyet a flottaprogramnak a maga politikai rendszerében. Az első pillanatra reálpolitikai szempontot keresünk az ellentmondásban; de akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy akkor mi értelme volt a milliárdokat érő német flotta megszervezésének? Ha pusztán azért építették azt, hogy vele Anglia féltékenységét és haragját felkeltsék; ha mindössze arra törekedtek, hogy azt a német öblökben elzárva tartsák, akkor talán lehetséges volna óvatosságról beszélni, de semmiesetre sem lehet beszélni arról, hogy a német világpolitika e drága világpolitikai fegyvert igénybe vette. Bülow emlékirataiban mélyen sajnálta, hogy a világháború kitörése után a német flotta nem tört előre Anglia ellen, de az első volt, aki arról lemondott és ezzel a teret az ellenfélnek engedte át.

Körülbelül ezek voltak azok a problémák és feladatok, amelyek Bülowot hivatala átvételekor foglalkoztatták: az orosz szövetség megszerzésével a keleti egyensúly helyreállítása; nyugaton az angol bizalmatlanság eltüntetésével a német flottaterv megvalósítása és Franciaország elszigetelése az európai kontinensen; egy nagyívvelű világpolitika keresése az európai kontinensen kívül.

A feladat mindenesetre nagy volt, méretei a német politikában is szokatlanok. Az az iránytű, amelyet Bülow magával vitt, a Bismarck személyéhez, elveihez és hagyó-

mányaihoz való ragaszkodás volt. Azért fordult mindjárt Holsteinhez és tartotta meg őt maga mellett, mert Bismarck politikájának folytatását tűzte maga elé.

Magyarország ebben a programban seholsem volt található és ami Magyarországra vonatkozott, az világosan mutatta, hogy Bülownak a magyar kérdésről mindössze halvány fogalmai voltak. Alaposan téved az, aki azt hiszi, hogy a világpolitikát vagy akár az európai politikát is Magyarországra szokták építeni; de az is kétségtelen, hogy aki Magyarországot számításaiból kihagyta, még minden kísérletbe belebukott, mert Magyarország figyelmenkívül hagyása ott, ahol a magyar állam ezer év óta vezető szerepet vitt, súlyos politikai hibának bizonyult. Bülow telivér porosz ember volt, annak minden előnyeivel és hátrányaival. Ő a Habsburgokban egy régi uralkodóházat látott, mely Németországnak a múltban súlyos károkat okozott. Ez lehetett egyéni felfogás, de semmiesetre sem lehetett felfogása egy német külügyminiszternek; és semmiesetre sem annak a német külügyminiszternek, akinek egyetlen szövetségesei a Habsburgok voltak. Mert Bülowot éppen azért hívták a német külügyi hivatal élére, hogy az Oroszországgal megszakadt viszonyt helyreállítsa, tehát Ausztria-Magyarországhoz még egy szövetségest igyekezzék szerezni, akinek megnyerésével a keletről támadható veszedelmet Németország és a monarchia felől is el tudja hárítani. Megérkezésekor azonban csak a monarchiára szorítkozhatott és ennek a monarchiának — egyik egyenjogú — felét Magyarország alkotta.

Bülow az első magyart, akit emlékirataiban megemlíti, Szögyény-Marich László berlini osztrák-magyar nagykövetet, szeretetreméltó ecsetvonásokkal örökítette meg (I. kötet, 142—44. l.), de mikor a pétervári utazás befejezése után császári urát Budapestre kísérte, akkor egy teljesen ismeretlen világba látszott kerülni (I. kötet, 149—63. l.). Azt hitte, hogy Magyarországot egy rövid pillantással át lehet tekinteni és el lehet intézni, ami porosz származású politikusoknál megszokott dolog volt és eredetileg Bismarck maga is hasonlóképpen járt el, de ami később Bülownál a tévedések egész láncolatához vezetett, amit viszont politikusnak nem lehet

megbocsátani. Mikor 1897. szeptember 18.-án a budai királyi várpalotába érkezett, azt hitte, ott lakott Attila is ; és amikor a Lánchidat megpillantotta, Kossuth Lajos jutott eszébe, ki a csőcseléket gróf Lamberg ellen izgatta fel, amely azután a királyi biztost a hídon meggyilkolta ; majd «Khun» Béla és a nyomábalépő reakció, melyek közül az első ártatlan fehéreket, utóbbi pedig ártatlan zsidókat dobált a hídról a Dunába (I. kötet, 149—50. l.).

Nyomban azután alkalmat vesz magának arra, hogy a magyar «grófokat» elintézzze, egymásután sorra véve Tiszát, Andrássyt és Apponyit. Figyelmen kívül hagyva az inkább könnyelmű, mint könnyű elintézzést, mellyel az exotikus kis szövetséges vezető államférfiairól megemlékezik, a magyar nemzetről szerzett benyomását nem elég értéktelennek nyilvánítanunk. Nem elég pedig azért, mert ha Németországnak csupán egy szövetséges maradt és az Ausztria-Magyarország volt, akkor ennek alapját viszont a magyar állam és a magyar nemzet alkotta, mely a német hatalmi törekvések elleni védekezésben sohasem ment el addig a határig, amelyen Németország ellenségeivel talán nagyobb nehézség nélkül találkozhatott volna.

Bülow előtt azonban mindez hieroglifnek látszott.

Az első, ami szemébe ötlött, a nemzetiségek elnyomása volt. Szerinte «a nagyzási mániának és a lélektani rövidlátásnak, a fanatikus türelmetlenségnek és az ügyvédi rabulisztikának keveréke» volt az az elbánás, melyben a magyar kormány a nemzetiségeket részesítette (I. kötet, 160. l.). Annnyira beidegződött a magyar nép lelkébe a nemzetiségek megvetése, hogy «a szláv nem ember» (I. kötet, 160. l., nyilvánvalóan tótót akart mondani) és a «büdös allah» kifejezések voltak mindennapi kifejezései. Mindenesetre számítanunk kell azzal, hogy a régi magyar nemzetiségi politikának ez a beállítása újabb ellenségeket fog szerezni a magyarságnak, mert Bülow emlékiratai egyidejűleg franciául és angolul is megjelennek és az egész világon a könnyelmű, de szakavatott koronatanú jellegével hatnak. De éppen azért közöltük szószerint az ítéletet, hogy annak haszontalanságát megismertethessük. Mi tartózkodunk attól, hogy párhuzamot vonjunk az egykori

porosz és magyar nemzetiségi politikai rendszerek között, mert a németeket nem akarjuk megsérteni. Csupán azt említjük meg, hogy tudomásunk szerint a magyarországi tótok, szerbek és románok az 1918-ban elkövetkezett változást csupán az első percekben, kellő tájékozódás hiányában neveztek «felszabadulásnak», amelyet nem is ők sürgettek, hanem a prágai, belgrádi és bukaresti propagandaszervezetek. A dunai medencének részekre bontását, fegyveres erővel való szétszakítását és feldarabolva tartását nem a magyar és nem-magyar népek kölcsönös gyűlölete biztosítja, hanem azok a külső hatalmi tényezők, melyek azt eszközölték, melyek a nemlétező gyűlölet hirdetésével a németeket és a németek élén Bülow herceget is megtévesztették.

Aki a magyar kérdést ismerni akarja, vegyen magának annyi fáradsággat, hogy azt megismerje.

Azt mondja Bülow, hogy a nemzetiségek kiirtására irányuló törekvések a magyar nemességtől és a parlamenttől származtak, amivel nyilvánvalóan elárulja, hogy a magyar történelemtől halvány fogalma sem volt, sem a magyar parlamentről, melyből a nemzetiségek képviselői sem hiányoztak. Szerinte Tisza sokat ártott hazájának azzal, hogy «a magyar néptörzs abszolút hegemoniájának minden tekintet és megfontolás nélkül» való kiterjesztésére törekedett, amivel semmivel sem akar hátrább kerülni azoknál, akik Magyarországot felosztották. Mi úgy tudjuk, hogy a magyar-román megegyezésnek egyik főakadálya éppen az volt, hogy a románok orosz és német részről a magyar államtól meg nem adható engedmények követelésére kaptak biztatást és azok elnyerésére ígéreteket; és hogy éppen a Bülowtól támadott Tisza volt az, aki velök meg akart egyezni. Még könnyelműben intézi el Bülow Andrássy és Apponyi grófokat, akiktől Tisza egyenes jellemét is megtagadja (I. kötet, 161—62. l.).

Mikor szeptember 20-án a király a budai várban fogadta őt, már a nyelvén volt, hogy az egész magyar kormányzat ellen nyíltan állást foglaljon. Őszintén sajnáljuk, hogy ezt nem tette meg, mert akkor emlékiratainak ez a része bizonyára hiányoznék. Ferenc József ugyanis nem tűrte meg a monarchia belső ügyeibe való beavatkozást; nem is szólva

arról, hogy az uralkodó az első mondatnál észrevette volna, hogy Bülownak az egész kérdéstről halvány fogalma sincsen. Ő a magyar politikát, egészen helytelenül, akként képzelte el, hogy a magyar nemzet néhány arisztokratából és a szolgálatukban álló zsidó bankárokból és ügyvédekből, orvosokból áll (I. kötet, 163. l.). Ez a felvilágosítás valószínűleg hiányzott az ősz uralkodónak, ki akkor már ötven év óta intézte a magyar állam ügyeit.

Mindezt összevéve, nem haragszunk a tudatlanságért, melyet Bülow herceg emlékirataiban Magyarországot illetően elárult, de fájjaljuk e tudatlanságot azért, mert a magyar nemzet jobb sorsra érdemes milliói szenvednek miatta; és hogy méltatlan szenvedései talán nem lettek volna kisebbek, ha a világháború eredményeként a nyugati államférfiak hajmeresztő tudatlanságánál csak árnyalatilag kisebb tudatlanság vette volna át a dunai népek irányítását. Bülow herceg maga őszintén megmondja, hogy Magyarországot pusztán azért becsülte, mert arra Bismarck maga intette őt (I. kötet, 162. l.). A magyar nemzetet ugyan Bismarck sem ismerte és nem is vett magának fáradságot, hogy azt közelebbről megismerje; annál kevésbé érzett együtt a magyarokkal; de a Magyarországgal való jó viszonyt reálpolitikai szükségnek tartotta és mindvégig ragaszkodott hozzá, mert tudatában volt annak, hogy ezt miért teszi. Bülow csak utánozta őt és csak azért nem állott Magyarország nyílt ellenségei közé, mert nem tudta, hogy Bismarck miért nem tette ugyanazt.

Súlyosabbá teszi Bülow gondatlanságát az, hogy mind ezt a háború befejezése után írta, amely háborúban a magyar nemzet vérének bőséges hullatásával mindvégig híven kitartott a Német Birodalom mellett. Ezért az áldozatért tehát, ha egyébre nem, de a pártatlan igazságra igényt tartott. Mi nem osztozunk abban a felfogásában, hogy miért higgyük el az ellenségnek azt, ami igaz, mikor barátainknak elhíhetjük azt, ami nem igaz. Mi barátainktól és ellenségeinktől egyformán az igazságot akarjuk hallani és ahhoz mindkét oldallal szemben ragaszkodunk.

II.

Az új külügyi államtitkárt 1897. augusztusában Vilmos császár maga mutatta be Pétervárott Miklós cárnak és ez világosan sejteti velünk, hogy Bülow hivatása egyrészt az 1890-ben megromlott német-orosz jóviszony helyreállítása, másrészt a német külpolitikában az orosz orientáció bevezetése lesz. Bülow igen ügyesen elterelte a mult félreértéseit, hogy a jövőt biztosíthassa; egyben arra bírta a császárt, kapcsolja ki beszélgetéseiből a nyugati hatalmakat is, mert Franciaország a cár szövetségese, az angol királyi házzal pedig Miklós cár közeli rokonságban áll. Mivel azonban Bülow emlékiratait 1921 és 1926 között írta, mikor az elkövetett hibák már tényleg hibáknak látszottak, az elmulasztott alkalmak pedig tetszetősebb színekbe öltöztek, ma már nem volna könnyű megállapítani, hogy csakugyan olyan nyomatékka kért-e a nyugati hatalmak kikapcsolását és vetette fel az oroszok előtt a tengerszorosok megnyitásának kérdését, amint azt emlékirataiban elmondja (I. kötet, 82—83. l.). Mert nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy ez a kérdés valóban Oroszország európai politikájának súlypontja volt és hogy ezen az alapon kérte Oroszország a megegyezést szomszédaival — Bethmann-Hollweg kancellár idejében, aki azt megtagadta. Bülow igen csekély véleményvel volt utódjáról, és az az irónia, melyet vele szemben alkalmaz, felkelti bennünk a kétkedést abban, hogy Bülow 1897.-i ajánlatát annyira pozitív formában tette meg; ami azért különös, mert Oroszország azt egyszerűen válasz nélkül hagyta. Később épen Bülow maga észrevétlenül elsiklik a kérdés fölött, ami még jobban megerősíti azt a feltevést, hogy javaslatát Bülow nem konkrét formában tette meg. Gróf Muravjev orosz külügyminiszter nyíltan megmondotta neki, hogy az orosz-német szövetségi szerződés felbontásán nem lehet többé változtatni, mert annak a francia szövetség útjában áll; csupán arról lehet szó, hogy mindegyikük a maga szövetségese — Oroszország a francia köztársaságot, Németország a monarchiát — a külpolitikai kalandoktól visszatarva, Európa békéjét biztosítsa (I. kötet, 89—90. l.). Mivel

azonban a világháború csak ekként volt megakadályozható és ennek elmaradása következtében tört ki, tartózkodnunk kell attól, hogy a háború befejezése után tett ezen megjegyzést 1897-be visszakeltezzük és ne gondoljunk arra, hogy a megjegyzés az 1914. júliusi német kormánypolitika kritikája kívánt lenni. Csupán azt az egyet fogadhatjuk el, és az is értékes visszaemlékezés volt, hogy gróf Muravjev a maga részéről Bosznia-Hercegovina bekebelezéséhez hozzájárult, mert az szerinte is a régebbi orosz kormánynyilatkozatok megerősítése volt (I. kötet, 91. l.).

Az 1897. augusztusi pétervári látogatás a valóságban nem hozta meg Németország biztonságát, melyre Vilmos császárnak a tengeri hatalom kiépítése szempontjából szüksége lett volna. Mégis várta őt Tirpitz admirális, aki a visszatérő császárnak olyan flottatervet terjesztett elő, amely Bülowot is csodálkozásra bírta (I. kötet, 108—13. l.); csupán csak azt felejtette el hozzátenni, hogy a kiépítendő flotta részére nem hozta magával az Anglia kihívásához szükséges orosz fedezetet. Az 1897.-i flottajavaslat tehát minden biztonságérzet nélkül emelkedett törvényerőre, mire az angolok ügyes sakkhúzással Németországot szárazföldi biztosítékaitól fosztották meg.

Különös játéka volt a sorsnak az, hogy amit Bülow egyik kezével felépített, azt a másikkal lerombolta. Vallo-mása szerint ő irányította Muravjev figyelmét Port-Arthur megszerzésére (I. kötet, 185—86. l.), hogy Németország részére Kiaucsaut biztosíthassa, és ettől kezdve a két hatalom szoros egyetértésben vetette le horgonyait a Sárga-tengerben. Az idegenben mindkettő bátortalanul haladt előre és ezért súlyos taktikai hiba volt az, hogy Vilmos császár november 15.-i kiel-i beszédében páncélöklöt emlegetett. A páncélöklő kifejezés futótűzként járta végig Anglia és Amerika hírlapjait és mindenki maga ellen intézett fenyegetésnek vette a császár szavait. Az amerikai kormány meglepetéssel vette észre, hogy az a német flotta, mely Kiaucsau elfoglalására indult, Manilát is meg akarta szerezni, mire az amerikai kormány nyomban birtokba vette. A német flotta megjelenése a láthatáron (I. kötet, 221. l.) maradandó ellen-

tétet váltott ki az angolszász hatalmakkal, melyek a Csendes-óceánon egy új és hatalmas versenytárs megjelenésére nem számítottak. Attól félték, hogy a páncélöklől Kiaucautól Ausztráliáig mindent meg akar szerezni és a két angolszász állam még jobban egymáshoz símult. Csakhamar észrevették, hogy ez a páncélöklől nem is olyan erős, mint amilyenek a császár mondotta, mert Bülow nem áll odaadással Oroszország mögött, hanem szövetségesét egyedül hagyja előremenni a Szélső Keleten. Így állottak az angolszász hatalmak Japán mögé, mellyel Anglia nyílt szövetségre lépett; az angol-japán szövetség Oroszországot legyőzte és a kínai területekről hátraszorította. Oroszország elszigetelten vonult a háborúba, mikor pedig azt elveszítette, a németek magukra maradván várták Kiaucauban az elkerülhetlen sorsot, mely 1914-ben végül elkövetkezett. A japán csapatok akkor már Oroszország szövetségében vonultak fel és foglalták el a németek birtokait.

A kiel-i páncélöklől fenyegetését azonban az angolok sohasem felelték el és ma már kétségtelen, hogy az így támadt angol-német ellentét volt az oka Németország és Anglia elhidegedésének.

Minél több okmány kerül napfényre, annál nehezebb ez ellentét vizsgálatából kihagynunk a francia befolyás láthatatlan erőit, amelyek a két nagy germán nép között az ellentétet bámulatos ügyességgel és szívóssággal a szakításig fejlesztették. Bülow herceg maga is azon a nézeten van, hogy ez a francia beavatkozás volt az igazi oka Németország és Anglia elhidegülésének és végső szakításának (I. kötet, 272. l.), amiben kétségtelenül sok igazság lehet. Bülownak csupán abban nem lehet igaza, hogy neki ebben az esetben az Angliával mindenáron való megegyezést kellett volna biztosítania, hogy a germán hatalmak közé fészkelődött idegen befolyás eltávolítható legyen. Neki tudnia kellett volna, hogy a franciák ugyanígy avatkoztak be a XVIII. század végén az angol-amerikai küzdelembe is, hogy a Brit Birodalmat kettészakítsák. Anglia és Amerika végül is észrevették a tervet és Napoleon bukásakor az idegen befolyás kiküszöbölésével kötöttek békét egymás között. A törté-

nelmi kritika sem lehet Bülow herceggel egy véleményen abban, hogy az egész felelősséget a császár balfogásaira hárítja át; sőt, ő maga is kénytelen elismerni, hogy a politikai hullámok erősebbek, az angol-német mérkőzés távlatai nagyobbak voltak, mint hogy azokon egy-két ember uralkodni tudott volna. Mindenesetre nagy súlya lehet a lendítésnek, mellyel alkalmas időben új irányt lehet szabni a politikai fejlődésnek, de ha visszatérünk ahhoz az időhöz, mikor a XIX. század végén az angolszászok és a németek egy nagy germán érdekközösség megalakításáról gondolkoztak; és ha az elmúlt időt egybevetjük a jelennel, mikor az angolszász és német nemzeteknél hasonló áramlatokat állapíthatunk meg, akkor lehetetlen észre nem vennünk azt, hogy a francia érdekelttség idegen beavatkozásnak volt minősíthető. Ez a beavatkozás nem is rendelkezett azokkal a távlatokkal, melyek birtokáért a világpolitikai kérdésekben az angolszászok és a németek egymással harcban állottak, mert a francia politika figyelme nem a világtengerek felé irányult, hanem Strassburg és Metz városok tornyaira. Egy jó távcsővel itt-ott majdnem át lehetett látni az egész területet, melyre Franciaország vágyakozott, míg annak küzdelemnek a területe, melyen az angolszász és német hatalmak egymással megmérköztek, nem volt belátható. Nem kisebb hatalmak véreztek el ebben a küzdelemben, mint Oroszország és Ausztria-Magyarország; sőt Franciaország kárára Franciaország latin testvérei maguk is annyira megnőttek, hogy a félszázmilliónyi olaszság és a másfélszázmilliónyi spanyolság ma már magának követeli a latin faj vezetését. Nyertesnek ugyan a világháborúban senkisésem volt tekinthető, mert az emberiség csak szenvedett általa és mert Európának megritkult és egymással szembefordított népei a hanyatlás lejtőjére kerültek, de az angolszászok és a németek még mindig háromszázmillió fehér embert képviselnek, akiknek összefogása új fordulatot adhat a fejlődésnek. Ez a fordulat a háború irtózatossága ellenére nincsen kizárva és ez a megállapítás csak megnöveli Bülow herceg felelősségét azért, hogy a maga idejében felkínálkozó alkalmat elszalasztotta. Ő első sorban felelős azért, hogy az angol-német meg-

egyezés, amelyről ma már a német tudományos kutatás is elismeri, hogy az összes későbbi fejleményeknek kulcsa volt, nem sikerült. Könnyű Bülow hercegnek azt mondani, hogy a felelősség nem őt, hanem az utána következő rossz muzsikust, Bethmann-Hollweg kancellárt illeti (I. kötet, 220. és 273. l.), aki 1914. július végén Oroszországnak és Franciaországnak hadat üzent. Ez a megjegyzés eltereli a figyelmet attól, amiről szó van és könnyelműen bedob egy megállapítást, amelyet előbb le kell fegyvereznünk, hogy a tárgyalás fonalát ismét felvehessük. Bülownak tudnia kellett, hogy a német hadüzenet oka az orosz általános mozgósítás volt. Ha ezt figyelmen kívül hagyja, vagy pedig ha ennek az ellenkezőjét állítja, akkor Németországot kizárólagosan teszi felelőssé a világháború felidézéseért. A szavakkal tehát nem lehet dobálózni. Már azért sem, mert orosz mozgósítás esetében Bülow sem tehetett volna le — amint egyik beszédében magát kifejezte — a fuvolát az asztalra és hagyhatta volna ott az európai koncertet. Az, hogy ő már nyugalomba vonult, ellenfele pedig a kancellári székben ült, felfogására igen különös fényt vet, melyet a franciák ügyesen ki fognak használni Bülow hazája ellen.

Bülow maga is elismeri, hogy az angol-német megegyezés lehetősége adva volt, sőt helyes érzéssel azt az alapot is megtalálta, melyre reálpolitikát lehetett építeni. Anglia és Németország közös hitelezői voltak Portugáliának, amely a múlt század végén fizetéképtelenné lett és amelynek afrikai birtokaira vonatkozólag London és Berlin már 1898. októberében opciószerződést kötöttek egymás között. Bülow úgy adja elő a dolgot, hogy a walesi herceg útján a brit kormány 1899-ben Portugáliával titkos garanciaszerződésre lépett, mely a német megegyezéssel nyílt ellentétben állott és amely csak akként volt elképzelhető, hogy a brit kormány Lisszabont a német aspirációkra figyelmeztette, tehát szerződő felét kijátszotta volna. Bármint álljon a dolog, mely csak Bülow emlékiratainak megjelenése után kezdte közelebről érdekelni a kutatókat, a portugál ügylet két évtizeden keresztül állandóan kéznél maradt és történetesen 1914. júniusban ismét szerződéstervezet alakjában tért vissza. Az olvasó az

első pillanatra nem is veszi észre, hogy Bülow itt az 1898-ban és 1914-ben lefolyt eseményekért Angliára igyekszik áttolni a felelősséget. A történelmi hűség kedvéért azonban meg kell említenünk, hogy itt másfél évtizednyi távolságról van szó, amelyben sok minden történt, és hogy a sok minden között előadhatta magát olyan eshetőség is, hogy a brit kormány Németország iránti kíméletből — mert az angol-német szövetségi tárgyalások 1901-ig folytak — a német szerződés meghagyása mellett, de német aspirációktól félve, saját érdekei szempontjából kénytelen volt Portugália birtokállományát biztosítani. Egyszóval, megcáfolhatjuk Bülow sokat sejtető megjegyzését: Németország az angol-búr ellentétet Délafrika megszerzésére akarta kihasználni, ami Angliát védekezésre szorította. Miután azonban Délafrika 1910-ben egységes angol birodalomná lett, semmi akadálya sem volt többé az 1898-i tárgyalások újrafelvételének. Ha valaki a vonatkozó aktákat megnézi, akkor könnyen meg fogja állapíthatni, hogy, miután Németország a marokkói osztozkodásból kimaradt, Franciaország a Kongó mellett francia gyarmatterülettel volt kénytelen Marokkó árát megfizetni, a brit kormány pedig örült, ha Portugália is nem a maga birtokállományából kárpótolhatta Németországot. Az a feltevés, hogy a brit kormány jelen esetben a lisszaboni Kóburgokat kímélte és hogy azoknak eltávolítását Portugália gyarmatbirodalmának megcsönkítésével akarta volna megbosszulni, ártatlan mese, amelyet talán maga Bülow sem hitt el.

Az Angliával való megegyezés akadályát gróf Hatzfeldt londoni német nagykövet Bülow előtt abban jelölte meg, hogy az egyedül Oroszország ellen jöhetne létre (I. kötet, 276—78. l.), ami Németországra nézve kétségenkívül súlyos alternatíva volt. Mert nagy kérdés volt az, hogy Anglia miatt érdemes volt-e szembefordulni Oroszországgal, melynek szövetsége a hármas-szövetségre támaszkodó Németországnak abszolút biztosságot nyújthatott. De bármiként álljon a dolog, az államférfi előtt sokszor merülnek fel alternatívák és egy államférfi elbírálásában sohasem lehet az az elbírálás alapja, hogy állott-e alternatívák előtt, vagy pedig hogy

azokat miért nem akarta megoldani, hanem az, hogy megoldotta-e őket vagy sem. Mikor a német kancelláriában meghallották, hogy angol-német megegyezés hiányában Anglia Oroszországgal fog megegyezni, akkor Berlinben mindenki meg volt győződve arról, hogy az lehetetlen. Ma már a németek is tudják, hogy ez a lehetőség valóra vált és hogy e miatt bukott el a német világpolitika.

Hol van tehát a hiba eltemetve? Bülow emlékiratainak elolvasása után abban találhatunk elfogadható magyarázatot, hogy Németország sem Oroszországot nem támogatta olyan mértékben, hogy attól fedezve, Angliát megnyerni vagy a német feltételek elfogadására bírni tudta volna; sem Anglia mellé nem állott Oroszország ellen, amelynek hadseregétől tartott. Bülow a középúton haladt, melyet a kispolgárok nem ok nélkül szoktak bálványozni; és nem vette észre, hogy kilengések egyensúlyát kilengések alkotják, amelyek után vissza lehet térni a középúthoz, amelyet sokan csak azért hagynak el, hogy a másikat oda visszaterelhessék. Ez a politikai titok a politikai eljárás mértéke, amellyel még Bülow sem rendelkezett, aki magamagán kívül egy honfitársában sem volt hajlandó politikai tehetséget és képességet elismerni.

A délafrikai háború idején a német közvélemény érzelmi politikának adta át magát, amelyet a búrok támogatásán keresztül Anglia ellen akart fordítani és amivel megnehezítette saját kormányának helyzetét. Nagy tévedés volt azonban azt hinni, hogy Anglia e fölött érzett haragjában keresett megegyezést a francia-orosz szövetséggel, mert annak nyilvánvalóan ellene mond az, hogy a brit kormány a német szövetségi tárgyalásokat nem szakította meg. Sőt maga Rhodes Cecil ment Berlinbe, hogy Németország hozzájárulását kérje a *Cape to Cairo* jelszónak, az egyiptomi-délafrikai szárazföldi összeköttetés gondolatának megvalósításához. Ugyanaz a Rhodes Cecil, aki tervének elutasítása után és ennek ellenére is angol-német-amerikai ösztöndíjat alapított és haláláig híve maradt az angol-német megegyezés gondolatának. Rhodes ugyanazzal ment, amivel a brit kormány érvelt: csak Oroszország ellen képzelhető el a megegyezés. Tegyen le Németország az afrikai terjeszkedés gondolatáról,

ahol az angolok ellenében a búrok mellé állott; hagyja magára Portugáliát, melynek területét a brit kormány épen e miatt volt kénytelen garantálni; és foglalja el helyét a berlin-bagdadi vonalon, ahol Anglia támogatni fogja. Ma már különösnek látszik ez az ajánlat, mikor a brit kormány 1914-ben épen a bagdadi vonalon vette fel a harcot Németországgal, de ne feledjük el, hogy közben Oroszországgal szövetségben. Rhodes azonban Berlinben szóhoz sem jutott; mindig Vilmos császár beszélt, Bülow pedig az angol nagykövetségről nyert értesülés alapján Rhodes-t magánembernek tekintette és a szerint bánt vele. Halvány fogalma sem volt arról, hogy az angol politika nem ismeri a bürokratizmust és nem ismeri az egyéni akciónak azt a fogalmát, amely nálunk sokszor fordított bölcsességhez vezet; nem tudta, hogy az egész délafrikai angol gyarmatbirodalom megalapítása ilyen egyéni akció volt és hogy Délafrikában Rhodes mögött állott a brit kormány és az egész brit világhatalom. Nem tudta, hogy a brit nagykövetség nem minősítheti Rhodes akcióját hivatalosnak, mert ebben az esetben brit miniszter ment volna Berlinbe; és hogy a brit kormány felelősség nélkül kereste Rhodes útján azt a tárgyalási anyagot, amelyből azután maga válogatott volna. Hiába mondta Bülow Rhodes-nek, hogy Németország békében akar élni Angliával, mert méltán kérdezhetette Rhodes, hogy akkor miért nem lehetséges a két ország között a megegyezés (I. kötet, 289—90. l.). Rhodes elment és Németország a búrok mellé állott.

Német szemmel nézve a dolgokat, meg lehet ütköznünk azon, hogy miért kedvetlenítette el Angliát az, hogy Németország az angol és orosz hatalmakkal egyformán jóviszonyban akart maradni. De, ha valaki a cár 1899. novemberi berlini és a német császár londoni látogatása mögé tekint, akkor kell annyi kritikai érzékének lennie, hogy a másik fél helyzetét is megvizsgálja. Londonban a német-orosz érdekközöség sokkal nagyobbak látszott akkor, amikor a brit nemzet Délafrikában egy szúró tövisbe lépett, amelytől nem tudott szabadulni. Az orosz hatalomtól fedezett német császár londoni látogatásának diktátori jellegét, a brit nemzet súlyos megpróbáltatása még színesebbé tette. Mégegyszer meg-

kísérelték Londonban azt, hogy Németországot Angliához vonják, de mikor Bülow este szobájába tért, ott találta Holstein memorandumát, melyben az a császárt tartózkodásra intette: *«sich auf gar nichts Positives einzulassen»* (I. kötet, 312. l.). Úgy is történt. Bülow Holsteinhoz tartotta magát; semmibe sem ment bele, abban a reményben, hogy Anglia később még engedékenyebb lesz. A brit kormány azonban, bár a tárgyalások még azután sem szakadtak meg, nem ígért többet és Bülow, aki 1899 nyarán gróffá, 1900 őszén pedig birodalmi kancellárrá lett, csak 1901-ben talált alkalmat arra, hogy a kérdésre ismét visszatérjen. Viktória királynő helyén azonban akkor már VII. Edvárd ült és a helyzet megváltozott.

Századok óta nem ment végbe trónváltás hasonló nehéz körülmények között. A brit birodalomra elérkezett a sorsdöntő óra, hogy szorosabban egyesüljön vagy darabokra hulljon szét; a délafrikai háború a végtelenségbe látszott nyúlni és várokozás ellenére mérhetlen áldozatokat követelt; a hatalmak Angliától sorban elfordultak. Annyira egyedül és magára hagyva még Napoleon idejében sem volt a brit kormány, mint VII. Edvárd trónralépésekor és Bülow gróf részéről súlyos taktikai hibának kell tartanunk azt, hogy nem állott Anglia mellé akkor, midőn annak a támogatásra szüksége volt; hogy a kancellárt jellemző fölényes optimizmussal, amely mögött hiába keresünk mélységeket, elmosolygott a szigetország tehetetlen vergődésén és tálcán várta megalázott kormányának olcsóbb feltételeit. Bülow gróf elfelejtette az angolszász faj természetét és nem ismerte a brit politikai rendszer rugalmasságát, mely a német politikában ismeretlen volt. Két világ emelkedik előttünk egyre magasabbra, hogy egymással megegyezzenek, vagy pedig egymás ellen fordulva, magával rántsón mindent. Két világ, amelyek közül az egyik jóindulatú optimista, igénytelen és szorgalmas, de határtalanul merev; a másik gyakorlatibb, keményebb, mozgékonyabb. Az egyik a szárazföldi határok rekeszeihez szokott mérföldes politikai rendszer volt, a másik az óceánok változásaival küzdő, a változásokhoz alkalmazkodó, az új elhatározásoktól vissza nem rettenő politikai rendszer. Élére az öreg királynő halála után férfi került;

a régi angol királyok nagyszerű pompájával és ezernyi hagyományával. Trónralépése azonban nem azt a benyomást keltette a német kancelláriában, ami valóban volt, hanem a fáradt világfi megérkezését a «nagymama» helyére, kinek unokaöccse, a már tizenhét év óta uralkodó német császár, készült jó tanácsokat adni és előadást tartani az uralkodás művészetéről. A kérdés el nem múló nyomot hagyott ; VII. Edvárd a rokoni látogatást viszonzta ugyan, de akkor már megérlelődött benne az elhatározás, hogy a brit politika lendítőkerekét más irányba fogja fordítani. A német kormányt azonban nem hagyták értesítés nélkül, hanem figyelmeztették arra, hogy Anglia másfelé lesz kénytelen orientálódni. Berlinben mosolygó kétkedéssel fogadták a vészjelet és Bülow gróf vezetése alatt meleg optimizmussal hagyták elmúlni az utolsó alkalmat, hogy a három germán nagyhatalom egyesítésével hosszú időre biztosítsák a világ haladásának szilárdságát. Bülow Richthofen külügyi államtitkár álláspontjára helyezkedve, a hivatalos Angliát várta (*«England uns kommen zu lassen und nicht unserseits England zu kommen.»* I. kötet, 512. l.), de az, hogy Anglia hivatalos jellegében szövetséget jöjjön kérni, Angliában súlyos megalázást jelentett volna, mit, a brit politikai felfogást ismerve, alig lehetett volna várni. Bülow gróf azonban Richthofen felfogását nemcsak magáévá tette, hanem még súlyosbította is azzal, hogy most már a londoni német nagykövetséget sem látta el új utasításokkal, hanem az ablakot betéve, a német kancellárián a berlini angol nagykövet megjelenésére várakozott (I. kötet, 515. l.). Ez azonban nem történt meg. A császár is félreismerte a helyzetet, mikor az angoloknak azt mondta, hogy Németországban ő rendelkezik és vele kell szövetséget kötni (I. kötet, 517. l.), mert ez a nyugati felfogással homlokegyenest ellenkezett. Az angolokra nézve a szövetség csak akkor lett volna értékes, ha ebben a szövetségben a német nemzet is résztvesz, azt megköti és biztosítja ; aminthogy az angol-francia szövetség, melynek előkészületei nem sokkal azután kezdetüket vették, valóban ezen az alapon jött létre. Azt gondolhatnók, hogy nem ez volt a helyzet Anglia és Oroszország között ; erre nézve azonban meg kell jegyeznünk azt, hogy Anglia 1908-ig csak

Franciaország útján maradt szövetségben Oroszországgal, az angol-orosz szövetséget pedig a дума megalkotása követte nyomon. Ha Oroszország a дума mellett abszolút állam maradt is, Németországot sem lehetett alkotmányos államnak tekinteni; a császár az egész vonalon előtérbe nyomult és a világ minden részéről maga ellen gyűjtötte a villámokat.

Amíg az angol-német megegyezés számai lassankint elszakadtak, az 1901. szeptemberi danzigi találkozás Miklós cárral nem hozta meg azt a fedezetet, amelyre Németországnak Angliától eltávolodva szüksége lett volna. Vilmos császár érezte ugyan, hogy az angol szövetség elmaradása szükségessé teszi a francia-orosz szövetséghez való közeledést, de nagyon tévedett, mikor azt hitte, hogy Bonnal francia tábornok megvendégelése Metzben és Miklós cár fogadása Danzigban az angol szövetség elmaradását pótolni fogja. Mint suhanó árnyék, távolodott el a remény utolsó foszlánya is akkor, mikor a császár anyja, VII. Edvárd nővére lehúnyta szemeit.

Bülow herceg emlékirataiban elsiklik azon fordulat fölött, melyet a francia-olasz és angol-francia megegyezések jelentettek és amellyel szemben a hármasszövetség 1902.-i megújítása már csak formaság volt. Mikor tizenkét évvel azután Ferenc Ferdinándot Szerajevóban meggyilkolták, Olaszország már vonakodott egy halott főhercegért Ausztria-Magyarország oldalán háborúba vonulni Szerbia ellen, melynek királya Viktor Emánuel olasz királynak sógora volt. Hiába vitte Bülow a császárt Rómába; a német politika merev optimizmusában figyelmen kívül látszott hagyni a körülötte történeteket.

Ma már senkisen, talán az angolok sem kételkednek abban, hogy Bülownak igaza volt; de kétségtelenül senki, még a németek sem hiszik el, hogy a harcot Bülow nyerte meg.

HORVÁTH JENŐ.

KLEINHEINZ XAVÉR FERENC ÉS JÓZSEF NÁDORNAK AJÁNLOTT ISMERETLEN MŰVEI¹

— Első közlemény. —

Beethoven élete és környezete gazdag magyar vagy magyarországi vonatkozásokban és kapcsolatokban, melyeknek zenetörténeti és művelődéstörténeti jelentősége nemcsak a Beethoven-irodalom, hanem a magyar szellemtörténet szempontjából is fontos. Ha nem is remélhettük, hogy a százas évforduló alkalmából a Beethoven-kutatás történetében nálunk is oly korszakot jelző munkák látnak napvilágot, mint Van Aarde malines-i levéltáros műve², mely a mester flamand őseit idézi elénk az ismeretlenség homályából, vagy Closson brüsszeli történetíró könyve,³ mely Beethoven egyéniségének titkát a faji lélektan alapján fejti meg, vagy Sonneck Oszkárnak, a washingtoni Library of Congress zenei osztálya igazgatójának nagyérdekű levél-kiadása,⁴ de mégis hittük, hogy közelebb jutunk a magyar Beethoven-problémák megoldásához, vagy legalább rendszeres felvetéséhez, célkitűzéséhez és összegyűjtéséhez. Számításunkban csalódtunk, mert néhány kisebb, bár értékes adat kivételével, melyeknek nemzetközi kritikai felülvizsgálata még nem történt meg, —

¹ Kleinheinz József nádornak ajánlott műveire a Történelmi Társulat 1926 áprilisi ülésén *A magyar zene történeti emlékeinek kiadása* c. felolvasásonban hívtam fel először a figyelmet. Részleteken foglalkoztam velük a Társulat 1928 októberi ülésén. Dolgozatomat azóta kiegészítettem József nádor *Iratáinak* (II. kötet) felhasználásával. V. ö.: Emile Haraszti: *Les compositions inconnues de Xavier François Kleinheinz. Un musicien contemporain de Beethoven et de Napoléon en Hongrie.* Revue Musicale. 1930. mars.

² *Les ancêtres flamands de Beethoven.* Malines, 1927.

³ *L'élément flamand dans Beethoven.* Bruxelles, 1928.

⁴ *Beethoven Letters in America.* New-York, 1927. Ez a kötet közli először az 1796 nov. 19-én Pozsonyban kelt levelet.

inkább csak Beethoven szerelmi regényeinek novellisztikus felelevenítését olvastuk idehaza, de azt is csak a rég túlhaladott adalékokkal. A hungarizmusok kérdését senki sem méltatta figyelmére.¹ Nagyobb eredeti kutatások lezárt eredményeivel nem ismerkedtünk meg. Idegen tudós közléséből értesültünk arról az érdekes, újonnan felfedezett Beethoven kéziratról, (*Airs of different Nations collected and harmonized by Beethoven for G. Thomson*), mely ismeretlen népdalokat tartalmaz, köztük egy Ungrisches Lied-et, a Leipziger Allgemeine Musikalische Zeitung 1816 márciusi számában megjelent, magyar szövegű *Szüretelő éneket* (Weinleselied), melynek kezdete Édes kinos emlékezet (Had thought they will so ranging). E dal beküldője, esetleg szerzője Fusz János, ami annál valószínűbb, mert zenéje teljesen idegen.² Beethoven magyar életírói a magyar közönségnek még a mester életében szereplő, azokról a magyarokról is keveset mondanak, akiknek életrajzát külföldön már feldolgozták. Csak egyetlen példát említek. A mester legkedvesebb és legbizalmasabb barátjáról, Zmeskáll Miklósról, a magyar kancellistáról, itthon felette keveset tudunk, pedig Sandberger Adolf, a müncheni egyetemen a zene-történet tanára Zmeskáll Miklós életrajzát és zeneszerző tevékenységének méltatását már nyolc esztendővel ezelőtt megírta a *La Cultura Musicale* című olasz zenetudományi folyóirat 1922. évfolyamában. Papp Viktornak *Beethoven és a magyarok* című könyve (Budapest, 1927) nem ismeri Sandberger dolgozatát és a magyar Zmeskállról, akiről a Beethovenról szóló életrajzok egyhangúan megállapították, hogy legközelebb állt a mesterhez, mindössze néhány sort mond. Az 1927 nyarán rendezett nemzetközi frankfurti zenekiállításon, ahol a nemzetek versenyeztek a birtokukban lévő

¹ A sok között érdemes volna megállapítani, pl. hogy a C-moll vonósnégyes (op. 14. N. 4) záró allegrojának témáját, mely azonos Haydn g dur zongorahármasa Rondo all'ongarese-nek első táncával, Beethoven Haydntól vette-e vagy valamilyen dalgyűjteményből? Esetleg cigánytól hallotta Pozsonyban vagy akár Bécsben.

² Wilhelm Lütge: *Bericht über ein neue aufgefundenes Manuscript Enthaltend 24 Lieder von Beethoven*. Der Bär. Leipzig 1927.

Beethoven-anyag bemutatásával, a magyar csoport hivatalos rendezői nem tudták, hogy Beethovennek kórágván Zmeskáll Miklóshoz írt s a szakirodalomban közismert és népszerű levele¹ — a legmeghatóbb reliquiák egyike — magyar földön, magyar gyűjtő (Léederer Rudolf) tulajdonában van, amit pedig még a Beethoven-kutatás elemi kézikönyve, Theodor Frimmel *Beethoven-Handbuch*-ja (Leipzig, 1927) is nyilván-tart.² Így az amúgy sem túlságosan gazdag magyar anyag elesett egyik legértékesebb darabjától.

A magyar Beethoven-kutatásnak széles és rendkívül sokfelé ágazó területekre kell kiterjednie. De ha valamilyen eredményt akarunk elérni, a már elvégzett kutatások alapján kell tovább haladnunk.

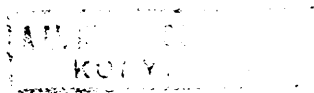
I.

Évek óta dolgozom a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata számára *Beethoven és Magyarország* című munkámon. Közben tapasztaltam, hogy Beethoven baráti környezetének egyik Magyarországon élő jelentékeny egyéniségéről, a sváb földről hozzánk származott Kleinheinz Xavér Ferenc zeneszerzőről és zongoraművészről nálunk jóformán senki sem tud.³ Ennek a komponistának jelentős szerepe volt Beethoven, valamint legkedvesebb bizalmasai, sőt Pest zenei életében is: a német színház karmestere volt. A Brunswik grófi családban, melyhez Beethovent sok kötelék fűzte. Kleinheinz zongorát tanított. Annyira kedvelték, hogy Jozefin grófnő kiválóbbnak tartotta, mint Beethovent. Majd látni fogjuk, hogy Déryné milyen kedvesen és részletesen szól naplójában erről a derék németről, aki őt önzetlenül és lelkesen pártfogolta és segítette, mikor a pesti német színházban «a magyar becsületet» kellett megmentenie, hogyan védte meg a cselszövő német primadonnák, kar-

¹ V. ö. Prellinger: *Ludwig von Beethovens sämtliche Briefe und Aufzeichnungen*. Wien und Leipzig, 1907. III. k. 998. levél. 288. lap.

² V. ö.: *Katalog der Internationalen Ausstellung: Musik im Leben der Völker*. Frankfurt am Main, 1917.

³ Kleinheinz bajor földön született. Lipowski bajor lexikona (1811) mégsem ismeri.

mesterek és rendezők ellenében. Déryné közvetlen, meleg soraiból a művészetben megalkuvást nem ismerő és nem tűrő, komoly, jellemes, lovagias férfiú képe bontakozik ki.

La Mara német zenetörténet-író 1920-ban, Lipsésében kiadott, *Beethoven und die Brunswiks* című, nagy feltűnést keltő könyvében Brunswik Teréz tulajdon levelei alapján arra a következtetésre jutott, hogy az Unsterbliche Geliebte, a halhatatlan kedves: Brunswik Jozefin grófnő. La Mara nézetét a német zenetudomány beható kritika után elfogadta. Ugyanezen munka közli Jozefinnek Terézhez intézett, dátum nélkül való levelét, melyből arról értesülünk, hogy «tegnap Guicciardiéknál muzsikáltak, unokanővére, Giulietta (neki van ajánlva a holdvilág-szonáta) igen csinosan játszotta Beethoven klarinéthármasát, azután a Hetest és az Ötöst játszották a mestertől. Beethoven, Zmeskáll és Odescalchi üdvözlnek téged. Legbuzgóbb imádód azonban Kleinheinz. Lelkesedéssel beszél rólad. Boldog, ha nevedet hallja. Időnként eljön hozzánk, de azért nem gyakran, mert sok leckéje van. Guicciardinak is most ő a zongoratanára».

Mint hogy a szóbanforgó quintett 1801-ben jelent meg, Jozefin levelének keltezése is ez időpont körül való. La Mara közli még idézett munkájában Jozefinnek egy másik levelét is Terézhez, megint csak dátum nélkül, melyben Jozefin tanácsolja nővéreinek, hogy tanuljon Kleinheinznál, mert tanulásra jobb, mint Beethoven: Dass er besser als Beethoven sei. Jozefin maga azonban továbbra is Beethovennél tanult... Vajjon csak féltékenységből ajánlja Kleinheinzot nővéreinek, hogy Teréznek lehetően kevés alkalma legyen Beethovennel együtt lennie és így idilljük annál zavartalanabbul szövődhessék? Valószínű. De az is kétségtelen, hogy Kleinheinz, a nyugodt, alapos zongoramester tanításra alkalmasabb volt, mint a Génusz, akinek robbanó lelkiisége bizonyára minden pedagógiában csak kicsinyességet és béklyózást láthatott. Elméletben és valóságban tehát igaza volt Jozefinnek. Mint tudjuk, ő mégis megelégedett a kevésbé jó Beethovennel...

Teréz meg is fogadta a tanácsot, szorgalmasan tanult Kleinheinznál, előrehaladásáról boldogan számolt be fivéré-

nek. Ferencnek. 1803. december 21-én kelt levelében. 1805. június 1-én írt levelében írja bátyjának Bécsből, hogy Beethoven gyakran jön Pepihez¹ és Kleinheinz is. mind a ketten operát írnak.² A Brunswik-család révén jutott aztán Kleinheinz ismeretségbe több magyar főúri családdal, amiről később lesz szó. A bécsi *Jahrbuch für Tonkunst* (1796) valamint *Forkel* almanachjának tanúsága szerint a magyar főurak vezető szerepet játszottak Bécs zenei életében. Beethoven műveinek előfizetői között igen sok magyar nevet találunk.

A budai és pesti főúri palotákban rendezett hangversenyek, zenei akadémiák, élőképek, színielőadások érdekes betekintést adnak a kor szellemtörténetébe, az empire és biedermaier szalonok kultúrájába, melyről már gr. Hoffmannsegg nagy elismeréssel szól.³ A legmuzsikálisabb főúri család, a Brunswik-familia járt elől a zene művelésében, leginkább a József-esték emlékezete maradt fenn számunkra. Évről-évre ilyenkor allegorikus élőképeket mutattak be. ein Kunstmuseum mit wirklichen Kunstwerken (Büsten, Säulen und Statuen) von lebenden Personen aus dem vorzüglichsten Adel hiesigestadt vorgestellt wurde.⁴ 1804. március 18-án az élőképeket a többek közt Nádasdy Anna grófnő, a Lilien bárónők, a Batthyány grófnők, Almásy Teréz grófnő, Brunswik grófné, Majthényi Anna és leányai, Szapáry Leopoldina grófnő, a Dvornikovics nővérek, Brunswik Ágost és Ferenc grófok, gróf Batthyány Vince, Péchy József, Dvornikovics János, báró Perényi és Köröskényi István stb. személyesítették. Muzsika is volt: in einem angrenzenden versteckten Zimmer ein, für diese feyerliche Gelegenheit besonders verfasstes Lied von blasenden Instrumenten sanft begleitet, abgesungen. A dal szövegét Rössler János írta, zenéjét Cibulka, a német színház karmestere és igazgatója (mind a kettőjükéről szó lesz még). Az est szöveges műsorát

¹ Jozefin.

² André de Hevesy: *Beethoven. Vie intime*. Paris, 1926.

³ Reise des Grafen von Hoffmannsegg über Ungarn im Jahre 1793 und 1794. Görlitz.

⁴ Ofner und Pester Zeitung. 1804 március 22.

kinyomatták és a szereplők között szétesztották.¹ Végül Kotzebue vígjátékát (*Die Indianer in England*) adták elő. Másnap gróf Széchenyi Ferenc főkamarásnál² volt zenei akadémia. Beethoven egyik szimfóniájával kezdték, majd Süßmayernak, Mozart tanítványának kantátéja következett, Schedius Lajos pesti egyetemi tanár szövegére, aztán a *Vizhordóból* (Cherubini) duettek és tercettek. Végül a tizenegy éves Szentiványi kisasszony, Szentiványi Ferenc iudex curiae unokája zongorázott. A kantaté három szolamát Döry grófnő, Festetich Antoinette grófnő, született Splényi bárónő (Kleinheinz majd hegedű-zongora szonátát ajánl neki) és Dvornikovics kisasszony énekelték.³ 1805-ben, a névnap előestéjén, Szentiványi Ferencnél hetven főnyi zenekar «Winter olaszszövegű kantátéját adta elő».⁴ Ugyanekkor nyolc költeményt osztogattak, nyolc különböző nyelven (latin, magyar, német, szláv, illír, horvát, oláh, rutén).⁵ Következő nap a Brunswik-palotában Reichardt daljátéka, a *Liebe und Treue*, került előadásra. Az élőképekhez a zenét Tutzek, a német színház karmestere, komponálta. 1806-ban, a nádor nevenapján, a Brunswik-palotában a szokásos élőképekhez Fusz János, a magyarországi német szimfónikus zene korán letört reménysége írta a zenét. «Ekkor szerzette a tapsolással vétetett Musikai Darabot is, melly József Nádor Ispány Ó Ts.

¹ *Namensfeyer || Sr. Königl. Hoheit des Erzherzogs || Joseph's || Palatinus von Ungarn || veranstaltet || bei Sr. Excell. dem Tavernicus || Grafen || Joseph v. Brunswik || zu Ofen || 1804 den 18. März || Die Poesie v. Rösler || Die Musik zum Choralgesang || v || Zibulku.*

² Rothkrepf—Mátray *A muzsikának közönséges történetében* (Tudományos Gyűjtemény 1830. IV. k.) a *hangászkarok* között megemlíti gróf Széchenyi Ferenc kiscenki nyolc tagú *harmonia* udvari karát Dorfmeister bécsi kompozitőr s hangműkereskedő igazgatása alatt. Bécsből a *Harmonienmusik* divatja hamar elterjedt Magyarországon is. Esterházy Miklós hercegnek és sógorának Grassalkovich hercegnek is fúvós kara volt. (V. ö. Hanslick: *Geschichte des Concertwesens* in Wien. Wien, 1869.

³ Ofner und Pester Zeitung id. h.

⁴ Winter Péter, az Európa-szerte, így Magyarországon is népszerű bajor zeneköltő valamelyik olasz kantátéját.

⁵ Ofner und Pester Zeitung. 1805. márc. 21.

K. Főhertzegsége neve napának tiszteletére némely Méltóságos Uraságoktól Komoly Pantomimikai Előadás mellett eljátszatott s melyet ő szorult idő alatt, két nap tudniillik és egy éjjel készített.»¹ Az élőképek szereplői között találjuk csaknem az egész Brunswik-családot, Ágost és Ferenc grófkot, Forray Andrást, Teréz grófnőt, gróf Deymné Brunswik Jozefint és kis gyermekeit.² Gróf Széchenyi Ferenc ezúttal is megrendezte hagyományos zenei akadémiáját, mely alkalommal Gruber Károly *Pannonias Empfindungen bei der Rückkehr Sr. Königl. Hoheit des durchlautigsten Erzherzog Joseph Palatin des Königreichs Ungarn zu seinem Namiensfeste.* (Pest, 1806) — versét osztogatták.³

1807-től kezdve elhallgatnak a tudósítások, vagy egyre gyérebbek lesznek. Gróf Brunswik József nógrádi főispánságot is vállal, Jozefin és Sarolta grófkisasszonyok férjhezmennek, zenei összejöveteleik súlypontja Martonvásárra és Korompára terelődik. Kleinheinz tanítványait és pártfogóit ebben a körben, a magyar főnemesség körében kell keresnünk. Mikor sorra vesszük műveit, látjuk, hogy majd valamennyit azoknak az uraknak vagy dámáknak ajánlotta, akikkel e főúri összejöveteleken találkoztunk.

Hogyan került Kleinheinz a Brunswik-családba?⁴ Úgy gondoljuk. Beethoven útján. Mindkettőjüknek közös mesterük volt, Bécs egyik legnagyobb zenei tekintélye: Albrechtsberger, az egykori győri organista, akinek hírneve még nyugatra is elhatolt. Beethoven rendkívül nagyra becsülhette Kleinheinzot, szolid tudásáért és megbízható jelleméért, mert

¹ Krüchten József: *Fusz János Ev. emlékezete.* Tudományos Gyűjtemény. 1819. XI. k.

² Szövegkönyvet lásd a Széchenyi-könyvtár apró nyomtatványai között.

³ Szepessy Ilona dolgozata: *Grubenfelsi Gruber Károly.* Székesfehérvár, 1918., nem tud róla, hogy milyen alkalomból készült ez a költemény.

⁴ Brunswik Teréz Pálfalván őrzött kéziratos naplójában nem említi Kleinheinz nevét, tudjuk azonban, hogy ez a napló hiányos és megbízhatatlan, mert írója nyolcvanéves korában kezdett hozzá. Brunswik Teréz legújabb magyar életrajza dr. Czeke Marianne és dr. Révész Margit tollából (Budapest, 1926) sem ismeri Kleinheinzot.

reábízta műveinek különböző átírását. Thayer, a mester amerikai életrajzírója, közli Beethoven fivérének, Károlynak, 1803. május 21-én Bécsből kelt, a Breitkopf und Härtel lipcsei zeneműkiadó céghez írt levelét, melyben olvassuk: «Kleinheinz úr fivérem vezetése mellett fivérem zongorkompozíciói közül többet átírt vonósnégyesre és több hangszeres művét alkalmazta zongorára kísérettel.»¹ Ugyanabban az esztendőben, május 25-én Simrock zeneműkiadóhoz írt levelében is megemlíti Beethoven Károly Kleinheinzot és ügyes zeneszerzőnek mondja, — nyilván fivére véleményének hatása alatt.² A megbízás átírásra, nagy mester részéről oly kitüntetés-számba ment, mely később is — mint Wagner Richard tanítványainál — valóban csak a kiválasztottaknak és érdemeseknek jutott osztályrészül. Sajátságos, szinte érthetetlen véletlen, hogy a Beethoven-kutatóknak nem sikerült mai napig egyetlen darabot is felfedezni Kleinheinz Beethoven-átíratái közül. Lehet, hogy ezek az átíratok Brunswikék kamarazene-köre számára készültek. Ha Beethoven oly sokat tartott Kleinheinzről, hogy műveinek átírását rábízta, szinte természetes, hogy Brunswikékhez is ajánlotta.

Kleinheinz életéről a Brunswikék előtti időből a legrégebb és egyben legalaposabb lexikográfiai forrásmunkák egyike, Gerber *Musik Lexicon*ja, új kiadásában (1813), a következőket mondja: Kleinheinz Franz Xaver Tonkünstler und Clavierist zu Wien, scheint, nach den kurz auf-einander folgenden Ausgaben seiner hier folgenden Werke, ein junger feuriger Kopf und fertiger Clavierspieler, reich an Ideen und Einfällen zu seyn. In neuen Versuchen an kleinen Singstücken zeigt er, über dies auch ein angenehmes Talent zu dieser Compositionsart.

Most következik Kleinheinz műveinek felsorolása elég pontos chronológiával, amire majd hivatkozni fogunk. Végül ezt olvassuk: Herr Kleinheinz lebte ums J. 1809. zu Pest in Ungarn als Componist und Clavierist.

¹ A. W. Thayer: *Ludwig van Beethovens Leben*. II. k. 619. Leipzig, 1910.

² U. o.

Gerber lexikonánál részletesebben és pontosabban tájékoztat Schilling 1837-ben megjelent *Universal Lexikon der Tonkunst* című művének IV. kötete. Kleinheinz Schilling szerint 1772. július 3.-án született, Mindelheimban, sváb földön. Első zenei oktatását a memmingeni barátoktól nyerte, majd tanulmányainak elvégzése után Münchenben a bajor választófejedelem szolgálatába lépett mint «wirklicher Rat und geheimer Secretär.» A zene azonban oly nagy vonzerőt gyakorolt reá, hogy odahagyta állását és Bécsbe ment, ahol Albrechtsbergernél, Beethoven mesterénél, tanult zeneszerzést. Nemsokára mint kész zongorajátékos és zeneszerző lett ismertté. Később a Brunswik grófi család házában találjuk zenetanítói minőségben. Majd színházi karmester Brünnben és Pesten, ahol megházasodott és 1832 körül meghalt. Következik műveinek felsorolása műfajok szerint. Schilling megjegyzi, hogy Kleinheinznek névtelenül, asz-durban írt miséje sokáig Méhul francia zeneszerző neve alatt szerepelt, és mint külföldi termék «hochvenerirt» volt.

A későbbi zenei lexikográfusok is nagyrészt ezeket az adatokat ismétlik csekély változtatással. Fétis a *Biographie Universelle des Musiciens* V. kötetében (1863) minden bizonyíték nélkül mondja, hogy Kleinheinz 1807-től kezdve a Brunswik-családnál zenetanító volt. Tudjuk az előbb közölt Brunswik-levelekből, hogy ez az adat nem állhat meg. Éppen úgy valótlan a halálozási idő: 1831. október.

Mendel—Reissmann zenei lexikonában (1870) találunk egy új és hiteles adatot: Kleinheinz 1799-ben ment Bécsbe. Ez az évszám egybevág zeneköltőnk bajor állami szolgálatból kiválásának idejével és Bécsben megjelent első művének keltével.

Wurzbach lexikona az osztrák császárságról a már ismertetett adatokat variálja,¹ Eitner *Quellen-Lexikona*² az egyes könyvtárak katalógusai alapján megkísérli Kleinheinz műveinek hiteles jegyzékét összeállítani, egyben alaptalanul zeneköltőnket «Vielschreiber»-nek mondja. Ez minden,

¹ *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreichs*. Wien, 1867.

² *Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten*. Leipzig, 1904.

amit a német zenetudomány egészen a legutóbbi évekig Kleinheinzről tudott. Magyarországi működéséről, a Pester Königlich-deutsches Theater-nél eltöltött idejéről még a pesti vagy bécsi német újságokban megjelent szórványos tudósításokat sem ismerték. Az egykorú magyar újságok majd semmit sem foglalkoztak vele. Még Rothkrepf—Mátray Gábor nagyszabású magyar zenei bibliográfiája a *Tudományos Gyűjtemény* 1829. évfolyamában is alig érinti Kleinheinzot és működését. Amit eddig itthon tudtunk róla, Kádár Jolán alapvető művének, (*A pest-budai német színészet története, 1812—1844*, Budapest, 1923) köszönhetjük.

Kleinheinz életének és műveinek első és máig egyetlen történetírója, Sandberger Adolf, aki *Beethoven Aufsätze* (München, 1924) című kötetében hat évvel ezelőtt közzétette *Franz Xaver Kleinheinz* című tanulmányát, mely a zeneszerző életének több, eddig homályban volt időszakát megvilágítja, csak éppen pesti tartózkodását illetően nem tud eredeti adatokat közölni. Együttal műveinek stíluskritikai tárgyalását is adja.¹

Sandberger először a születési évszámot vizsgálja. A Schilling által említett 1772. július 3.-át nem találta meg a mindelheimi anyakönyvekben, Burckhardt tanácsos, odaváló lelkész közölte vele, hogy a XVIII. és XIX. században a szétágazó Kleinheinz-család sok tagja született Negenriedben, a mindelheimi plébánia területén, de egyik sem 1772. július 3.-án. A születési évszámot Sandberger azért sem tartja valószínűnek, mert nem hiszi, hogy Kleinheinz első hegedűszonátáját tizenhét éves korában írta volna, amint Gerbernél olvashatjuk. Szerinte a születési dátumot néhány évvel 1772 előtt kell keresnünk. A halál időpontját Fétis-szel együtt 1831-re teszi.

Sandbergernek mind a két állítása, illetőleg feltevése téves. Megleltém Kleinheinz halotti levelét a terézvárosi plébánián. A *Matricula Defunctorum* VI. kötetében a 225. lapon a következőket olvassuk :

¹ Riemann *Musiklexicon*ának legújabb (1929) kiadása Alfred Einstein tollából Sandberger dolgozatát nem említi sem Kleinheinz, sem Sandberger neve alatt.

1832. január 29. Franciscus Kleinheinz, musicae director, informator im clavicordio, viduus, 60 annorum, e Bavaria ortus, Akácz utca 160, marasmus, communale coemeterio, provisus.

Kleinheinz 1832-ben halt meg, özvegyen, végelgyengülésben, a halotti szentségek felvétele után. A halotti levél hatvan évesnek mondja, így 1772-ben kellett születnie. Tehát Schilling adata az évszámra vonatkozólag helyes. Legfeljebb a július 3. dátum hibás. Ezek után a mindelheimi anyakönyveket újból át kell vizsgálni. A terézvárosi plébánia anyakönyve alapján mindenesetre sikerült végérvényesen megállapítanunk a zeneszerző születési és halálozási évszámát.

Életének sorsáról német földön Sandberger a következőket derítette ki.

Kleinheinz első zenei benyomásait Memmingenben szerezte. Ennek a városkának meglepően fejlett zenei életét ismerjük Oberborbeck kutatásaiból.¹ Itt megismerkedett a délnémet és olasz, valamint a mannheimi mesterek művészetével, Zumsteeg és Haydn műveivel. A Münchner Kreisarchiv udvari számvevőségi kimutatásaiban 1798-ban fordul elő Kleinheinz neve először, mint «wirklicher Rat und geheimer Secretär ausser etatmässig angestellt», de már a következő évben, 1729. májusában, azt olvassuk róla, hogy «wegen vermög neuen Status seiner Dienste gänzlich entlassen.» Bár elhagyta a bajor fővárost, a választófejedelemhez való kapcsolata nem szakadt meg. Bizonyosság erre az op. 13., Vogler *Castor és Pollux* című operája (mely iránt már Schumann érdeklődött) megnyitójának négykezes átdolgozása, Károly Tivadar választófejedelemnek ajánlva. Egyik trióját a bajor választó-fejedelműnek dedikálta, egyik szonátáját Bretzenheim hercegnőnek, aki Károly Tivadar természetes fiának volt a felesége.

Kiemelkedő eseménye Kleinheinz pályájának oroszországi útja. A *Leipziger Allgemeine Musikalische Zeitung* 1804. évfolyamának májusi számából megtudjuk, hogy Kleinheinz Oroszországban járt és Szentpétervárról hazafelé utaztában Berlinben hangversenyzett. A bírálók főként a

¹ Christoph Rheineck, *Memminger Geschichtsblätter*. IX. Jahrgang. No. 3, 1923.

zongorára és fúvókra írt Ötöst említik dicsérettel, de ez elveszett. Ugyancsak a pétervári úttal lehet kapcsolatban az op. XIV. három szonátája, Erzsébet Alexievna orosz cárnőnek ajánlva. Nem lehetetlen azonban, — mint Sandberger mondja — hogy ezekkel a szonátákkal a szerző a bécsi kongresszus alkalmából kívánt hódolni.

Johannes Wolf berlini egyetemi tanár, a berlini Staats-Bibliothekben megtalálta Kleinheinz két levelét, amelyeket Sandberger közölt. Az első levél dátuma évszám nélkül június 15-én Korompán kelt, gróf Brunswik József birtokán, amelynek Beethoven életében is nagy szerepe volt. Castelli Ignác Ferenchez (1781—1862), a neves bécsi költőhöz és szövegíróhoz szolt, aki, mint Thayer kutatásaiból tudjuk, a Mester baráti köréhez tartozott. Kleinheinz sürgeti az író, hogy mielőbb készítse el számára a megígért *Die Geburt Christi* oratórium-szöveget. Mihelyt elkészül a szöveg, azonnal küldi a kétszáz forint tiszteletdíjat. Kleinheinz szeretne rögtön hozzákezdeni a megzenésítéshez, hogy karácsonyra, vagy még adventre készen legyen. Hatásos, szép finálét kér. Július végén Pozsonyba megy, ahol augusztus 15-ig marad, mert addig tart a szerződése, onnan aztán Bécsbe utazik. Az utóiratból megtudjuk, hogy a telet talán Bécsben fogja tölteni.

Mi lett ennek az oratóriumnak sorsa? Úgy látszik, sohasem készült el. Kleinheinz művei német és osztrák könyvtárakban szétszóródtak. Hogy ezekben lappang-e valahol a *Die Geburt Christi*, azt a feltevést el kell utasítanunk, mert a Castelli művének jegyzékében¹ hasztalan keressük. Úgy látszik, Castelli nem kapott előleget és így nem írta meg a szöveget. Kleinheinz két oratóriumot írt: az egyik *Il Ciclope* című kantáta, Metastasio szövegére (kéziratban a Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárában), a másik, mint a *Leipziger Allgemeine Musikalische Zeitung* 1814. évfolyamában olvassuk, 1813-ban íródott, ugyancsak olasz szövegre. Ez passio oratorium. «Während des Pressburger Landtages in Beyseyn des Hofes aufgeführt wurde.»²

¹ *Memoiren meines Lebens*. Wien, 1861. IV. k.

² A *Pressburger Zeitungban* nincs nyoma.

Gerber szerint Kleinheinz 1809 óta Pesten élt. Ismerjük *Der Ungar* című dalát Rösler szövegére, mely 1807. április 18.-án a Stadttheaterben rendezett akadémián került előadásra, s ugyanebből az évből gróf Brunswik József nejének névünnepére írt kantátáját (mind a két kompozícióról később lesz szó). Rösler 1809-ben kiadott budai és pesti naptára, melynek gazdag zenei adatait tudomásunk szerint még senki sem használta fel, megemlíti Kleinheinzot tanítványaival együtt.¹ A Castelli-féle levél a pozsonyi szerződéssel és bécsi tartózkodással szintén ellentmond Gerber állításának. Kleinheinz már régebb idő óta Magyarországon élhetett. A levélben említett szerződésen (Contract) valamilyen pozsonyi kötelezettséget kell értenünk. Eddigi ismereteink szerint Kleinheinz nem működött Pozsonyban, sem a színházban, sem a Dómban, sem a zenetársulatban. De lehet, hogy a diétával kapcsolatban rendezett zenei ünnepségre vállalt szerződéses kötelezettséget. Talán legközelebb járunk a valósághoz, ha a Contractot a Brunswik-családban zenetanítói állására illetőleg szerződésére vonatkoztatjuk.

Kleinheinz életének pontos időrendjét ma még nem tudjuk megállapítani. Nincs pétervári, még brünni tartóz-

¹ *Kalender von Ofen und Pesth für 1809 von Rösler*. Summarische Beschreibung von Ofen und Pesth (43 l.). Ofen: Tonkunst. Fortepiano: Fr. H. K. Rächin v. Schönstein, Comtesse Henriette Brunswik und Th. Döry, St. v. Komáromy (Kleinheinz), Haas, Sterck, Linzbauer. Violine und Violone: Purkhardt (d. Vater), Agent v. Mihalkovits, J. v. Laczkoczy, Gr. Fr. v. Brunswik. Horn: Olive d. John (virtuoz). Bis zur Virtuosität ausgezeichnet spielt (Blasinstrumente) die Kapelle des Erzherz. Palatinus Kais. Hoh. Sängern von bedeutenden Werth: Fr. Gräfin Leop. Nádasdy und Comtesse Schwestern Therese und Ernestin v. Döry.

Pesth (76 l.): Tonkunst. Fortepiano: Specht (compositeur), Kojanitz, Cibulka (zugleich auf der Orgel, wie auch der Servite P. Celestin), Hannes, Freyherr Podmanitzky Erc., Malovetzky. Violine: Nicolaides, Moravetz, Sauer. Flöte: Mahr. Adamovitz. Sänger: der Operist Blum, die Theaterdirectrice Cibulka, Fr. E. Dvornikovits, D. Böhm. Als ein Genie in manchen Erfindungen angeführt zu werden, verdient Chudy, auch als Klavierspieler brav. Chudy József, a budai szintársulat karmestere, az első magyar opera (*Pikkó hertzeg és Jutkaperzsi*) szerzője.

kodásáról sem megbízható adatunk. Úgy látszik, gyakran utazgatott, és Pesten csak akkor telepedett le véglegesen, amikor a német színház szerződtette.¹

Második levele, melyet szintén a berlini Staatsbibliothek őriz, Pestről kelt 1822. március 14.-én és ismeretlen címzettjének figyelmébe ajánlja Birnbachot, a pesti német színház első gordonkását.

Sandberger dolgozatában a következőket mondja: In Pest müsste sich ohne zweifel noch mancherlei über Kleinheinz feststellen lassen. Anfragen der dortigen K. National Bibliothek und dem National Theater zeitigten leider bisher keinen Resultate. Das Kleinheinz bereits 1810 in Pest ansässig war ergibt sich aus einer Notiz der Allgemeinen Musikalische Zeitung (J. XII. Sp. 376). Sandberger kérdezősködésére a Magyar Nemzeti Múzeum aztán megküldte Kádár Jolán említett művét, amelynek Kleinheinzra vonatkozó adatait a müncheni tanár örömmel használta fel.

Az egykorú magyar források igen szűkszavúak Kleinheinzről. Szemükben a német mester a német zenekultúra képviselője, aki őket nem érdekelte. E jogos felfogással szemben, amit az ébredező magyar kultúra faji öntudata tesz érthetővé, ma már tudjuk, hogy Kleinheinz és társai Pesten nemcsak német zenekultúrát, hanem általában zenekultúrát teremtettek és előkészítették a talajt az eljövendő magyar zene számára. Rothkrepf—Mátray Gábor *A muzsikának közönséges története* című művében² mindössze ennyit mond Kleinheinzről: «A pesti Theatrum muzsika-igazgatója több operák és oratóriumok szerzője.» Ugyancsak Rothkrepf—Mátray *Első toldalék a magyarországi muzsika történetéhez*³ című függelékében jelenti a különféle magyar tárgyú, vagy a hazát érdeklő darabok sorozatában Kleinheinz három dalát gróf Mailáth János német költeményeire, Mechettinél, a bécsi kiadónál. A második toldalékban⁴ is találko-

¹ Kleinheinz életének Bécsben is alaposan utána kell még nyomozni.

² *Tudományos Gyűjtemény* (1829. évfolyam, III. kötet).

³ U. o. (1830. évfolyam IV. kötet).

⁴ U. o. (1832. évfolyam VII. kötet).

zunk vele: «Kleinheinz Xavér Ferenc előbb Bécsben tartózkodott, 1809-től fogva Pesten klavirista és compositor. Muzsikáját lásd «Gerber II. kötet. Most is él Pesten, de beteges állapotja művészi pályafutásának végét vetett.»

Mikor e sorok nyomtatásban napvilágot láttak, Kleinheinz már elköltözött az élők sorából, január 29.-én meghalt.

Míg a magyar források ily keveset mondanak, addig az egykorú német lapokból Kádár Jolánnak sikerült összegyűjtenie több adatot. Megállapította, hogy Kleinheinz mind a budai, mind a pesti német színháznak karmestere volt. Kádár Jolán adatait közölve Sandberger érthetetlen tévedésbe esik, mikor a következőket írja: «Kleinheinz war am Deutsches Theater in Pest und Ofen welches unter der Leitung des selben Direction wie das National Theater stand, Kappelmeister.» Hol volt akkor még a Nemzeti Színház? Lelkes ábrándok ködében.

Mikor került Kleinheinz a német színházhoz? Papp Viktor említett könyvében azt mondja, hogy gróf Brunswik Ferenc meghívatta a német színház karmesterévé. Papp Viktor nem mondja meg, honnan vette állítását, mely nyilván olyan regényes kitalálás, ami nála igen gyakori. A *Pester und Ofner Theatertaschenbuch* auf das Jahr 1816, tehát hivatalos kiadvány, tanúsága szerint Kleinheinz már az előző 1814—15. évadban karmestere volt a német színháznak. Ekkor pedig gróf Ráday Pál volt a német színház hérlő-igazgatója.

Gróf Brunswik Ferenc és Bodor Mihály csak 1817-ben vették át az igazgatást. Kleinheinz már legalább három esztendeje működött a színháznál. Mi azt hisszük, hogy talán éppen Beethoven ajánlatára szerződötték, akiről tudjuk, hogy a német színházzal már alapítása idején érintkezésben volt. A német színházi zsebkönyvek 1824-ig említik Kleinheinzot. viszont Rothkrepf—Mátray 1829-ben is a pesti theatrum muzsika-igazgatójának mondja.

A pesti, valamint a külföldi német lapok ítélete szerint Kleinheinz kiváló karmester és népszerű zeneszerző volt. A *Pannonia* írja: Das Orchester von Herrn Kleinheinz dirigiert kann nicht genug gelobt werden (1819. év 289. l.).

Az egykorú kritikák alapján következő operáiról van tudomásunk, melyeknek azonban ma már semmilyen anyagát nem tudtam meglelni. *Harold* című hősi operáját Steglmayer Mátyás szövegére 1814. március 22.-én mutatták be a budai színházban, Seidler Wranitzky Karolina, későbbi porosz kamaraénekesnő, a pest-budai színházak primadonnájának fellépésével.

Az opera még ugyanebben az évben ötször került színre (április 13, 24, június 1, augusztus 4 és Pesten július 15.-én), ami akkor igen tekintélyes előadás-szám volt. Bäuerle bécsi *Allgemeine Theater Zeitungja* igen dicsérően szól az újdonság muzsikájáról, melyben «Ordnung, Fantaisie, Geschmack und Charakteristik sind unverkennbar.» A darab kiváló deklamációja mutatja, hogy a szerző alaposan ismeri Gluck stílusát. «Herr Kleinheinz, welcher durch dieses schöne Werk auch als Operkomponist seinen Beruf beurkundete, der sie schon früher besonders mit seiner im Beisein des allerhöchsten Hofes während der letzten Pressburger Landtages stadtgehabten Aufführung seiner grossen Oratoriums: *La Passione di Gesu Christo* verdienten Ruhm erwarb, dürfte wohl an die Spitze einer grossen Opernorchester placiert seinem Berufe folgend, mit dem Bestreben, solchen Gelingen dem Opernpublikum die frohe Aussicht auf neue Schöpfungen mit seiner Phantaisie eröffnen.» A pesti bemutatóról írva ugyanez a lap megint dicséri a darabot, melynek a budai színpad méretei nem voltak elég nagyok s így hatása csak a pesti színpadon bontakozhatott ki egész teljességében. «Seit Langerzeit wurde keine Oper durchaus so gut aufgenommen als diese und selbst der Neid muss gestehen es ist eine vortreffliche Musik.»

1822. október 14.-én adták először Rusch szomorújátékát: *Die Schauernacht* címmel, mely a *Bűvös vadász* párdarabja, Kleinheinz zenéjével. Ugyancsak előadásra került *Der Käficht* című operája is Kotzebue szövegére. Divatos szerző volt ekkoriban Kotzebue nálunk is. Az *István király* és Ruzitska József operájának, a *Béla futásának* szövege is az ő darabjaiból való. A *Käficht* szövegét Fusz János is megzenésítette.

A német színháznak Kádár Jolántól összeállított műsor-statisztikájából látjuk, hogy Kleinheinz a karmester szokásához és kötelességéhez híven drámákhoz ír kísérezőzenét, ú. n. Inzidenz Musik-ot, ami akkoriban igen kedvelt volt. Így a *Das Fest der Weihe* és a *Galeriensclaven* című szomorújátékot is az ő muzsikájával adták. A *Pannonia* című ujságból (1819. május 29 és június 5) azt is megtudjuk, hogy a *Harold* opera megnyitója az opera más részleteivel együtt az akkoriban annyira népszerű zenei akadémiákon előadásra került a szerző javára. Ugyanezen alkalommal egy Concert Polonaise-t is előadtak tőle.

Mindössze ennyi nyoma van a hazai és külföldi német sajtóban Kleinheinz pesti működésének.

Schilling idézett zenei lexikona mondja, hogy Kleinheinz Pesten megnősült. A lipótvárosi plébánián megleltem feleségének halotti levelét, az 1817—1829. évekre terjedő *Liber Defunctorum* 215. lapján 156. szám alatt :

Anno 1827 decembris 19.

Albertina Francisci Kleinheinz Musices magistri ac instituti puellarum proprietarii uxor, catholica 32 anni, febris nervosa. Dorotheastrasse no. 12, dies sepultus 21 hora 4.

Magyar nő volt-e, vagy német, eddig még nem tudjuk, mert leánynevét a halotti levél sajnos nem jegyezte fel, házasságlevelét pedig nem találtam meg, csak az bizonyos, hogy Pesten ment férjhez. De igen nagy korkülönbség volt a házastársak között. Huszonhárom év. A halotti levél azt is elmondja, hogy Kleinheinz és felesége leánynevelőintézet tulajdonosai voltak. Erről az iskoláról Déryné is részletesen szól Naplójában.¹

Kleinheinz Déryné a mai primadonnák számára kissé szokatlan próbaidőben rendelte a lakására, reggel hét órára, hogy meghallgassa hangját.

«Amint Kleinheinz szállására értem, — mondja Déryné — az első emeletbe a Nagyhid-utcában, bekopogok. Kedves csengésű nő hang mondja: Herein. Benyitok egy roppant nagy terembe, hol száz gyönyörű, kis, csinos öltözetű leányka zsbongott, egy-egy igen

¹ *Déryné Naplója*. Kiadta Bayer József, Budapest, 1900. II. köt.

derék csinosan öltözködött nő körül. Száz leánykának is láttam első pillanatba, de csak ötvenen voltak. Egy roppant nagy asztal a szoba közepén és azon nő éppen abban foglalkozott, hogy a kicsinyek között kioszsa a reggelit, mely állott hét szem aszaltszilvából és egy-egy zsemlyéből, mindenik számára. A nője, mert ez volt az az asszonyság, ki elfogadott, s ki igen barátságos arccal fogadott. Mondám: Bocsánat, én ily korán vagyok iderendelve a karmester úr által. Oh — mondá — ez nálunk nincs korán. Nekünk igen jókor kell felkelni, hogy ezen apró Plagegeist-okkal készen legyen az ember, hogy hét órákor mindenik egyszerre kikaphassa a reggelijét. Aki akkorra nincs itt, tisztán és készen, nem kap reggelit. Mind uraságok gyermekei voltak, faluról; éneket, zongorát és franciául tanultak. Egyébiránt férjem már tegnap este értesített felőle és itt várja. Tessék bemenni Madame.»

A német karmester nemes viselkedése, ahogyan a magyar művésznőt diadalra segítette az ellenséges indulatú színházban, megérdemli, hogy foglalkozzunk vele, mert élénk világot vet jellemére. Déryné érdekes debut-jének előzményei a német színházban a következők:

Egy alkalommal a Dérynével jó ismerős Mérey consiliarius családnál vendégség volt, melyen résztvett egy német zongoraművész is. Énekről és muzsikáról vitáztak. A német zongorás kérdi, ki olvasta a Wiener Blattot, amely hallatlan ostobaságot ír. Azt írja, hogy a magyaroknak van egy magyar Catalanijuk, egy nagyon tehetséges fiatal énekesnő, nagyterjedelmű, tiszta csengésű hanggal. Legelsőrangú énekesnő, aki még sokra fogja vinni. Bizonyos Déryné. — Déryné! — kiáltott fel örvendezve Mérey Tóni, a házikisasszony, — a mi kis Dérynénk! Bosszankodva mondja erre a német: Merő Dummheit ilyet csak gondolni is, hogy ahhoz a nagyhírű nagy művészhez hasonlítsanak egy kis fiatal nyávogást. — Ez nem nyávogás — felelte a házikisasszony, — Déryné százszor énekelt velem zongora mellett, az alsó C-től a felső F-ig egész könnyűséggel kiénekli és ezt bizony még a németeknél sem igen sűrűn találhatni. A magyaroknál Déryné az egyetlen és legelső énekesnő, ki ennyire vitte. — Pach, pach, — mondá a német — azért bármennyire vitte is, de itt Pesten a városi nagy színpadra mégse merészelne fellépni. — Minden órán — felelte a házikisasszony. — Remarcable, — válaszolt a német — azt majd mégis akkor hinném el, ha szememmel látnám, ha füleimmel hallanám. — Jól van, — mondá a házikisasszony — holnap beszélék Kleinheinz-cal, a német karmesterrel és ha biztosít engem, hogy kicsinálja az intendánsnál, hogy felléptetik, én neki írok és ő itt lesz és fellép. — Viel courage, — mondá gúnyosan a német — aber ich zweifle. — Mérey Tóni pedig, mielőtt még beszélt volna Kleinheinz-cal, rögtön leült és levelet írt Dérynének, aki akkor a székesfehérvári

társulatnál énekelt, hogy jöjjön azonnal Pestre, garderoibe-jával és mentse meg a «magyarok becsületét». Déryné engedélyt is kért igazgatójától és bepakolva ruháit, elindult Pestre. Fogadójából, a Vörös ökörből, egyenesen az excellenciás familiához sietett, ahol megtudta, hogy mi vár rá. Megegyeztek, hogy Méreyék másnap Kleinheinzot ebédre hívják és akkor megbeszélik a teendőket.

«Másnap eljött ebédre Kleinheinz. Szíves, jóarcú öreg úr, mindjárt bizalmat éreztem iránta. Eléje terjesztettük az ügyet, ő azonban korrektül kijelentette, hogy addig bizonyosat nem mondhat semmiről, míg Déryné hangját ki nem próbálja. Ezért másnap reggel hét órára szállására rendelte.»

Elmondottuk már, milyennek találta Déryné Kleinheinz lakását. Belépve a belső szobákba, Kleinheinz már ott ült a zongora mellett. Megállapodtak, hogy Déryné a *Schweici családban*¹ Weigl Józsefnek, az Esterházyak egykori gondolkásának² akkor népszerű operájában — Emeline szerepében fog fellépni. Most pedig próbaképen elénekelte Emeline belépő-áriáját. Kleinheinz meglepődve hallgatja: Remarcable, so stark und rein. A próba további folyamán a karmester bátorítja: «csak ki vele azzal a szép hanggal, ne fossza meg a publikumot tőle. Aztán mind a ketten — írja Déryné, mert egy idegen úr is jelen volt — igen dicséretet mondanak hangom felől, kivált az én karmesterem nagy bizalmat és bátorságot öntött belém.» Déryné aggodalmaskodott, hogy a német textust idegenszerűen fogja kiejteni, amiért majd kikacagják. Kleinheinz megígérte, hogy Reinbold, az első szerelmes, aki jó barátja, szívességből ad pár órát, hogy megtanulja a szavak helyes kimondását. «Ha úgy énekel a színházban, mint itt előttem, — folytatja Kleinheinz — biztosítom a sikerről. Csak kérje a regisseurtól, hogy én kormányozzam akkor az orchestrumot, mikor fel fog lépni, mert ez német muzsika és én az olasz operát szoktam dirigálni, és Cibulka a német operák karmestere, könnyen belevezeti a bajba, no, tudja, minthogy az ő neje itt még most is első énekesnő . . . De ez közöttünk maradjon. (Cibulkáné, született

¹ *Schweizer Familie* (1809).

² V. ö. Eisner Eisenhof: *Giuseppe Weigl*. Una biografia. Rivista Musicale 1904. A magyar vonatkozásokban hiányos és felületes.

Menner, a német színház első énekesnöje volt)».¹ Az első színpadi próba után Kleinheinz erősen megszorítja Déryné kezét: «Biztosítom a nagy siker felől. Megvallom, a szobában való próbák után ezt nem reméltem, amit ma egész gyönyörrel tapasztaltam: Eine herrliche Theaterstimme, eine volle Metallstimme.»

Előadás előtt való napon Dérynének levelet hoz egy kis fiú. A névtelen levélíró figyelmezteti, ne merészeljen fellépni a Stadttheaterben, mert kifütyülik és megdobálják. Ne hozzon szégyent a magyarokra. Déryné felizgulva rohant Kleinheinzhoz, aki nem tudta elolvasni a levelet, mert magyarul írták. Déryné elmondja neki a levél tartalmát, mire a karmester így szól: «Semmit se csináljon belőle, csak a bátorságát el ne veszítse. Ezt magyar írta s azok az asszony képességét még nem ismerik. Kár, és ha a magyarok fütyülni találnának is, higgye meg, a német publikum elégtételt fog adni, mert engedjen meg, a német publikum értelmesebb és tudja méltányolni az érdemet. Csak el ne veszítse az éberségét és folytassa a játékot.»

Kleinheinznek igaza volt, a német közönség, mely mögött több évszázados zenekultúra állott, jobban ráért a muzsikával való törődésre, mint a magyar, melynek folyton létharcot kellett vívnia. Ami azonban a levél íróját illeti, bár a színi világban akaratlanul is mindenki intrikus lesz, nem hihetjük, hogy magyar művész ilyen aljasságra vetemedett volna, mikor a németekkel szemben minden magyar színésznek

¹ Rothkrepf—Mátray Gábor: *Második todalék a muzsika közönséges történetéhez* (Tud. Gyűjtemény 1832. VII. k.): 1798-ban a Busch alatt játszó színtársulat karmestere, Cibulka Alajos felesége, szül. Menner Anna (Sléziából) szopránista néha magyarul is énekelt Magyar Akadémiákban. V. ö. Helmecci Mihály, a tisztes Mesterségek s a Bölcselkedet Doctora *Sonetto*-ját Nemzetes Czibulka Anna Asszony-sághoz, A Pesti Német Színjászó Társaság Első és Nagyjelességű Énekesnéjéhez; Midőn a Nagytekintetű Magyar Közönséget Nemzeti nyelvünkön Éneklésével örvendeztetné. A Duna melletti régi Játékszínben. Marcz. 25-én MDCCCXII. Cibulkáné testvérei Menner pesti hegedűtanár és Bernhard Menner, a tatai Esterházy zenekar igazgatója, aki komponált is, főképegyházi darabokat. (Lásd Wurzbach id. lexikonát.)

közös frontra kellett felsorakoznia. A magyar levelet valamelyik rivális német énekesnő írhatta, aki sikereit és szerep-körét féltette a feltűnedező magyar csillagtól.

Az előadáson Déryné döntő diadalt aratott. Alig várta, hogy véget érjenek a kihívások, siet az álfalak közé, ahol öreg mestere már türelmetlen, hogy üdvözölhesse és megdicsérhesse. «Egész örömmel adta tudtomra, hogy mily nagy örömet szereztem neki, hogy ő milyen büszke énreám. Én neki szívemből, igazán köszöntem, hogy ezen jó sikert egyedül neki köszönhetem s mert csakugyan sokat is tanultam tőle, ama néhány lecke által, amit szíves volt nekem adni. Mondá aztán, mennék el hozzá másnap kilenc órára, mert sok mondanivalója lesz. Megsimogatta fejemet.»

Másnap reggel Déryné első útja Kleinheinzhoz vezetett, aki nejevel együtt igen dicsérte. «Mondták, hogy kár, hogy a magyaroknál maradok és nem megyek a németekhez. Ott sokkal nagyobb mezőm volna magamat a legnagyobb tökéletességre kiképezni.» Kleinheinz kijelentette, hogy hajlandó három hónapig mindennap egy-egy órát adni és tanítani minden fizetés nélkül. Elmondta azt is, hogy előadás után egyik közeli vendéglőben a művész-asztalnál kívánták, hogy Déryné még néhány szerepben lépjen fel. Így is történt. Déryné engedélyt kért direktorától, hogy még Pesten maradjon. Kleinheinz pedig hamar betanította neki Rossini divatos operájában, *Tancred*ban Amenaïd szerepét. A nagy és nehéz szereppel Déryné oly hamar elkészült, hogy Kleinheinz így szólt: «Wenn ich nur eine bescheidene Déryné hätte, brauchte ich unsere drei maliziös erste Sängerinnen gar nicht.» A német társulatban ugyanis Déryné ellen nagy sikere miatt valóságos összeesküvés keletkezett. A három első énekesnő kijelentette, hogy felmondanak, ha az Ungarint szerződtetik. Babnigg tenorista, a rendező, megtagadta Dérynétől a quartett próbát a *Tancred*ban, azt adva okul, hogy a többiek fáradtak. «Babnigg egyik énekesnő szép-tevője, a többit kombinálja össze és fejtve lesz a magaviselet», mondá Kleinheinz. A színházban különben Dérynét csak Kleinheinz kliensének hívták.

A *Tancred* előadása öregbítette Déryné diadalát. Másnap

Kleinheinz közölte vele, hogy gróf Teleki Józsefné született Szigethy Szerencsy Franciska páholybérlo még az előadás estéjén felhívta páholyába és megbízta, hogy közölje vele, menjen föl hozzá másnap délelőtt tizenegy órakor. Kleinheinz titokban megsúgja Dérynének, hogy szerződteni akarják a német színházhoz. A tervből azonban semmi sem lett, mert még a *Tancred* előadásának estéjén megérkeztek a székesfehérvári színingazgató stafétái, hogy magukkal vigyék Dérynét, akire már nagy szükségük volt. Csak nagy könyörgésre adtak egynapi haladékot a hazakészülésre. Kleinheinz és felesége meleg szívvel búcsúztak el Dérynétől, aki megindultan mondott köszönetet a derék karmesternek. Kleinheinz még útravalóról is gondoskodott. Az intendánstól tekintélyes összeget kért és kapott Déryné számára. Nem találkoztak többé, legalább is Déryné naplója nem említi sehol. Milyen nagy része volt a magyar énekesnő diadalában Kleinheinznek, mutatja, hogy Déryné késői öregségében papírra vetett naplójában is hálásan őrzi emlékezetét.

Ez a napló többízben Kleinheinzot öregesnek, öreg maestrónak mondja. Pedig ekkor Kleinheinz még csak ötvenedik évében volt. Nyilván azonban korán jelentkeztek a marasmus tünetei, melyek idő előtt megöregítették. A sok munka is megörölte szervezetét. Éjjél körül került haza a színháztól s a leány-internátus miatt már hajnalban talpon volt. Délelőtt próbált, délután tanított, kevés szabad idejében pedig komponált. Fiatal felesége korai halála is nagyon megtörhette. Ekkor felozlatta a leánynevelő-intézetet, elhagyta Dorottya-utcai lakását és az Akácfa-utcába költözött. A *Tudományos Gyűjtemény* híradása 1832 elején, mely szerint «Kleinheinz most is él Pesten, de beteges állapotja véget vetett művészi pályájának», — már arra mutat, hogy a végelgyengülésben szenvedő zeneköltő felhagyott minden tevékenységgel, míg végre 1832. január 26-án a halál megváltotta szenvedéseitől.

HARASZI EMIL.

A FILOZÓFUS.

1. Ha kimondom ezt a szót: filozófia, legott a görög ég és a görög élet jelenik meg előttem, ahol ez a különös tudomány megszületett. Hellasnak az volt a történeti szerepe, hogy a keleti despoták uralma helyett megízleltesse az emberrel a szabadságot, az egyéni életnek és az egyéni ismeretnek a szépségét, amit az tesz különösen értékesé, hogy az enyém egészen, hogy azt úgy, ahogyan én élem és én gondolom, senki más nem éli és nem gondolja. De természetesen az ily módon az egyéniség értékére ráeszmélt ember a legszebb és legjobb életet s a legigazabb gondolatot akarta élni és gondolni. Nagyszerű feladat ez! Ember nem is juthatott teljesen a birtokába, de a görög emberben élt a vágy, hogy megközelítse ezt az isteni eszményt. Ha a legszebb és legjobb élet ember-volta miatt zárva maradt előtte, úgy érezte, hogy tudása révén legalább megismerheti annak a mibenlétét. Mert az igazság embernek és istennek egyformán ugyanaz, noha az isten többet tud belőle, mint az ember. Istennek a teljes tudás, a teljes bölcsesség van birtokában, míg az ember kénytelen ennek egy kicsinyke részével beérni, ámde ezt folytonosan tágíthatja, gyarapíthatja, mert szülőanyja a bölcsesség szeretete. A filozófia görög szó s ezt a bölcsesség szeretetét, a teljes tudás, az egész igazság állhatatos vágyát és kutatását jelenti. Nem kész, befejezett valami ez, hanem egy folyton bővülő eleven élet. A görög ember szemében a filozófia nem merev tételekbe szedett tudomány, nem könyv, hanem egy fajta élet, cselekvés, az isteni tudás boldogságának ízelítője e földi életben. Egy attitűd, egy állásfoglalás ez az egész világgal szemben. Valami forma, amelyben egész lényem: érzésem, gondolkodásom, cselek-

vésem eleve kifejeződik. Minden filozófia sajátosan egyéni módja az életnek, a gondolkodásnak és a cselekvésnek. Nem konfekciós ruha, amit mindenki magára vehet, hanem olyasvalami, aminek eredeti színe, illata van. A filozófia eredetileg mindig valami tartalmas, egyéni élet: a világnak sajátos látása és formálása. Nem tan, de alkalmas arra, hogy tan legyen belőle. Ha egy ilyen sajátos életnek kifejtem a tartalmát, akkor megkapom a dogmatikáját. A vallás is élet, de nincsen vallás dogmák nélkül. Ép úgy a filozófia minden fajtájának megvannak a maga dogmái s ezek a dogmák az elvek. Minden filozófia elveken épül. Ezek alkotják azt a csontvázat, amely az eleven filozófus-életet fenntartja, járniki képessé teszi és a cselekvésre megedzi.

De a fentiekből is könnyű meglátni, hogy filozófia nem egy van, hanem sok, mert hiszen egy-egy egyéni lét tartalmi sűrűsödnek ilyen tanokká össze. Tény tehát, hogy sok filozófia van, mint ahogyan több attitüde lehetséges a világgal szemben. Szinte ahány ember, annyiféleképen élhet magának megfelelő tartalmas életet. Érthető tehát, hogy a filozófiában se hossza, se vége nincs a vitának. Ennek azonban az a magyarázata, hogy mindegyik vitázó mást és mást ért a filozófián, azaz annak az attitüde-nek az elvein, ahogyan ő a világgal szemben áll. Nem állnak egy helyben, nem látják a dolgokat egy szemszögből s azért nem is érthetik igazán egymást.

De ha igaz is, hogy a filozófiák sokaságával állunk szemben, ez még nem jelenti azt, hogy mindegyiküknek igaza van. Csak mindegyikük abban a hitben van, hogy neki van igaza. Mivel a filozófia az egész igazság birtokára vágyik, csak annak lehet benne igaza, aki legtöbbet lát ebből az igazságból. Ennek megállapítása a filozófiai kritika feladata. Világos, hogy a tudásra való törekvésnek van valami tárgya, amit meg akar ragadni. S ez a tárgy a teljes igazság. Annak a filozófusnak van ennél fogva igaza, aki — bár csak részben is, de — az igazságnak van birtokában s nem annak, aki csupán hiszi, hogy amit ő kezében tart, az az igazság.

2. Milyen ember az, aki filozófus? Miféle lelki alkattal

kell annak bírnia, aki életét egy ilyen filozófiai aktusban, életformában tudja csupán élni?

Ennek a megértése kedvéért idézzük emlékezetünkbe az antik bölcseset, mert ő ennek az életformának az első megtestesítője és az utána következő filozófusok mind az ő többé-kevésbé hasonló változatai.

Első tekintetre valami nagy felszabadulás, lelki függetlenség tűnik rajta szemünkbe. Sokan közülük ezt úgy fejezték ki, hogy a bölcsek «elégséges önmagának»: nem szorul senkire és semmire. Nem azért, mintha nagyobb volna a hatalma, mint bárkinek, vagy hogy a földi javakból talán több jutott volna neki, mint másnak. Erről szó sincs. Hatalomra és vagyonra azért nem szorul, mert vágyai más természetűek. Közömbösen nézi ezeket a javakat, mert cseppet sem visznek közelebb az igazság megismeréséhez, amit ő egyedüli értéknek tart. A bölcsek tehát valóban független a világtól, mert az igazságnak van birtokában, ami a világnak is ura. Ennek a tudatában felszabadultnak érzi magát minden olyan hittől, szokástól és hagyományos értékeléstől, amelynek az igazságáról a saját esze nem győzi meg. A nagy filozófus rendszeren olyankor jelenik meg, amikor valamely társadalomban a régi hit meginog és a tiszteletreméltó hagyományok elvesztik erejüket. Ilyenkor az ember mintegy magára van hagyatva: meg kell próbálnia, hogy a saját lábán álljon meg és önmaga verekedje ki magának az igazságát. A társadalmi cohaesiónak ezzel a meglazulásával magyarázhatjuk azt a felszabadulási vágyat és függetlenséget, ami a filozófuslélek alapvető jellemvonása. Gondolkodását bizonyos szkepszis jellemzi, amely azonban nem az a kétely, amelyik mindenbe belenyugszik, mondván: úgysem bizonyos semmi! A filozófiai szkepszis az a kételkedés, amelyből a legteljesebb bizonyosságnak kell fakadnia: bizonytalanává vált igazságok helyett új és bizonyos igazságok keresése. Ezért a filozófus lelki szabadsága a logikai számonkérés formájában jelentkezik. Nincs olyan állítás, amit maga elé nem idézne azért, hogy annak a fundamentumait, az igazság-igényét megvizsgálja. Ezért minden filozófia első sorban — kritika. Kritikája mindannak, amit mások hisznek, állítanak, de bírálata ön-

magunknak is. S a filozófus csak azt az állítást teszi magáévá, amelynek az igazságáról a saját eszének ítélőszéke meggyőzte őt. Érthető tehát, ha minden filozófia első szava a Nem! Tagadnia kell tudni annak, aki nagyon bizonyosan akar állítani. Tagadnia minden tévedést, hogy ezeknek a romjain annál diadalmasabban emelkedjék föl a maga igazsága. Nem csoda ennél fogva, ha azt látjuk, hogy a filozófusok egymást is állandóan bírálgtatják: jele ez annak a lelki szabadságnak, amely nélkül az igazság eredményes kutatása el sem képzelhető. Akinek csak bizonyos dolgokat szabad látnia, míg mások előtt szemet kell hunynia, az ne induljon el a filozófia királyi útján.

A filozófus azonban meddőségre volna kárhoztatva, ha nem mehetne túl a kritikán. A szabadságnak és függetlenségnek ez a romboló formája nem az, ami az ő lelkét kielégíti. Neki pozitívumokra, még pedig abszolút, minden körülmények között megálló, feltétlen pozitívumokra van szüksége. De míg a köznapi lélek ezeket hajlandó a tények világában keresni, mert — mint mondja — «ezek azok, amik elől nem lehet kitérni», addig a filozófus az eszmék, az igazságok felé fordítja értük tekintetét, hiszen nem a tények a maradandók, hanem az igazságok s a tények is csak azáltal lehetségesek, hogy a törvényekhez, az igazságokhoz alkalmazkodnak. A felhajtott kő csak akkor hullhat vissza a földre, ha igaz, hogy minden felhajtott testnek vissza kell esnie. A filozófus-elmét tehát nem a tényekelégtetik ki, hanem a tények előfeltételei: az igazságok, s ezek tudására vágyakozik. Amit ő keres, az a tiszta, érdekmentes tudás: a teória, mint a görögök mondták. Élete ennek a szemléletében éri el a tetőpontját. Számára az igazság látása a boldogság, mert meg van róla győződve, hogy benne minden valóság ösformáját szemlélheti.

3. A tiszta teóriában az igazságok harmónikus rendje tárul föl a filozófus előtt: az a logikai schema, amelyre rá van szöve a világ valóságának tarka szövete. Lehet a valóságnak sok-sok ezer színe, de hogy ezek mind egyetlen nagy egységbe olvadnak össze s hogy a chaosz helyett a rend bennük az uralkodó, azt e schema fennállásának köszönhetik. Ez igazságrend szá-

lainak a fölfejtése a filozófus-élet pozitívuma. Átala nyer értelmet a világ nyugtalanító változása s benne futnak össze egységbe a történések amaz irányvonalai, amelyeket a közszem sohasem tud észrevenni s ezért értelmetlennek és zavarosnak mondja a világfolyamatot.

De a filozófus, aki nemcsak tudós, hanem bölcs is akar lenni s nemcsak látni, hanem élni is szeretne, tovább megy egy lépéssel és a megismert tiszta teóriát a maga és embertársai életének fundamentumává akarja tenni. A tudás lesz számára az élet szegeletköve, amelyre értékes életek épülhetnek. Így lesz a tanból eleven élet, amely csak annál az embernél lehetséges, aki tisztában van azzal, hogy a gondolat nagyobb realitás, mint az érzékek csalóka világa és ezért az ideális javakat tűzi az élet élére: úgy él, ahogyan gondolkodik s azért él, hogy gondolkodjék.

4. Próbáljuk most meg szinte egy szóban összefoglalni, mi ez a filozófus-élet? Egységre törekvés. A legmagasabbrendű szintézis, mert a filozófus a világ egységes értelmének a megismerését keresi. Ő az az ember, aki minden részt az egészben lát: a részt az egész tagjaként látja. Ezért van elméjének az a különössége, hogy mindenben ugyanazt látja, t. i. minden részben az egynek és egésznek az értelmét figyeli. A filozófia tehát organikus látás, amely a Világra, mint Egészre figyel s ezt a látását mondja el az igaz tételek rendjén.

De a látáson túl a filozófia még a legmagasabb rendű eszmélet: a tudásnak olyan rendszere, amelyben nincs egyetlen homályos rész sem, mert ami helyet foglal benne, az a legteljesebb kritikai vizsgálódás alapján került bele. A filozófus ennél fogva a legöntudatosabb ember. Nem a világtól elforduló és megrettenő lélek, hanem az, aki nagyobb, mint a világ, mint ahogy a gondolat nagyobb, mint a világ, mert az egész világot átfogja és egységbe szorítja. A filozófia tehát végeredményében az igazság szolgálata, de a világ legyőzése. S a filozófus a gondolat hőse, aki diadalt ül a világ felett. Van benne sok gőg, sok önbizalom s talán elbizakodottság: az ész végtelen erejének a hite nélkül mindenestre igen bajos volna filozofálni. Ha tehát a filozofálás gyökereihez hozzá akarunk férközni, azokat az emberi léleknek nem a

kétségbeeső, hanem az önbizalomtól duzzadó hajlamaiban kell keresnünk. Minden filozófia mélyén hatalmas akarat rejlik : a világgal szemben a *sic volo et sic jubeo* a filozófus álláspontja. A filozófiai jakobinizmus nem ritkaság a gondolkodó elmék között, akik megkövetelik, hogy a valóság az ő igazságaikhoz alkalmazkodjék.

5. Az emberi lélek mélyén két, egymással ellentétes ösztön tevékenykedik : az önállítás és az önátadás ösztöne. Amaz arra készíti az embert, hogy igyekezzék mennél inkább önmaga lenni, emez pedig, hogy feledkezzék meg önmagáról, adja át magát valami nála nagyobb erőnek s egész lényével olvadjon bele ebbe a célba. Így jön létre életünkben egyik oldalon az énünk akarása, a hatalom, az erő igenlése s a másikon az odaadás és az én megtagadása. A történet e két ösztön nyilvánulásainak csodálatos ritmikáját tárja elénk : az individuáлизmus kora diadalmas magasságokba emeli az ént, hogy utána a kollektívizmus kora a trónról letaszítsa és eltápossa. Ingadozunk a között, hogy énünk türelmetlen vágyaira hallgassunk-e vagy a társadalom parancsainak engedelmeskedjünk.

Ez a két ösztön két embertípusban ölt testet : a művészen és a prófétában. A művész egész lénye az önállítás. A világ az énje körül forog s szinte semmi más, mint alkalom arra, hogy az én formálja azt és alkotásait benne létrehozza. A világ az én képzetem s nélkülem nem volna értelme. Ami van, az mind egy-egy én alkotása s egész létével ettől az éntől függ. A művész maga-magának szab törvényt s arra törekszik, hogy az általa alkotott vagy formált valóság az ő egyéniségének mennél teljesebb kifejezése legyen. A hatalomnak, az önállításnak nincsen ennél magasabb foka, mert a művész azt akarja, hogy az egész mindenség az ő orcájának tükörképe legyen.

Milyen más ezzel szemben a próféta! Az egész lénye egyetlen szakadatlan szolgálat. Ha szóra nyílik az ajka, annak a szavait visszhangozza, aki őt elküldötte. Ha tette lendül a keze, annak a műveit végzi, aki ezt feladatul róttára. Ő maga senki és semmi; erőtlén lény, porbaroskadt fereg és gyöngye eszköz egy magasabb hatalom szolgálatában.

Magát és egész énjét odaáldozza ennek a hatalomnak s azt szeretné, hogy egészen eltűnhetne és annál nagyobb fényben ragyoghatna. Az, akit ő szolgál. Amit tesz, azt nem ő teszi, hanem az a Más, akit ő hirdet.

Íme két ellentétes életeszmény és mégis mind a kettő a mienk. Lehetséges-e ezt a kettőt egyetlen szintézisben összebékíteni? Az emberi lélek alapjában véve szintétikus, kibékítő hajlandóságú s a tüzet és a vizet is szeretné összebékíteni. A művész és a próféta is összebékülten szemlélhető a filozófusban, akinek a lénye egyfelől szolgálat, másfelől pedig uralkodás. A filozófus próféta, mert a változatlan örök igazságnak hűséges szolgája, de egyúttal művész is, mert a valósággal szemben ennek az igazságnak kérlelhetetlen megvalósítója szeretne lenni. Ő az az ember, akinek eszményei vannak s ezek szerint az eszmények szerint akarja átalakítani a világot. A teóriában prófétája és a cselekvő életben művésze az igazságnak.

S ahogy a filozófus ilyen szintétikus lény, ép úgy a filozófia is valóban örök szintézis, folyton megújuló összebékítése az értékeknek az ésszel, az anyagnak a szellemmel, a tudásnak a cselekvéssel, az alannak (szubjektum) a tárggyal (objektum), az egyénnek a társadalommal, a szabadságnak a törvénnyel stb., stb. A filozófiában azért oldódhatnak fel mindezek az ellentétek, mert a filozófusban is feloldódnak az önállóság és az önátadás széthúzó ösztönei. Ezért van, hogy minden filozófia egységkeresés és minden filozófus az egység fanatikusa.

Természetes, hogy a valóságban sokszor vagy az egyik vagy a másik oldal válik uralkodóvá az egyes filozófus-egyénségekben. Platonban pl. több volt a próféta, Nietzscheben a művész. Ezért amaz az ideák szolgálatában kereste a maga létének az értelmét, emez pedig a saját énje legbenső valójának mennél tökéletesebb kifejezéséért küzdött. Amaz filozófiájában az őt lenyűgözve tartó ideavilág hirnöke volt, emez pedig a filozófiát az önmaga legtitkosabb vágyainak formákba öntésévé tette.

6. Hogy a filozófus-lélek szintézisre vágyik, annak is az a magyarázata, hogy ellentétek dúlnak benne. Egyik alap-

tendencia gátolja a másikat. Ennek a jelei a kétségek is, amelyek nélkül filozófus elképzelhetetlen. A bölcselő menekülni igyekszik tőlük, fölibük akar kerekedni, de ezt senki mástól nem várhatja, csak önmagától. Kétségei ugyanis a saját eszének a kétségei és így megoldásuk is csupán onnan várható. Ezért van minden filozófiának valami olyan személyes jellege, hogy e miatt sokan nem is akarnak benne egyebet látni, mint költői álmod, művészi alkotást. Vannak, akik «fogalmi költészet»-ről szeretnek beszélni, ha a filozófiára kerül a sor s ezt éppen a filozófémáknak ezzel a szubjektivitásával indokolják.

Ugyancsak ezekkel az ellentétekkel és kétségekkel magyarázhatjuk a filozófus-lélek bizonyos gátlásait. Hiszen a tudat maga is bizonyos gátlásból, a cselekvés elakadásából születik meg, nem csoda tehát, hogy a filozófusnál: a legtudatosabb embernél ez fokozottan szemlélhető. De az ő gátlásai, éppen azért, mert értelmi természetűek, csak az értelmi síkban oldhatók fel. Mikor az eleai Zéno azt bizonyíttatta, hogy nincs mozgás, a cinikus Diogenes felállt és föl-alá járkált a filozófus előtt. Szegény azt hitte, hogy ezzel a buta ténnyel amannak az értelmi kétségeit megoldotta! Távolról sem! Zéno problémáját csak az ésszel és nem a lábbal lehet megoldani. Belőle csak a tudás lehet a kivezető út. Ezért van, hogy a filozófusnak a tudás a mozgás egyetlen igazi iránya és a filozófiai tudás az ő számára valóban felszabadulás, sőt a megváltás boldogító tudatát váltja ki belőle.

Ez a tudás tehát más természetű, mint a tényeknek az a pepecselő elemzése, amellyel az ember urává lesz a természetnek és gépeket konstruál, hogy munkát végeztessen velük. A filozófiai tudás szinte vallási, charismatikus jellegű, amint-hogy az antik világban a filozófia valóban racionális vallás volt. Ezért nem is voltak olyan igazán filozófusok a keresztényen népek gondolkodói, mint a görögök. Nálunk a keresztényen hit mellett a filozófia sohasem tudott olyan egyetlen és olyan megváltó valami lenni, mint pl. a hanyatló antik világban.

A lélek ellentéteinek egymást gátló tendenciái és a velük egy eredetű kétségek miatt a filozófus-lélek alaphangulata

a melancholia. Az intellektuális kétségnek ugyanis az érzelmi életben a méla szomorúság felel meg, s a gátlást érző inaktív lélek attitude-je a világ felé a szemlélődő élet, a tudásnak legnagyobb kincséül való értékelése.

A kétségekből való szabadulást a filozófusnak rendszeresen egyetlen gondolat jelenti. Ez az a pont, amelyre állítva az ellentétes erők egyensúlyba jönnek. Vagy mondjuk más-képen: ez a kör középpontja, ahova a filozófus-lélek minden tendenciája beletorkollik, illetve ahonnan minden tárgy megértése felé — mert a tárgy, a probléma a kör kerületén fekszik — halad egy-egy fénysugár. S ez a középponti gondolat éppen azért, mert ilyen nagyfontosságú, egyszerre értelmi, érzelmi és akarati jellegű. Nincs éntünknek egyetlen mozzanata, amelyiknek ne volna hozzá valami köze. Csodálatos élet, elevenség vibrál benne. Ha hűvös gondolattal közeledünk feléje, egyszer csak azon vesszük észre magunkat, hogy csupa meleg érzelem vagy heves akarat, kívánság közepett mozgunk. Sem Platon ideáit, sem Aristoteles istenségét, se Spinoza szubstanciáját, se Leibniz monasait vagy Schopenhauer «akarat»-át nem érthetjük meg, ha nem látunk bennük egyebet, mint az elme egyik fogalmát. Az ilyen végső fogalomba minden filozófus egy egész életet, annak minden értelmi és érzelmi gazdagságát szokta belepréselni. A szívük vérével táplálják s azért nem lehet aztán ezt tőlük elvenni: az idegen rendszerekben idegen testként merednek elénk. S ezért van viszont az is, hogy a filozófustól tanítványai rendszerint csak tévedéseit öröklik, mert ezek az ő hűvös, tovább adható gondolatai, de ami az ő igazsága, az annyira az övé, hogy elevenen nem kerülhetnek idegen birtokba: a gondolat hullája pedig nem maga az élő gondolat.

7. Mindezeket azért mondtam el, hogy némileg megéreztessem vele, hogy a filozófia a filozófus-léleknek nem a ruhája, amit más szab a testére, s ha megúnja, újat vesz magának helyette, hanem a filozófia maga a filozófus gondolatokban kifejezve. S a filozófus éppen úgy nem csinálja filozófiáját, mint ahogyan az ember nem csinálja az életét. Az életünket éljük s az életünk formál bennünket: ez a mi sorsunk. A filozófusnak is a filozófia a sorsa. Az élet is, a filozófia is inkább

úgy történik velünk, semmint hogy mi parancsolnánk nekik. Mégis, ahogy tönkremegyünk, ha nem tudunk élni, épp úgy tönkre kell mennünk akkor is, ha nem merünk filozofálni. *Sapere aude!* Legyen merszed tudni! — ez az igazi filozófus jelmondata.

Ha jól a dolog mélyére nézünk, valóban valami szeretlen merészséget, nagy akaratot találunk a tudás nyugodt felszíne alatt a filozófus-léleekben. Már maga az a tény, hogy valaki az egész világot akarja gondolatával átfogni, elég merész vállalkozásnak mondható. De nem ritka jelenség az sem, hogy a filozófus szinte erőszakkal volna hajlandó igazságait a valóság világába átültetni. Platon arról beszélt, hogy az embereket kényszeríteni kell az ideák felé fordulásra. S jól látja pl. Kretschmer (*Geniale Menschen*, 1929. p. 39.), hogy Fichtében megvolt minden lelki tulajdonság ahhoz, hogy kellő körülmények között egy új Robespierre legyen belőle. Levelei elárulják könyörtelen uralomvágyát és machiavellisztikus hajlamait. Rendszere is szinte abszolút szolipszizmus: az Én az ő szemében önmagának beleállítása a világba, s a Nem-Én csak annyiban létezhet, amennyiben ezt neki az Én megengedi. Nagy tévedés tehát a filozófusokat úgy nézni, mint valami félszeg, a világtól elforduló embereket. A legtöbb duzzad a cselekvés, a világformálás vágyától, s ha elfordul a világtól, ezt csak azért teszi, hogy ha lehet, még nagyobb erővel fordulhasson aztán feléje. A filozófus legfeljebb kényszerből marad meg a tiszta teória területén: ideálja azonban a teória és a praxis, a tudás és az élet egybefonódása. Platon ezer veszélynek tette ki magát, hogy belemenyülhasson egy állam életébe. Kant a heroikus kötelességteljesítés himnuszát zengte könyveiben és azt hirdette, hogy a tett előbb való, mint az elmélet. Leibniz tele volt tervekkel, s egyrészt akadémiákat szervezett, másrészt diplomáciai küldetéseket teljesített. A példákat könnyen szaporíthatnám, de visszatérve Fichtére, róla igazán elmondható, hogy lelkében valóságos despota volt, aki azonban a tett mezejéről az elmélet korlátai közé szorult, s itt a morálban, a cselekvés elméletében élte ki magát. Egyik munkájának már a címe is jellemző rá: «Sonnenklarer Bericht . . . ein Versuch, die

Leser zum Verstehen zu zwingen», ez a «zu zwingen» rémek ablak, amelyen át a szerző lelkébe pillanthatunk.

A tettvágy miatt rajong a filozófus a szabadságért is. A házasságtól a legtöbb idegenkedik : nagy megkötöttségnek érzi s lázong az éssen kívül minden tekintély ellen, mint a fiak az apák ellen. A valóságot is azért kutatja, hogy annál biztosabb választ adjon arra az izgató kérdésre : merre kell mennem? mit kell tennem?

8. S mégis az a tragikuma, hogy nem tud cselekedni, mert a tények helyett a tények értelmének a körében él. A tett brutális valami annak, aki az igaz gondolat szerelmese. Cselekedni csak az tud, akinek a világ a térbeli dolgokból és az idői eseményekből áll. Ezeknek az üstökét meg lehet ragadni, s bár sokszor keresztül gázolnak rajtuk, az erős kéznek mégis engedelmeskednek és a tett embere a világ formálója lehet. De a filozófus az örökkévalóság szemszögéből nézi a dolgokat és eseményeket s ezzel egy olyan szférába emeli őket, ahol megszűnik a változás és megáll az idő. Az igazság ugyanis túl van a téren és az időn, s csak egyetlen út vezet hozzá innen a földről : a gondolaté. Vele a filozófus elhagyja a tények talaját és egy transcendens szféra válik a filozófus igazi hazájává. Ide senki sem juthat el másképen, mint a saját gondolatainak a szárnyán. A tömeg sohasem lesz filozófus, mondja Platon. S valóban a nagy filozófus a nagy magányosság szenvedéseinek az osztályosa. Zarathustra fenn él a nagy hegyek ormán és kicsorduló, ajándékozó lélekkel száll le az emberek közé a derűs völgybe. A tett emberének nem kell kimennie ebből a világból, de a gondolat embere nem tud mit kezdeni ezzel a világgal, s hogy magára eszmélhessen, jeges csúcsokon kell lakoznia.

Az igazság tehát a filozófus hazája. De még ő sem ölelheti át az egész igazságot, hiszen ez végtelen sok tételből áll. Ennélfogva mindegyik filozófus azokat az igazságokat keresi, amelyek nélkül nem tudna élni : a maga kérdéseire akar feletet kapni e csodás tartományban. A kérdések emberének a saját élete és a saját kora dobja oda a problémákat. Ezért mind az igazságot keresi, de szinte mindegyik az igazságnak más és más részét kutatja. A hanyatló antik világ bölcse

vigasztalást, egy szilárd pontot keresett egy olyan világban, amelynek minden eresztéke ropogott és azzal fenyegetett, hogy maga alá temet mindenkit és mindent. A középkori keresztyén filozófus azt kereste, hogyan lehet hitünk dogmáit az ész előtt is igazolni. Általában minden kornak megvannak a maga sajátos kérdései s ezért a filozófus sem vonhatja ki magát korának a hatása alól. Az antik bölcs föléje akart emelkedni a világnak. A középkori gondolkodó eszével is bele akart látni az isteni világtervbe. S a újkori filozófus sokáig egyebet sem akart, mint hogy úrrá legyen a világon. «A tudomány hatalom», — hirdette Bacon és ezzel megindítója lett egy hosszú gondolkodásfolyamatnak, amely végül a pragmatizmus útvesztőjébe vezetett.

S az eredmény? Az antik filozófia nem tudta legyőzni a Sorsot : hiába volt a Stoa heroikus küzdelme és Epikurosnak a világból önmagát kirekesztése. Lucretius kétségbeesetten liheg a békéért, a lelki nyugalomért a nélkül, hogy megtalálná. A keresztyénség hite erősebbnek bizonyult, mint az Ész s ezért az Ész-t odaláncolta az Ige hajlékához. Az újkorban az Ész eltépte ezt a láncot, de szabadsága válságba sodorta és ma talán nagyobb az Ember és vele az Ész insége, mint kétezer év óta bármikor.

De a filozófia nem adja fel a küzdelmet : a krízis csupán annak a jele, hogy tévedett, de nem cáfolata annak, hogy van igazság, aminek a megismerése balzsam a sajgó sebre s amit a filozófia hivatott elhozni az embereknek.

NAGY JÓZSEF.

A KETTŐS CSÁRDA.

Rakoncátlan kedvében három homokpúpot épített az orkán a síkság kellős közepén. Három homokbuckát, amit aztán a szomszédság kedvéért mindjárt a rókalaki hármas hegyek-nek kereszteltek, mivelhogy úgysis Rókalak nevezetű falu határában terpszkedik. A rókalaki hármas hegyek egyike, a középső, a romantikára nézve tüstént elveszett. A középső homokpúpot ugyanis a tekintetes úr, névszerint Kákonyi Boldizsár, teleültette jó, féregálló vagy féregmentes amerikai ripáriával, amin köröskörül a komoly rónaság szokás szerint mindjárt bahotára fakadt. A bahotázó őslakók csúfondárosan forgatták a fejöket.

— Békanyálat terem az a venyige, nem bort!

Az őslakók ezúttal is tévedtek, mint rendesen. A középső buckán a negyedik ősszel megtartották az első szüretet és a csúfolódó őslakók a szüreten nem csúfolódtak, hanem tántorogtak és a békanyáltól mámoros kedvvel, boldogan konstatálták, hogy a tekintetes úr mégsem olyan bolond, mint amilyenek látszik.

Azután esztendőről-esztendőre, szüretről-szüretre mindtöbb békanyálas hordót gurítottak a Kákonyi-pincébe és folyton szaporodott az őslakó szüreti vendégek száma, akik a szüretről széjjel- és hazatántorogtak. Ilykép lassanként minden megváltozott, csak az orkán maradt a régi. Az orkán mérgesen, de hiába tépázta a rókalaki hármas hegyeket, a homokbuckák kutyába se vették az orkánt. Gőgös biztonságukban érezték, hogy ők a rónaság urai, akik előtt még az orkán is megjuhászodik. A gőg mindig imponál az alázatoságnak és ennél fogva a büszke buckák zavartalanul élvezték a rókalaki hármas hegyek előkelő rangját. A középső bucka

a békanyál polgári ösvényére tévedvén, a két szélső bucka annál követelődőbbé lett. Mind a kettőnek az oldalán csárda épült. Az egyik keletre bámult, a másik nyugatra, turáni ősi erkölcsünk szerint hátat fordítva egymásnak, nehogy valaki azt képzelje, hogy a két csárda szereti egymást. Mi csak a fokost szeretjük, mert azzal legalább beverhetjük a gyöngéd testvérek fejét.

A két csárda élettörténete ilyképen, mindjárt születésétől kezdve, csupa romantika. Már az is romantikus, tehát rejtelmes és titokzatos, hogy egyszerre két csárda épül. Minek építenek egyszerre két csárdát? A tántorgó őslakók úgy érezték, hogy a két csárda voltaképen csak egy: vagyis kettős csárda. Ha testvér, akkor ikertestvér. Összenőtt. Kettőnek látszik, holott csak egy. Csak azért is! Koppány-nak is ez volt valaha az álláspontja; igaz, hogy bele is tört a bicskája.

A kettős csárda élettörténete a tántorgó Koppányoknak adott igazat. A kettős csárda egyetértően megosztotta a vendégein, az egyikbe odaszoktatta az országutak ártatlan vándorait, akik ott pihengettek ki a munka vagy az út fáradalmát, szelíd koccintgatás, pipaszó vagy ép gyöngéd emberszólás közben, mialatt a lovak odakünn vígan abrakoltak. Veszekedést, civakodást ott sohase hallottak, izgága embert meg se tűrtek. Ellenben a másik csárda szinte szakadatlanul hangos volt a káromkodástól, részegek kötekedésétől, kurjongatásától. A csendőrök mindig kerestek benne valakit. Valakit, aki már senki. Vagy senkinek készül: gyanús. Nem látták-e errefelé? A kettős csárdát egynek tartották, de azért az egyik felét fehér csárdának, a másik felét fekete csárdának hívták. Tán maga az ember is olyan: a fele jó, a másik fele rossz. A fele fehér, a másik fele: fekete. Angval és ördög osztozódik rajtunk. A középső hegy vidék szüreteiről széjjeltántorgó őslakók is így osztottak meg a kettős csárda között. Egyik része a fehér csárdába ment megpihenni, a másik része a feketebe — verekedni. A középső hegy közömbösen bámul az égre, mintha semmiről se tudna semmitse. Mintha semmi köze se volna se a fehér, se a fekete csárdához. De ne higgyünk a középső hegynek. Legalább szü-

retkor — ne. Az igazság a borban lakik, de a must még nem bor. Némelyikből nem is lesz bor sohasem.

Hiába idézi szüretről-szüretre a szüret Génuszait maga Borongó István, a rókalaki tiszteletes. Hogy a Génuszok a rókalaki hármás hegyek tüzes borában fürdenek, dalolnak és mesélnek. A fürdőző furcsa Génuszok nem állnak kötélnek. Olykor versben szólalnak ugyan meg és a fölcincogó tusztól a lelkes őslakók meg is vadulnak, de a szent láng csak addig tart, ameddig a toaszt. A Génuszok is elfáradnak a lumpolásban, esetleg tüdőgyulladásba esnek, mint maga Borongó István, a rókalaki tiszteletes. Szüret után a középső hegy félárborra eresztette a jókedvét és a rókalaki parókia minde-
nestül feketébe öltözködött. Kiváltképen pedig a bánatos özvegy és egyetlen leánya, a szépséges kis Esztike, akinek bánatánál csak hársnyhaja és égő két bogárszeme feketébb.

A költői szóvirágokat lehámozva, a rideg valóság tehát annyi, hogy Borongó tiszteletes úr örökre elbúcsúzott nemcsak a békanyálak Génuszaitól, hanem a hatásos toasztoktól is, vagyis itthagytta ezt az árnyékvilágot összes idétlenségeivel együtt. Az özvegy magára maradt Esztikével, de ezt csak az esperes képzelte, mert gyászbeszéde máskülönben hiányos lett volna. Mi kénytelenek vagyunk elpletykálni, hogy az esperes úr tévedett. Az esperes urat hibásan informálták. Mert Esztike nem az édesanyjával maradt magára, hanem az adóügyi segédjegyzővel, aki hamarosan tudatára ébredt annak, hogy mi a kötelessége a hivatásszerű novellahősnek. Ha Sipos László, az adóügyi segédjegyző kötelességeiről is hasonló alapos tájékozódást szerzett, akkor gratulálunk az adóvégrehajtónak és őszintén sajnáljuk Rókalak érdemes közönségét, mert akkor Rókalakon nincs ugyan adóhátralék, de nincs is egyetlen vörös garasa se senkinek se, aminek magunk részéről szívből örvendünk, mert a vörös garasokért sohase lelkesedtünk, azokat erre mifelénk fehér pénznek hívták annak idején. Szerencsére a romantika Génuszai is tudják, mi a kötelességük és ennélfogva Sipos László és Borongó Esztike kölcsönösen és csakhamar megértette a kor intő szavát. Az ifjúkor, vagyis a tavasz intő szavát, tudniillik.

Borongó István gyászoló özvegye nagyon jól tudta Petőfi

összes költeményeiből. hogy a szerelem sötét verem, és egyetlenegy anyának sem ambíciója az, hogy egyetlen leányát elvermeljék, mint a burgonyát vagy a gabonát. Özvegy Borongó Istvánné, mint gondos anya, fölpackolta Esztikét és a családi hagyományoknak, valamint a szerelmi tanácsadóknak megfelelően elküldte levegőváltozás végett Bábocsra, Sulyok Péterékhez, akik viszont Bábocson őrködnek a kálomista hívek valláserkölcsei érdekein, vagyis Sulyok Péter uram is kálomista pap.

Lówy Mór, rókalaki bejegyzett vegyeskereskedőnek éppen Bábocsra kellett utaznia, minél fogva özvegy Borongó Istvánné őrá bízta a bájos kis küldeményt. Bábocs mindössze is ötven kilométer távolság; Lówy Mórnak elég közel, Sipos Lacinak elég messze. Mondanunk se kell, hogy Lówy Mór kifogástalan gentleman-nek bizonyult. A rókalaki meg nem írott törvények szerint már pitymallatkor tengelyen ült, mégpedig Esztikével együtt, és mintán útközben a *Vak Tzigányhoz* címzett és vendéglőnek csúfolt koreshmában jóízűen megebédeltek és a lovak megabrakoltak, Lówy Mór és Borongó Esztike az esti órákban szerencsésen ki is kötött a bábocsi tengeröböl mólói előtt, amik alatt, mint tudjuk, mindközönségesen a bábocsi paplak és udvari melléktartományai értendők.

Ne képzeljük, hogy mindez sírás-rívás nélkül ment végbe. Azonban elégedjünk meg azzal, hogy özvegy Borongó Istvánné és Esztike sírdogált a búcsúzásakor és az érkezéskor. A gyöngye violák családi hagyományai szerint sírás nélkül semmi sem érvényes; sem az öröm, sem a bánat. Lówy Mór nem gyöngye viola, tehát nem sírdogált, és mi nem is akarjuk a lovagias vegyeskereskedőt könnyekre fakasztani, valamint olvasóinkat sem. Megjegyezzük, hogy vitéz Sipos László se sírdogált, ellenkezően! Úgy káromkodott, mint gyaloghuszár korában Limanovánál, mikor a sarkantyújával agyabugyálta az ellenséget.

— Megszökött! — harsogta a Sipos László feldühödt szíve. — Megszökött! A hűtlen! Tőlem szökött meg!

Ebből is láthatjuk, hogy Sipos László, magyarán mondván, számár ember, de a szerelem nem is arravaló, hogy okosabb

legyen tőle az ember, hanem arra, hogy beleessék — a verembe, mint özvegy Borongó Istvánné is aggodalmaskodott. A szerelmes ember különben is többnyire számár. De az ckos ember fiatal korában szívesebben szerelmes számár, mint nem szerelmes — igásló.

*

Azon a tragikus estén, melynek hajnalán Lőwy Mór eltűnt Borongó Esztikével az úgynevezett messze távolban, vitéz Sipos László csüggedten ódöngött a kettős csárda környékén. Kereste a helyét, de épúgy nem találta sehose, mint Esztikét odahaza. Szívében olyan vegyes költemények zsongtak, mintha Lőwy Mórnál vásárolta volna őket: méla elégiák lágymatag és erőteljes huszármiatyánkok változatos rapszódái. A változat szerint vitéz Sipos László dühösen vagy ábrándosan pislogott Bábocs felé és a rókalaki hármashegyekre. De csak borostás arcú, fáradt legény pislogott vissza, még pedig Gémes Gábor, a szomszédos Csuromról. Két esztendővel ezelőtt találkoztak utoljára Vclhyniában. Laci csak rábámult.

— Hát te mikor kerültél haza?

— Én? Tegnapelőtt.

Lacinak megnyaklott a feje.

— A teremburáját! Abbul is ép elég lehetett!

— Negyedfél esztendő. Muszkáéknál.

— Ellopott idő. De most már legalább itthon . . .

Gábor elfintorgott. Sok ilyen keserű fiatal fejet küldtek haza muszkáéktól. Majdnem annyit, amennyi ott maradt.

— Itthon is más világ járja már. Az ember semmitse talál. Senkit se.

Persze, vitéz Sipos Lászlónak is ugyanez volt a véleménye. Hogy ki az a senki, akit az ember nem talál otthon, egyedül mi tudjuk. A fekete csárda, ami a közelben hallgatózott, forgácslobogóval köszöntötte a jövevényeket.

— Gyerünk be egy félliterre! — indítványozta Gábor.

— Ide? Hisz ez a fekete csárda.

— Akkor meg épen nekem való. Én úgyis a pokolbul gyüttem.

Nevettek hozzá. Furcsa is, mikor az ember a mennyországáról álmodik és a pokolról beszél.

A fekete csárdában bicskanyitogatónak hívják a bort, de a szegény savanyú káposztalétól nem a bicska nyílik ki, hanem a szív. A harmadik pohár már a nyelveket is oldozgatta. Gémes Gábor már vallott.

— Te megértesz engem, Lacikám! Hogyne értenél! Csakis te értesz meg: legjobb, legrégebb barátom. Aki már kiskorunktól fogva ismersz. Ismered mély érzelmeimet is. Te képzelheted, mit szenvedtem én hat esztendeig.

— Hat évig?

— Persze. Harmadfelet a háborúban; negyedfelet a fogóságban. Egyik pokolból a másikba, szüntelenül az elveszett mennyországról álmodozva.

— Mennycsászár! — fitymálta Laci. — Ha az ember a mennyországot hordja a szívében, akkor nem járhat a pokolban.

Gábor apprehendált. Lemondóan legyintett.

— Hát te sem érted! Pajtás, én gyerekkoromtól fogva az ő drága képét hordom a szívemben. Már a kisiskolában is róla álmodoztam. Vagy Esztike, vagy senki a kerek világon!

Lacinak tágrameredt a szeme. Esztike! Esztike csak egy van a kerek világon! Vagyis ezidőszerint Bábocson. De ketten álmodnak róla! László vitéz egyszerre megorrontotta a veszedelmet. Gábor tüzelt, ábrándozott, mesélt, lelkesedett, de Lacinak gyúlt lángra az arca. Alig mert Gáborra nézni. Ha ránézett, már nem bajtársat látott, hanem vetélytársat. Ellenséget.

— Azt nem is sejtettem . . .

— Hogy' is sejtetheted volna! Magam előtt is titkolgattam. Meg ne tudja valaki!

— Ő se? — aggódott vitéz Sipos László.

— Ő legkevésbé. Hiszen gyerek volt még, mikor utoljára láttuk egymást. Most meg . . .

— Most meg már az enyém — gondolta magában Sipos László. — Vagy az enyém lesz . . . — fejezte be, kettéharapva, amit gondolt. Nagyon akadoztak a torkán azok a gondolatok. Homlokát verejték öntötte el, alig győzte törölgetni. Olykor

a fejéhez szorította a zsebkendőt, mintha azzal akarná kiszajtolni a mentőgondolatot. A mentőgondolat azonban makacs. Vagy magától jön vagy sehogy se. A tehetetlen és tanácstalan tusakodás fölforralta a László véréét. Hogy ennek az embernek is épen most kellett hazajönnie! Tán épen a végett, hogy az ő élete egyetlen édességét megkészerítse! Izgalma dacba fordult át. Hogyan merészel *más* még csak gondolni is Esztikére! Esztike az enyém! És ha . . . igen, az enyém! És akármi történik is . . .

Mikor a poharát odaütötte a Gémes Gábor poharához, már akkor az ő pohara nem barátságot csengett, hanem dühöt rikácsolt.

— Még ha az életembe kerül is! Vagy ha a más életébe!

Gábor meglepődve nézett rá. A jó barátak lángolt az arca és a szeme szikrát szórt.

— Mi lelt téged egyszerre?

László közömbösséget színlelt. Mi mindenre meg is tanítja az embert a nagy tanító! A szerelem! A legőszintébb érzelem a legképmutatóbb.

— Engem? — kérdezte hidegen. — Engem semmise lelt. De téged!

— Furcsa! — nevetett fanyarul Gábor. — Engem! . . .

Laci hirtelen fölvetette a fejét. Kihívóan nézett Gáborra. Már itt volt a mentőgondolat; a homloka mögött, belül villámlott. Előrelátható eshetőségeket és fordulatokat. Ha így . . . ha úgy . . .

— Hiszen úgy tudom. — szólt határozott hangsúllyal — hogy ott is volt valakid. Úgy tudom, meg is esküdtél vele . . .

Félszemmél, alattomban Gáborra pislogott. És egyetlen futó pillantással tüstént meglátta, hogy Gábor megzavarodott. A féltékeny szerelem: Röntgen-gép, X-sugár. Keresztül lát a kabáton. Sipos László semmitse tudott, sobase hallott a Gábor muszka-szerelméről. A kétségbeesés mentőötlete volt.

— Hátha!

A mentőgondolat beütött. A kétségbeesésnek néha jó szimatja van. Gábor magamegadóan hajtotta le fejét.

— Sokan jártunk így, pajtás! A kórházban két hónapig ápolt az istenadta. Belém bolondult. Megszántam.

— Persze! Azt megérttem. De akkor ne sóhajtozz Eszti-
kéért. Hát azt hogy hívták?

— Azt? Milina. Ami azt illeti, csinos kis fruska volt,
az igaz. Muszka. Szőke. Igazi Milina Ivanovna.

— Aztán hova tetted?

— Sehová. Mikor a szovjet kiűtött, elváltam tőle. Szov-
jet-törvény szerint, csak úgy, rövidesen. Abban a zűrzavarban
csakúgy fölbukkannak, aztán eltűnnek az emberek. A Milina
Ivanovnáknak is. Azóta se hallottam hírért se.

Vitéz Sipos László úgy magában már fűtyörészett. Mégis
csak jó az, ha az embernek mentőgondolata van. A mentő-
gondolat: mentőangyal. Neki, lám, kettő is van. Az egyik
Eszti, a másik Milina Ivanovna. Már szívesen segített
volna Gémes Gáboron, ha azzal egyúttal magamagán is
segíthetett volna. Koccintott. Aztán köhintett.

— Te, Gábor!

— Hát aztán?

— Hát aztán! Hát aztán, ha csakugyan elváltál...

Gábor indulatosan szakította félbe.

— Elváltam! Persze, hogy elváltam. Már el is felejtet-
tem az egészet. A fene egye meg az egész Muszkaországot.
Szovjetestül.

Laci nevetett.

— Milina Ivanovnával együtt...

— Hát, akár vele együtt. Őnálk már úgyis kiment
a divatból az örök szerelem. Sőt az ideiglenes is. Épen én
őrizgessem nekik?

— Bolond volnál, Gábor.

— No, látod. De azért nem maszáj ám azt szájrul-szájra
adni. Itthon az másképp fest.

Laci sajnálkozott.

— Persze. Én, pajtás, nem adom szájrul-szájra. Akár
mindjárt magam is elfelejtem, ha kívánod.

Gábor hálásan nézett rá.

— Édes Lacikám!

— De ha neked volnék...

— Hát ugyan mit csinálnál? Hadd halljam!

Laci egy kicsit elgondolkozott.

— Nem azért mondom . . . — tétovázott. — De jó barátod vagyok. Szeretném, ha te is szerencsésen visszazökkennél a rendes életbe.

— Ha az olyan könnyen menne! — sóhajtott Gémes Gábor.

— Miért ne menne! Itt van előtted a szép kis Veron . . . A Mézes Veronka. A molnár leánya. Nem emlékszel rá?

— Hogyne! A Mézes bácsi . . . a Veronka . . . Még akkor iskolába járt.

— Most már bálba jár. A legszebb leányok egyike, amerre harangoznak. Azután módos is. Szép is. Okos is. Esztikéről úgyse lehet szó. Az már úgyis a másé.

— Másé? — csodálkozott Gábor. — Kié?

Laci a fiú szemébe nézett. Keményen megnyomott minden betűt.

— Az enyém.

Odakünn hűvös tavaszi szél süvített el és megrázta a fekete csárda ajtaját. Talán megijedt a fekete gondolatoktól, amelyek ott bújkáltak a fekete csárda pislogó lámpája körül. Vagy összeszedte azokat és magával ragadta és szétszórta a róna borús homályában.

*

Másnap a községházán hiába várták az adóügyi segédjegyzőt; Sipos László nem mutatkozott. A főjegyzőéknél lakott és kosztolt, de az éjszaka nem hált otthonn. Nem is reggelizett. Ebédre se jött haza.

— Fiatal ember! Bizonyosan valami históriába keveredett.

Magyarázni se kell, úgyis tudjuk, milyen históriába keveredik a segédjegyző, ha legényember.

— Majd hazagyün, ha megéhezik.

De Sipos László valahol nagyon jóllakhatott, mert estére sem éhezett meg, tehát nem is jött haza. Másnap se. Estefelé már az egész falu suttogott.

— Hová lett az a fiú?

Az izgató kérdés minden zugba beférközött. Nemcsak a zugba, hanem a parochiára is, sőt a kettős csárdába és a

csendőrlaktanyába is. Özvegy Borongó Istvánné a fejét csóválta. A csendőrök tüstént mindenféle bűnre gondoltak, mert a fekete csárdában nagyon furcsa pletykákat szedtek össze. Utoljára, tegnapelőtt este a fekete csárdában járt Sipos László; Gémes Gáborral kvaterkázott. Együtt bctorkáltak ki a csárdából. Gémes Gábor most is ott ül a csárdában, de csak egyedül morfondírozik. Miért olyan elkeseredett? Hová tette Sipos Lacit? Neki tudnia kell!

A csendőrök szigorú pofát vágta. Elmentek, de megint visszatértek. Már mindenki összedugta a fejét.

— Mi készül itt? Mi van a háttérben?

A háttérben a sötét volt, de abban már Esztikéről suttogtak. Rejtelmes és borzalmas büntényről. Senki se mert főnnyhangon beszélni. De a levegőben félelmes kérdés kóválygott:

— Ki a gyilkos?

A gyanú és a képzelődés alattomosan a szegény Gémes Gáborra sandított. És Gémes Gábor lehorgasztotta a fejét. Csakugyan bűnösnek látszott. Mi sül még ki a világon!

*

A világon nagyon tarka-barka dolgok sülnek ki másodpercenként, de Rókalakon csak esztendőnként sül ki valami, mert Rókalakon késik az óra, minélfogva az idő ólomlábon jár, nem röplőgépen. Rókalakon a bűnügyi izgalom közben csak az a levél sült ki, amelyet Esztike írt Bábocsról édesanyjának, özvegy Borongó Istvánnénak.

— Édes anyuskám! — írta Esztike. — Tudom, sokat korholsz, hogy még nem írtam, mióta magadra hagytalak. Pedig annál többet gondolok rád, anyuskám. Vissza is adom a kölcsönt: én is megkorhollak téged! Látod, minek is kellett nekem otthonról eljőnnöm! Minek is hagytalak magadra, holott úgyis elég keserves az özvegy asszony sorsa. De ne búsulj, anyuskám! Nem leszél te sokáig özvegy, mert én férjhez megyek, anyuskám!

Ezt te bizonyosan furcsának találod, de hidd el, hogy a világon minden furcsa. Kivéve őt. Vagyis Lacit. Vagyis

Sipos Lászlót, hogy kerekén megmondjam. Igaz, hogy Laci még csak adóügyi segédjegyző, de édesapám is csak káplán volt, mikor téged megkért, nem pedig esperes. Én nem vagyok forradalmár, anyuskám; nem akarom fölforgatni a világ rendjét. De a világ rendjét szerintem nem az tartja fönn, hogy én pártában hervadok el. Ellenkezően! Én szeretem a hervadó természetet, anyuskám, muszáj szeretnem, mert minden költő szereti, még Petőfi is. De sohase hallottam, hogy a költők a hervadó lányokért lelkesednének. Hát még azokért, akik már el is hervadtak! Mondhatom neked, anyuskám, hogy Laci eszes és jellemes ember. Képzeld! Ahogy megtudta, hogy engem ideküldtél, rögtön nyakába vette a világot és reggelre ide is ért, Bábocsra. Gyalog, anyuskám, gyalog! Egész éjszaka, pihenés nélkül, hogy irodalmi stílusban beszéljek: egy szuszra! A csillagok kísérték, de ő azt mondja, hogy a csillagok olyanok, mint az én szemeim. Hallottál már ilyet? Én megértem Lacit! Hát mondd, anyuskám, nem imponáló jellem ez a fiú? És ő is azt mondja, hogy a fene egye meg a rókalaki községházát, az összes nyilván tartásokkal és kimutatásokkal együtt, de ő én nélkülem többé haza nem megyen, amiben igazat is adok neki, mert én se megyek önélküle. Tehát gondold meg a dolgot, anyuskám, ahogy én meggondoltam. Tehát számtalanszor csókolom a kezedet és Laci is csókoltatja, amint mondja, abban az esetben, ha te is osztod az ő álláspontját. A te engedelmes és szerető hálás kislányod

Borongó Eszti ke.

U. I.: Majd el is felejttem, anyuskám, hogy az illető Sipos Laci. Tehát gondold meg jól.

*

Senkinek se látunk a lelkébe, tehát nem tudhatjuk, hogy hálás kislányáról, aki azzal vigasztalta, hogy majd férjhez megyen ő az édesanyja helyett, miképen vélekedett Borongó Istvánné. Nem tudhatjuk, vajjon boldog volt-e vagy boldogtalan. Semmi közünk hozzá különben is. Nekünk az a kötelességünk, hogy Sipos Laciról és Borongó Esztikéről adjunk számot. És mi az objektivitás kötelességszerű igazság-

érzetével nyíltan megvalljuk, hogy egyelőre Sipos Laci boldog és Borongó Esztike is boldog. Hiszik, hogy örökké boldogok lesznek, annál inkább, mert özvegy Borongó Istvánné is azt kívánja nekik, hogy boldogok legyenek, sőt maga az anyakönyvvezető is. Tehát mi se maradhatunk hátra, mi is azt kívánjuk.

Az illúzió fehér menyasszonyi ruhájában Borongó Esztike és az illúzió fekete szmokingjában vitéz Sipos László ott állott az anyakönyvvezető előtt. És a fiatal pár mögött ott állott a két szabályszerű tanu is ; névszerint Mézes Máté, a molnár és Gémes Gábor, a hű barát, akiről a további adatokat a vitéz Sipos László ígéretére való tekintettel beszüntetjük, nehogy szájról-szájra kerüljenek.

A történelmi hűséghez ragaszkodva, csak annyit árulunk el, hogy az esküvőt reggelig tartó lakodalom követte. És hogy Gémes Gábor a lakodalmon tökéletesen megbolondult, úgy értve a dolgot, hogy a szép Mézes Veronkába bolondult bele tökéletesen, amennyiben egész éjszaka szüntelenül Veronkával táncolt, senki mással.

A hajnal szelíd bíborával gyöngéden símogatta körül őket, mikor mámorosan a táncról és attól, amit a szemükben és a lelkükben a tánc és a muzsika fölgyújtott, karonfogva hazafelé botorkáltak. Az égen ravasz kis fehér báránylehők úsztak. És a rókalaki hármas hegyek oldaláról feléjük vigyorgott a kettős csárda : a fekete is, a fehér is, mint maga az Élet, aminek egyik oldala fehér, a másik fekete.

LŐRINCZY GYÖRGY.

KÖLTEMÉNYEK.

Apolló nyila.

Fürednek kies partján, kútfején,
Hova száz orvos gyült be az idén,
Egy tudós beszélt Apolló nyiláról,
Mely följajozva Olymp távolából
Sosem hibáz, mindig szivet talál.
Költőhöz illő szép halál!
De oh Apolló, ha netán
Ived fölvontad volna már reám,
Ne lőjj, amíg e völgyet odahagyva,
Fölvánszorgom amott a hegyoromra,
Mely ide kékel . . .

Körül lombos erdők
Suttogva búcsuztassák a merengőt,
Kinek az orom lesz végállomása
S erdőzúgásba vész a sóhajtása,
Mikor elsattan Apolló nyila.

Mit szóljak hozzá? . . .

Mert versféléket én is elköttem,
Te egy kazalnyit zudítsz rám, amelyben
Teljében él egy modern lyrikus.
Mit szóljak hozzá? . . .

Volnék kritikus,
Azt mondanám : a magas C ledobbant,
A sok nagy szó megölte a nagyobbbat,
Ki nekifeszül, hogy a C-t kivágja,
Jó, ha a hangját moderálja.
És az se baj, ha itt-ott értelem
Csillámlik át a ködös szövegen.
Ezt mondanám, de visszahökkenek.
Tévesztő az ily verses rengeteg,

Hol belevész az ész világa
 A szimbolika misztikába,
 A képzelet hol képtelenbe szárnyal,
 Az érzés rokon a hisztériával;
 A szó zihál, a gondolat dadog.
 Én nem e vidékről való vagyok.
 Hát itt küldöm az egész asztagot. . . .
 S a muzsikája? — Jó — elismerem:
 Ez jazzbandszerű — nincs hozzá szívem.

A lóvas búja.

Lovas volt minden nemzetségem,
 S már öklömnyi kölyökkoromba éngem,
 Mert vélem mindig vágtatott a ló,
 Úgy hívtak: a kis «gyi fakó».
 És im, alig két emberöltő,
 Az unokám gépet röpitő,
 Repülöst játszó kis pilóta.
 A «gyi fakó!» már régi nóta,
 Nem övedzik körül a földtekét
 Immár se Puck, se szárnyas ló, de gép,
 A kis vitéz ma levegőbe jár:
 Gyi, gépmadár!

Fogytán a lisztláng . . .

Ajálva báró Kemény Árpádnak.

Fogytán a lisztláng . . . Sok a jó búza;
 A szeme teljes, megvan a súlya;
 Sütetje is jó, és a sütemény
 Kiadósabb a réginél. —
 De a finomabb íny megérzi,
 Valami nincs benn, ami régi;
 Tán az acél, a régi napsütésből,
 Tán valami a föld ízéből,
 Amit a humusz adott néki rég,
 Mi a búzában lelkiség —
 Valami, aminek bealkonyul. —
 Fogytán a lisztláng, fogyóban az ur. BÁRD MIKLÓS.

AZ OROSZ ÁFIUM.

Muszkát nem számlálom, mert... az ő országok messze, az ő népek goromba, az ő hadakozások semmire kellő, vitézségek nevetséges, politikájok ostoba, birodalmok tyrannis.

Zrínyi Miklós: *Az török afium ellen való orvosság.*

I.

Évekig beérte a nyugati civilizációk minden népe a tétlen passzivitással, ha az orosz veszedelemről volt szó. A közömbösek, a mindent jobban tudók vállukat vonták: «Oroszország messze van; nyakig elfoglalva a maga bajaival; harcban a parasztsággal, amely nem hajlandó kemény nyakát a munkástanácsok igájába hajtani; hadserege már a háború alatt megingott, a breszt-litovszki béke után széjjelzüllött. Az orosz veszedelem? Primitív madárijesztő. Kócból összetakolt fej sovány póznán». A fontoskodók összevonták homloku-kat: «A Szent Oroszország a misztikum birodalma volt akkor is, amikor az atyuska kancsukájától reszketett. Rejtelem ma is. Még nagyobb, mint volt valaha. Ki tudja, mi megy végbe a szigorún őrzött határok között, amelyeket idegen utazó ép oly nehezen léphet át befelé, mint a muszka alattvaló kifelé».

A homály, amely az orosz misztikumot körülburkolta, szerte-foszlott. Ma már nincs komoly politikus, nemzetgazda, szociológus, sőt irodalmi és színházi ember sem, aki ne törekednék Oroszország mai állapotára vonatkozó tárgyi ismereteinek hiányát buzgón pótolni. Ma már tudjuk, hogy az orosz szovjet olyan propaganda-munkát folytat, amelyhez foghatót szívósságban, leleményben, elszántságban, az eszközök hatalmas, szinte korlátlan mértékében a világ még nem látott. A propaganda csak kisebb részében erkölcsi és politikai, ámbár ennek a tevékenységnek fontosságát sem szabad kevesleni; mert kitűnő tömeglélektani érzékkel a fogékony ifjúságot készíti elő, tehát arra a rétegre alapítja számvetését, amelyben a lelkesedés még erősebb a meggondolásnál; amelyet családi és egyéb gátlások nem riasztanak vissza a tettektől; amelynél az ösztön és a cselekvés közé alig ékelődik be a fontolgtatás. Ez az egyik fajtája az orosz

áfium-nak, amely ellen Nyugat népei még nincsenek kellőképen a védekezésre fölszerelve.

De sokkal súlyosabb veszedelemmel fenyeget a szovjet urinak gazdasági politikája, az ötéves munkaprogramm, amely céljaul az egész világ mezőgazdasági és ipari termelésének megbénítását vallja. Fázszék és éhezszék, járjon rongyokban és maradjon tudatlanságban a 150 millió főnyi nép oly országban, amelynek természeti kincsei gazdagabbak, mint Európáé és Amerikáé egybevéve. A kincsek nem mennek veszendőbe. A sok millió bushel búza, rozs, takarmány, tengeri, a rengeteg fa, érc, a legmodernebb gyárakban tökéletes technikával előállított ipari cikkek mind egy célt szolgálnak: hogy Nyugat piacaira vetve hallatlanul olcsón, tömegestül, első minőségben, tönkretegyék ez országok iparát, kereskedelmét, mezőgazdaságát; megrontsák az árakat; növeljék a gyárakban a munkanélküliséget, a parasztházakban az eltompult kétségbeesést. A munkások forrongjanak már a bércsökkenés miatt is, ami elengedhetetlen következménye a dumping okozta árcsökkenésnek. A forrongás forradalommá fog élesedni, ha a bércsökkenés helyébe a szintén kényszerű elbocsátás lép. Előbb ezrek, majd százezrek, végül milliók munkanélkülisége, kenyértelensége. A városi nép forradalmának erőt fog adni az elégedetlen, kenyértelenné vált falusi és tanyai lakosság lázongása. A terv pokoli módon van kieszelve. Ennek az orosz áfiumnak hatnia kell, és pedig halálosan. Ha csak idején meg nem találják Nyugat bölcsei a méreg ellenmégét.

Egyelőre Európa és Amerika politikája nem mutat arra, mintha keresnék ezt az ellenmégét. Ellenkezőleg, a nagyhatalmak sorra járulnak Sztalin megbízottai elé, hogy följánlják ha nem is a szövetséget, legalább a kereskedelmi szerződést Szovjet-Oroszországnak. A nehézipar mágnásai, élükön Ford Henry-vel, az amerikai automobilkirállyal, örömmel fogadták az óriási megrendeléseket «ezekben a nehéz időkben» és nem veszik észre vagy nem akarják észrevenni, hogy önmaguk ellen gyártják a fegyvereket. Hogy az a tank, amelyet orosz számlára gyártanak és szállítanak, először őket fogja elgázolni, azután népeik vetéseit s végül az egész nyugati kultúrát és civilizációt. Lehet-e frigy természetellenibb, mint a nagy kapitalista államok legnagyobb kapitalistáinak üzleti összeköttetése a kommunista Oroszországgal, amely egy pillanatra sem titkolja politikai világnézetét; s azt sem tagadja, hogy minden elavult, rég sutba dobott panszlavizmusnál hódítóbb, imperialisztikusabb világpolitikai célokat követ: az egész földkerekség bolsevizizálását. Másszóval: az uniformizált nyomorúságot, ninstelenséget, kultú-

rátlanságot, istentagadást, azt a nihilt, amelynek chaosából talán száz év alatt ki fog forni, alakulni az ő elgondolásuk szerint való boldog élet és jobb világ. De az átmenet zürzavarába legértékesebb emberi, erkölcsi, kulturális és művészi javaink fognak belefúladni.

Soha az emberiséget ehhez hasonló veszedelem nem fenyegette. Hellas bukása, a római birodalom összeomlása, a népvándorlás nyomán járó pusztítás, a harmincéves háború szörnyű dúlásai mind nem vethetők egybe ezzel a katasztrófával. Még maga a világháború sem. Mert ez rettentő áldozatokat követelt az emberi nem túlnyomó többségétől vérben, testi épségben, dologi javakban. De érintetlenül, sértetlenül hagyta az emberiség semleges kisebbségét; győzők és legyőzöttek részére nyitva tartotta a fölépülés, a magához térés, a megerősödés lehetőségét. A bolsevizmus nem áll meg tisztelettel a semleges országok határai előtt, mert egyáltalán nem ismer tiszteletet, törvényt, határokat. A bolsevizmus «vesztőt, nyerőt besöpör», épen úgy elárasztja a gazdag, mint a szegény országokat, ép úgy elsorvasztja az életet gyilkos leheletével a győztes, mint a legyőzött országokban.

Van-e balszam Giléádban e rettentő kórság ellen? Ezen gondolkodni a nagy állambölcsek, a hatalmas népvézérek feladata. Nem a közrendűeké, a törpéké, a kormányzottaké, a «korlátolt alattvalói értelem»-mel felruházott millióké. Tehát a miénk sem. A mi jelen feladatunk egészen más. Egy mindenképen érdekes példán óhajtjuk megmutatni, miképen szívárog be az orosz áfium nemcsak a propaganda csatornáin, hanem a művészet és az irodalom hajcsövein keresztül is a nyugati népek vérkeringésébe.

II.

Itt talán valaki engemet megszólít s kérdi tőlem: mit akarsz ezekből a sok beszédekből kihozni? mit tanácsolsz? . . . Én arra röviden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: *fegyver. fegyver. fegyver* kívántatik és jó vitézi *resolutio*.

Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orrosság.*

Egy regény van előttem íróasztalomon. A berlini S. Fischer adta ki, a magyar származású könyvkiadó, akinek érzéke megbízható, kiadványa jósága és érdekessége tekintetében. A könyv szerzője Holitscher Artur, budapesti fiú, itt nevelkedett, az érettségét is itt tette le az evangélikus gimnáziumban. Számos munkája van, tehetséges, jó tollú, jó szemű ember; kissé degenerált, haj-

landó a túlzásra és szélsőségekre. Néhány éve Szovjet-Oroszországban járt; azóta kacérkodik a kommunizmussal. Ez a regénye középső része egy trilógiának — úgy látszik, a terjedelmes epika megint divatba jön — és *Es geschieht in Berlin* («Berlinben történik») a címe. Mint irodalmi alkotás nem tarthat számot komolyabb elismerésre: zilált, összefüggés híján való; inkább képsorozat, mint egységes elbeszélés; számos szélsőbaloldali vezércikk anyagát foglalja magában; de viszont — ezt nem szabad elhallgatnunk, ha nem akarunk igazságtalanok lenni — szóhoz juttatja a regény konzervatív felfogású szereplőit is. Ha a 322 oldal terjedelmű könyv elolvasása után megkérdezzük az olvasót, mi maradt meg benne az egymást kergető benyomásokból, azt kell felelnie: semmi. S ha megpróbálná utólag elvonultatni maga előtt a regény alakjait, akkor a sok halvány, elmosódott, vázaltszerű figura közül csak egy öltene igazán emberi arcot és alakot: Holitscher, a szerző, aki maga előkelő helyet foglal el regénye számos hősének hierarchiájában. Körülbelül legfelül áll; nem bújik el szerényen egy ügyesen megválasztott álnév árca mögé, hanem mint «Herr Arthur Holitscher, der bekannte Schriftsteller», fölemelt sisakrostéllyal jelenik meg a színen.

A trilógia első darabja Moszkvában játszott. A második Berlinben. Szinte hihetetlen, hogy ez a mai Berlin mennyire tele van oroszokkal. Emigránsokkal és bolsevistákkal egyaránt. De még a mai Berlinnél is jobban zsúfolva van Holitscher regénye a legkülönbözőbb rendű, rangú, hitű oroszokkal. Hogy köztük az orosz zsidóknak jut a vezérszerep, az talán inkább a szerző romantikus hajlandóságának következménye, mintsem a valóság hű tükörképe.

Bárhogyan van is, egy bizonyos: Berlin százezrével adott menedéket az oroszoknak. És Berlin fogékonynak bizonyult tömegesen föllépő vendégei szellemisége iránt. Ahogy ebből a regényből látjuk: az orosz áfium máris megrontotta a német politikai nemzetnek jókora töredékét. A kommunista párt bevonult a parlamentbe és terrorjával dühödten veti magát a polgári pártokra, legszilajabb gyűlölettel a szociáldemokráciára. De a párt messzebbre is kinyújtotta csápjait. Már vannak titkos pártfogói az haute finance körében, imádói ugyane kör asszonyai között. Egyik vezérüknek a börtönből való kiszabadítása érdekében bankárok, polgári újságírók, gyárosok, nagykereskedők dolgoznak. S ez az ember, hálából azért, hogy a polgári kormány szabadon bocsátotta, betör a parlamentbe, piszkos csöcseléssel, vénasszonyokkal, sivító gyerekekkel, és erőszakkal provokálja ki, hogy ismét lakat alá tegyék.

Az orosz csoport legkiemelkedőbb figurája Rodion. Szintén

bolszeviki, de a szelidebb fajtából. Jelenleg szolgálaton kívül van, tanulmányúton. De úgy látszik, tapasztalataitól nincs elragadtatva. Nevetségesnek találja, hogy mi mindennel foglalkoznak az emberek Berlinben, akik közé a Népszövetség hősei is tartoznak: villamos reklám, revue, filmhősök kultusza, kis adomák, jó élet, spekuláció, pénzharcoslás, szenzáció, szórakozás. Neki mindez kicsinyes. Neki ez a világ alacsonyrendű. Még forradalmárai sem kellene neki. Mindegyik maga szeretné megszervezni a maga forradalmát, lehetőleg kényelmesen, «komforttal». Pezsgőt isznak és koccintanak a munkásság halálos ellenségeivel. Bezzeg Oroszországban másképp van! Ott a felvonulásokat a színházi rendezők intézik; az egyes ember páthosának nem engednek teret az érvényesülésre. Az ön-élegült kérkedést a szerző maga hallgattatja el:

— Ti oroszok olyan nép vagytok, amelyben egy atomja sincs a politikai érzéknek. Hogyan is lehetett volna különben, hogy az orosz ezer évig eltúrta a cárokat és egyszerre épen ellenkezőjét, Lenint és a kommunizmust tűri el.

Erre a nyílt támadásra Rodionnak nincs válasza. Nehéz is volna valami okosat és helytállót felelni a kényes kérdésre. Az orosz jelen és a világ jövője egyformán határozatlan, ködös, de egyúttal fenyegető is. A szerző, akiben sok rokonérzés észlelhető az oroszországi «új rend» iránt, maga is kénytelen elismerni, hogy Szovjet-Oroszországban igen súlyos bajok vannak. És hogy a világ nagyon rosszul járna, ha egy napon, akár hipnotizálva az orosz példától, akár meghajolva egy forradalmi terror előtt, a kommunizmusra rendezkednék be. Egy menekült orosz bankember berlini szalónjában találkoznak legellentétebb pártállású és világnézetű honfitársai. Egyik azt vallja, hogy az orosz nép mai állapota — chaosz. A másik azt hirdeti, hogy egy maroknyi ember mentette meg Oroszországot a chaosztól, — Lenin, Trozskij és társaik. Egyik nem hisz a közeli háború lehetőségében; a másik azt reményli, hogy egy irtózatos, egyetemes, válogatás nélküli pogrom meg fogja tizedelni, talán el fogja pusztítani a világot.

Holitscher egészen *up to date* regényét a nagy ellentétekre építi föl, amelyek a modern világ egyik reprezentatív gyújtópontját, Berlint, ma nyugtalanítják és gyakran közel űzik a kétségbeeséshez; az ellentét a West fényűzése, a Nord és Ost nyomora között; az ellentét az indusztriálizmus és a proletariátus nemzetközisége között; az ellentét a fényes homlokzatok és a «Hintergebäude» sívársága és tömeglakásai között; az ellentét a Kurfürstendamm csillogó kirakatai és az előttük ácsorgók éhsége és mohósága között. Nem

ő az első, aki ezeket az ellentéteket fölismerte ; nem ő az első, aki ezeket az ellentéteket robbantó értékük szempontjából vizsgálta. E részt a regényben sem újnak, sem eredetinek nem lehetne mondani.

Új és eredeti az orosz veszedelem beállítása Európa kellős közepébe. Új és eredeti az író módszere, amellyel a méregnek fokozatos, de biztos hatású terjedését figyeli. Hogy ő lelkes örömmel köszönti a bolsevista eszmék térfoglalását és boldog reménységgel várja, mikor fogja a szű végkép megőrölni a szerinte pusztulásra ítélt, teljesen elkorhadt állami és társadalmi rendet : azért feleljen ő tulajdon lelkiismeretének. Ő, egy dúsgazdag polgári család elkényeztetett sarjadéka, aki csak azóta vallja a legszélső radikális elveket, amióta örökségétől elütötték, mint ahogy ezt néhány évvel ezelőtt megjelent önéletírásából nem volt nehéz megállapítanunk. Az *Es geschieht in Berlin* számunkra nem regény, hanem memento. Hogy az ellentáborból jó? Annál élesebben föl kell rá figyelnünk.

S. K.

SZEMLE.

A mult esztendő magyar drámairodalma.

Jelentés a Magy. Tud. Akadémia 1931. évi Vojnits-érmének odaítélése tárgyában.

Az 1930. év folyamán a fővárosi színházakban a következő eredeti magyar drámai művek kerültek bemutatásra :

Kovács Kálmán : *Álomkirályné*. Magyar Színház, jan. 23.

Szomory Dezső : *Dr. Takács Alice*. Vígszínház, jan. 31.

Szép Ernő : *Azra*. Kamaraszínház, febr. 7.

Vándor Kálmán : *Bűcsűbál*. (Liszthangverseny.) Új Színház, febr. 12.

Tersánszky J. Jenő : *Cigányok*. Kamaraszínház, febr. 26.

Herczeg Ferenc : *Szendrey Júlia*. Nemzeti Színház, febr. 28.

Gellért Lajos : *Szegény angyalok*. Új Színház, márc. 6.

Orbók Attila : *A népbiztos*. Új Színház, márc. 27.

Hatvany Lili : *Ma este vagy soha*. Vígszínház, ápr. 5.

Lestyán Sándor : *Copperfield Dávid*. Új Színház, ápr. 19.

Zsolt Béla : *15,000 pengő jutalom*. Magyar Színház, ápr. 19.

Szenes Béla—Huszár Péter : *Az ezüst páncél*. Kamaraszínház, ápr. 20.

Fáth Imre : *Marion*. Új Színház, máj. 4.

Kállay Miklós : *A lilomos királyfi*. Nemzeti Színház, máj. 19.

Nagy Endre : *A nyárspolgár*. Új Színház, máj. 23.

Szabolcsi Lajos : *Középkor*. Magyar Színház, máj. 24.

Faragó Sándor—László Aladár : *Egy leány, aki mer*. Belvárosi Színház, szept. 12.

Földes Imre : *A világ könyvelője*. Magyar Színház, szept. 26.

Aszlányi Károly : *Szélhámos kerestetik*. Kamaraszínház, okt. 2.

Zilahy Lajos : *Leona*. Nemzeti Színház, okt. 3.

Fodor László : *A töltőtoll*. Belvárosi Színház, okt. 9.

Molnár Ferenc : *A jó tündér*. Vígszínház, okt. 11.

Pásztor Árpád : *Önagsága egy napja*. Új Színház, okt. 17.

Bónyi Adorján : *Az elcsereált ember*. Kamaraszínház, okt. 25.

Hunyady Sándor : *Feketeszárú cseresznye*. Vígszínház, nov. 6.

Csathó Kálmán : *A felhők lovagja*. Nemzeti Színház, nov. 7.

Voinovich Géza : *Kereszt-út*. Nemzeti Színház, nov. 21.

Góth Sándor—Bús Fekete László: *Ferike mint vendég*. Belvárosi Színház. nov. 27.

Nadányi Zoltán: *Az ajtó*. Magyar Színház. dec. 6.

Zilahy Lajos: *A téssasszony*. Vígszínház. dec. 13.

Vaszary János: *Rád bízom a feleségem*. Magyar Színház. dec. 19.

Az év drámatermésén is nyomot hagytak a nehéz gazdasági viszonyok, melyek nagyon érzékenyen sujtották a színházakat. Ezek sok darabot fogyasztottak s ez az írókat gyors termelésre ösztönözte. A daraboknak nagyon jelentékeny része magán viseli a nyomait annak, hogy műzsájuk a színház sürgetése volt. De ez adja magyarázatát annak a szinte kétségbeesett kísérletezésnek, annak a hazardjátéknak is, mellyel egyes darabokat egypár, főként az elmerülés szélén vergődő színház a bukásnak szinte biztos kilátásával vitt színpadjára.

Lehetett-e sikert várni pl. Gellért Lajosnak «nagyvárosi történet»-étől, a *Szegény angyaloktól*? Józszándékú propaganda-darab az anyaság mellett, de folyton érezteti, hogy tétele számára megfelelőbb forma volna akár az orvosi tanulmány, akár a vezércikk. Dráma helyett csak nyersen naturalista képeket vonultat el előttünk, melyek az életnek nem is annyira mélységeibe, mint inkább förtelmeibe mutatnak le. Propaganda-darab Orbók Attilának *A népbiztos* című drámája is, a kommunizmus ellen, de élettelen alakjai csak vezércikk-szólamokat testesítenek meg és sokszor még őszinteségükről sem tudnak meggyőzni bennünket. Az egész darab hatásvadászó jelenetekre tördelőzik szét. Fáth Imre *Marion*-ján nem segített írójának sokat sejtetően kezelt inkognitója sem. Színpadi ügyesség híján s igazi szellemesség nélkül szellemeskedve játszatja le más léha vígjátékokból már jól ismert alakjaival visszatetsző meséjét. Szabolcsi Lajos *Középkor* című gettó-drámája középkori rém-történet, a mai viszonyokra célzó s így belőle kikiabáló agitatorius részletekkel. Nagy Endre darabja, *A nyárspolgár*, kisemberek küzdelmes életét viszi színpadra, a megszokottan komikus világitásba állított nyárspolgárt teszi meg egy érzelmes történet hőségévé. A darabban semmi sem emlékeztet szerzőjének színműírói multjára. Keservesen indul meg cselekvénye, melynek váza csupaszon mered elénk, fordulatait már előre látjuk, dialogusa szürke és vontatott, a végén már hihetetlenül naívvá válik az egész játék. Teljesen dilettáns kísérlet benyomását teszi *Az ezüst páncél* című darab. Szenes Bélának egy töredékét egészítette ki a hiányzó III. felvonással egy Huszár Péter álnév alá rejtőzött társszerző. Állítólag ő adta a darab ötletét s együtt dolgozták ki az időközben elhalt Szenes Bélával a két első felvonást is. Ennek tisztázása mindenestre fontosabb az elhalt, mint az élő társszerzőre. Földes

Imre darabja, *A világ könyvelője*, szatírának indul, szerzője azonban mindenáron utópiát akar belőle formálni s ennek következményeül az egész darab csakhamar formátlanul mállik szét. A háború katasztrófájától végromlásba taszított emberiség zuhanását egy angol gyári könyvelő azzal az ötlettel akarja megállítani, hogy a világ könyvéből ki akar törölni mindent, ami 1914 óta történt, s a kettős könyvvitelt egyszerűen ott akarja folytatni, ahol a háború kitörése megzavarta. Azt a «parva sapientia»-t, mellyel a nagyok a világ sorsát intézik, talán sikerült volna szatirizálni ezzel a hebehurgya ötlettel; de hogy ilyen együgyű módon csakugyan meg lehet gyógyítani a beteg világot, azt kezdettől fogva képtelenségnek tartjuk; azt pedig, hogy a szerző komolyan akarja vétetni velünk, egyre inkább csak vakmerő játéknak érezzük hiszékenységünkkel. Amennyire erős hatású volt Földesnek egypár előbbi darabjában az irredenta láng kicsapása, annyira kinosan hangzottak ki ebből a különös darabból az olcsó hatásra számító irredenta szólamok. Pásztor Árpád «pesti életkép»-e, *Őnagysága egy napja*, rövid jelenetekben a jó anyagi viszonyok közt élő s könnyűvérű pesti nő életéből — természetesen főként szerelmi életéből — vázol egy napot, hogy jellemezze egyszersmind azt a családi életet is, melyben ezek a dologtalan, csak kis szerelmi játékaiknak élő dísznők viritanak. Az élesszemű ujságíró itt meglepően felszínes vonásokkal fest, mintha csak lapok karcolataiból s kabarék tréfáiból ismerné ezt a világot. A darab egy ellenszenves leleplezésbe torkollik, anyáról, leányáról s közös szerelmükről. Könnyed, gyors haladás helyett el-elakad egy-egy többé-kevésbé zavarosan bölcselkedő magán- vagy párbeszédben.

Alkalmi darab volt Vándor Kálmán *Búcsúbál* című, finom hangulatú lírai játéka, melynek hősei Liszt Ferenc s a fiatal Petőfi, és körülöttük kedves jelenetek során gyöngéd szerelmi történet szövődik. Dickens regényének színpadra vitele Lestyán Sándor *Copperfield Dávidja*. A népszerű regényhős történetét születésétől egészen boldog házasságáig színre vitte valami 18 képben s a széthulló képek közt tátongó ürességet nem valami szerencsés leleménnyel úgy töltötte ki, hogy Dickens maszkjában egy színész a nézőtérnek egyik páholyába ültetett s ott ez a képek közt tartalmi áthidalásokat olvasott fel.

Az év termésében több olyan darab van, mely tisztán mulattatásra készült s ennek minden eszközét válogatás nélkül igyekezett kiaknázni. Legtalpraesettebb közöttük Faragó Sándor és László Aladár vígjátéka: *Egy leány, aki mer*. Irodalmi értéke kevés, de mulatságos bohóság. Egészében mintha ötletes paródiája volna a

mai irodalom egyik bakfis-ideáljának, a nagy karriert futó szegény leánynak, ki az érzékeny szívek gyönyörűségére a nyájas házmesteri lakot palotával, az írógépet luxus-autóval cseréli föl. Itt ez a téma szinte képtelenre van torzítva: egy vidéki fruska egy csattanós botrány, egy meghatalmazott miniszternek adott pofon árán kegyelmes asszonnyá skandalizálja fel magát. A darab szerzői a sovány mesét csak nagynehezen tudják megindítani s mindenféle kabarémókákkal leplezik egy-helyben topogásukat, de aztán meglepő rutinnal fogják kézbe az addig ki-kieső fonalat s mulatságos ötletekkel és őszinte jókedvvel tudják elvonni figyelmünket a cselekvény valószínűtlenségéről és sekélyességéről. Ügyes és mulatságos, de szintén meglehetősen sekélyes játék Fodor László *Töltőtolla* is, mely külföldi színpadokról került haza. Gyakorlott színpadi technikával megírt, nemzetközi fogyasztásra szánt export-darab. Az alaptalan férfi-féltékenység komédiája. Témáját franciás könnyedséggel fogja fel s írja meg. Vidám játék a híres válópör-specialista ügyvédéről, aki mások ügyeiben félelmesen ravasz és számító, de a maga dolgában az orráig sem lát. Valóságos sport-szenvedéllyel hajszolja a bizonyosságot felesége hűtlenségéről s az összehordott bizonyítékok tömege ép azon a szalmaszálon dől össze, melyet már az első lépésnél észre kellett volna vennie. A cicával ingerkedő egér játéka a darab cselekvénye. Szinte mókázó kedvvel egy témát forgat az egész darabon át az író, különféle változatokban, s ezek között van egypár igen érdekes és mulatságos jelenet. Kevésbé zavartalan derűvel nézzük Góth Sándor és Bus Fekete László *Ferike mint vendég* című darabját. Egy levitézlett vidéki szubrett áll központjában ennek a Marlitt-romantikából táplálkozó történetnek, mely két világot állít szembe egymással: a polgári társadalomnak egy felsőbb rétegét s a kiérdemesült kőborszínész-pár hagyományosan könnyelmű és laza erkölcsű világát. A kissé émelygős szirupba mártott ripacs-nyomorúsággal s bohém könnyelműséggel szemben a rövidebbet természetesen a gögös, rideg polgári osztály húzza. Vaszary Jánosnak *Rád bízom a feleségem* című bohózata szintén bőven él ennek a műfajnak nemcsak szabadságával, hanem szabadosságával is. Ötlete, hogy a baráttra bízott feleség végül is elhorgássza az őrizésében szorgoskodó barátot, nem valami új, az eszközök sem, melyekkel cselekvényét felépíti. Jelenetei közt van egypár frissen perdülő és mulatságos, de vannak nyerek és ízetlenek is. Általában alakjai modor dolgában kissé visszaélnék azzal, hogy Amerikába helyezte őket a szerző.

A daraboknak egy másik csoportja talán nagyobb írói becsvágyról tanuskodik, de semmivel sem nagyobb sikerről. Kovács Kálmán

Álomkirálynéja, melyet szerzője «magyar legendá»-nak nevezett, annak az irányzatnak terméke, mely koronás fők magánéletét viszi a nyilvánosság elé. A szerző lélektelen, üres jelenetek során Erzsébet királyné szívének konfliktusai köré szövö sovány meséjét, hangosabb hirdetésével kegyeletének, mint ízlésének, s inkább melodramatikus külsőségek hajszolásával, mint költői elmélyedéssel. Nadányi Zoltánnak *Az ajtó* című darabjából árad a lírai költő heve, de annál kevesebbet éreztetett szerzőjének színműírói hivatottságából. Az egész csak egy lángoló verses vallomás, egy szenvedélyes költemény szavaiban felhangzó szerenád kedvéért van írva. Az egész világ a lírai költő fejedelmi gögijének tengelyére van beállítva itt : e körül s ennek szolgálatára forog az egész mindenség. A költő alakjára esnék minden fény, őt emelné az erősen parlaginak rajzolt környezet is, pedig alapjában öntelt, nyegle, lelkiismeretlen fráter. Ép ily kevéssé drámaírói tehetség a novellista Tersánszky Józsi Jenő, kinek *Cigányok* című vígjátéka tulajdonképen nem is újdonság, mert régebben már előadták a Magyar Színházban *Szidike* címmel. Valamennyire átdolgozta szerzője, kihagyott belőle néhány nyersen naturalista részletet s helyettük megtoldotta egypár bohózatos jelenettel, de még így is nagyon csórén festett az ország első színházának kamaraszínpadán s kiszólásaival nagyon kikiváncozott onnan ez a kezdetleges, néprajzilag talán nem érdektelen, de költészettől meglehetősen mentes darab. Aszlányi Károly *Szélhámos kerestetik* című vígjátéka sem vált valami nagy tisztességére ugyanamuk a színháznak. Német élclapoknak ócska kisvárosi figurái gyámoltalankodnak ebben a fásizú, száraz darabban. Úgyes színpadi érzéssel, friss leleménnyel jobban kiaknázhatta volna alapötletét, amely tág teret nyit bohózatos jelenetekre. Nemcsak a kedély hiányzik belőle, hanem a lendületesebb tempó is, menete gyakran el-elitikkad élettelen jelenetek sívó homokján. Fanyar darab Zsolt Bélának *15,000 pengő jutalom* című «texasi burleszk»-je is. Egypár jelenetében jó színpadi érzéknek adja bizonyosságát, de egészében nagyon elnyújtja anekdotaszerű tárgyát. Nagyobb baj ennél, hogy az író nem szatírárt ír, hanem fölényeskedő és nyelvöltögető kritikát. Nem elégszik meg azzal, hogy alakjait beszéltesse, hanem maga is fel-felrohan a színpadra, félretolja embereit s a publicista vezércikk-szólamaival mutogat hitványságukra, mintegy megmocskolja őket a közönség előtt. Ezek a leckéztetések indulatosak és gyűlölködők, úgy hogy a burleszket még akkor is gorombának és ízléstelennek találjuk, ha csakugyan Texast fogadjuk el színterületül. A merészség babérja szokta lelkesíteni Hatvany Lilit is. Darabja, *Ma este vagy soha*, egy «őrült bosszú»-t visz színpadra, de nagyon is

számító hatáskereséssel. Egy operaénekesnő megtudja, hogy egy barátnőjével megcsalja babája, az intendáns. Ezért akarja megállni a már említett «őrült bosszú»-t. Éjnek idején beront egy nemzetközi selyemfiú hírében álló ismeretlen úr szállodai szobájába s odadobja magát neki. A boldogított ifjú úrról azonban kiderül, hogy semmi köze ahhoz a pályához, mellyel gyanúsítják, sőt épen az a színházi ügynök, aki zsebében hordozza az énekesnő szerződését a Metropolitan-hez, sőt csoda hamarsággal feleségül is veszi őt. «Hetykébb merészség banálisabb naívságba aligha fülhatna» — írta róla egyik kritikusa.

Mindenesetre magas színvonalat képvisel, de tehetségének nem a legjavával jelent meg az év folyamán a magyar színpadnak két népszerű munkása. Molnár Ferenc vígjátéka, *A jó tündér*, nem tartozik szerzőjének szerencsésebb sugallatra írt darabjai közé. Szegényes cselekvényének központjában egy facér mozijegyszedőleány áll, afféle külvárosi tündér, ki jótékonykodási mániába esik s még elbukását is úgy akarja kimódolni, hogy abból szerencséje legyen valakinek, akit a véletlen erre kijelöl. A játék irrealitása itt csak lepel, amely mögött üresség ásít. Alakjai élettelen bábok, egészen valószínűtlen helyzetekben, cselekvés helyett aforizma-rakétákat eregetnek, ezek azonban sokszor csak sisteregnek és füstöt vetnek, de szikrát nem szórnak. Elméssége gyakran elképesztően erőszakolt, a cselekvény menetében is nagy törések vannak. A keservesen nyujtott darabot befejezi egy utójáték, melyet a darab legbátrabb csodálói is csak olyanformán mertek megdícsérni, hogy elmés grimász, melyet az író a nézőtér felé csinál; az a legnagyobb kedvessége, hogy semmi szükség nincs rá. Nem volt szerencsés pillanat szülötte Csathó Kálmán színműve, *A felhők lovagja*, sem. Eddigi színpadi gyakorlatához híven előbb ezt is regényalakban írta meg. A regény kevésbé sikerült művei közé tartozik az írónak, a belőle készült darab még inkább. Van itt is sok jó részletvonás a környezetrajzban, de ezek már régi jóismerőseink az író más darabjaiból. Alakjai részint a maradiságnak, részint az ultramodernségnek erősen túlzott karikatúrái. Karikírozó kedve most egypár olyan eszközt is használtat vele, amelyek nem lehetnek rokonszenvesek az ő közönsége előtt, nem annyira merészségük, mint inkább erőszakoltságuk miatt. Érzelmes szívek után sóvárgó, elcsépelet motivumok peregenek le előttünk Csathó Kálmán jó magyaros színpadi nyelvéen s ezeknek sokaságában elvész, ami kedélyt, szívet és jó megfigyelést ad hozzájuk.

Végre valamivel vigasztalóbb tájakra értünk, ahol kétségtelen frői törekvéssel állunk szemben, akár kísérte színpadi siker, akár nem.

Nemes és tiszta költőiség szólal meg abban a két darabban, mely ünnepi alkalomra készült, de fölötte áll az alkalmiságnak. Kisfaludy Károly halálának százados fordulóját a Nemzeti Színház Voinovich Géza egyfelvonásosával, a *Kereszt-úttal* ünnepelte. Szerzője Kisfaludy pályájának azt a valóban sorsdöntő mozzanatát választotta, mikor határoznia kell, hogy a közönséges emberi életörömök útján haladjon-e, vagy a magasabbra hivatás szavát kövesse. Kereszt-úton áll, melyről visszalát a multba s beletekinthet a jövőbe. Lelke melancholia és lelkesültség hullámain hanyódik, szívében a friss szerelmi csalódás sajog még, de a baráti ragaszkodás balzsamot csöppent sebére s a kötelesség szava megerősíti. A rövid darab a kornak alapos ismeretével, kitűnő stílusérzéssel és finom ízléssel világít bele Kisfaludynak nemcsak lelkébe, hanem korába is. Alakjairól valóban a kor sajátosságos színe, illata, lelke árad. Befejező mondata Vörösmarty érkezését jelenti. Ez a két szó valami nagy érzelmi melegséggel árasztja el szívünket s dicsőséges távlatot nyit. Mintha az elkövetkezendő korszak minden fényessége beáradna Kisfaludy szobájába s dicsfénybe vonná magának az úttörőnek alakját is. Gyöngédebben s mégis megkapóbban és megvilágítóbban aligha lehetne színpadon Kisfaludy jelentőségét éreztetni. Az országos Szent Imre-ünnepségekből a Nemzeti Színház Kállay Miklós «legendá»-jával, *A lilomos királyfival* vette ki részét. Legendának nevezi szerzője, de történeti eseményekkel is kénytelen volt bővíteni a legenda szűkös anyagát, úgy hogy darabja misztérium és történelmi dráma közt ingadozik. Ez nemcsak a stílus egységét bontotta meg, hanem valami sajátságos felemás jelleget ad hősének is. A legendának eszményi, szinte testetlen alakja az élet valóságában, a politikai harcokban idegenül tévedez. Ízlés sugallja a szerzőnek azokat a leleményeit, melyekkel az életnek két irányú hatását akarja érzékeltetni a szent királyfira, bár nem mindig sikerül ezeket hozzá harmonizálnia a legenda keresetlen naivitásához.

Hosszabb hallgatás után ismét visszatért a színpadhoz Szomorj Dezső. *Dr. Takács Alice*-ában egy modern nő lélek krízisét akarja feltárni. Kevesebb most már benne a festőinek és zeneinek hajszolása, de még mindig túlteng nála a dikció az akció rovására, még mindig nagyon harsog színpada. Az emancipált, sorsát a maga erejéből s a maga felelősségére intéző nő testi-lelki válságait rajzolja, az örök nő következetlenségeit s a modern nő szenzibilis határozatlanságát és az új életformák közt vergődését. Mint Szomorj legtöbb alakjában, benne is a túlfeszített idegélet hisztériája vonaglik s végzi beszámíthatatlan balfogásait, egészen a visszatetsző befejezésig. Nem annyira cselekszik, mint inkább csak reagál az élet hatásaira. Lélekrajzában

elmélyedést és gazdagságot látunk, de a rá ható körülmények nagyon kísérletszerűen vannak összekombinálva s ennek következtében a hősnő mégis csak üvegházi növény. Kevés élet van azokban a tépett lelkű, feminin alakokban is, akik körülveszik s akik mind a szerzőnek halálosan modoros nyelvét beszélik.

Meglepő színpadi sikert aratott a Kamaraszínháznak két olyan ujdonsága, melyeknek sikerében legalább is annyi része van a színek kitérő játéknak, mint a darabok irodalmi értékeinek. Az egyik Szép Ernő *Azrája*, a másik Bónyi Adorján *Elcserélt embere*. Szép Ernő Heine híres költeményét írta át színpadra, a nélkül, hogy jelentékenyebben bővítette volna a maga leleményével. Drámaiatlanná nyúlik a rövid költemény, a szerző lemond lélektani elmélyítéséről s hatását a meseszerűvé formálásban s az erős líraiságban keresi. Végesvéig a szenvedély nagy lírai kiadása az egész darab, hiányzik belőle a drámai akció, a nagy forduló csak szavakban játszódna le. Mint szerzőjének minden munkájában, itt is nagyfokú modorosság jellemzi előadását: igaz átérzésnek és affektált gyermetegségnek keveredése, szívből jövő s szenvedett hangok váltakozása. Van egypár meleg szép jelenete, de egészében kelletlenül édesebb ízt hagy maga után. *Az elcserélt ember* egy amnéziás tiszt kuriózus esete, melynek valószínűségével szemben tömérdek jogos kétségünk támadhat. S még ha sikerülne is meggyőzni bennünket arról, hogy az eset valóban megtörtént, ez még mindig nem adná meg művészi hitelét is a darabnak. Az egész darab tulajdonképpen csak expozíciója az igazi drámának, melynek bonyodalmi csak akkor kezdődnének, ha kiderülne a végzetes személycsere, ha nemcsak mi tudnók, hanem a szereplők is tudatára jutnának a hősnő *elcserélt* voltának. Ennek a drámának a megírása elől azonban a szerző kitér, a konfliktus előtt megtorpan, a darab befejeződik, mielőtt a dráma megkezdődne. Ezen a bajon nem segít az *elcserélt* befejezés sem. A tárgy egyébként sem való drámának, mert valószínűvé tétele olyan aprólékos indokolást követel, hogy azt a színpad nem bírja el. A szerző színpadi hivatottsága mellett inkább csak jelenetező ügyessége s jellemfestő elmélyedése tanuskodik.

A magyar színpad egyik legkedveltebb, nagytehetségű munkásának, Zilahy Lajosnak két darabja is esik erre az évre. *A tésasszony* kisebb igényű életkép, kisvárosi kisemberek világából, melyet Zilahy olyan jól ismer s melynek gondjait-bajait annyi megértéssel tolmácsolja. Témája egészen novellisztikus, csak alapos elnyújtásával telik belőle három felvonás. Ezt a célt szolgálja a sok epizód-figura; a szerző rutinja hatásosan mozgatja ezeket, sok jóízű fordulat élénkíti

a darab menetét, sok kedvesség árad a színpadról, de mindez nem felelteti a cselekvény sekélyességét, szegénységét s a döntő fordulatnak erőszakoltságát. Nagyobb becsvágyról tanuskodik *Leonája*. Zilahy egész lelkével a közelmúlt súlyos eseményeiben él s ennek lelki zűrzavaraiba, válságaiba és katasztrófaiba igyekszik bevilágítani. Ez a darabja a legfájdalmasabb emlékeket ébresztő időszakhoz, a forradalomhoz kapcsolódik s ennek viharában egy nő lélek válságát jeleníti meg: egy grófkisasszonyét, kit a nyomorúságra döbbent szánalom, a világboldogító jelszavak mámore s e jelszavak hirdetője iránt fellobbanó szerelme megszedít s konzervatív nevelése ellen fordít, de a forradalom első véres eseménye lelki összeomlásba dönti. Leona lelki viharát nagy gyöngédséggel és erővel rajzolja Zilahy, de katasztrófájában túlságosan nagy szerepet juttat a véletlennek. Tragédiája kellő mélységű háttérrel csak a világnézetek ütközésétől nyert volna, hisz ennek lesz ő is áldozatává. Ehhez hozzá is fog a szerző, felvonultatja a konzervatív grófot s a forradalmárt, de félúton megállítja őket, engedményt tétet velük elveikből s így elkerüli a konfliktus kirobbanását. A darabnak nincs szervesen felépített cselekvénye, jellemfejlésében pedig nagy törések vannak. De vannak erős feszültségű helyzetei, hatásos jelenetei, kitűnően megrajzolt mellékalakjai, s itt is csorbíthatlan épséggel érvényesül pompás környezetfestő képessége s az élet elevevességével lüktető dialogusa.

Szintén a rendkívüli viszonyok áldozatát, egy megrendült nő lélek vergődését jeleníti meg előttünk Herczeg Ferenc *Szendrey Júliája*. Herczeg mindig bizonyos lovagias szánalommal tekintett Petőfi özvegyére, igaztalannak érezte vele szemben a ridegen elítélő közvéleményt s egy tanulmányában kifejezésre is juttatta, hogy nem elítéltetést, inkább szánalmat érdemel, mert bűne csak annyi, hogy nem volt elég erős megállani abban a magasságban, ahova Petőfi emelte. Ez a rokonérzés most a drámának lélekbevilágító eszközeivel akarta feltárni s megértetni Júlia lelkének rejtélyét, hogy megbocsátást keltsen életének végzetes fordulata számára. A rejtély kulcsát Júlia lelkének abban a meghasonlásában akarja kezünkbe adni, hogy nem volt elég ereje megmaradni a költő eszményképének s nem volt elég bátorsága földi asszonnyá lenni. Mindaz a szeretet azonban, amellyel a szerző a szerencsétlen asszony felé fordul, eredményében mintha visszajára váltott volna. Az ő Júliája még talányosabb, mint a valóságé, sőt ellenszenvesebb is, mint a közvéleményben kiformalódott. Hiába támogatták Herczeg kiválóságai, hiába írói tapintata s emberi gyöngédsége, ez a Júlia nem kellett a közönségnek s a darab nem jutott színpadi sikerhez. Ennek tagadhatatlanul megvoltak ma-

gában a drámában rejlő okai is, de nem kis részben a hálátlan témából következett. Júlia iránt a közvéleményt a legragyogóbb védőirat sem tudja megfordítani. Ebben a perben Júlia mindig vesztes lesz.

A magyar színpad régi jeles munkásai számára sajnálatos módon csak balszerencsét hozott az elmúlt esztendő; viszont meglepő sikerhez juttatott egy sok jóval biztató fiatal tehetséget, Hunyady Sándort. Az év legnagyobb színpadi sikere kétségtelenül neki jutott s nem érdemtelenül.

Már első darabja is, a *Júliusi éjszaka*, fiatalos szertelenkedései mögött figyelemreméltó tehetséget sejtetett. Új színdarabja, mely báró Bánffy György kedves, gyöngéden udvarló nótája után nyerte *Feketeszáru cseresznye* címét, az író tehetségét nemcsak megizmosodva, hanem a riportszerűség hatásvadászó nyerségeitől, kiélezett túlzásaitól s a szilajul lobogó erotika rikító színeitől megtisztulva mutatja be.

A színmű nagy tapintattal és tárgyilagossággal, de egyszersmind igen erős szálakkal a békeidők nemzetiségi kérdéséhez, a magyar-szerb együttélés bonyodalmaihoz fűződik. A szerző könyvalakban is közrebocsátotta darabját s az ehhez írt előszóban elmondja, hogy jól ismeri a Bácskának nemcsak magyar, hanem szerb lakosait is. Megszerette őket s a háború alatt sajnálattal látta, hogy szerb barátai a nagy háború ügyében nem érezhettek velünk együtt. A félelem és a raison hozzánk kötötte őket, de a vér szava egészen mást parancsolt nekik. S hogy ezt a nehéz időt és kínos ellentétet emberi méltóságuk levetkezése nélkül sikerült megúszniok, azt tisztára a magyar hatóságok megértésének, úri gesztusának, szinte gyöngédségének köszönhették. «A sokat gúnyolt, sovénnek és maradinak cégérezett megyei kiskirályok nagyon letették akkor lelkük eleganciájának vizsgáját» — írja a szerző.

Darabjának magvát egy, különben jelentéktelen élményében fedi föl ebben az előszavában. Elmondja, hogy a háború dereka táján a szabadkai Pest-szálló éttermében egy mulató társaságba keveredett. A társaság központja egy bácskai gazdag szerb birtkosnak fiatal felesége volt, egy ragyogó fekete szépség. Amint a hangulat emelkedett, a tisztek minden sértő szándék nélkül kötődni kezdtek vele szerb származása miatt. A sűrűvérű asszony a legártatlanabb tréfát sem tűrte s dühösen vágta a tisztek szemébe, hogy ő igenis szerb s azokkal a testvéreivel érez, akik a Duna túlsó oldalán harcolnak. Az asszony egyébként is kissé szélsőségesnek látszott, a tisztekkel hol flörtölt, hol veszekedett; most szidta és átkozta a magyarokat, majd magyaros szilajssággal s gyönyörűséggel járta a csárdást. Egész

becsületével, szeretetével és gyöngédségével ragaszkodott urához, de azt is észre lehetett venni, hogy halálosan szerelmes volt egyik magyar tisztbe. Ezt gyötrelmes kinnal igyekezett leplezni. S amint eltávozott urával, az író sokáig nézett kocsijuk után s arra gondolt, milyen drámai komplikáció lenne, ha a sors egyszer próbára tenné ezt a szenvedélyes, erős teremtést: válasszon ura és a magyar tiszt közt. Ezt a drámai komplikációt írta meg darabjában a szerző.

A darab színtere a Magyarország területéről leszakított Bácska egyik faluja. Első felvonása a háború közepe táján történik, a másik kettő az impérium átvételének napján. A szívek küzdelme, a szerelmi történet mögött hatalmas, komor, gyötrelmes történeti háttér magasodik fel: egy ország tragikus összeomlása. A drámai cselekvény magva az, hogy a magyar főszolgabíró s egy szerb földesúr felesége, Irina évek óta mély vonzalmat éreznek egymás iránt, de ezt az érzelmet visszafojtják. Olyan nemesnek és olyan áhítatosan tisztának rajzolja ezt a szerelmet a szerző, hogy valósággal idegen világból odatévedt fehér virágként úszik a léha szerelmeskedéseknek a színpadot ma előntő áradatában. E vonzalomnak fejlesztésében is gyöngéd tapintat és meggyőző igazság nyilatkozik. Irina lelkében szerelmének nemcsak hitvesi hűségével, hanem faji érzésével is küzdenie kell. Fajszeretete annyira tüskésen nyilatkozik, hogy szinte önkénytelen védekezésnek tetszik a magyar úr iránt erősödő szerelem ellen. A tisztekkel szemben az asszonyban fékezhetetlenül s szakadatlanul szikrákat vet a méltatlankodó harag a miatt, hogy őket alacsonyabb rangú fajtának tekintik a magyarok; gyanakvása, mint valami ragadozómadár karma, folyton belevág viselkedésükbe, szavaikba s bősziült érzékenységgel utasít vissza minden olyan szót, melyben tiszteletlenséget sejt nemzetisége iránt. De nemcsak ellenszenvében, hanem szerelmében is jelentékeny szerepe van a faji ellentétnek. A szenvedélyes asszony lelkét az kapja meg leginkább, hogy mennyire szenvedélytelenül, mily korrekt és tartózkodó előkelőséggel tud élni és viselkedni a főbíró s e mögött a hideg előkelőség mögött mennyi szív és önfeláldozó készség áraszt meleget. S éreznie kell, hogy ezzel szemben mennyire a hirtelen indulatok rabja ő s még inkább a férje. S a főbíró úri hódolatával szemben mennyire megalázónak kell éreznie női méltóságára urának ordenáré bizalmaszkodását s nyers érzékiségét. S végül látnia kell, hogy az impérium-változás napján, az ő nagy örömnepükön mennyi gonosz indulat tör ki fajtestvéreiből, s ebből a szennyes árral előntött világból egyre magasabban emelkedik ki a főbíró kemény férfiassága. Majd férjének a bíróval szemben hálátlan, vele szemben szennyesen gyanusító viselkedésére

valóságos undor önti el lelkét. Az összeomlás válságot jelent Irina érzésére nézve is ; választania kell : esküjének s az anyagilag biztosított élet kényelmének szavára hallgatva férje mellett marad-e, vagy a szerelem jogán a főbíró mellé áll. Női voltát meg nem tagadva választ : a szerelem szavát követi s így a nagy válság forgatagában egymásra talál a két nemesen tartózkodó lélek. A végső fordulatnál az író igen helyes ösztönrel Irina szerelmének főként faji ellentétektől mozgatott rugóit általános emberiekre váltja át, s ez, ha nem ad is teljesen kielégítő feleletet arra a kérdésre, hogy mi lesz Irina szerb érzelmeivel abban az új életben, melybe kerül, legalább eszméltet arra, hogy Irina keserves leckét kapott s fölemelkedett a nagy emberi érzéseknek megértéséig és megbecsüléséig.

Nagyon szerencsésen tudja éreztetni az író a köz- és magánélet eseményeinek egymásba játszását, az előtérben folyó eseményeknek szerves kapcsolatát a közéleti háttérrel. Éreztetni tudja, hogy a közélet nagy fordulatai mintegy koncentrikus hullámgyűrűkben hogyan terjednek át a magánéletre. A nagy összeomlás a magánélet terén is széttépi azokat a régi szálakat, melyek a faji különbözőség mellett is lehetővé tették a békés együttélést, tragikus összeütközéseket robbant ki magánemberek közt is és drámákat szül. Sajátságos kontraszthatással a szerelmeseket olyan esemény segíti egymáshoz, amely az egyikre nézve katasztrófa, a másikra győzelem. S ez jól és szépen van így, mert a sorsok végletes fordulatainak ez az összekapcsolása mint valami tündöklő szívárvány hidalja át azt a sötét ürt, mely megszorítottakat s győzelemben ujjongókat elválaszt egymástól. vigasztalón példázva, hogy a szeretet és becsület diadal-maskodik a politika gonoszságain is.

A darabnak nemcsak koncepciójában, hanem felépítésében is jó színpadi érzéknek adja bizonyosságát a szerző. Jelenetei szervesen kapcsolódnak egymásba s kerül bennük minden olyasmit, ami a darab komoly hangulatát veszélyeztetné, kerüli különösen azt, ami ízléstelen és lármás. Az impérium átadásának rajzában bőven volna alkalma hatásvadászó jelenetekre, de ilyenektől visszatartja ízlése. S azok a kevésszavú képek, melyekben a tragikus fordulatot érezteti, mégis mily sokat mondanak. Ahogy a magyar főbíró hivatalos helyiségében a falról a szerb katonák csöndben eltávolítják Magyarország térképét s tekintetünk oda-odadöbben a megbarnult falról előfehérlő üres helyre, vagy amint a jegyző megszokott mindennapi söröcskéjét most földhöz vágja, mert «keserű», vagy ahogy a kis szerb hadnagyocská a házkutatásnál a magyar úr előkelő nyugalmától mintegy lebűvölve sehogyse tudja feltalálni magát, kényelmetlenül izeg-

mozog s zavarában cigarettával kínálja a főbíró: ezek mind mélyen megindító képek. Nem beszélnek róla, de az egész darabon fénysugárként húzódik végig a magyar úr lelki előkelősége, amely mintegy apotheozisát nyeri, mikor egy szép, fajtáját szenvedélyesen szerető, tradícióikra büszkén féltékeny szerb asszony a szerb győzelmi ünnep mámorában otthagy mindent s ez után a fény után indul: a magyar urat követi. De lovagiasan s emberséges elfogulatlansággal rajzolja a szerző az ellenfelet is.

De nemcsak elfogulatlanul, hanem frissen és elevenen is festi azt a környezetet, amelyben cselekvénye lefolyik. Látszik, hogy megismerte és megszerette a Bácskát s a sok jellemző vonásból módjában volt a legtalálóbbat választani. Alakjait jellemzetesen bácskai világba állította be: van levegője darabjának. Az élethől vette anyagát s az élet árad belőle a színpadról is. Kerül minden színpadi mesterkedést. Vannak darabjának kisebb fogyatkozásai is, de ami hatást tesz s ami sikert arat, azt tiszta eszközökkel s becsületes úton-módon éri el.

A bizottság egyhangú határozattal azt javasolja a Tekintetes Akadémiának, méltóztassék az idei Vojnits-éremmel Hunyady Sándor *Feketeszáru cseresznye* című háromfelvonásos színjátékát tüntetni ki.

Kékly Lajos.

Képzőművészet.

Nagyszabású építészeti alkotások legtöbbször széles látkörű, hatalmas akarató és kitűnő szervezőképességű egyéniség nevéhez fűződnek. Ha az eszme megvalósításában megértő közvéleményre, kitűnő munkatársakra talál is, az elgondolás igazi atyja mégis a tervet először megálmodó, szellemi építőmester marad. Így volt ez régen, mikor gúlák, akropolisok, renaissance templomok, barokk kastélyok épültek és így van ez ma is, midőn hatalmas gyárak, tudományos intézetek, áruházak, felhőkarcolók nőnek ki a földből. Csak a középkori székesegyházak kivételek, mert itt az Isten eszmejében egyesülő polgári közületek építkeztek századokon át, szinte egy ember szellemében, de igazi közösségben.

A XX. század meghozta a szervezett tömegek érvényesülését, egyúttal azonban a vezéregyéniségek eszméi nevében való együttes munkát is. Külsőleg ez sehol sem fejeződött ki olyan világosan, mint a mai építészetben. Különböző, egymástól függetlenül elgondolt házak helyett most nagyszabású és egységes építészeti kompozíciók jönnek létre, legyenek akár egységes intézmények otthonai, akár sok

család egymásmelletti lakásai. A XX. század a kollektív összeolvadás és az egy eszme jegyében meghozta az új monumentális építészetet.

Külföldön már számos ilyen egységes építészeti kompozícióval találkozunk, nálunk azonban a szegedi Templom-tér, az ottani egyetem természettudományi intézeteinek és a püspöki palotának, valamint az egyházi intézményeknek architektonikus összefoglalása az első ilyen építészeti megvalósulás. Gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszternek örökké tevékeny, a kor szellemiségét híven megérező agyában született ez a nagyszabású építészeti elgondolás. Ő a szegedi Templom-tér gyönyörű, árkádos épületegységének igazi kigondolója.

Az új Fogadalmi templom fehér kőből és vörös téglából való román architektúrája megkövetelte, hogy vele harmónikus ízlésben oldják meg a teret határoló építkezéseket is. Épen azért került ki Rerrich Bélának kései középkori olasz palotákra emlékeztető terve győztesen a pályázatból, mert az ő elgondolása biztosította legtökéletesebben a harmóniát a már meglévő templom és az emelendő épületek között. Itt elhibázott lett volna bármilyen önmagában mesterinek elképzelt, történeti hangulatú, vagy modern koncepciójú homlokzatsor, ha nem számolt volna az egyház architektúrája által megütött akkorddal.

Másik föltétele volt a művészi hatás zavartalanságának a tér egységes, zárt, udvarszerű kiképzése. Régi tanítása a művésztörténetnek, hogy minden időben az elhatárolt, utcatorlatoktól, keresztezésektől mentes terek a legművészibbek, épültek legyen azok akárminő stílusban. A velencei Szent Márk-tér is ennek köszönheti fantasztikus épülethomlokzatain kívül páratlan művészi, teremszerű hatását. Szegeden még inkább a tér nagyvonalú kialakítása, az arányok artisztikuma, a tömegek helyes egyensúlya volt a fontos, mert a feladat természete miatt és a költségek kímélése végett nem volt szabad gazdag díszítéshez folyamodni. Ezért kellett a tömegek, a felületek arányos elosztása mellett legnagyobb gondot fordítani az építőanyagra is. Ilyen egyszerű homlokzatokat, melyeket egyedül a nyílások, árkádok tagolnak, ritmizálnak, csak szép anyagból szabad építeni, különben hatásuk sivár, magtárszerű lenne. A nemes anyagból való felületek eleven színe, a profilok ötletes rajza főtényezője a kompozíció művészi hatásának.

Rerrich Béla épületei, bár a múlt stílushagyományaiban gyökereznek, mégis a mai kor kívánalmait fejezik ki. Végre sikerült a monumentális középítkezések terén is kitörni abból a körülzárt gyűrűből, amelybe a rosszul értelmezett konzervatív fölfogás szorította a magyar építőművészetet. Nagy a jelentősége ennek nemcsak

önmagában, hanem a magyar építészet jövője szempontjából is. Csak ilyen feladatok útján remélhetjük az új magyar építészet mielőbbi kifejlődését, a korszerű és a faji vonások egyesítését.

Rerrich Béla jelesen oldotta meg a szép és kényes feladatot. A gáncoskodásnak el kell némulnia az egésznek harmónikus és festői együttesével szemben. Az árkádos templomtér már ma is úgy hat, mintha patinás műemlék lenne. A régi olasz és angol motívumoknak modern hangszerelése és a klinkertéglával való összeházasítása kitűnően sikerült. Nem szabad itt a helyi gyökértelenséggel előhozakodni. Épen ennek a megoldásnak és anyagnak a feladata az, hogy a magyar Alföldön gyökeret eressen és alapja legyen a további fejlődésnek. Sajnos, a közelmúlt építésze az Alföldön olyan sivár képet mutatott, hogy csak idegen ojtással lehet a magyar architektúra vad fáját megnemesíteni. Igaza van Klebelsberg miniszternek, mikor az akácfára utal, melyet csak a XVIII. században honosítottak meg Magyarországon és amely nélkül ma már szinte el sem lehet képzelni az Alföldet. A túlégetett, májszínű klinkertéglának hasonló jövője lehet a terméskövet nélküli magyar síkságon. Ebben az anyagban a magyar építészet jobban és őszintébben találhatja meg a faji formáit, mint az ál-román, ál-renaissance, ál-barokk vakolat- és műkö-homlokzatokban.

Három oldalról veszik körül a homlokzatok a teret, melynek keleti, keskeny oldalát a székesegyház zárja le. Mindenütt kétemeletesek az épületek, kivéve a templommal szemben lévő középső szakaszt, mely hármat hordoz. Mind ezt, mind a két hosszú oldal befejező pavillontömbjét magas, síma attika koronázza lapos tetővel. Ez a két sarokpavillon az egész épületkompozíciónak legjellegzetesebb, legsikerültebb része. Kitűnő záróakkordjai az árkádos, egyenletes homlokzatrészeknek. Az udvar architektúrája nem árulja el, hogy minő különböző tudományos vagy egyházi célt szolgálnak az egyes épületrészek, csak kívülről, a Boldogasszony-sugarút tengelyében kap külön, egyéni hangsúlyt a püspöki palotarész.

Sok finomság, ötlet nyilvánul a részletekben. De nem tolakodóak, szinte váratlanul akad az ember az egyes artisztikus motívumokra. Így az árkádok pillérei között néhány mulatságos, fantasztikus formájút találunk. Egy csavart pillért a szegedi néphumor már el is nevezett adóprésnek. A püspöki palota és szeminárium homlokzatát itt-ott szenteknek kőből és égetett klinker-anyagból való stilizált szobrai díszítik, a háromemeletes szakasz attikáját pedig zenélőóra ékesíti. Figyelmet érdemelnek a művészi vasmunkák is.

Mindenképen nemes és művészi gondolat volt a minisztertől,

hogy az árkádokban megalapította a magyar nemzeti emlékcarnokot. A magyar kultúra nagyjai vonulnak fel egymás mellett szobrokban, domborművekben, epitafiumokon megörökítve. Az ötletet a néhai Strobl Alajos mesterünk hagyatékában lévő szobrok megvétele szolgáltatta. Ő a budapesti Epres-kertben kezdte meg a híres magyar művészek mellszobrainak felállítását. A szegedi árkádokban egyedül a Strobl-féle szobrok régiiek, a többi mind most készült. Számos magyar szobrász alkotása. Mindegyik más nemcsak stílusban, hanem a megörökítés egész elgondolásában is. Ép ennek a változatosságának köszönhető az emlékcarnok festőisége. Régi keresztfolyókák, templomhajók artisztikuma elevenedik meg előttünk. Érdekes egyébként, hogy kevésbé népszerű szobrászaink jobban beleélték magukat a feladattól következő hangulatba, mint a keresettebbek. Az utóbbiak még annyira bent élnek a naturalizmusban, hogy eredetibb és az épülettel jobban összevágó stilizálás nehezükre esett. A legjobban sikerültek Ohmann Béla iparművészeti iskolai tanár alkotásai. Ő mintázta Kőrösi Csoma Sándor archaizált szárkőfágját, a híres ázsiai kutató fekvő alakjával, valamint az épületen kívül-belül elhelyezett dekoratív jellegű szobrok és domborművek legtöbbszörét. Igen stílusos még Margó Edének erőteljes Werbőczy-reliefje és kövesházi Kalmár Elzának Madách-feje.

Nem feledkeztek meg a tér stilszerű kikövezéséről sem. Egyszerű kőkockák rajzos mintával. Az egyik sarkon a régi, lebontott Demeter-templom ősi tornyának maradáka, Szeged történelmi multjának festői dokumentuma, a másikon Köllő Miklós Szentháromság-szobra. Egy belső sarokba még széles kávájú kutat is terveznek.

Erre a térre valóban büszke lehet majd Szeged városa. Elgondolója és megvalósítója példát mutatott arra, hogy egységes, művészi terv alapján, aránylag mérsékelt költségekkel milyen nagyszabású építészeti kompozíciót lehet létrehozni. A szegedi Fogadalmi templom tere egyszerre nemes bélyeget üt a Tisza partján épült város műemlékekben és építőművészeti látnivalókban, sajnos, annyira szegény és újdonsült képére. Olyan központja lesz a városnak, minővel csak a régi kultúrájú külföldi városok dicsekedhetnek. Semmi üres hivalkodás, fölösleges cicoma, a művészi gondolat itt a maga tisztaságában, nemességében szólal meg. És a fogadalmi templom, a Trianon miatt Szegedre áttelepedett temesvári püspök székesegyháza is sokat nyert új környezete által.

Most még csak az hiányzik, hogy a gyönyörű tér a templom oldalain és a szentély mögött is méltó folytatást kapjon. Hasonló stílusban micsoda monumentális lezáródást kaphatna a nemes épí-

tészeti kompozíció a Fogadalmi templom körül. Reméljük, szerencsésebb pénzügyi viszonyok között erre is sor kerül. A szegedi Templom-tér azonban már így is az ország legszebb modern építőművészi alkotása. Elgondolója és tervezője nemcsak az egyháznak és a tudománynak épített méltó hajlékot, hanem mindketten önmaguknak is örökbecsű emléket emeltek.

A Sándy Gyula tervezte Fogadalmi templom legértékesebb művészeti ékessége az egyház belsejében, a szentély félkupoláját díszítő mozaikkép. Kartonját Márton Ferenc készítette. Tárgya az angyalok övezte Szentháromság. Archaizáló egyháziasság és igaz magyar szellem hatja át az alkotást. Nemes, uralkodói méltóság népies pompával egyesül benne. Az Atyaúristen és Krisztus szimmetrikusan trónoló alakjai hatalmas, stílusos mozdulatukkal méltó utódjai az ókeresztény bazilikák zord apsis-alakjainak. Oldalukon egy-egy térdelő és három-három álló angyal, szintén pompás öltözékben. A székely népfantázia díszítő kedve hímezte csillogóvá fényes ruháikat. Minden csupa ornamentika, mesés káprázat; a háttér aranyából is tüzes sugárkévek áradnak szét. Megnyílt a mennybolt és a három-egy Isten örök fényességében ontja malasztját a hívó emberre. Ez a pompás mozaikkép sok mindenért kárpótol a templomban. Minő kár, hogy az ornamentális festést nem tervezte hasonló művészi kéz. A színek tarkaságát, a vonalvezetés keménységét bizonyára enyhíteni fogja az idő, de az eredetiség hiánya akkor is kiütöközik. Pedig a Muhits Sándortól való szép figurális részletek megérdemelték volna a stílusosabb, a nemesebb foglalatot.

*

A múlt év december 14-én volt száz éve annak, hogy Madarász Viktor, egyik legnagyobb történelmi festőnk a gömörmegyei Csetneken megpillantotta a napvilágot. Élete fonalát nem sodorták szerencsés kézzel a párkák. Magyar lélekkel, magyar lelkek számára festette történelmi kompozícióit és mégis a külföld értette meg és méltányolta jobban tehetségét. Itthon nem tudta magának kivívni az őt megillető helyet. Hibás volt ebben a közvélemény, de hibás volt maga a mester is, aki nem számolt a kiegyezés utáni hangulatváltozással és megfogytakozott művészi képességekkel is megmaradt dacos, a múlt sérelmeit nem feledő kurucnak.

Madarász azonban egyedül festményeinek témáiban volt rebellis. Festői hitvallása nem jelentett újítást a többiekkel szemben, csak az ábrázolt történelmi epizódok erősebb átélését, a szokványos komponálástól való eltérést. Ecsetjét nem fékezték, képzelő erejét

nem bágyasztották el az akadémikus szabályok, Madarász minden témáját közvetlenül ragadta meg. Párizsban, Delacroix városában ez jobban tetszhetett, mint a konzervatívabb Bécsben, melynek akadémiaját Madarász rövidesen otthagya, hogy a Szajna partján fejlődjek tovább. De itt sem a hivatalos akadémia felelt meg neki, hanem Cogniet magániskolája, ahol szabadabban dolgozhatott. Párizsban mutatta be az akkor létrejött nagyszabású magyar történelmi kompozíciót, amelyre 1861-ben francia aranyérmeket kapott. Ő volt az első a monarchiából, akit ez a nagy kitüntetés ért. *Hunyadi László siratása*, Madarász legmegkapóbb történelmi vázna még azokra is hatott, akik nem ismerték a kép által kifejezett sötét magyar tragédiát. Minden egyes festménye egy-egy kiáltó tüntetés a magyar szabadságot elnyomó erőszak ellen. *Zrínyi Péter és Frangepán Kristóf*, vagy *Zrínyi Ilona a vizsgálóbíró előtt* a magyar nemzet sorsának igazi tragikus illusztrációi. Ezek a vázsnak nem sorozhatók festői kvalitásaiknál fogva a l'art pour l'art remekei közé, azonban a legkiválóbb magyar történelmi festmények csoportjába tartoznak.

Madarász 1870-ben visszatért Budapestre. Ezzel kezdődik tragikumuk. Már vége volt a szabadságharc utáni elnyomatásnak, már nem volt helyén a rebellis hangulat. Madarásznak szakítani kellett a lelkéhez legközelebb fekvő képtémákkal. Közben atyja is meghalt és reá hagyta bányáját, gyárát és üzletét. A festőre rászakadt a vagyon kezelése és ennek csak úgy tudott eleget tenni, hogy mind kevesebbet nyúlt az ecsethez. De Madarász az üzlethez sem értett igazán. Öregségére elúszott vagyona, a festésből pedig kitanult. Mikor újra nekilátott a pingálásnak, az eredmény már csak fakó visszfény volt a régi dicsőségnek. A millenniumi kiállításon még aranyérmeket kapott, de később mindinkább aláhanyatlott festői talentuma. Mikor 1917-ben, agg korában meghalt, már egy elfeledt, saját magát és korát túlélt művész szállott a sírba.

*

Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat a Szent Imre jubiláris év alkalmából az elmúlt nyáron retrospektív jellegű magyar egyházművészeti kiállítást rendezett a városligeti Múcsarnokban. Első sorban a Szent Imrével kapcsolatos festményeket, szobrokat gyűjtötték össze, de ezenkívül a többi magyar szentre, sőt az egész magyar történelmére vonatkozó alkotásokból is szép sorozatot mutattak be. A Szépművészeti Múzeum gyönyörű darabokat engedett át gyűjteményeiből, melyekhez méltóan csatlakozott a Műemlékek Országos Bizottságának az ősi magyar templomokban lévő freskókról készült

másolat-kollekciója. Értékes dokumentumai ezek a középkori magyar művészetnek, egyben ékesen bizonyítják azt is, hogy a mai elcsatolt területeken is mindenütt magyar volt a művészet ikonográfiája.

A Szépművészeti Múzeum által kiállított anyag alapján a mult század nem egy elsőrangú magyar festőmesterének művészetét tanulmányozhattuk. A legrégebbi képet 1782-ből Bachmann József Gusztáv festette és Szent Lászlót ábrázolja. Barabás Miklóstól, idősb Markó Károlytól, Balassa Ferencről, Laccataris Demetertől is találtunk igen jellemző képeket, azonban a gyűjtemény gerince Lotz Károly és Székely Bertalan sorozata volt. A Szent Imre-kiállítás ismét alkalmat adott arra, hogy e két mesterünk művészetének széles skáláját, teremtő fantáziájuk gazdagságát, kvalitásaik sokféleségét megcsodálhassuk. Lotznak a budapesti Mátyás-templom, a lipótvárosi Bazilika, a tilhanyi apátság és a pécsi székesegyház, Székely Bertalannak pedig a Vajdahunyad Vára és a Mátyás-templom fal-képei, színes üvegablakai számára készült tanulmányai igazi remekei a magyar festészetnek. Valóságos gyöngyeit találhatjuk köztük a mult század monumentális képírásának. Nagyobb kartonjaikat főképen Budapest székesővárosa bocsátotta a kiállítás rendelkezésére. Igen tanulságos megfigyelni, hogy miként igyekeztek megoldani Lotz és Székely ugyanazt a feladatot.

Az utóbbi mesterek gyűjteményéhez csatlakozott a Benczúr Gyula esetét dicséző gazdag sorozat, melyből különösen a Mátyás királyciklus vált ki. Néhány ismert történeti kompozíció is díszítette a falakat, köztük Thán Mórnak nagyszabású alkotásai. Ennek a mesterünknek néhány kiváló tanulmányát is kiállította a Szépművészeti Múzeum. Munkácsy Mihály csak halványan szerepelt az együttesben.

A Lotz, Székely és Benczúr utáni festőnemzedéknek nem volt igazi szerencséje az egyházművészeti és általában a nagyszabású kompozíciókban. A naturalizmus elterjedése idején ez nem is felelt meg tehetségüknek. Ebben az időben a legsikerültebb vallásos kompozíciók azok voltak, amelyek a természetes egyszerűség, a mindennapiság nevében fejezték ki a misztikus témákat. Roskovits Ignácnak a budai királyi palota Szent István-termében levő fayenceképei számára készült kissé száraz kartonjain is a valóságosság a legnagyobb érték. Szép, természetes fejek és gazdag kosztümök kitűnően rajzolva. Az újabb nemzedék vallásos képeiben, bizony, nem igen lehet örömiünk. Régebbi mestereink aránya, ezüstje mellett réz és bádog az ő művészetük. Nagyobb elmélyedés, több őszinteség, igazibb hit, alázatosabb egyszerűség kell a jó vallásos képek alkotá-

sához, nem pedig selymek és brokátok csillogtatása, banális női arcok, elavult «tanulmányfők» szerepeltetése és álpátosszal teli szín-padiasság. Ne élőképeket másoljanak művészeink, hanem oltárra való nemes víziókat. Csak így fejlődhetik ki az őszinte és komoly, modern, magyar egyházművészet.

Ötven év előtt foglalta el a nagynevű Ipolyi Arnold, Besztercebánya, később nagyvárad püspöke az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat elnöki székét. A félszázados évforduló alkalmából a Társulat az idei őszi kiállítás keretében bemutatta a maecenás-püspöknek jelenleg az esztergomi Főszékesegyházi Keresztény Múzeumban lévő gyűjteményének egy részét. Legkiválóbb festményeit Ipolyi még 1871-ben, Besztercebányára való költözése előtt az Országos Képtárnak, a mai Szépművészeti Múzeumnak adományozta, őskori leleteit pedig a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Halála után a birtokában őrzött gyűjtemény Nagyváradon maradt, de az ötvösművek legértékesebb része eltűnt. 1918-ban Csernoch hercegprímás Ipolyi végrendeletére való hivatkozással az akkori kultuszminiszter beleegyezésével Esztergomba szállíttatta a gyűjteményt, melyet a románok szerettek volna maguknak megkaparítani. Gerevich Tibornak és Egry Aurélnak szerencsére sikerült a magyar álláspontot a Jóvátételi Bizottság előtt megvédeni és így Ipolyi műkincsei végleg Esztergomban találtak otthonra. Köszönet illeti mindkettőjüket az eredményes munkáért.

Az Ipolyi-gyűjtemény legnagyobb értékei a festmények között a korai sienai, valamint a XV. és XVI. századi magyar mesterek művei. Az előbbieik közül néhány festmény az olasz remekműveknek tavalyi londoni kiállításán is szerepelt. Mind a sienai, mind a magyar mesterek alkotásai kitűnően egészítik ki az esztergomi Simor-gyűjtemény anyagát, amelynek legjelentősebb része szintén a korai olaszok és a régi magyarok munkái. A két egyházfejedelmi jóvoltából az esztergomi Keresztény Múzeum képtárát így különleges és előkelő hely illeti meg a magyar galériák sorában.

A magyar mesterek munkái érdekes betekintést adnak arra nézve, hogy milyen idegen hatások alatt állott a XV. és XVI. századi magyarországi képművészet. Német, olasz, francia befolyások mellett közvetlen flamand hatásokkal is találkozunk. Így például az Ipolyi-gyűjteménynek egy felsőmagyarországi bányavárosból származó szárnyasoltára azt bizonyítja, hogy a XVI. század elején virágzó flamand manierizmus sem volt ismeretlen a magyar festők előtt. Azonban igen sok alkotásból már kicsendülnek a helyi stílusjegyek, melyek a provinciális magyar szellem érvényesülését jelzik. Kár,

hogy a képek nagy részét kevés elővigyázattal restaurálták. A durva átfestéseket jó lenne mielőbb eltávolítani.

Nagy érték számunkra a régi flamand, olasz és német falkárpitok sorozata. E téren bizony szegények vagyunk és így Ipolyi püspök gyűjtése itt szinte hézagpótló. Igen kiváló darabokra akadunk a keleti és erdélyi szőnyegek között is. Régi szobrok, domborművek, egyházi és világi iparművészeti tárgyak egészítik ki még a gyűjteményt, melynek budapesti bemutatásáért hálásak lehetünk az illetékeseknek.

A Múcsarnok őszi kiállításának modern részében Pásztor János alkotásainak fölvonulása volt a legnevezetesebb esemény. Teljes egészében állt előttünk a magyar szobrászat nagytehetségű és rokonszenves mesterének munkássága. Esményített aktok mellett tözsgyökeres magyar paraszti alakok, emelkedett kompozíciók mellett közvetlen genre-figurák. Mindegyik magán viseli Pásztor ösztönös mintázó és komponáló tehetségét. Nincs még egy magyar szobrász, aki a női test kerek idomait olyan elevenen és mégis megneemesítve ábrázolná, mint Pásztor János. Nem hiába tettek népszerűsége szert e fajta java munkái. *Az előzőtt*, vagy a *Primavera* ép úgy a mai magyar szobrászat legkedveltebb alkotásai közé tartozik, mint a *Búcsúzkodás*, a mester genre-alkotásainak ez a legzamatosabbika. Pásztor naturalizmusa ilyen paraszti figurákban érvényesül legmegkapóbban. Az eszményítést viszont a klasszikus formatisztaság és a barokklendület jegyében keresi. Legszebb példa erre a székesfehérvári hősi emlék és a Kerepesi-temetőben lévő siremlékesoportja. Kétségtelen, hogy a legújabb szobrászat már más utakon jár, mint Pásztor naturalizmusa és hagyományos szépségtisztelete, azonban művészetének el nem múló értékei, igaz magyarsága előtt meg kell hajolnunk.

A Múcsarnok többi termét festők gyűjteményes kiállításai töltötték meg. Zombory Lajosé volt köztük a legjelentősebb. Zombory nagy megfigyelője és hű ábrázolója az állatoknak. Minden mozdulatukat, az ökrök lassú cammogását vagy a huszárló vágóját egyformán ismeri. Stílus tekintetében azelőtt az impresszionizmus híve volt, most azonban a formai elemek és lokális színek hangsúlyozásával, komponálásra törekszik. Kvalitás dolgában mégis magasabbra értékeli régebbi, tünusosabb alkotásait és vázlatait, mint újabban készült nagy vásznait.

*

Hetvenéves fennállását ünnepelte téli kiállításával az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat. Orlay-Petrich Soma festőművész

hónapos szobájában gyűlt össze 1859. januárjában az a néhány lelkes magyar művész és műbarát, akiknek kezdeményezésére 1861. márciusában megalakult a Képzőművészeti Társulat. Első kiállításuk 1863. júliusában nyílt meg a Deák Ferenc-utcában, majd 1865-től 1876-ig a Magyar Tudományos Akadémiának második emeletén rendeztek kiállításokat, ott, ahol később az Országos Képtár, ma pedig a Történelmi Képcsarnok talált otthonra. 1877-ben végre beköltözhetek a Láng Adolf által, olasz renaissance-stílusban, a veronai Bevilacqua-palazzo mintájára tervezett, gyönyörű Andrássy-úti palotába. Itt játszódtak le a modern magyar festőművészet első nagy sikerei, itt mutatták be egymásután Munkácsy Mihály világhírű vásznait.

Művészi életünk gyors fejlődése miatt nemsokára azonban ez a palota is szűk lett és a millennium évében fölavatták az Andrássy-út végén, a Városliget bejárójánál lévő új kiállítási épületet, Schickedanz és Herzog építészek mesterművét. Ez az antik és olasz quattrocento elemek összeolvasztásából létrejött sikerült épület, mely időközben Budapest városára szállt, mindmáig otthona a Képzőművészeti Társulatnak.

A jubiláris kiállítás, sajnos, nem az általános ünneplés, nem a béke jegyében született meg. Régóta nem dúlt annyira a művész-háborúság, mint épen most. Meghiúsult az egész magyar művészetet, annak változatos, sokszínű kaleidoszkopját mutató kiállítás terve, csak festőink és szobrászaink egy csoportja, mondhatni töredéke vett részt a tárlaton. Nem kívánunk itt állást foglalni ebben a sajnálatos ügyben, de azt hisszük, hogy mindkét oldalon történtek hibák és hogy nem annyira művészi, mint inkább személyes ellentétek okai a háborúskodásnak.

Pedig ennek a széthúzásnak igen sajnálatosak a következményei. Nem tekintve, hogy a magyar közönség nélkülözni volt kénytelen művészetünk együttes nagy fölvonulását, a Múcsarnoktól távol maradó művészek, egyesületek önmaguknak is ártnak. Hiszen igen nagy a tömege azoknak, akik csak a Múcsarnok kiállításait látogatják, itt szerzik benyomásaikat, ennek alapján ítélik meg az egész magyar művészetet és a különböző törekvéseket. Hiába játszódik le évek óta a kisebb kiállítási helyiségekben a mai magyar művészet igaz életé, hiába toldott el a súlypont a nagy tárlatokról a kisebb gyűjteményes vagy csoportkiállításokra, a Múcsarnok sokak előtt mégis a magyar művészet legfontosabb bemutatkozó szalonja maradt. Vétkeznek tehát művészeink önmagukkal és a közönséggel szemben, ha személyes ellentétek miatt nem férnek meg együtt a Múcsarnoknak mindenképen legszebb termeiben. Természetesen

nem jelenti ez azt, hogy szakítsanak a kisebb kiállítások rendkívül fontos és műértők előtt inkább rokonszenves rendszerével, hanem hogy legalább ünnepies alkalmakkor találják meg az együttes föl-vonulás lehetőségét.

Ilyen viszonyok közt a Képzőművészeti Társulat arra törekedett, hogy a kiállítástól távol maradó művészeket az őt támogató gárdából pótolja, ami természetesen nem járt kielégítő eredménnyel. A Múcsarnok terméi ugyan mind megteltek, azonban sok olyan munka került bemutatásra, amely nem méltó a nagymultú Társulat jubileumához. Néhány mesternek művészi értékénél és tárgyánál fogva is nagyérdekű alkotása nem ellensúlyozhatta a jelentéktelen művek nagy tömegét. Legtöbbjük szokványos, idejét múlt munka volt. A művészet, mint nyárspolgári foglalkozás, türelmes kenyérkereset.

A Múcsarnok vezetősége a jelen sivárságát néhány régi, kiválóbb alkotással is igyekezett feledtetni, azonban csak egy-két művészünk állította ki újból már ismert alkotását. Pásztor János és Róna József népszerű szobrai, Szüle Péter sötéttonusú, figurális képei, Balló Ede, Krusnyák Károly, Kunwald Cézár arcképei, Katona Nándor és Burghardt Rezső tájképei, Poll Hugó pasztelljei nem kölesönözhetnek retrospektív jelleget a kiállításnak.

A jubiláris tárlat legértékesebb új látnivalói kétségtelenül László Fülöp és Karlovsky Bertalan arcképei voltak. Az előbbi mester képei kiváló példái a zseniális festői készségnek és elegáns fölfogásnak, az utóbbiéi pedig a lelkiismeretes tudásnak, a nagy formakultúrának. László három festménye közül Londonderry marquis arcképe tulajdonképen finom interieurkép, amely a delfti Vermer lírikus színeköteményeit juttatta eszünkbe. Apponyi Albert gróf képmásának viszont bravúrját kellett csodálni. Ezt a festményt, valamint Rothermere Lordnak mellette függő arcképét a magyar nemzetnek ajándékozta László mester. Karlovsky három tökéletesen megoldott arcképe közül Biró Zsigmondé a legerőteljesebb.

A szobrok közül Vastagh György lovasalakjai komoly tudásról tanuskodtak. A kormányzóról mintázott kis lovasszobra lelkiismeretes, természetű munka. Zala György mesternek az Országos Kaszinó számára mintázott hősi emléke zárt, nyugalmas kompozíció. Fejlett képmásmintázó készségét viszont egy márványfej bizonyította. Magyar erő fűti Siklódy Lőrincnek és Márton Ferencnek Petur bán alakját is.

Hétszáz alkotás szerepelt a hetvenéves jubileumot ünneplő kiállításon. Kevesebb jó munka ezúttal is több lett volna.

Új művészársaság mutatkozott be az elmúlt őszön a Nemzeti

Szalon termeiben. Legkiválóbb arcképfestőink állottak össze, hogy kiállításokban mutassák be közönségünknek a magyar arcképfestészet jelenlegi szintjét és stílusának sokféleségét. Be akarják bizonyítani, mennyi művészeti lehetősége van a természethű, vagyis a rendelő szempontjából is sikerült arcképnek. Karikatúrává torzított jellemportrékat vagy átkomponált arcokat és alakokat nem láthatunk, mert a Magyar Arcképfestők Társasága is, mint azt Balló Ede elnök a katalógus program-előszavában kifejtette, elismeri, hogy a hasonlóság, a helyes jellemzés alapföltétele a jó arcképnek. Természetesen más kérdés, hogy az utókor szempontjából, mely nem ismeri a mintát, esetleg nem fontosabb-e a kép művészi értéke, mint a természethűség. A tökéletes arcképnek, szerintünk mind a két követelménynek eleget kell tenni. Az a festő, aki erre nem képes, lehet kitűnő művész, de nem igazi arcképfestő, mint ahogyan egyes művészeti irányok, korszakok, a maguk egészében is idegenek lehetnek a képmásfestés szellemétől. Ilyenek például a legújabb stílustörekvések, melyek — szakítva a közvetlen ábrázolással — a természethű arcképfestést is megvetik.

A kiállításon a magyar arcképfestők legjelesebbjei szinte kivétel nélkül fölvonultak. Egy sereg régebbiről ismerős képmással találkozunk, de meglepetésben nem volt részünk.

*

A háború előtti magyar festőtársadalomnak egyik legérdekesebb alakja volt Csontváry-Kosztka Tivadar. Tulajdonképen gyógyszerész, de — mint rövid önéletrajzában olvastuk — egy isteni hang hallatára fölcsapott festőnek. Ez az isteni hang Iglón szólt hozzá, mikor a patikából kilépett és megjövendölte, hogy ő lesz a világ legnagyobb festője, — nagyobb Raffaelnél! És Csontváry, a hallucináló monomániás, igyekezett a túlvilági szózat ígéretének eleget tenni. Nem törődött a kívülálló prózai világ mosolyával, ment az elhivatottságukban vakon bízó zsenik biztosságával a maga útján előre.

Szegény futóbolond — mondta mindenki. Emlékszünk nagygalléros, szikár, szakállas alakjára, mely ott járt-kelt az Iparcsarnokban, ahol gyűjteményes kiállítását rendezte és ahol nem győzte magyarázni, dicsőíteni falra akasztott és földre terített óriási vásznait, kartonjait. Hiába igyekezett szegény Csontváry akkor, senki sem vette őt komolyan. A világháború után nagy nyomorban halt meg, szinte teljesen elfeledve.

Csontváry esete egyik legérdekesebb példája annak a régi megállapításnak, hogy a zsenit csak egy lépés választja el az őrülttől.

Sőt a kettő sokszor össze is keveredik. Mert Csontváry művészete, mint azt az Ernst-Múzeumban rendezett gyűjteményes kiállítása bizonyította, csak genialis, de a mellett meghibbant emberé lehet. Úgy áll ő előttünk, mint a mai expresszionista, a természetet átalakító, neoprimitív irányok meg nem értett előfutárja.

Vajjon Csontváry valóban a nagy újítók, a korszakokat bevezető forradalmárok közé tartozik-e? Állítható-e Courbet, Manet, Cézanne vagy akár a magyar Szinyei mellé? Nem hisszük. Csontváry festészetében nagy értékek, szépségek vannak, de az, ami művészetében a mai neoprimitívekkel, mūdadogókkal, infantilisokkal meg egyezik, az nem művészetének ihletett, genialis oldala, hanem épen egyensúlyát vesztett lelkületének visszatükröződése. Ez nála nem előre való megérzése az új stílusnak, hanem művészetének patológikus oldala. Amit a mai ultramodern festők sokszor divathóbortból, modorosságból cselekszenek, az Csontvárynak lelki betegségéből következett. Nagy az ára annak a csodálatos, a külvilágon, a való impressziókon felülemelkedő, vizionárius erőnek, amivel Csontváry a képeit megalkotta, legyenek azok akár óriási vásznak, akár kisebb táj- és figurális képek. Ez a monomániás lelki elzárkózottság vette csillogó szárnyaira képzeletét, de ez a szellemi meghibbanás idézte elő, hogy a csodálatos repülés ellenére is naiv, gyermekes maradt.

Csontváry meg akarta tanulni a festést és rajzolást is, de erre minden igyekezete ellenére sem volt képes. Terhelt elhivatottsága nem engedte meg neki a rendes iskolás fejlődést. És amit tanult, azt sem tudta, azt sem volt képes fölhasználni. Csak akkor rajzolt korrektül, szinte túlszáraz részletezéssel, lelkiismeretesen, midőn az akadémiákon a modell előtt ült, de mihelyt emlékezetből dolgozott, mindjárt felszabadult képzelete és dőcögni kezdett tudása.

Vásznain egymás mellett a legmegkapóbb, legcsodálatosabb színálmok és a gyermeteg félszepségek. Ahol egyedül fantáziájára, veleszületett tehetségére bízhatja magát, ott meglepő harmóniakra, színakcentusokra képes, de ahol a készültségnek is szóhoz kell jutni, ott akadozik ecsetje. Ezért tökéletesebbek, teljesebbek alaknélküli vásznai, mint figurális motívumokkal élénkített képei. Az alakrajzban nem erősödött meg annyira, hogy embereit olyan erővel, olyan szabadon tudja stilizálni, mint a tájképi vagy az építészeti részleteket. Akár kisebb, prózaibb természet-részletet választ, akár hatalmas panorámát, mindig valami egészen egyéni erővel értelmezi a látottakat.

Színeinek tüze, csillogása, harmóniája csak elhivatott festő

lelkiszemei előtt villanhat fel. Micsoda fényeket gyujt föl az egekben és milyen mély smaragdzöldeket éreztet a vizekben. Heroikusan nagyszabású a Tarpatak völgyének óriási látképe, hol a sziklák, erdők szellemét véljük hallani. És micsoda elátkozott lélek mozgatja, formálja a libanoni cédrusfa furcsa törzsét, vékony, vámpírkarú ágait. Ilyen megelevenítésre csak hallucináló agyvelő képes. Ez a cédrusfa a maga tökéletes vonalkompozíciójával és színiköltészetével Csontváry nagy talentumának legtökéletesebb és lelki betegségétől legkevésbé károsan befolyásolt bizonyítéka. Itt tehetsége szívárványos színekben ragyog. Ez a kép legméltóbb arra, hogy Csontváry művészetét magyar múzeumban reprezentálja.

Az Ernst-Múzeum kiállításának látogatói most nem kacagtak, mint egykor azok, akiknek Csontváry az Iparcsarnokban és a régi Műegyetemen megmutatta e vásznapot. Szánalom és csodálkozás uralkodott a szemlélőkön, mert meg kellett érezniök, hogy itt magasság és mélység, szárnyalás és vergődés keveredett össze egymással.

*

Hallatlanul érdekes tünete a világszellemi alakulásának, hogy a nyugati kultúrától idegen Kínában is a XIX. században jelentkezett leginkább a művészetek válsága. A művészetek egymásután következő ösztönös stílusfolyamata itt is megszűnt ekkor, elnaradt a jelen biztos művészi értelmezése, a hagyományokból éltek, amelyek kiszáradtak a folytonos ismétlés következtében. A XX. század eleje azonban a mennyei birodalomban is fordulatot hozott. Újítók léptek föl a festészet terén, akik a tradíciók tisztelete mellett szóhoz akarták juttatni a mai kor változott szellemét. Ez a forradalom azonban csak a messzi Kelet szempontjából jelent nagy változást, a mi szemünk kevésbé veszi észre a régi és az új kínai művészet közötti különbséget. Hiszen, a mai kínai festészetnek is mások a szellemi előfeltételei, mint az európai művészetnek. A XX. századi kínai is másképen gondolja el és szemléli a képet, mint a nyugati ember.

A Nemzeti Szalonban rendezett modern kínai kiállítás képein csak a figyelmes, iskolázott európai szem vette észre, hogy itt az újjászületett Kína szól hozzánk, amelyik minden zárkózottsága ellenére is tudomásul vett valamit Európától. Azonban nem annyira az európai művészet hatásáról beszélhetünk, mint inkább az egész világot átható új szellemről, mely a kínai hagyományok mozdulatlanságát is megbolygatta. A mai kínai sem látja már olyan látományszerűen a világot, mint egykori őse, a realitás kézzelfoghatóbb lett számukra, poézisük bizony sokat veszített himporából. Prózaibb

lett lelki szemléletük, valószínűbb, de kevésbé eredeti lett felfogásuk. A térbeliséget sokkal természetesebben érzetik, mint azelőtt. Az árnyékolást most sem ismerik, de tüneményes ecsettechnikájukkal mégis ki tudják fejezni az ábrázolt lények, dolgok testiségét.

Ezen a kiállításon európai értelemben vett mesteregyéniségek vonulnak föl több alkotással. Határozott stíluskülönbségek észlelhetők alkotásaikon. Már nem dolgoznak úgy, mint ősök közül sokan, akik szentségtörésnek tekintették volna egyéni felfogásukat érzettetni. Az egyik könnyedén, leheletszerűen érzeti a formákat, a másik viszont minden egyes vonalat lelkiismeretesen kirajzol. Van közöttük egy-kettő, akinek munkássága rendkívül jelentőségű a modern kínai festészet kialakulásában.

A modern festmények mellett egy sorozat XVIII. századi tibeti (lamaisztikus) festményt és néhány katolikus jellegű üvegfestményt is láthattunk. Az utóbbiak a misszionáriusok hatása alatt jöttek létre. Az iparművészeti gyűjtemény azonban nagyon selejtes volt.

Az érdekes kiállítást Chytil tanár, a pekingi festészeti akadémia európai származású igazgatója rendezte, aki tanulságos sorokat is írt a mai kínai festészetről a katalógus előszavába.

*

Ötvenéves fennállásának megünneplésére az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola nagyszabású kiállítást rendezett az Iparművészeti Múzeum földszinti csarnokában. Hosszú és eredményekben gazdag munkásság után érkezett az intézet ehhez a jubileumhoz. Trefort Ágoston kultuszminiszter alapította annakidején magyar iparművészek nevelése céljából. Eleinte szerény keretek között indult meg az oktatás, később azonban az iskola mind elhatározóbb befolyást gyakorolt a magyar iparművészet kialakulására és iparosaink ízlésének, tudásának kifejlődésére. Neki köszönhető, hogy a magyar iparművészet már a kilencszázas évek elején kibontakozott a történeti stílusok lélektelen másolásából, hogy a magyar népművészet kincsesháza megnyílt a tervezők előtt és hogy az iparművészek a műhelyoktatás folytán az anyagot, formát jól ismerő, gyakorlati tudású tervezők lettek. Számos kiváló művész került ki az intézet falai közül, akik ma mint szobrászok, bútortervezők vagy egyéb szakmájú iparművészek működnek nálunk meg külföldön. És hány hazai meg külföldi kiállítás hozott dicsőséget az iskolának az elmúlt ötven év alatt. Természetesen az intézet több reformon ment keresztül az idők folyamán. Néha egy-egy tanszak

nem haladt egyenlő iramban a többivel és a korrall, de az itt-ott mutatkozó hanyatlás, visszaesés nem befolyásolta az egész iskolának jótékony hatását, nevelési eredményét.

A jubiláris kiállítás céljaira Györgyi Dénes építésznek, az intézet tanárának tervei szerint az Iparművészeti Múzeum egész földszinti csarnokát beépítették. Ízléses csarnokok, szobák sorakoztak egymás mellé, melyekben az intézet növendékeinek java munkáit állították ki az egyes tanárok szakosztályai szerint. Szinte csodálkozni kellett azon, hogy a mai szomorú gazdasági viszonyok közepezt ilyen ünnepies, előkelő színvonalú bemutatkozás lehetséges volt. Iparosainkat, vezető cégeinket illeti ezért köszönet, ők bocsátották a kiállítás rendelkezésére ingyen az anyagot.

De nemcsak a kiállítás reprezentatív megjelenése, hanem a kiállított anyag komoly színvonala is dicséretet érdemelt. A festészet kivételével minden a mai kor ízlését, törekvéseit tükrözte vissza. Szinte furcsa elhinni, hogy akkor, midőn vezető szobrászaink egymásután csak elnyűtt stílusú, jobban mondva stílustalan alkotásokkal szórják tele az ország városait, akkor itt — tanáraik vezetése alatt — a növendékek milyen ötletes, meglepő munkákat produkáltak. Mennyi komoly szobrászati munka, sőt építészeti terv! Egy típusos bútorokkal berendezett, egyszobás kispolgári lakás és férfi dolgozószoba pedig azt bizonyította, hogy miként lehet a mai viszonyok mellett, szerény keretek között is, ízléses és célszerű megoldáshoz jutni. Csak a festészet terén nem láttunk artisztikusabb törekvéseket. Igaz ugyan, hogy itt nem az Iparművészeti Iskolára vár a vezetés, hanem a Képzőművészeti Főiskolára, de a dekoratív feladatok előtérbenyomulása és a művészetek összefüggése következtében az Iparművészeti Iskola sem hagyhatja figyelmen kívül — ezen a téren sem — a kor művészeti parancsszavát.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Az első fasiszta regény.

(Mario Carli: *L'italiano di Mussolini*. Romanzo dell'era fascista. Premio Labia. Milano, Mondadori, 1930.)

A *Bibliografia Fascista* évfolyamai ugyan ezrével ontják a fasizmusra vonatkozó cikkek, tanulmányok, könyvek, vitairatok címeit, de mindedig nem akadt az olasz és a külföldi fasiszta és antifasiszta irodalomban olyan mű, amely szépirodalmi eszközökkel próbálta volna megközelíteni a háború utáni modern időknek ezt a félelmetesen nagyszabású, eredeti és izgató jelenségét. A fasizmus ideológiai alapvetésének munkáját eddig tanulmányok, beszédek, vitairatok végezték s úgylátszik, ez a munka befejezést nyert, ha most már a szépirodalom is hozzá mer nyulni ehhez a bonyolult és még kissé akút kérdéshez. A fasizmussal foglalkozó irodalom minden sora, egész szelleme egyetlen embernek, a *heros eponymos*-nak, Mussolininek eszméit, elgondolását, izzó lelkesedését sugározza, aminthogy az egész fasiszta rendszer páratlanul egyéni veretű: itt nem a történelmi események és kényszerűségek vetették felszínre a kellő pillanatban a kellő nagy egyéniséget, hanem megfordítva: egy nagy egyéniség fordította meg a történelmi kerekét és formálta a maga képére és hasonlatosságára egy egész nemzet lelkét és életét. Ezért mindenestül olasz a fasizmus, ezért csenevészik el minden más nemzet, minden más néplélek talajában.

Valamint a fasizmus eszme körének ismertető irodalmából mindenütt Mussolini gigászi alakja bukkan fel előttünk, eszményítve, heroizálva ugyan, de azért mégis valóságosan és a történelmi pátosz glóriájában, úgy, ahogy Sarfatti (*Dux*), Beltramelli (*L'uomo nuovo*) s a magyar Kemechey (*Mussolini*) megrajzolták, ép úgy Mario Carli regényének is Mussolini a főhőse, bár magában a regény cselekményében tulajdonképen csak epizódszereplő. Történelmi küldetése, fanatizmusa, tömegeket megmozgató prófétai hite és ereje lüktet a regény főhősének, Falco d'Aquilonia grófnak minden szavában, minden tettében, úgy hogy ez a fiatalember szinte megszemélyesítése a Mussolini eszméitől fűtött új olaszsnak.

Kettős cél mozgatja a regény hőst : mivelésbe venni a gazdag olasz föld minden talpalatnyi területét és saját találmányú műszerével kikutatni a föld mélységeit, hogy megtalálja az olasz földben azt, amit az olasz közgazdaság eddig csak külföldről tud beszerezni : a szenet és petróleumot. Műszere tökéletes, de egyelőre nem tud vele eredményt elérni, mert nem tudott repülőgépén olyan magasra emelkedni, ahonnan az érzékeny műszer hatni kezd és megmutatja a föld mélyének kincseit. Mikor legizzóbban ég tervezetések lázában, megérkezik amerikai nagybátyja és gyönyörű unokahúga, Dorothy s ezek a legnagyobb lelkesedéssel mellé állnak. Nem így az apja, a régi vágású főúr, a fasiszmus ellensége, aki meg akarja bénítani fiának nagyratörő akaratát. Falco kénytelen személyesen beszélni a Duce-val és kieszközölni tőle ősi birtokuk kisajátítását. Fájdalmas kötelességnek érzi ezt, de hazáját jobban szereti, mint apját. A kisajátított földön hatalmas arányú modern gazdaságot szervez és nagybátyja támogatásával óriási gyümölcs- és termény-exportot indít meg. Közben azonban ellenségei sem nyugszanak. Falco képviselő s néhány felszólalásával magára haragította a lanya fasiszták és az ál-fasiszták egész légióját. Lind, a nagyhatalmú pénzember felbuztatja kedvesét, a csodálatosan szép Corát, hogy csábítsa el Falcót és tudja ki titkát. Cora eleget tesz a megbízásnak, Lind emberei csakugyan ellopják a találmányt és így kezükben van az a titok, amely megsemmisüléssel fenyegette a Lind-féle import-bank üzleteit. Csakhogy Cora szenvedélyesen beleszeret Falcóba és mikor megtudja, hogy milyen aljas célok eszköze volt, feljeleníti Lindet és öngyilkossá lesz, mert nincs reménye arra, hogy Falco megbocsát neki. Falco munkája e veszedelmes kaland után egyre nagyobb arányokban fejlődik és teljeseedik, a műszer újra birtokában van, boldog, hogy elnémíthatta ellenségeit és élvezi a Duce teljes bizalmát. Feleségül veszi Dorothyt, kisfia születik. Boldogsága teljes, fiataltsága egész erejével dolgozik a fasiszmus diadalán, csak még a nagy felfedezés van hátra. Fia születése után újév napján felszáll, hogy eddig el nem ért magasságokba emelkedjék, ahonnan műszere biztosan mutatja majd a föld kincseit. Emberfeletti erőfeszítéssel föl is emelkedik 10,500 méter magasságra, azonban odafönt nem tudja kinyitni az oxigén-tartályt és szervezete nem bírja ki a szörnyű próbát. Még leszáll, lehozza a fényképeket, amelyek — mint kiderül — csakugyan kimutatták a sóvárgott természeti kincsek jelenlétét, aztán felesége karjaiban meghal, azzal a sóhajjal, hogy fia, Darđo (Fénysugár) folytassa majd munkáját, amelyet ő becsülettel végzett s amelynek áldozatul esett.

Nem mondhatjuk, hogy Carli regénye remekmű; nem jobb és nem rosszabb, mint általában a népszerű mai regények. Kétségtelenül megérzik rajta, hogy író műve, hiszen Carli mögött meglehetősen gazdag irodalmi termés van már: 21 éve jelent meg első novelláskönyve, amelyet gyors egymásutánban követtek regényei, háborús könyvei, versei, tanulmányai s különösen fasiszta vitairatai. Szenvedélyes és lelkes ember, meggyőződésének sodró ereje valami csodálatos tűzzel fűti át írásait. Ilyen egyébként az életben is; 1913-ban a futurizmus harcosa, 1919-ben az első fasiszták között van. A háborúba önként vonult be, megsebesült, majd az Arditi-k kapitánya lett, ezüst érdemérmét és hadi érdemkeresztet kapott, de szenvedett katonai és politikai fogságot is. Jelenleg a fasiszta milícia konzulja. Regénye kézzelfoghatón bizonyítja, hogy élet és irodalom nála egy: írása belső kényszerűségből fakad, nincs benne semmi mondva csinált, semmi papíros-íz. Egyetlen szédületes iramban robog előttünk az események sorozata, egyetlen lendületben ég el a főhős. miután fiatalon nagyszerű példát adott a tevékeny fasiszta hazafiságra és eredményes munkával koronázta harcos életét. Az író azt adta, amit akart: bemutatta, milyen «Mussolini olasz», az új olasz, akiben acél az akarat, gyémánt a szív és hajthatatlan a fasiszta meggyőződés. Igaz, hogy hőstét kissé heroizálja, de vajjon nem ezt tette-e Jókai is? És vajjon nem szervesen következik-e ez a heroizálás abból a hangulatból, amelyben maga az író is él, a forradalom hangulatából? Falco apoteózisa a regény végén mintegy kulcsa a regénynek: Carli az eszményi hőst akarta megmutatni és ezt a feladatát sikerrel oldotta meg. Hogy a regény hangja kissé patétikus, ritmusa szinte állandóan prestissimo, hőse majdnem mindig koturnusban jár: mindez logikus következménye az alak heroikus elgondolásának s az író célkitűzésének és lelki beállítottságának. Dicséretére mondható, hogy sikerült elkerülnie a legnagyobb hibát: nem esik át az értekezés síkjába, amire pedig a tárgy könnyen csábíthatta volna, hanem a fasizmus természetrajzát a hívek és az ellenfelek tetteiben és szavaiban érezteti meg. Mussolini alakja és a fasizmus egész gondolköre természetesen bontakozik ki a szereplők jelleméből és történetéből. Ez pedig művészet és íróra vall.

Fölösleges volna túlozni a regény értékét. Bizonyos, hogy az olasz irodalom mai óriási termésében sok jobb regény van Carli könyvénél. Az sem vezet félre, hogy ez a regénye megnyerte a 60.000 lírás Premio Labia-t, mert bizonyos, hogy a jutalom odaítélésénél a fasiszta nevelés szempontjainak nagy szerep jutott. De annyit nyugodt lélekkel el lehet mondani, hogy becsületes írói munka,

amelynek főérdeme nemes elgondolása, magas etikai célkitűzése, őszinte pátosztól fűtött hangulata, tiszta humanizmusa és a mai irodalomban már kissé szokatlan idealizmusa. Ilyen értelemben tökéletes kifejezője a fasizmus lelkének; a harcoss új olaszság vívódásainak, nagyratörő céljainak, heroikus küzdelmeinek lendületes modern epepeája.

Révay József.

Világirodalmi lexikon.

Világirodalmi lexikon. (Külföldi irodalom). Szerkesztette dr. Dézsi Lajos. I. kötet, 8-r. 568 l. Budapest, Studium kiadása, é. n. (1931).

Irodalmi műveltségünk szolgálatában hézagpótló és jelentős hivatás vár arra a háromkötetes irodalmi lexikonra, melynek első kötete most jelent meg Dézsi Lajos szerkesztésében. Előszavában elmondja a szerkesztő, hogy az egész egy reál-lexikon tervezgetéseiből indult ki, amelynek rendeltetése az lett volna, hogy «az irodalomtörténettel kapcsolatosan előforduló esztétikai, poétikai, stilisztikai stb. tudományos fogalmakat», tehát az irodalom segédtudományának fogalmait világítsa meg a művelt olvasó közönség előtt, elméleti és fejlődéstörténeti szempontból. A tervezgetés közben egyre jobban megbizonyosodott a szerkesztő arról, hogy a tervezett munka használhatóbbá válik, ha kibővül a világirodalom nevesebb képviselőinek életrajzával s munkásságuk méltatásával és egyes kiváló művek ismertetésével.

A tárgyalás anyagának kibővítésére irányuló törekvése meggyőződésünk szerint messze túlhaladt azokon a határokon, amelyeket ilyen általános rendeltetésű műveknek nem ajánlatos átlépniök. Divatos kifejezéssel szólva: a munka túl van méretezve. Nemcsak a szépirodalom, hanem a szaktudományok nevesebb művelőinek tárgyalására, életrajzuk s irodalmi működésük ismertetésére is kiterjeszkedik. Szépiírók közt tarka változatossággal helyezkednek el nyelvészek, történetírók, statisztikusok, politikai írók, palaeontológusok, botanikusok, gazdasági földrajzírók, meteorológusok, asztrológusok, asztrofizikusok, matematikusok, orvostudományi írók stb. Ezeknek nagy része szakkönyvekbe kívánkozik ebből a munkából, melynek bizonyos mértékű szakszerűségét, irodalmi jellegét az is kifejezésre juttatja, hogy az irodalom alapfogalmait és segédtudományait külön címszavak világítják meg, míg a többi szaktudományra vonatkozólag ez az alapvetés természetesen hiányzik. A szerkesztő dicséretreméltó alapossággal törekedett mennél szélesebbkörű érdek-

lódés kielégítésére, de hiányzott elszántsága az anyagnak olyan mértékű megrostálására, mely céljuknak is hasznára vált volna.

Előszava szerint a legfontosabb adatok közlésén túlmenően, nagyfontosságúnak tartotta a szerző a bibliográfiai tájékoztatást is, hogy ezzel is megkönnyítse azok dolgát, kik egy-egy kérdésre vonatkozólag behatóbb ismereteket óhajtanak szerezni. Ugyanezt a célt tartva szem előtt, a könyvtárban és a bibliográfia körébe vágó ismeretekkel is kibővítette az anyagot. Különös gondban részesítette továbbá a külföldi irodalom magyar fordításait, magyar vonatkozásait, valamint a bibliográfiában a magyar szerzők műveit és közleményeit. Mindez nemcsak a szerkesztő alaposágát dícséri s a lexikon használhatóságát növeli, hanem valamelyes magyar zománctot is ad neki, mintegy a magyar tudományos munkásság tükrében mutatja a világirodalmat.

A nagy munkára a szerkesztő szakférfiakat vett maga mellé, szám szerint ötvenhármát. Hogy az általuk írt cikkek mily mértékben felelnek meg a tudomány követelményeinek s a lexikon sajátos feladatának, erről a szakkritika hivatott ítéletet mondani. Általánosságban szólva, a további kötetekben kívánatosnak tartanók az anyagnak nemcsak megrostálását, hanem szigorúbb mérlegelését is ránkvaló vonatkozása vagy érdekessége szempontjából. Ebben a tekintetben nagy aránytalanságokat látunk; indokolatlanul hosszú tárgyalásban részesülnek olyan írók, akik ráknézve csaknem érdektelenek, különösen keleti írók. Aránytalanságok vannak a tartalmi ismertetésekben is. A «legjobb történelmi novella a román irodalomban: *Alexandru Lapusneanu*» például hosszabb tartalmi ismertetéshez jut, mint sok nagyterjedelmű világirodalmi remek. Tartalmi tekintetben is meglehetősen különbözők ezek az ismertetések. Vannak köztük alapos, kevés szóval is eléggé tájékoztató s vannak még rövid terjedelműket is lényegtelen mellékességekre fecsérlő kivonatok.

Egyik-másik szerző még ezekben a rövid cikkekben sem tud menekülni bizonyos pedáns, nagyképű tárgyalásmódtól, aminek természetesen semmi helye sincs ilyen rendeltetésű munkákban. Mit mond laikus olvasónak az ilyesmi: «*Alexandros* (4) Magnezziából; A Pal. VI. 182. szerzője?» Ha a rövidítések közt keresi az olvasó, megtalálja, hogy A. Pal. = Anthologia Palatina; de még így is? Mi szükség *Alkmannál* megemlíteni, hogy «állítólag phthiriasis következtében» halt meg? Mennyivel nyer tisztább képet az olvasó *Alkman*-ról, ha még külön utána nyomoz annak, hogy ez a halálhozó betegség tetűkört jelent? Szintén *Alkmannal* kapcsolatban kissé erőltetettnek látszik «goethei természetesség»-ről írni. Az idegen nevek írásában

sok a magyar olvasó előtt ismeretlen írásjel. Az ilyen neveket vagy fonetikusán kell átírni, így kívánja az akadémiai helyesírás is, vagy közölni kell zárjelben magyar hangzásukat. Némi következetlenséget találunk a munkák címének eredeti nyelven való közlésénél: egyik esetben az eredeti cím után zárjelben közölve van magyar jelentése is, más esetekben ez elmarad. Ilyen esetekben még a fölöslegesnek tetsző magyarázatás is kívánatosabb, mint az elhallgatás.

A szerkesztő gondossága nagy elismerést érdemel, de még így is szemet szúr egy-egy idegenszerűség vagy pontatlanság. Nem szívesen olvassuk *Az arles-i leány* Frédérijéről, hogy «hiába jegyzkedik el hű és kedves rokonával» (190. l.), az Ármány és szerelemről, hogy «eredetileg Luise Millerin címmel bírt» (191. l.), Bergsonról, hogy «a francia filozófia divatos és sokhatású alakja» (294. l.). Egyszerű elnézés, hogy *Basile*, Beaumarchais alakja, két külön címszó gyanánt is előfordul; valamint az ilyen évszámbeli tévedések: Carducci szül. 1853-ban s öt sorral lejjebb már az olvasható róla, hogy már 1860-ban (tehát hétéves korában!) egyetemi tanár Bolognában; Dante szül. 1365-ben s pár sorral lejjebb: Beatricéja már 1290-ben meghalt.

A lexikon tisztára csak a külföldi irodalmakat ismerteti, a magyart kizárta tárgyalása anyagából. Ezt már feldolgozta azonos elvek szerint a Ványi Ferenc szerkesztésében s ugyanazon cég kiadásában megjelent *Magyar Irodalmi Lexikon*, melyet kritika és közönség méltán fogadott elismeréssel. Megbízható, alapos és sokoldalú vezetőnek ígérkezik a világirodalomnak sokkal tágasabb mezején a most megindult testvérvállalkozás is. Hisszük, hogy a szerkesztőnek és munkatársainak buzgósága s a kiadó áldozatkészsége egészséges gyümölcsöket terem s könyvük nemcsak kitűnő segédeszköznek bizonyul, hanem hozzájárul irodalmi műveltségünknek alaposabbá és megbízhatóbbá tételéhez is.

A GYŰJTEMÉNY-EGYETEMEK.

A nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről szóló 1922. évi XIX. tc. Országos Levéltárunkat, továbbá Nemzeti, Szépművészeti és Iparművészeti Múzeumunkat az államtól különálló jogi személyiség keretében egyesítette, a felsorolt négy intézmény összefoglalása útján létrejött Gyűjtemény-egyetemnek messzemenő önkormányzatot biztosított s korábban kis státusokba szétforgácsoltt tisztviselői karukat tudományos összlétszámba vonta egybe. A törvény 2. §-a szerint a négy közgyűjtemény főigazgatója kétévenként követi egymást az ügyvezető alelnöki tisztségben, ami ekként nyolc évet vesz igénybe. A Gyűjtemény-egyetem Tanácsa 1922. november 18.-án alakult meg s így fennállásának I. nyolcéves ciklusa az 1922. csonka év figyelmen kívül hagyásával 1930. december 31.-ével zárult, úgy, hogy a folyó év január 1.-ével az ügyvezető alelnökség visszatért az Országos Levéltár főigazgatójához s ezzel már a II. ciklusba léptünk bele. Minthogy a Gyűjtemény-egyetem létesítése elég merész tudománypolitikai kísérlet volt, azért az első nyolcéves időkörnek bezárulása részletesebb beszámoló tartását egyenesen kötelességünké teszi.

Hogy a gyűjteményegyetemi gondolatnak, mint tudománypolitikai kísérletnek és magának a Gyűjtemény-egyetemnek, mint a magyar magas műveltség egyik legfőbb és legnagyobb szervének jelentőségét tisztán láthassuk, ebből a célból vissza kell tekinteni a kilenc évvel ezelőtti állapotra, vissza kell emlékeznünk arra, hogy miként állott akkor levéltárunk, múzeumaink és azon egyéb tudományos intézeteink igazgatása, melyek ma a maguk összességében a Gyűjtemény-egyetemet alkotják. A szétforgácsolódás akkor teljes

volt. A közgyűjtemények két minisztérium között oszlottak meg. Országos Levéltárunk a belügyminisztérium hatáskörébe tartozott. A többi három ugyan a kultuszminisztérium alatt állott, de igazgatása ott is kettészakadt, mert a Nemzeti Múzeum a tudománypolitikai, a Szépművészeti és Iparművészeti Múzeum pedig a művészeti osztály ügykörébe volt utalva. A nagy újjászervezést azzal kezdtük, hogy az 1922. évi XVII. tc. 31. §-a az Országos Levéltárt a belügyminisztérium hatásköréből a kultuszminisztériuméba utalta át, ahol ekkor mind a négy nagy közgyűjtemény ügyeinek intézését egy előadóra bíztuk. Ez az összevonás azonban csak a széttagoltság hátrányait küszöbölte ki; egy másik nehézség, helyesebben veszély azonban továbbra is fennállott és pedig az, hogy a minisztériumok a központi személyzet kedvezőbb előmenetelének biztosítása végett, tapasztalás szerint, szeretik tagjaik egy részét az alájuk tartozó és Budapesten székelő külső hatóságokhoz előmenetellel kinevezni, amely eljárás lehet igen célravezető tisztán közigazgatási természetű hivataloknál, de rendszerint belső jogosultság nélkül van akkor és dezorganizálólólag hat, ha az e célra kihasznált intézmények kifejezetten tudományos jellegűek. Nagy közgyűjteményeink vezető és tudományos állásai valójában nem arra valók, hogy a bürokrácia, a politikai élet vagy a társadalom protegáltjai helyezkedjenek el azokban. Ezeknek a visszaélésszerű állapotoknak csak úgy lehetett elejét venni, hogy nagy közgyűjteményeink egyetemnek önkormányzatot adtunk s autonom jogosítványainak élére oda iktattuk saját személyzetére nézve a kandidálás jogát.

De ha ezektől a kedvezőtlen előzményektől el is tekintünk s a Gyűjtemény-egyetem létesítését pusztán szervezési szempontból nézzük, akkor abból a tapasztalatból kell kiindulni, hogy ahol az intézmények erejét, belső életének és munkásságának intenzitását az organizáció hatalmával növelni igyekeznek, ott nem szívesen hagynak meg rokontermészetű intézeteket izoláltan, mintegy atomizálódva, hanem igyekeznek azokat egy magasabb szervezeti egységbe összefoglalni. Ezt az organizatórius irányelvet különösen

szem előtt kell tartani épen nálunk, hol az együttműködési készség általában csekélyebb s az intézmények inkább taszítják, semmint vonzzák egymást. A szervezeti összevonást tehát négy nagy közgyűjteményünknel végrehajtottuk. A Nemzeti Múzeum a kötelékébe tartozó hat tárral, ú. m. a Széchenyi-könyvtárral, az érem- és régiségtárral, az állat-, a növény- meg az ásvány- és őslénytárral, továbbá a néprajziak tárával, még elég nagy volt arra, hogy egyedül is megálljon; de az Országos Levéltár régebbi személyzetével az átszervezés előtt már bajok voltak; a Szépművészeti és Iparművészeti Múzeumok tudományos személyzete meg épen oly csekély számú volt, hogy a különállás komoly nehézségekkel járt, amint azt a Szépművészeti Múzeumnál a jelenlegi nagyérdemű főigazgató kinevezése előtt mutatkozó komplikációk is tanúsítják. Így önmagukban kisebb intézetek széthulló és centrifugális elkülönülése helyébe egy összefogó gondolatot kellett állítani, ezeket az intézményeket egy magasabb egészbe kellett összefoglalni. Az ekként létrejött jogi személyiség a Gyűjtemény-egyetem. Az államtól való ez az elkülönülés és önálló jogi személyiséggé alakulás egyébként kedvező hatással volt az adakozási kedv felkeltésére is, mert az állampénztárba, ahová adóinkat befizetjük, ezenfelül önkéntesen nem igen szolgáltatják be vagyonukat az emberek; az államtól elkülönült Gyűjtemény-egyetemnek gróf Apponyi Sándor és hitvese, Esterházy Alexandra grófnő átadták nemcsak nagyserű könyvtárukat, hanem több ezer holdas birtokukat is.

A Gyűjtemény-egyetem, amint arra már ismételtén rámutattam, levéltárunk, továbbá három múzeumunk összefoglalása útján alakult meg. A négy között a létesülés időbeli sorrendjében az első az Országos Levéltár. Felállítását az 1723. évi XLV. tc. rendelte el. Az 1867.-i kiegyezés, amely ébresztően hatott nemzeti életünk egészére, új lendületet hozott a Levéltárba is. Az akkori újjászervezés során, amelynek lényeges mozzanata volt a kiváló történésznek, Pauler Gyulának 1874-ben országos levéltárnokká történt kinevezése, beolvasztották az 1848-ban megszűnt régi központi kormányzervek, az 1848/49.-i magyar minisztériumok s a következő abszolút korszak központi igazgatási fórumainak és bíró-

ságainak irattárát. Az így felgyűlt anyag a megszüntetett Clarissa-rend budai templomában és kolostorának egy részében nyert elhelyezést. Levéltárunk kialakulásában az 1723.-i alapításon és az 1874.-i újjászervezésen kívül a fejlődés harmadik nagy mozzanata az volt, hogy Csánki Dezső főigazgató kezdeményezésére végre elhatározták történelmi multunk forrásainak legnagyobb részét felölelő levéltári palota építését, amely a háború folyamán külsőleg elkészült ugyan, de nyomban katonai és egyéb hivatalok, utóbb pedig magánlakók szállták meg, úgy, hogy hosszú ideig nem volt rendeltetésének átadható.

A szervezés egymásutánjában Országos Levéltárunkat a Nemzeti Múzeum követte. Alapítását annak a nagy szellemi mozgalomnak köszönheti, amely a magyar nemzet kebelében, Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében, Besenyei és testtörtársai fellépésével indult meg és Kazinczy tevékenységét is inspirálta s amely mozgalom irodalomtörténeti téren a nemzetietlen kor lezárultát, tudománypolitikai téren pedig új intézmények létrehozását eredményezte. Széchenyi Ferenc kezdeményezésére, az ő és felesége, Festetics Julianna adományai alapján, József nádor pártfogásával létrejöhetett az 1808. évi VIII. törvényeikk a Nemzeti Múzeum felállításáról. Az intézmény befogadására a szerencsésen megválasztott építőművész, Pollack Mihály olyan palotát emelt, amely belefónódott a nemzet életébe és ma már egyike legértékesebb műemlékeinknek. A múzeomalapítás nagy ténye felrázta a nemzeti társadalom széles köreinek áldozatkésztségét, amely az adományok hosszú sorával gazdagította a kialakuló gyűjteményt. A könyvtár, a régiségtár és a természettudományi gyűjtemények alapjai kezdettől fogva megvoltak. Utóbb még két osztály alakult. Az egyik a képzőművészeti, amely azonban, mint hallani fogjuk, a Szépművészeti Múzeum alakulásakor a Nemzeti Múzeum keretéből kivált. A másik pedig a néprajziak tára, amelynek kezdő anyagát egyes nagy magángyűjtők, mint Reguly Antal, Xantus János és mások hordták össze, de amelynek zömét a millenáris kiállításra összegyűjtött magyar etnografiai és népművészeti anyag alkotja. Ez utóbbi azonban a Nemzeti

Múzeum központi épületében már nem fért el és egy Csillagutcai bérházból a városligeti Iparcsarnok egyik szárnyába került, amely ideiglenes szerkezetű épület ezt a nemzeti értéket még az idők viszontagságai ellen sem oltalmazta.

A mondott sorrendben harmadik helyen Szépművészeti Múzeumunk áll. Igazi alapját az 1871. évi XI. törvénycikk vetette meg, amely helybenhagyta a herceg Esterházy Miklós képtárának 1.100,000 o. é. forinton, a mellette létező kézrajz- és rézmetszet-gyűjteménynek pedig 200,000 o. é. forinton az ország részére történt megvételét s kimondotta, hogy a képtár ezentúl «Országos Képtár» nevét viseli. A képtárt Tudományos Akadémiánk harmadik emeletén helyezték el. Abban az ünnepi atmoszférában és termékeny hangulatban, amelyet a nemzetből a millennium közeledése váltott ki, merült fel egy országos Szépművészeti Múzeum létesítésének gondolata, amely Pulszky Károlytól indult ki és amelyet Wekerle Sándor akkori miniszterelnök nagy megértéssel karolt fel. Így jött létre a honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére alkotandó művekről szóló 1896. évi VIII. tcikk 1. §-ának *d)* pontja, amely szerint a törvényhozás a honalapítás ezredik évfordulójának maradandó emlékképpé való megörökítése céljából a többi között elhatározta, hogy országos Szépművészeti Múzeumot létesít és annak gyűjteményei befogadására Budapesten alkalmas helyen megfelelő épületet emel. A választás arra a térre esett, amelyet az Andrássy-út végén Schickedanz Albert építőművész egységesen tervezett meg. Az ő tervei szerint készült ennek mindhárom alkotó eleme: a millenáris emlékmű, a Múcsarnok és a Szépművészeti Múzeum palotája. A saját hajlék elkészülése alkalmul szolgált arra, hogy az Országos Képtárt a Nemzeti Múzeumban kialakult kép- és szoborgyűjteménnyel egyesítették. Mai Szépművészeti Múzeumunk e két fő alkotó elemét már korábban nagy magánadományok is gazdagították, így 1836-ban Pyrker László egri érsek hagyománya és 1872-ben Ipolyi Arnold ajándéka, amelyekhez utóbb 1913-ban gróf Pálffy János adománya járult. Igazán tervszerű, a hiányokat tudatosan kiegészítő és a gyűjteményt egyenletesen fejlesztő vásárlásokban megnyilatkozó múzeumgyarapítás voltaképen

csak a palota elkészülte után indulhatott meg, amely téren az első nagy akció Pulszky Károlynak 1904. és 1905. évi külföldi körútja és különösen olaszországi nagyobb vásárlásai voltak. Természetes, hogy a közoktatásügyi minisztériumnak az élő művészet támogatására szolgáló hiteleiből történt évi kép- és szoborvásárlások is főképp a múzeumot gyarapították. Továbbá nagyobb alkalmi vételek, sőt egész gyűjtemények megszerzése lehetővé tette azt is, hogy új osztályok jöjjenek létre, mint a görög-római márvány- és terrakotta-, meg a Ferenczy István-féle renaissance-korbeli bronzgyűjtemény. Szép gyarapodást jelentett épen az összeomlás idején Hopp Ferenc hagyománya, akinek keletázsiai gyűjtéséből saját villájában külön kis múzeum volt létesíthető.

Iparművészeti Múzeumunk eszméjét már a hatvanas években vetették fel s azt főképp az Iparegylet pártolta, sőt ahhoz anyagot is szerzett. Államivá az intézmény 1878-ban vált, amikor már a költségvetésbe is javadalmazást vettek fel az «Iparmúzeum» számára. Megerősödése főképp két férfiú: Ráth György és Radisics Jenő nevéhez fűződik, akik egymásután voltak annak vezetői. De az Iparművészeti Múzeum igazában a millennium évében bontakozott ki, amikor beköltözhetett a Lechner Ödön építőművész által emelt érdekes palotába. Nagy maecenásra akadt Ráth György özvegyében, aki elhunyt férjének gyűjteményét az országnak adományozta, amely az 1907. évi XIII. törvénycikkkel annak anyagából az elhunyt villájában Országos Ráth György Múzeumot létesített.

A történelmileg ekként kialakult négy nagy intézménynek egybefoglalása volt az organizatórikus alapvetés, a Gyűjtemény-egyetem tulajdonképeni magvának létesítése. De ezzel a kiépítés nem záródott le, hanem mindig újabb és újabb tudományos intézmények csatlakoztak egészben vagy legalább részben ahhoz, úgy, hogy a Gyűjtemény-egyetem ma már magához vonzotta a tanítással nem foglalkozó tudományos intézményeink jelentékenyebb részét. Szabadjon ezt a kialakulási folyamatot intézményről-intézményre haladva röviden vázolni.

Az akadémiai gondolat fel tudta kelteni a magyar nemzet

áldozatkészségét, úgy, hogy Széchenyi István 1825.-i alapvető adományától kezdve egészen az 1918.-i összeomlásig a Tudományos Akadémiának tekintélyes vagyona keletkezett, amelynek túlnyomó része értékpapírokban volt elhelyezve s így az infláció alkalmával jóformán megsemmisült. A Kormányzó Úr Ő Főméltóságának kezdeményezése folytán a magyar állam kettős úton sietett a nehéz anyagi viszonyok közé jutott akadémia segítségére: az 1923. évi I. tc. 1. §-a rendes évi pénzsegélyt biztosított, 2. §-a pedig kimondotta, hogy az Akadémia ténylegesen szolgáló állandó alkalmazottait, a főtitkár, az osztálytitkárok és a főkönyvtárnok kivételével a Gyűjtemény-egyetem személyzetének összlétszámába fel kell venni, miáltal Akadémiánk tekintélyes évi illetményteher viselésétől mentesült. Ekként az Akadémia személyzetének túlnyomó része a Gyűjtemény-egyetem összlétszámába beolvadván, Akadémia és Gyűjtemény-egyetem között szoros szervezeti kapcsolat jött létre.

A nemzetközi szellemi együttműködés szükségességét a népek még a háború előtt, a Népszövetségnek és e célból alakult bizottságnak létesítése előtt is érezték és ennek előmozdítása végett jöttek létre 1886-ban a nemzetközi könyvcserét rendező brüsszeli egyezmények. A magyar szellemi életnek a háború előtti izoláltságára jellemző, hogy mi akkor a brüsszeli egyezményekhez nem csatlakoztunk. Pedig ez miránk nézve kettős előnnyel jár: egyfelől vásárlásokra aránylag csak kisebb összegek felett rendelkező könyvtárainkat így csere révén külföldi könyv- és folyóirat-anyaggal láthatjuk el, másfelől a mi kiadványaink és folyóirataink eljutnak olyan külföldi könyvtárakba, amelyek egyébként ezeket alig szereznek meg. A brüsszeli egyezmény által létesített hálózatba való bekapcsolódásnak azonban előfeltétele az, hogy a nemzetközi könyvcsereszervezetbe belépő államoknak e célra központi szervet (bureau central) kell létesíteniök. Egyidejűleg tehát azzal, hogy a brüsszeli egyezményhez csatlakoztunk, megszerveztük az Országos Könyvforgalmi és Bibliografiai Központot, amely összegyűjti a cseretárgyul alkalmas magyar kiadványokat s az ennek ellenében nyert külföldi anyagot hazai könyvtáraink közt tervszerűen fel-

osztja. E központot is az ügykör rokonságánál fogva 1923-ban a Gyűjtemény-egyetemhez csatoltuk.

Mint a Történelmi Társulat elnöke, 1917-től kezdve ismételten rámutattam arra, hogy Magyarországnak a török iga alól való felszabadulásától egészen az 1848.-i átalakulásig eltelt története van aránylag legkevésbé földerítve, pedig épen erre a korra vonatkozólag áll a legbőségesebb levéltári anyag rendelkezésünkre s épen ez a kor az, amelyben a világháborúig kihatott kormányzati és közigazgatási szervezkedések, társadalmi és gazdasági folyamatok megindultak és kialakultak. Tekintettel minderre, a Történelmi Társulat javaslatomra elhatározta, hogy *Magyarország újabbkori történetének forrásai* cím alatt nagyobb kútfő-kiadványsorozatot indít. Minthogy pedig épen e kornak legérdemlegesebb írott forrásai az uralkodóházzal és Ausztriával fennállott kapcsolatunk következtében az osztrák fővárosban őriztettek, egyúttal felvettem egy Bécsben felállítandó történelmi intézet tervét is. Az összeomlás és a forradalmak egyelőre e téren is megszakítottak minden érdemleges munkát; viszont az osztrák-magyar monarchia felbomlásával az eddiginél sokkal nagyobb mértékben megnyílt a történelmi kutatás számára a bécsi volt császári és királyi házi, udvari és állami levéltár anyaga. A Történelmi Társulat tehát a viszonyok javultakor visszatért eredeti tervéhez és a bécsi magyar testőrség palotájában a Kormányzó Úr Ő Főméltósága által rendelkezésre bocsátott helyiségekben kisebbméretű kutatási intézetet alapított. Ez intézmény végleges konszolidálása érdekében a társulat azzal a kéréssel fordult a Gyűjtemény-egyetemhez, hogy a bécsi Magyar Történelmi Intézetet is fogadja be, illetve vegye át, ami az 1924. esztendőben be is következett.

Konkoly-Thege Miklós ógyallai csillagvizsgáló intézetét Trianon következtében elvesztettük, de az intézet érdemes igazgatójának sikerült a műszerek nagyobb és értékesebb részét megmenteni s minthogy a tudományos személyzet magával hozta az eredeti intézmény szellemét és tradícióit és megvolt az élniakarás is, azért sikerült a szellemi folytonosság megszakítása nélkül a Svábhegyen új magyar obszer-

vatóriumot létesíteni, amely, hogy izoláltságából kikerüljön és szakszerű felügyelet alá jusson, kérte felvételét a Gyűjtemény-egyetem kötelékébe, ami ugyancsak 1924-ben meg is történt.

Egyfelől a Balaton-kutatás megszervezése, másfelől egy magyar hydrobiológiai állomás létesítése a magyar tudományosságnak már régi kívánsága volt, aminek a Gyűjtemény-egyetem egyik intézménye, a Nemzeti Múzeum állattára, azáltal akart eleget tenni, hogy 1925-ben Révfülöpön kirendeltséget létesített. Minthogy pedig egy ilyen intézmény a mi, messzebbmenő specializálódást meg nem engedő, szűkösebb viszonyaink között csak akkor életképes, ha nem szorítkozik pusztán a limnológiára, hanem munkakörét kiterjeszti a biológiai tudományok tágasabb területére és minthogy e tudományok rohamos fejlődése következtében egyébként is szüksége merült fel annak, hogy a fiziológia, zoológia, botanika, experimentális pathológia és öröklődéstan tágabb mezejére kiterjedő kutatási intézetet létesítsünk, azért a révfülöpi állomás beolvasztásával Tihanyban 1927-ben Biológiai Kutató Intézetet nyitottunk meg, amely szerény kezdetétől fogva a Gyűjtemény-egyetem keretében fejlődött, 1927 óta pedig már mint az állattártól független külön intézmény foglal helyet a Gyűjtemény-egyetem intézeteinek sorában.

Az 1922. évi általános intézményredukció során fel kellett oszlatni az Országos Tansermúzeumot, amellyel kapcsolatban értékes Országos Pedagógiai Könyvtár működött. Ezt a könyvtárt a vallás- és közoktatásügyi minisztérium könyvgyűjteményével egyesítettük s szakszerű kezelésének biztosítása végett 1926-ban a Gyűjtemény-egyetem fennhatósága alá helyeztük.

Minthogy századunk elején a világ tudományos közérdeklődése mindig nagyobb mértékben irányult a földrengés-kutatás felé, 1905 végén Budapesten is létesült földrengési obszervatórium, amelynek első felszereléséről főképp a Tudományos Akadémia gondoskodott. A kissármási földgáz-erupcióból kifolyólag végzett sikeres munkálatok az intézetre tereltek a hivatalos körök figyelmét, ami nagyobb dotációban is kifejezésre jutott. A háború azonban ez örvendetes fejlődési folyamatot megszakította s a Nemzeti Múzeum alagsorában

elhelyezett intézmény súlyos helyzetbe került. S minthogy egyébként is érezte különállásának hátrányait, természetesen kereste a bekapcsolódást egy nagyobb tudományos szervezet egészébe. 1927-ben tehát saját kérésére a földrengési obszervatórium is felvételt nyert a Gyűjtemény-egyetem intézményei közé. •

Az 1927. évi XIII. tc. szervesen rendelkezett a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról. E törvény az ösztöndíjak adományozására ugyan külön Ösztöndíj Tanácsot szervezett, de ez saját adminisztratív apparátussal nem láttatván el, a bécsi, berlini és római Collegium Hungaricumok közigazgatási tekintetben személyzetükkel együtt a Gyűjtemény-egyetembe utaltattak.

Ekként az Országos Magyar Gyűjtemény-egyetem keretei évek hosszabb során szerves fejlődés következtében mindinkább kitágultak, úgy, hogy ma az Akadémia és egyetemeink mellett, mint a magyar tudománypolitikának egyik nagy egysége áll. A gyűjteményegyetemi gondolatnak első alkotó-eleme ekként az intézmény-összefoglalás, a magasabb szervezeti egészbe való egybevonás.

A gyűjteményegyetemi gondolat második alkotó eleme pedig az önkormányzati elvnek bevitele volt nagy közgyűjteményeink igazgatásába; mert hasztalan választottuk volna el levéltárunkat és múzeumainkat az államtól és hiába foglaltuk volna azokat össze egy bürokratikus közeg, mondjuk egy intendáns vezetése alatt, önkormányzat hátvédje nélkül működő még oly magasrendű hivatalnoknak a minisztériummal szemben csak különállása, de nem önállósága lett volna. Ám autonóm alapon szerveztük meg a Gyűjtemény-egyetemet azért is, mert a tudományegyetemek és a tudományos akadémiák a történelem folyamán világszerte mint önkormányzati testületek alakultak ki és így el lehet mondani, hogy épen a magas műveltség intézményeinek sajátos szervezési módja az önkormányzat. Figyelemmel voltunk továbbá arra is, hogy a bürokratikus igazgatás inkább a régi Ausztria összbirodalmi kísérleteivel és beolvasztási törekvéseivel kapcsolatosan jutott el hozzánk, hogy ezzel ellentétben a magyar jogalkotó génusz az autonóm vármegye intézményeit forrotta ki és így az ön-

kormányzatnak bevitele nagy közgyűjteményeink szervezetébe megfelel a hazai jogérzéknek is.

Életképes autonómia tapasztalás szerint csak akkor jön létre, ha az önkormányzati test vezetőségébe független, munkakész és hozzáértő elemeket vonnak be s ha annak érdemleges hatáskört biztosítanak. A mi közületünk vezető szerve a Gyűjteményegyetemi Tanács, amelyet akként állítottunk egybe, hogy az főkép a közgyűjteményi vezetőkől, egyetemi tanárokból és műértő maecenásokból áll. Minthogy az 1922. évi XIX. tc. 8. §-a szerint a vezető tisztviselők 70-ik életévük betöltése előtt nem nyugdíjazhatók, ők maguk is a miniszterrel szemben az egyetemi tanárokéhoz hasonlítható önállással bírnak. Ez utóbbiak pedig magukkal hozták a Gyűjtemény-egyetem szervezetébe az egyetemi autonómia szeretetét, féltékeny őrzését és az egyetemi önkormányzati élet gyakorlati ismeretét, annak során szerzett tapasztalataikat. A műértő maecenások meg épen egészen független tényezők. Ekként teljes öntudatossággal arra törekedtünk, hogy a Gyűjtemény-egyetem Tanácsa épen olyan elemekből alakuljon ki, amelyeknek megvan az az egyéni függetlenségük, amely jól megalapozott autonómiának nélkülözhetetlen előfeltétele.

Eleven autonóm élet kifejlesztéséhez szükség volt továbbá érdemleges hatáskör biztosítására is, mert önérzetes és jelentékeny embereket csak az esetben lehet valamely önkormányzati testület vezetésében való közreműködésre megnyerni, ha nincs az az elkedvtelenítő érzésük, hogy csak apró-cseprő dolgokban járnak el és nincs határozási, hanem csak véleménymondási, tanácsadási joguk. Ehhez képest a törvény 3. §-a a Gyűjtemény-egyetem autonóm életének valóban elevenné tétele érdekében annak tartalmas és érdemleges hatáskört biztosított. Így van saját magára és a kötelékébe tartozó gyűjteményekre és intézményekre nézve szabályrendeletalkotási joga. Közreműködik a költségvetés és zárszámadás elkészítésében; az adományokból és hagyományokból befolyó összegek felhasználása tekintetében pedig saját hatáskörében határoz. Megállapítja az intézetek gyűjtési körét és gondoskodik, hogy a könyvtári, levéltári és muzeális anyag a meg-

állapított gyűjtési szempontoknak megfelelő helyre kerüljön. Továbbá jelölési joga van nemcsak saját tagjaira, hanem a Gyűjtemény-egyetem alkalmazottaira nézve is, mely legfontosabb jogáról majd külön szólok. Ezenfelül a Gyűjtemény-egyetem autonómiáját rendkívül megerősíti két alkotmányjogi természetű jogosítvány. Abból kiindulva, hogy valóban hatékony jog csak a bíróilag garantált, a bírói jogvédelem alá helyezett jog: az 1923. évi I. tc. 4. §-a kimondja, hogy a m. kir. közigazgatási bíróság előtt eljárásnak van helye a miniszternek vagy a miniszter bármely közegének a Gyűjtemény-egyetemre sérelmes rendelete, határozata és intézkedése ellen azon az alapon, hogy azzal a miniszter vagy a miniszternek közege a Gyűjtemény-egyetemnek, a Gyűjtemény-egyetem szerveinek vagy közegeinek törvényes hatáskörét sérti, a Gyűjtemény-egyetemmel szemben valamely hatósági jogot törvényellenesen gyakorol, törvényt vagy más törvényes szabályt sért. Második nagyfontosságú alanyi alkotmányjoga a Gyűjtemény-egyetemnek, hogy az 1926. évi XXII. tc. 19. §-a szerint az országgyűlés felsőházába egy tagot választ.

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy a Gyűjtemény-egyetem a tudományegyetemek autonómiáját meghaladó, vármegyéink és törvényhatósági városainkéval pedig legalább is egyenértékű önkormányzattal bír s így igen előkelő helyet foglal el a magyar önkormányzati testületek rangsorában.

A gyűjteményegyetemi gondolat három lényeges alkotó elemből áll, melyek közül eddig kettőt bővebben kifejtettem. Az első a korábban különállott nagy közgyűjteményeknek és egyéb tudományos intézeteknek egy magasabb egészbe, egy jogi személyiség keretébe való összevonása. A második az így létrejött jogi személyiségnek széleskörű, érdemleges autonómia biztosítása útján önkormányzati testületté avatása. A gyűjteményegyetemi gondolat harmadik alkotóeleme nagy közgyűjteményeink és más tudományos intézeteink korábban törpe státusokra széttagolt személyzetének egységes tudományos tisztviselői létszámba való összefoglalása, az így keletkező státus belértékének és tudományos fajsúlyának lényeges emelése s ez úton a magyar tudósképzés és utánpótlás biztosítása.

A kis nemzetek tudománypolitikájának öntudatosan és lényegesen el kell térnie azoktól a módszerektől, amelyeket a nagy népek a magas műveltség terén követnek. Ez utóbbiak sokkal többet bízhatnak a társadalomra, a magánosok kezdeményezésére és munkálkodására, a kis népeknek e téren mindent célszerűen meg kell szervezniök. Különösen ilyen a tudományos és a művészeti utánpótlás, a legmagasabb értelemben vett szelekció tervszerű biztosítása. Társadalmunk szegénysége és vagyonosabb osztályaink hajlandóságai és kedvtelése mellett a szó igazi értelmében vett magántudósok nálunk úgyszólván nincsenek s épen ezért maga a szó is bizonyos komikus melléklöngét, színezetet nyert. Hogy létezik-e tehát itt valamely tudományszak vagy nem, az attól függ, van-e olyan állás szervezve, amelyen az illető szak képviselője helyet foglalhat s ha van, azt a legkiválóbb, a legméltóbb jelölttel töltik-e be. Tudósok elhelyezkedésére természetesen első sorban főiskoláink tanszékei jönnek tekintetbe, de ez már csak az arrivék helye, pedig hosszú az az idő, amely egyfelől a doktorátus megszerzése és a külföldi tanulmányok befejezése, másfelől valamely főiskolai tanszék elnyerése között eltelik. Hogy van-e tehát a tudományos utánpótlásról gondoskodás, az attól függ, hogy vannak-e kellő számban olyan állások, amelyeken a fiatal tudós az imént jelzett kritikus idő alatt elhelyezkedhetik. A középiskolai tanárság erre a célra csak kevésbé alkalmas, mert magának a hivatásnak az ellátása az illetőnek jóformán egész idejét igénybe veszi és így már csak fáradtan foglalkozhatnék tudományos munkálkodásának folytatásával. Ezenkívül a legtöbb vidéki városban, ahol középiskoláinknak zöme van, többnyire hiányzanak a szükséges könyvtárak, a műszerek és főképen a kulturális környezet ahhoz, hogy a fiatal tudós tovább fejlődhessék. Hányan indultak el az egyetemről igazi tudományos hivatottsággal és nagy tervekkel s váltak a vidéki viszonyoknak kicsinyes légkörében szárnyaszegettekké. Sok igazi tehetség kallódott el így a magyar művelődésnek nem csekély kárára. Voltaképen csak két státus szolgálja nálunk a tudományos utánpótlás nagy ügyét, még pedig főiskoláink tudományos segédszemélyzete, az adjunktusi, asszisztensi és egyéb

alkalmazások, továbbá a Gyűjtemény-egyetem tudományos tisztviselői kara és tudományos segéd személyzete.

A Gyűjtemény-egyetem megalkotása előtt nagyobb státusa csak a Nemzeti Múzeum kötelékében összefoglalt hat tárnak volt. Ellenben az Országos Levéltár, de különösen a Szépművészeti- és Iparművészeti Múzeum csak szerfölött kis létszámmal bírt, amely szétagoltság mellett rendszeres előmenetelről ez utóbbi intézeteknél szó sem lehetett, mert a kis státusoknál, ha az idősebbek tovább szolgálnak, minden előmenetel megakad, viszont ha néhány idősebb egyén egyszerre vagy gyors egymásutánban távozik, indokolatlanul rohamos az előmenetel is. A gyűjteményegyetemi gondolatnak harmadik lényeges alkateleme az volt tehát, hogy ezeket a törpe létszámokat legalább a mi viszonyaink szerint nagyobb tisztviselői státusba összevontuk s ebbe utóbb beleolvastottuk a későbbben csatlakozott intézetek személyzetét is, úgy, hogy az időközi fejlődés figyelembevételével a Gyűjtemény-egyetemnek ma 100 tudományos tisztviselője és 40 tagból álló tudományos segéd személyzete van, akikhez aránylag csekélyebb számú adminisztratív alkalmazott járul. Az ilyen nagyobb létszámban elhalálozás és nyugdíjbavonulás révén évente rendszeresen fordul elő bizonyos fogyaték és így az egész vonalon rendszeres is az előmenetel, ami lényegesen hozzájárul a személyzet belső megújulásához és elégedettségéhez.

A második lépés az így létesített tudományos tisztviselői kar keretében a kellő tudományos utánpótlás biztosítására az, hogy a kezdő állásokra való kinevezésnél és a magasabb állásba való előléptetésnél mindenkor a szelekció és ne a protekció érvényesüljön. A szelekció intézményes megszervezése végett a Gyűjteményegyetemi Tanácsot, amint azt az autonómiáról szólva már érintettük, az 1922. évi XIX. tc. 3. §-ának 2. pontja jelölési joggal ruházta fel olyan értelemben, hogy a miniszter csak azokat hozhatja az államfőnek kinevezésre javaslatba, illetve alacsonyabb állásoknál csak olyanokat nevezhet ki maga, akiket a Tanács kandidál. Minthogy pedig a Tanácsban annak a szaknak professzorai helyet foglalnak, amely szakhoz a jelölt tartozik, azért e

réven az egyetemi tanárok számára lehetővé válik, hogy tudományos hajlamú növendékeiket a Gyűjtemény-egyetemnél álláshoz juttathassák. És a Gyűjtemény-egyetemnek ez az autonómiája olyan messzemenő és annyira garantált, hogy abban az esetben, ha olyan neveztetnék ki, aki jelölve nem volt, a Gyűjteményegyetemi Tanács a kinevezés hatálytalánítása céljából panasszal fordulhat a magyar királyi közigazgatási bírósághoz. A megesonkult kis Magyarország erőihez viszonyítva nagy áldozatot hoz akkor, amikor száz személyből álló tudományos tisztviselői kart tart fenn. Hogy ezek az áldozatok valóban gyümölcsözők legyenek, emberi számítás szerint ki kellett zárni minden olyan lehetőséget, amely méltatlanoknak, kevésbé tehetségeseknek vagy előképzettséggel nem bírónak a státusba való betolakodására vezethet.

Kezdetől fogva tisztában voltunk azzal, hogy az 1922. évi XIX. tc. 4. §-a nagyigényű kijelentést tett akkor, amikor a Gyűjtemény-egyetem alkalmazottainak főcsoportját «tudományos» tisztviselői karnak minősítette. Mert valójában, ha komolyan vesszük e szót: tudományos, akkor ezzel a tisztviselői karral szemben a legszigorúbb, a legmagasabb mértéket kell alkalmazni. Ezzel összhangban mondja ki az imént idézett szakasz, hogy a tudományos tisztviselői kar elméleti minősítése rendszerint a bölcsészeti doktorátus. Minősít továbbá bármely egyetemi doktorátus vagy műegyetemi mérnöki oklevél. Ezek tudvalevően legmagasabb elméleti minősítéseink. De itt nem álltunk meg, hanem mint a Gyűjtemény-egyetemnek megválasztott elnöke, a Tanáccsal teljes egyetértésben azt a gyakorlatot követem, hogy a Gyűjtemény-egyetemnél a tudományos tisztviselőség várományosaként csak olyanokat alkalmazunk, akik valamelyik Collegium Hungaricum kötelékében vagy kézi ösztöndíjjal hosszabb időt töltöttek külföldön, sőt ezen tovább menve, elvként állítottuk fel azt is, hogy a VIII. fizetési osztályban már korábban alkalmazott tudományos tisztviselők újabb előmenetelre csak abban az esetben tarthatnak számot, ha utólag legalább egy évet töltenek szakmájuknak megfelelő tanulmányokban a külföldön. Ennek lehetővé tétele céljából

az 1927. évi XIII. tc.-nek 5. §-a ki is mondja, hogy az Országos Magyar Gyűjtemény-egyetem tudományos tisztviselőinek legalább 5%-a részére minden évben ösztöndíjat kell biztosítani. Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy az intézkedéseknek imént ismertetett rendszerével kettőt feltétlenül biztosítani lehet. Először azt, hogy csak a legmagasabb elméleti minősítéssel bírók nyerjenek a Gyűjtemény-egyetem tudományos tisztviselői karában alkalmazást. Másodszor pedig azt, hogy csak külföldön hosszabb tanulmányt végzett, világlátott egyének jussanak be a kultúrpolitikailag oly fontos testületbe.

Az államtudományi kutatásoknak igen érdekes és vonzó tárgya lenne annak a kérdésnek a megvilágítása, hogy a törvényjavaslatokhoz eredetileg fűzött indokolásokban felállított célkitűzések, kifejezett várakozások, bejelentett átalakulások utóbb, a törvény végrehajtása rendjén mennyiben váltak be. Főleg pedig tanulságos lenne ellenőrizni azt, hogy a külön törvénnyel alkotott nagyobb intézmények mennyiben váltották be az organizátorok és kodifikátorok részéről hozzájuk fűzött reményeket. Mert a dolgok létesülésének talán legszebb és mindenesetre legérdekesebb stádiuma a tervezgetés, logikai szempontból szép művelet az indokoknak rendszeres felépítése. De mindez csak távolbanzés, afféle prognózis — a döntő nagy tényező mégis csak az élet a maga rideg, lehűtő valóságaival, amely eloszlatja a remények lenge ködképét s könyörtelenül érvényt szerez a brutális realitásoknak. A gyűjteményegyetemi gondolat és az azt megvalósító törvényjavaslat kétségtelenül kísérlet volt, egy nagyobb tudománypolitikai kísérlet, amelynek megkoncipiálásánál külföldi példákat nem követhettünk, külföldi tanulságok rendelkezésünkre nem álltak. A Gyűjteményegyetem megalapítása óta immár több mint nyolc év telt el, ami már elég hosszú idő arra, hogy megállapítható legyen, bevált-e a kísérlet, valóra váltak-e azok a remények, melyeket megalkotásakor tápláltunk. Erre a kérdésre nem állításokkal és okoskodásokkal, hanem csak a tények felsorolásával szabad válaszolni.

Épületek emelésével és felszerelésével, organizatórius

törvények és szervezeti szabályrendeletek alkotásával az intézmények virágzásának csak külső előfeltételeit lehet megteremteni; de az így megalkotott keretet tevékenysége, munkája révén csak az ember, az egyéniség töltheti meg belső tartalommal. Első sorban arról kell tehát számot adnunk, hogy minő eredményeket értünk el a tudósképzés, a tudományos utánpótlás biztosítása terén s ez alapon mint alakult ki a Gyűjtemény-egyetem tudományos tisztségviselői kara. A doktori fok elnyerése és külföldi tanulmányok után immár 30-an kerültek a Gyűjtemény-egyetem státusába és ezenfelül a Gyűjtemény-egyetemnél nyert alkalmaztatás után még 20-an mentek külföldi Collegium Hungaricumba vagy kaptak kézi ösztöndíjat, úgy hogy ezidőszent 50 ott azoknak a száma, akik beható külföldi tanulmányokat végeztek. Sőt ezenfelül is még 7-en voltak a Gyűjtemény-egyetem személyzetében, akik ösztöndíjjal külföldön dolgoztak, utóbb azonban egyetemi katedrára kerültek vagy meghaltak vagy egyébként távoztak. Összevetve ezekkel az adatokkal azt, hogy a Gyűjtemény-egyetem tudományos tisztségviselői karának legújabbban megszabott végleges létszáma 100, megállapíthatjuk, hogy az e státus felének, épen 50 százalékának utánpótlására szükséges ifjú nemzedék a Gyűjtemény-egyetem keretében már rendelkezésre áll. Ha ezt a kinevezési politikát még a következő két nyolcéves cikluson át következetesen alkalmazzuk, akkor a Gyűjtemény-egyetem egész tudományos tisztségviselői kara majd az így előkészített egyénekből áll. A gyűjteményegyetemi státus belértékére kedvező tünet az is, hogy kebeléből a ciklus folyamán 16-an kerültek egyetemi tanszékre és pedig: 8-an a budapesti, 3-an a debreceni, 2-en a szegedi, 2-en a pécsi és 1 a római egyetemre.

A Collegium Hungaricumok növendékeinek és külföldi ösztöndíjasainknak számottevő része a Gyűjtemény-egyetem személyzetében kapott alkalmazást; de egyébként is a Gyűjtemény-egyetem Tanácsa és az Ösztöndíjtanács mint összefüggő és sok tekintetben összefonódó intézmények vannak szervezve s ezért úgy érzem, hogy nem térek el főtárgyamtól akkor, amikor a külföldi ösztöndíj-akció legfőbb adatait

és eredményeit ismertetem. A mai napig külföldön voltak, illetve vannak mindössze 615-en, akik közül az 1930/31-ik tanévben most külföldön vannak 143-an ; hazajött, de tanulmányait még folytatja 15 s így eddig 457-en végeztek. Ebből — mint láttuk — a Gyűjtemény-egyetem kebelében helyezkedett el 50, egyetemek és más főiskolák tudományos személyzetében működik 130, akik közül egyetemi katedrára jutott 10 (2 Budapesten, 5 Szegeden és 3 Debrecenben), továbbá középiskolánál kapott alkalmazást 84 s így a végzett 457-ből csak ebben a három főcsoportban 264-en nyertek alkalmazást, ami a tanulmányait befejezett külföldi ösztöndíjasoknak több mint 57 %-át teszi. Ezenkívül ösztöndíjasaink közül egyéb közszolgálatban áll 57, művész 31, egyéb szabad pályákon működik 41, teológus 24, 5-en, sajnos, elhaltak, a nők közül többen férjhezmentek.

A tudományos utánpótlás kialakulásának ismertetése után az intézmények fejlődését kell vázolnunk. Amint már kifejtettük, a Gyűjtemény-egyetem négy alapintézménye az Országos Levéltár, a Nemzeti, továbbá a Szépművészeti és az Iparművészeti Múzeum. Lássuk első sorban e négy közgyűjtemény életét a most lezárult I. nyolcéves időkorben.

A Gyűjtemény-egyetem megszervezésével összeesett az Országos Levéltár céljaira épült palotából az oda befészkelődött hivatalok kitelepítése, ami a birtokbavétel előfeltétele volt. Az U-alakú épület két szárnyában hat nagyobb és hat kisebb raktár van. E raktárakból csak a pusztá falak állottak, holott úgy voltak tervezve, hogy minden raktárt vízszintes födémmel két részre kell osztani és modern szerkezetű vasállványokkal ellátni. E raktárakból 1922-től 1926-ig fokozatosan elkészült a földszinti, első és második emeleti nagyobbik, továbbá a földszinti, első, második és harmadik emeleti kisebb raktár. De az épület használhatóvá tételével már 1922-ben annyira haladtunk, hogy a nyár folyamán az átköltözés a Clarissák épülettömbjéből a végleges otthonba megtörténhetett. A további raktárak használatra alkalmas állapotba hozását pedig az 1922. évi XIX. tc. 9. §-ának az a rendelkezése tette szükségessé, hogy az 1867-ben újjáalakult állami főbb hatóságoknak és hivataloknak iratait, amelyek

32 évesek és ennél régiebb keletűek, további megőrzés végett át kell adni az Országos Levéltárnak, amely intézkedés a kiegyezéstől az összeomlásig eltelt korszak levéltári anyagának nagyobb részét beterelte az új épületbe.

Ezzel a külső fejlődéssel párhuzamosan halad az intézmények belső átalakítása is, amelynek irányát az 1922. évi XIX. tc. 9. §-a világosan megjelölte azzal a megállapítással, hogy az Országos Levéltár első sorban tudományos intézet. Ennek a tudományos jellegnek további kidomborítása végett a főigazgató 1923-ban Levéltári Közlemények cím alatt folyóiratot indított, amely arra van hivatva, hogy a Levéltár anyagát és a bel- és külföldi levéltári ügyet ismertesse, továbbá az 58 kötet megjelenése után 1914-ben sajnosan megszünt Történelmi Tárat is részben pótolja. A Levéltárban folyó rendező és publikáló munka azonban csak annak következtében vált lehetővé, hogy a főigazgató újjászervezte a Levéltár 18 tagból álló tudományos és tudományos segéd-személyzetét is, amelynek immár fele a Gyűjtemény-egyetem megalakítása óta nyert kinevezést s amelyből kilencen már hosszabb külföldi tanulmányokat folytattak.

Ezredéves dicsőséges története mindig nagy erőforrás volt a nemzet számára, de talán sohasem akkora, mint trianoni megcsonttatásunk után. Most a mi rovásunkra területileg nagyra tett országok bizonyos körei még történelmünk és művelődésünk egy részét is szeretnék tőlünk elvitatni. Ezekkel az épen olyan jogosulatlan, mint veszedelmes törekvésekkel szemben nekünk a Magyarországra jövő külföldiek felvilágosítása céljából is könnyen áttekinthető módon meg kell mutatnunk multunkban rejlő örök értékeinket, melyeket tőlünk fegyveres erővel és igazságtalan békekötésekkel elvenni nem lehet. Levéltárunk ezeréves történelmünk nyolc századának írott emlékeit őrzi. Gondolatársulás révén tehát épen e Levéltár csarnokai voltak alkalmasak arra, hogy emeletenként korszakról-korszakra haladva, képsorozattal mutassuk be művelődésünk történeti fejlődését, ennek kimagasló mozzanatait. Így jött létre 1924-től 1929-ig Dudits Andor freskó-ciklusa, amelynek költségeihez József királyi herceg és Esterházy Pál herceg, meg közgazdasági

életünk egy magát megnevezni nem kívánó tagja is hozzájárult. Dudits mester freskó-sorozatát Roth Miksa iparművész faldíszei és a történeti Magyarország városainak címereit ábrázoló üvegfestményei egészítik ki. Horváth Géza, Sidló Ferenc, Kisfaludi Stróbl Zsigmond és Szentgyörgyi István szobrászművészek pedig magyar történeti jeleneteket ábrázoló kisplasztikával járultak hozzá a csarnok díszítéséhez.

Levéltári ügyünk területi koncentrálását munkáltuk azzal, hogy a Nemzeti Múzeumnak központi épületéből a helyszűke miatt kiszorult levéltárát, valamint ideiglenesen a Hadtörténeti Levéltárát is befogadtuk az új épületbe.

A Nemzeti Múzeum életében a lefolyt nyolcéves ciklus során az első jelentékeny mozzanat az volt, hogy Fehérpataky László elhalálozása után, már a Gyűjtemény-egyetem Tanácsának kandidálása alapján, Hóman Bálint neveztetett ki főigazgatóvá.

A legégetőbb és a legfenyegetőbb baj a néprajziak tárnak lassú pusztulása volt, aminek megakadályozása céljából 1924-ben az akkor elnéptelenedett tisztviselőtelepi gimnázium épületét átengedtük számára s az ott, ha nem is végleges, de átmenetileg megfelelő elhelyezést nyert. A nagy és fő feladat azonban a Gyűjtemény-egyetemre magában a Nemzeti Múzeum központi épületében hárult, amelynek egy részét vissza kellett adni eredeti rendeltetésének és azonkívül egy emelettel ki kellett azt bővíteni. Abban az időközben, amely az országgyűlésnek Pozsonyból az ország fővárosába való áthelyezésétől egészen az országház felépítéséig tartott, a főrendiházat egyéb méltó helyiség hiányában a Nemzeti Múzeum nagytermében s ahhoz csatlakozó egyéb termeiben helyezték el, a hozzájuthatás biztosítása végett pedig a főlépcsőt is igénybe vették előcsarnokával együtt. A helyzetet még komolyabbá tette, hogy a Pollack által egységesen megtervezett körülfutó folyosórendszert ez a beékelődés épen a közepén megszakította, a táraokhoz való természetes bejáratokat elfalazták úgy, hogy a Nemzeti Múzeum saját forgalma csak gázfényvel megvilágított hátsólépcsőjén bonyolódhatott le. Ez a sajnálatos helyzet azután a főrendiház kiköltözése

után még több mint két évtizeden át minden ok nélkül fennállt. Megszüntetése végett az előcsarnokot, az ott raktárszerűleg felhalmozott gipszmásolatok eltávolításával, szabaddá tettük, a lépcsőházat, a kupolaacsarnokot, a nagytermet és az oda csatlakozó két oldaltermet restauráltuk, az elfalazott folyosókat pedig megnyitva, az eredeti körforgalmat ismét helyreállítottuk, úgy hogy most a közönség újból az oly hosszú ideig elzárt homlokzati, monumentális, nyitott lépcsőn juthat az egyes táraikhoz. De ez a helyreállító munka a tárakban mutatkozó nagy zsúfoltságot természetesen nem szüntethette meg. E végből első sorban a múzeum történeti levéltárát helyeztük ki, ami azáltal vált lehetővé, hogy az Országos Levéltár új palotája éppen akkor elkészült, de egyébként is a racionális levéltári politika olyan területi elhelyezést követelt, amely a két legnagyobb magyar oklevélgyűjteményt, a kutatók nagyobb kényelmére, közös tető alatt foglalta össze. Tűrhetetlen zsúfoltság mutatkozott továbbá az állattárnál is, amelynek csak a nagyközönséghez forduló állandó kiállítását hagytuk meg egyelőre a központi épületben, a rendszeres gyűjtemények és a laboratóriumok részére azonban Baross-utca 13. szám alatt már eredetileg közintézmény céljaira épült háromemeletes házat vásároltunk. A központi épület földszintjén azelőtt különféle alkalmazottak lakásai voltak, amelyeket fokozatosan felszabadítottunk, úgy hogy a hivatalnokokon kívül a könyvtár személyzete is a földszintre volt átköltöztethető. Mindez azonban korántsem volt elég a mind fenyegetőbbé váló helyszűke megszüntetésére és a bérhelyiségben, házonkívül levő hirlapkönyvtár behozatalára, s így örömmel fogadtuk Lechner Jenő építésznek azt a tervét, amely a múzeum immár műtörténelmivé vált külső képének minden érintése nélkül harmadik emelet beépítését tette lehetővé. Ez a harmadik emelet pár terem kivételével elkészült s ott a praehistorikus, a római és a népvándorláskori anyag, meg az állattár állandó kiállítása nyert elhelyezést, ami a második emeleten a magyar régészeti és történelmi gyűjtemény terjeszkedését tette lehetőségessé, az első emeletet pedig majdnem a maga egészében szabaddá teszi a könyvtár számára.

A külső keret tágításával párhuzamosan folyt az egyes tárakban az intenzív muzeális munka. Ennek hatályosabbá és szakszerűbbé tétele végett a korábban inkább ötletszerűen és heterogén gyűjtemények egybevonásával létesült osztályokat racionálisan újra csoportosítottuk és ennek rendjén a specializálás terén némileg továbbmentünk, úgy, hogy történetileg vagy tárgyilag jobban kikerekített csoportok keletkeztek. A tárakban folyó belső munka az állandó kiállítások átrendezésén és a katalógusok újjászervezésén kívül főképp a kiadványok tudományos értékében tükröződik. Ezért az újjászervezett Nemzeti Múzeum a legnagyobb súlyt helyezi arra, hogy folyóiratai és sorozatos kiadványai: a Magyar Könyvszemle, az *Archaeologia Hungarica*, a természettárak Annalese és a Néprajzi Értesítő, ezenfelül önálló publikációi gazdag és szakszerű tartalommal jelenjenek meg. Vásárlások és adományok révén a muzeális anyag a lefolyt nyolc évben is szépen gyarapodott, amiről a Nemzeti Múzeum az új szerzemények kiállításával a nagyközönség előtt is beszámolt. De a történelmi irányú múzeumok gyarapításának a vásárlásoknál is szakszerűbb és tudományosabb módját az ásatások alkotják, amelyeket különösen a praehistorica, a római és a népvándorlási kor lelőhelyein folytattunk, mert e részben hazánk területe, a keleti és nyugati kultúrának mesgyéjén, egész Európában az egyik legfontosabb lelhely és munkatér.

A Szépművészeti Múzeum fejlődésében a most lezárult időkorben legkiemelkedőbb esemény egy fiókintézmény: az Új Magyar Képtár szervezése volt. Az európai múzeumpolitikában szokásos, hogy az eleven művészetet a már művészettörténetivé vált anyagtól különválasztják és az előbbi termékeit külön épületben állítják fel. Így járnak el különösen a franciák a Louvre és a Palais du Luxembourg gyűjteményeinek felosztásánál. Az elsőt inkább a történelem, az utóbbit az élet atmoszférája hatja át. Minthogy a Szépművészeti Múzeum anyagában egyébként is helyszűke mutatkozott, a Gyűjtemény-egyetem az új magyar képtár céljaira megszerezte a régi Múcsarnoknak Andrassy-úti palotáját, amely akként szabadult fel, hogy az ott elhelyezkedett pedagógiai tanszermúzeumot az intézményredukció során meg-

szüntettük. Ezzel voltaképen egy új magyar múzeum létesült, amelyben a külföldiek összefoglalva láthatják élő művészetünk különféle irányait.

Múzeumpolitikánkban az a gondolat vezetett bennünket, hogy az erőket ne forgácsoljuk szét, ne másod- vagy épen harmadrangú anyaggal gyarapítsuk gyűjteményeinket, ami a szemlélő érdeklődését alig kelti föl, hanem esetleg több év hitelét is egyesítve, bár ritkán, de elsőrendű muzeális tárgyak megszerzésére koncentráljuk szerényebb anyagi eszközeinket. Így vált lehetővé az antik gyűjtemény számára a három alakos attikai síremléknek megvétele, továbbá a régi képtár részére a holland Pieter de Hooch *Olvasó nőjének*, meg a német Jörg Breu *A kereszt felállítása* című képének és az újabbkori szoborgyűjtemény részére Tilman Riemen-schneider színezett *Madonnájának* megszerzése. A külföldi modern művészet körében is olyan elsőrendű nemzetközi értékeket sikerült megvásárolni, mint Menzel Adolf *Erdei istentisztelete* és Puvis de Chavannes *Magdolnája*. Csak természetes, hogy az új szerzeményeknél különös súlyt helyeztünk a XIX. század nagy magyar mestereire s ezek sorában főleg a Munkácsytól, Paál Lászlótól, Székely Bertalantól, Szinyei Mersétől és Benczúrtól származó eddigi anyagot tudtuk sok tekintetben kiegészítő új szerzeményekkel gyarapítani.

Nagy segítségünkre jöttek egyes adományok is, mint Nemes Marcell Greco-féle *Madonnája* és Mányoki-féle *Rákóczi arcképe*, meg a Magyar Nemzeti Banknak Van Dyck *Szent János evangélistát ábrázoló* örök letéte. Ekként Petrovics Eleknek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatójának munkássága az új magyar képtár létesítésén kívül főleg abban nyer kifejezést, hogy múzeumunk immár sokkal kerekesebb egésznek alkot, amelyben a művészettörténelem és a magyar művészet egyes korszakai és irányai az eddiginél több reprezentatív darabbal vannak képviselve s e mellett korábban összegyűjtött, de raktárszerűen kezelt egész múzeumi gyűjteménycsoportokat, mint a közép- és újabbkori plasztikát, meg a modern szobrászatot ő állította ki első ízben. Ezzel párhuzamosan a múzeum tudományos tisztviselői kara intenzív művészettörténeti tevékenységet fejtett ki, amely nem-

csak a megjelent katalógusokban, hanem a Szépművészeti Múzeum Évkönyveiben is tükröződik, amely sorozatos kiadványból a hatodik kötet van megjelenőben.

Az Iparművészeti Múzeum a folyó gyűjtéseken kívül a fősúlyt, természetének megfelelően, az időszaki kiállítások rendezésére helyezte, amelyek közül a régi plakettek és érmék, a régi órák, a régi ezüstök és a régi keleti szőnyegek gyűjteménye, különösen pedig a régi egyházművészeti kiállítás kellett nagyobb érdeklődést.

Így fejlődött a Gyűjtemény-egyetem keretében az 1. nyolcéves ciklus során a négy alapintézmény. Lássuk ezután a többi hozzácsatlakozott tudományos intézet életét.

Sokfelé ágazó munkát végez az Országos Könyvforgalmi és Bibliografiai Központ, amelynek hivatása a brüsszeli egyezmények szerint első sorban az állami hivatalos kiadványok cseréje, mely publikációk közül különösen értékesek a kül-államok parlamenti naplói, törvényjavaslatok és egyéb nyomtatványai, továbbá a sorozatos statisztikai publikációk, amelyeknek vásárlás útján való megszerzése ránk nézve költségbeli és egyéb okokból szinte lehetetlen lenne. A brüsszeli egyezmények kilátásba veszik ugyan a tudományos könyvcserét is, de elgondolásuk szerint a központi hivatal jóformán csak a mechanikus közvetítő szerepre szorítkozik. Mi szervezeti téren ennél jóval messzebbre mentünk. Először is köteleztük mindazokat a szerveket, főleg tudományos társulatokat, amelyek állami támogatás mellett könyveket és folyóiratokat adnak ki, hogy azokhoz idegennyelvű kivonatokot csatoljanak, amely rendelkezés által izolált nyelvünk ellenére is kiadványaink nemzetközileg csereképesé váltak. Másodsor az állami szubvenció ellenében azt is kikötöttük, hogy az államsegélyben részesülő könyvekből és folyóiratokból megfelelő számú példányt a központhoz be kell szolgáltatni, amely anyagra támaszkodva a központ a nemzetközi cserét kezdeményezi és megszervezi. A nemzetközi könyvcseré eredményeiről a következő számok nyújtanak tájékoztatást. A megindulásakor 1924-ben a brüsszeli egyezmények alapján a központ kereken 650 csereküldeményt bonyolított le, ami 1930-ig 7300-ra emelkedett. A központ jelenleg már

192 külföldi intézménnyel áll csereviszonyban, a folyóirat-ügy terén 2260 évfolyamot cserél s kereken 600 külföldi folyóiratot oszt szét ingyen hazai könyvtáraink közt, ami különösen az egyes tanszékek mellett szervezett egyetemi intézeteknek válik javára. De könyvtáraink rendkívül csekély dotációja nemcsak arra kényszerített bennünket, hogy a nemzetközi könyvesere révén igyekezzünk pénzaldozat nélkül külföldi könyvekhez és folyóiratokhoz jutni, hanem a szabad könyvvásárlásokat is úgy kell irányítanunk, hogy különösen a drága kiadványoknál párhuzamos beszerzések lehetően ne forduljanak elő. Az eszménynek ilyen körülmények között annak kell lennie, hogy minden számottevő kiadvány a magyarországi könyvtárakban legalább egy helyen, még pedig ott, ahol arra legnagyobb szükség van, meglegyen. Hogyha azonban a könyvanyag ekként nincs egyetlen nagy könyvtárba összefoglalva, akkor nélkülözhetetlen legalább egy egyesített katalógus, amelyet nálunk a központ vezet és bocsát az érdeklődőknek rendelkezésére s amely megmutatja, hogy bizonyos könyv mely könyvtárban vagy könyvtárakban található. A központ még egy további bibliográfiai feladat betöltésére is vállalkozott, amikor hozzá kezdett a XX-ik században bel- és külföldön magyar szerzőktől megjelent összes könyvek és folyóirat-cikkek tudományszak szerint csoportosított címjegyzékének kiadásához. E téren már megjelent a magyar filozófiai, továbbá klasszika filológiai, meg a matematikai szak egy-egy címjegyzéke. Minthogy ezek a bibliográfiák a könyvek és folyóirat-cikkek címeit idegen nyelven is adják, ez a kiadvány lehetővé teszi, hogy a külföldi tudományos világ a magyar szellemi munka eredményeiről tudomást szerezzen.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet életében a leglényegesebb mozzanat az volt, hogy a Kormányzó Úr Ó Főméltósága a Collegium Hungaricum céljaira átengedte a megszűnt bécsi magyar testőrség palotáját, melyet a XVIII. század egyik legnagyobb barokk-építőművésze, Fischer von Erlach emelt. A palota magas földszíntjét a Történeti Intézet rendelkezésére bocsátottuk, ami lehetővé tette működésének lényeges felfokozását. Az intézet számára alkalmi vétel útján

történelmi szakkönyvtárt vásároltunk, amelyet azóta vételcsere és adományok útján jelentékenyen gyarapítottunk. A külső keret fejlődésével lépést tartott az abban folyt kutató-munka. Az intézetnek és a Történelmi Társulatnak közös kiadványa a *Magyarország újabkori történetének forrásai* című kiadványsorozat, amelyből eddig 22 kötet jelent meg. A sorozatban gróf Széchenyi István összes munkáinak kritikai kiadásán kívül jelentőséggel bírnak a kormányzat-és közigazgatás-történeti iratok, amelyek Sándor Lipót nádor aktáin kívül felölelik József nádor államiratainak gyűjteményét. Kiemelést érdemel még a nemzetiségi kérdés történetének forrásanyaga, továbbá a Kossuth emigrációjára vonatkozólag megindított sorozat. Ezt a munkásságot tükrözi vissza az intézet statisztikája is. Az intézetben mostanig dolgozott a Történelmi Társulat és a Gyűjtemény-egyetem céljait szolgáló tanulmányok érdekében 16 tudós, közülük 7 ismételten, volt továbbá főiskolai történelmi tanulmányait végzett ösztöndíjas 23, köztük 12 ismételten; ez a két csoport együtt 39 belső tagot tesz. Az intézet külső tagjai azok, akik saját maguk választotta vagy más tudományos társulatok által kijelölt kutatási területen dolgoznak, ilyen volt az intézetben 37, közülük 8-an ismételten. Akik rövidebb munkára jönnek, azok vendégei az intézetnek; számuk 203 bel- és 8 külföldi volt. A Bécsi Magyar Történeti Intézet magára vonta a külföld tudományos köreinek figyelmét is. Így egyfelől a Gyűjtemény-egyetem, másfelől a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft között megállapodás jött létre, melynek értelmében azon német birodalmi történészek részére, akik a bécsi nagy gyűjteményekben óhajtanak kutatni, állandóan három szobát tartunk fenn. viszont Németország a berlin-dahlem-i Vilmos császár kutatóintézetekben, továbbá a firenzei művészettörténeti és az athéni archaeológiai intézetben helyet ad magyar tudósok számára, ami különösen a berlini Collegium Hungaricumnak válik javára, amelynek ösztöndíjasai Dahlemben szeretetteljes fogadtatásra találnak. A magyar-német tudóscsere méreteit mutatja, hogy a Bécsi Magyar Történeti Intézetben eddig 57 német tudós dolgozott, közülük 20-an ismételten.

Tulajdonképen újjáalapítás volt az ógyallai menekült magyar csillagvizsgáló elhelyezése a Svábhegyen. Amikor az intézet 1923-ban felvételét kérte a Gyűjtemény-egyetembe, volt ugyan 40,000 négyzetméter területe, amelyet a székesfővárostól kapott és azon egyetlen kis kupolája, amelyben egy megmentett nyolc hüvelykes refraktor állott, meg meridián-háza kölesön kapott passage-műszerrel. Maga az intézmény azonban bérvillában volt elhelyezve, ahol a megmentett többi műszerek becsomagolva feküdtek. Első feladatunk tehát az volt, hogy központi épületet létesítsünk, amelynek építése 1923-ban kezdődött és 1926 végén fejeződött be. Ebben nyertek elhelyezést az igazgató és két tudományos tisztviselő lakásán kívül a laboratóriumok és a mechanikai műhely, a comparator-szoba és az óra-terem, a csillagászati múzeum és a szakkönyvtár, amely az átmentett 40 kötettel indult és ma már 4755 kötetből és 2446 értekezésből áll. Az 1926. év termékeny volt csillagvizsgálónkra nézve, mert nemcsak a főépület befejezését, hanem két további kupola megkezdését is meghozta. Az 1926. évi Országos Természettudományi Kongresszus kezdeményezésére az állam 1.000,000 aranykoronát adott a természettudományi kutatások előmozdítására. Ebből a kongresszus végrehajtó-bizottsága egy második kupola építését vállalta, amely 1927 végén készült el s abban az Ógyalláról megmentett hat hüvelykes refraktort állítottuk fel. Ezenfelül ugyancsak 1926-ban Budapest székesfőváros hozzájárulásából kezdetét vette a harmadik, a telep legnagyobb kupolájának építése, amely 1928 őszén készült el, amikor felállítottuk csillagvizsgálónk főműszerét, amelyet az állam a drezdai Heyde-cégnél még a háború előtt az ógyallai csillagvizsgáló számára rendelt, amely azonban csak 1928-ban volt átvehető. Intézetünknek ez a büszkesége voltaképpen kettős műszer s áll egy 24 hüvelykes reflektorból és egy 12 hüvelykes refraktorból. Telepünket még kiegészítettük egy lakóházzal, amelyben három tisztviselő és két altiszt kapott szállást. A külső fejlesztés mellett nem feledkeztünk meg a tudományos utánpótlás szellemi előfeltételeinek biztosításáról sem. Az intézmény egyik tudományos alkalmazottjának javaslatunkra a Rockefeller Foundation ösztön-

díjat adott, hogy az amerikai Harvard obszervatóriumban szerezhessen további tapasztalatokat, két ifjút pedig kiképzés végett saját ösztöndíj-akciónk keretében küldöttünk ki három-három évre Berlinbe, Bonnba és Kielbe. Ekként csillagvizsgálónknak már öt tudományos tisztviselője, egy idegen nyelvekben jártas adminisztratív titkára, egy mechanikusa és két altisztje van. A magyar obszervatórium 178 külföldi csillagvizsgálóval és 28 tudományos akadémiával, meg tudományos társulattal áll érintkezésben s részben csereviszonyban. Intézményünk ismertetéséhez hozzájárult az, hogy 1930-ban a nemzetközi asztronómiai egyesület Budapesten tartotta 29. kongresszusát, amelyen 16 nemzet 106 képviselője megállapította, hogy a legmostohább viszonyok között sikerült a magyar csillagászati tudományosságot nemcsak megmenteni, hanem annak számára régi csillagvizsgálónk elvesztése után modern és méltó új otthonot is teremteni. Az intézet, amelyet a főváros évenként tekintélyes segélyben részesít, magára vonta Budapest közönségének az érdeklődését, úgy hogy 1930-ban az obszervatóriumot 3478 ember tekintette meg. Ezenkívül az intézet igazgatója a csillagvizsgáló barátaiból egyesületet alakított, amely magyar csillagászati almanachon kívül *Stella* címen negyedéves folyóiratot is ad ki.

A Gyűjtemény-egyetem összes intézményei közül talán legtöbbet beszéltek és mégis legkevesebbet tudnak a tihanyi magyar biológiai kutatóintézetéről. A XX. század tudománypolitikája szervezeti téren azt a főújítást hozta, hogy a tudományos munka három régi műhelytípusa, az akadémia, az egyetem és a közgyűjtemény mellett mint negyedik új típus kifejlődött a kutatóintézet. Mindazok az országok, amelyek a kultúrállam megtisztelő nevére formáltak, igyekeztek legalább egy kutatóintézetet létesíteni. Ezzel a tudománypolitikai irányzattal párhuzamosan a természettudományok terén nagy erővel előretört a biológia, amely nem is egyetlen tudományszak, hanem tág tudománycsoport, hiszen az állattan, növénytanon és őslénytanon kívül felöleli a fiziológiát, a kísérleti patológiát, az öröklődést, sőt részben még a gyógyszeriant is. E kettős folyamat szemlélete vezetett rá ben-

nünket arra, hogy mi is létesítsünk egy kutatóintézetet, még pedig a biológia számára. A nagy nemzetek megtehették, hogy a rokontárgyú kutatóintézetek egész sorát állítsák fel, mint például a németek Berlin mellett Dahlemben. A kis nemzeteknek inkább koncentrációra kell törekedniök. A balatoni kutatás és a hidrobiológia ápolása céljából szükségünk volt egy limnológiai állomásra, amelyet azonban, ha izolálva szerveztünk volna, természetesen csak igen hiányosan szerelhettünk volna fel és megfelelő kihasználását sem tudtuk volna biztosítani. De mivel az egész biológia számára létesítettünk egységes kutatóintézetet, azért a hidrobiológiai kutatások számára is olyan munkalehetőségeket tudtunk teremteni, amelyek különben elérhetők nem lettek volna s ezenfelül számos természettudományi és orvosi elméleti tanszék lévén érdekelve, honi és külföldi nagy tudós közönséget tudtunk a kutatóintézet számára biztosítani.

A specializálás, több intézmény létesítése épen a természettudományok terén kétségtelenül nagy előnnyel jár. Viszont a koncentrálásnak is megvannak a maga tudománypolitikai előnyei, mert ez esetben számos rokon szak képviselője közös intézetben dolgozik s így különösen az egyes tudományágak közötti határterületeken termékeny együttműködés jön létre. Ezek szem előtt tartásával szerveztük az intézmény keretén belül a legtágabb értelemben vett zoológiai és botanikai, fiziológiai, öröklődéstani és kémiai, sőt klimatológiai munkaköröket. Így azután alig van a bölcsészeti karokon és a műegyetemen olyan természettudományi tanszék és az orvosi karokon oly elméleti intézet, sőt klinika, amelynek különösen tudományos segédszemélyzete, az adjunktusok és az asszisztensek ne keresnének a főiskolai szünidőben bekapcsolódást az intézet munkásságába és ki ne használnák az intézet zavartalan munkalehetőségeit.

Bár a vendégekre a legnagyobb súlyt helyezzük, mégsem akart az intézet csak az idegenek befogadására szolgálni, hanem saját kutató munkát is kívánt végezni, ami úgy vált lehetővé, hogy kiépítettük saját személyzetét, amely három zoológusból, egy botanikusból, két fiziológusból, két öröklődéstani szakemberből és egy vegyészből áll.

Az intézmény eddigi háromévi munkásságának eredményét három testes kötet foglalja magában, amely a *Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái* címet viseli, két nyelven jelenik meg és a nemzetközi könyvcserében keresett évkönyv.

Feladatunknak tartottuk, hogy a biológiai kutatások iránt mennél tágabb körben keltsünk érdeklődést. Ezért, bár a kutatóintézetek rendszeres oktatással elvileg nem foglalkoznak, közép fokú iskoláink, nevezetesen közép- és polgári iskoláink, meg tanítóképzőink természettan szakos tanárai számára pár hetes tanfolyamokat rendezünk. Eddig az intézet hároméves fennállása alatt öt kurzust tartott, amelyen összesen 75 tanár vett részt és nyert a biológia legújabb problémáiról, kutatási és előadó módszereiről ismereteket.

Az intézmény ilyen sokrétű szervezete és tudatosan izolált elhelyezése a tihanyi félszigeten megszabta a telepítési programját is. Szükség volt első sorban természetesen tudományos központi épületre, amelynek egyik részét a fiziológiai, öröklődéstani és kémiai laboratórium, másik részét pedig a zoológiai, botanikai és bakteriológiai laboratórium foglalja el és amelynek a továbbképző tanfolyamok számára előadó terme is van. Ezenkívül kellett még négy lakóház, még pedig két olyan, amely az állandó alkalmazottak lakásait foglalja magában és két vendégház, amelyek egyike télen is lakható és a kész tudósok befogadására szolgál, a másik a tudományokkal foglalkozó fiatalságnak nyáron áll rendelkezésére.

Az intézet, amelynek építése 1926 szeptemberében kezdődött, 1927 nyarán készült el és szeptemberben épen akkor volt rendeltetésének átadható, amikor a X. Nemzetközi Zoológiai Kongresszus Budapesten ülésezett s programjának egyik lényeges pontja az akkor új biológiai kutatóintézet megtekintése volt. Így az intézmény úgyszólván megalakulásának időpontjában átment a nemzetközi tudományos köztudatba, aminek tanúsága az, hogy a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft két munkahelyet bérelt német tudósok számára, de ettől eltekintve, az intézetben mostanig hosszabb időn át 27 külföldi dolgozott, még pedig 11 német és összesen 12 nemzet fia.

A Tanszermúzeum pedagógiai könyvtárának a közoktatásügyi minisztérium könyvgyűjteményével való egyesítése útján létrejött Országos Tanügyi és Pedagógiai Könyvtár a Gyűjtemény-egyetem kezelésébe történt átbecsajjtásakor 70,652 darabbal rendelkezett s bár, sajnos, e fő szakkönyvtárunk gyarapítására évente csak mintegy 2000 pengő fordítható s e révén csupán 506 darab volt beszerezhető, mégis adományokból és a beszolgáltatott tankönyvek révén további 5621 darab folyt be, úgy, hogy a könyvtár gyarapodása a lefolyt mostoha négy évben 6127 darab volt.

A Gyűjtemény-egyetem keretében való élet a budapesti földrengési obszervatóriumra sem volt egészen meddő. Az 1926-i Természettudományi Kongresszus kívánságára létesített 1.000,000 aranykoronás természettudományi kutató alapból ugyanis a kongresszus végrehajtó-bizottsága a svábhegyi csillagvizsgálón kívül segítségére sietett a földrengési obszervatóriumnak is, ami főképp egy de-Quervain—Piccard-féle, 1928-ban elkészült, hordozható, három komponenses szeizmograf beszerzésében nyert kifejezést. E modern műszert az intézet a korábbi alföldi földrengésekre való tekintettel egyelőre Kecskeméten állította fel. Saját épületet azonban az intézet mindezideig nem nyerhetett, sem pedig önálló főhivatású személyzete nincs, hanem a munkát két szakerő csupán szakdíjnoki minőségben látja el. Az intézet, amelynek 842 darabból álló speciális szakkönyvtára van, szerves összeköttetésben áll a föld egész szeizmografiai hálózatával s időnként kiadványokat is bocsajjt ki.

Mint hogy a Gyűjtemény-egyetem magában foglalja a tanítással nem foglalkozó tudományos intézeteknek nagyobbik részét, azért életüknek és fejlődésüknek imént előadott vázolata egyúttal beszámoló — főiskoláink életének kivételével — tudománypolitikánk utolsó nyolc évének főbb eredményeiről. Csak a tényeket soroltuk fel, de arra, hogy minderről értékelő ítéletet mondjunk, már nem érezzük magunkat hivatottnak épen mi, akik közül magam a reform kezdeményezéseért az alkotmányos felelősséget viselem, a nagy közgyűjtemények főigazgatói és a többi csatlakozott tudományos intézetek vezetői pedig irányító működésükkel a kereteket

kitöltötték. Az ítéletmondást az illetékes alkotmányos tényezőkre, a közvéleményre és végső fokon a történelemre kell bízunk. Ezért tekintetünket a Gyűjtemény-egyetem I. és II. ciklusa közötti mesgyén immár nem hátra, hanem előre, a jövőbe vetjük.

Belső ellentmondást jelentett volna, ha az a miniszter, aki a Gyűjtemény-egyetem számára messzemenő önkormányzatot kívánt biztosítani, a gyakorlatban, a mindennapi kormányzás egyes tényeivel ezt az autonómiát maga sértette volna meg. De miniszterek jönnek és miniszterek mennek, az intézmények azonban megmaradnak s a gyűjteményegyetemi gondolat a maga próbáját a jövőben majd akkor állja meg, ha netán akadna miniszter, aki a Gyűjtemény-egyetem önkormányzati hatáskörét jogtalanul csorbítani akarná.

Egyelőre a Gyűjtemény-egyetem nem ilyen rendkívüli erőpróba, hanem hétköznapi munka előtt áll. És ne csüggesse a megkezdett II. időkorben a Gyűjtemény-egyetem vezetőinek és tudományos tisztviselőkarának munkakedvét, hogy az állami pénzügyek mai helyzetében újabb nagy építkezésekre és nagyobb múzeális vásárlásokra fedezet egyelőre alig lesz. Tévedés lenne a közgyűjteménybeli munka súlypontját az extenzív múzeumpolitikára helyezni. Ezzel legalább is egyenlő értékű a már meglévő anyagnak mennyel teljesebb megismerése, rendezése, megfelelő feldolgozása, a katalógusok szakszerű elkészítése, a levéltári, múzeális és könyvtári anyagnak tudományos publikálása. Múzeumi palotái és nagy gyűjteményei műveletlenebb népeknek is lehetnek. A valódi kultúrnépek gyűjteményeit az különbözteti meg, hogy ezeknél a gyűjteményeknek belső életében intenzív tudományos munkásság folyik. És e részben nem lehet korábbi időkben készített katalógusokra és publikációkra utalni, tudományosan azokból megélni, mert minden kor a történeti anyaggal szemben mindig újból és újból állást foglal. Az idők haladásával lépést kell tartani, ami új szempontok szerint szerkesztett katalógusokban és új meglátásokról tanuszkodó kiadványokban tükröződik. Minderre való tekintettel adott helyzetünkben múzeumpolitikánk középpontjába nem is nagy építkezéseket és drága új múzeális tárgyak szerzését

helyeztük ; hanem azt, hogy a Gyűjtemény-egyetem kebelében olyan tudományos tisztviselői kart neveljünk és fejlesszünk ki, amely meg tud felelni az intenzív levéltári, múzeális és könyvtári tevékenység legmagasabb igényeinek. És ez az építkezéseknél és a vásárlásoknál jóval nehezebb is, több fáradságot és küzdelmet igényel. Ám Vörösmarty, amidőn *Gondolatok a könyvtárban* című költeményének a végén fölveti a nagy összefoglaló kérdést, hogy «mi dolgunk a világon?», erre így felel : «Küzdeni erőnk szerint legnemesbékért. Előtünk egy nemzetnek sorsa áll. Ha azt kivítettuk a mély sülyedésből s a szellemharcok tiszta sugaránál oly magasra tettük, mint lehet, mondhatjuk, térvén őseink porához : köszönjük élet áldomásodat, ez jó mulatság, férfimunka volt». Ez a férfimunka áll a Gyűjtemény-egyetem tudósai előtt a most megnyílt második időkörben, mely nemzetünk életének is egyik legnehezebb szaka lesz.

Ezekkel a gondolatokkal a Gyűjtemény-egyetem II. ciklusát s annak keretében a Gyűjteményegyetemi Tanács ezidei teljes ülését megnyitom.

GRÓF KLEBELSBERG KUNO.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A «VILÁG».

Gróf Széchenyi István több alkalommal hangsúlyozta az ellentétet, amelyet ő a tett és a szó emberei között talált. «A tett mindenben nagyszerű és hatalmas, az üres gyöngeszóval összehasonlítva» — írja naplójában. A *Világ*ban pedig : «A tett első, a szó második s épen így az ember : a hazafi elől áll, csak azután jön az író».

Az ember azt a benyomást nyerheti, hogy Széchenyi, midőn szóról és tettről beszél, az üres szót hasonlítja össze a hasznos tettel. A beszéd-artista által okozott légrezgéseket a ciklops pőrölycsapásaival.

Végre is érthető, hogy a vitéz lovastisztet, aki a napoleoni háborúk viharaiiban világtörténelmi energiák mérkőzéseként volt tanuja és részese, elkedvetlenítette a szó- és betűáradat, amellyel a quaerulans táblabíró-világ a magyar közéletet elöntötte. Miután fölismerete a nemzet vigasztalan helyzetét, csak természetes, hogy ezért a közszellemet teszi felelőssé, amely immár hátat fordított a gyakorlati életnek és elméleti vitákban tombolja ki magát.

Azonban a határsorompót, amelyet a tett és szó embere, vagy mint ő mondja : a hazafi és az író között vont, maga Széchenyi döntötte meg, midőn egymásután olyan könyveket írt, amelyek a magyar történelem legsúlyosabb és leghasznosabb tettei közé tartoznak. A tettek imádója egész közéleti pályáján az élő és az írott szó fegyverével volt kénytelen hadakozni és azzal is vívta ki legfényesebb győzelmeit. Reformmunkáját, amely az ország fejlődését új csapásokba terelte, *Hitel*, *Világ* és *Stádium* örök nevezetességű háromságával indította meg.

A három könyv ugyanazt a gondolatkört aknázza ki,

egyre tüzesedő energiával, tárgyában mind jobban elmélyedve, mint bányász az érchegyben. Széchenyi számos alkalommal körülírta azt, amit nemzeti programjának nevezhetnénk, egyebek között ilyen szavakkal is :

«Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni, szeplőtlen mineműségében kifejezni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakká kiképezve, végcéljához, az emberiség felcicsőítéséhez vezetni».

A könyveknek óriás hatásuk volt a magyar értelmiség körében. A nagybeteg nemzet már lemondott önmagáról, de most kitűnt, hogy csak képzelt beteg volt, és vakító örömtüzek világították meg a magyar éjszakát. Széchenyi fátylaja az élet, az ifjúság, a jövő szimboluma volt. Erős hite, amelyet a magyarság küldetésébe vetett, magával ragadta a közvéleményt. A nemzet a maga megváltóját látta benne, rajongói a «diadal fiának» nevezték. Erről a három könyvről fogja egykor Arany János énekelni :

Hitel, Világ és Stádium! ti, három
Nem kézzel írt könyv, mely bölcsel, tanít,
De a lét és nem lét közti határon
Egekbe nyúló hármass pyramid!

Az 1832—33-as években Széchenyi volt a nemzet elismert és ünnepelt vezére. A főrendi konzervatívok ellenállása teljesen szétolvadt és midőn később megint ellenzékkal találta magát szemben, ez már nem a maradiak, hanem Kossuth föllépésének eredménye volt. Széchenyin ekkor beteljesült a girondiak végzete.

A három mű közül a *Hitel* 1830-ban, a *Világ* 31-ben, a *Stádium* 33-ban került ki a nyomdából. Mai ünnepi ülésünk tehát összeesik a *Világ* megjelenésének századik évfordulójával és ez a körülmény mentse ki bátorságomat, hogy foglalkozom a könyvvel, amelyet Széchenyi eddigi méltatói az ő legkiválóbb művének neveznek.

A *Világ* tulajdonképen vitairat ; szerzője a *Hitel*ben kifejtett gondolatok védelmére írta. A védelmet szükségessé tette gr. Desseffy József híressé lett könyve : *A Helit című*

munka taglalata, amelyben a konzervatív gondolat energikus ellentámadásba ment át. Széchenyi a *Világ*ban egyenesen «drága barátjához», gr. Desseffyhez intézi a szót és meg kell állapítanunk, hogy vitatkozó módszere száz esztendő távlatából tekintve is kínosan személyeskedő.

«... Mi szerencsétlen hiúsági szesz hajthat Téged vén napjaidban arra, — írja egyebek közt, — hogy másokba gáncoskodjál, midőn inkább köszönnöd kellene, hogy számos bohóságid és botlásidat csak hallgatva vagy nevetve tűri az igazságos közönség...» Kétségbe vonja továbbá Desseffynek jogát, hogy hozzászóljon gazdasági kérdésekhez, mert hiszen otthon hanyag és könnyelmű gazdának ismerik. Felháborodik azon, hogy a Taglalat őt, «mint a haza ellenségét», sárral dobálja, kikél barátjának mephistophelesi perfidiája ellen és a többi!

Kétségtelen, hogy Széchenyi ezzel a polémiával messzire túllépte a jogos önvédelem határait és kétségtelen, hogy a Taglalat, melynek szerzője korának legképzettebb és leg-hazafiasabb politikusai sorába tartozott, bírálatának felületességével sem szolgált rá ilyen éles hangú visszautasításra.

Figyelembe kell vennünk Széchenyi mérhetetlen nagy érzékenységet, amely jellemének egyik tragikus alapeleme és amely előkészítette későbbi lelki összeomlását és öngyilkosságát. Kárhoztatnunk nem lehet ezt az érzékenységet, mert hiszen annak gyökérszáalai a lélek mélységeiben összefonódtak Széchenyi erős hitével, azzal a hittel, amely csakugyan csodákat művelt, nagyobb csodákat, mint amilyen a hegyek elmozdítása. A *Világ* írója joggal meg volt róla győződve, hogy az út, amelyen halad, az egyetlen egyenes és célhoz vezető. A konzervatívok konok akadékoskása ki-mondhatatlanul keserítette. Az ő vérében próféták komor tüze izzott; halálos komolyan vette a saját meggyőződését; tőle az ellenvélemény tiszteletét és higgadt hangot ép oly kevéssé lehet kívánni, mint a paptól, akinek szentélyébe pogányok törtek. «Ecettel, választóvízzel, erősb méreggel pedig azért írtam sok helyen, hogy nehezen ébredő hazánkfiait kiragadjam aluszékonyságukból» — mondja ő maga.

A *Világ*, mint Széchenyi minden írásműve, ciklops-

építmény: darabos, erőszakolt, de telve őseredeti szépséggel, áhítatot keltő fenséggel és szívbe markoló őszinteséggel. Az alapjai pedig évszázadokra épültek. Még találóbbr lenne talán, ha gazdagon és merészen tagolt bazaltszíkla-csoporthoz hasonlitanók, amelyet vulkanikus erők emeltek ki az anyaföld tüzes mélységeiből. Nagytudományú elődöm az Akadémia másodelnöki székében, Kautz Gyula, ugyan gyöngédebb hasonlattal él: a könyv «egy époly mélyreható, mint magasan járó szellemtől fölismert igazságok gyöngysorai».

Gyulai Pál, *Gróf Széchenyi István mint író* című értekezésében a *Világ* főszmít három csoportra osztja. Első: Magyarország mindenben hátra van és amíg ezt nyíltan el nem ismerjük, nem lehet szó haladásról. Második: A magyarság erőtlől pezsgő, fiatal nép, amely csodálatos magasságokba emelkedhetik, ha kifejti nemzetiségét és közértelmességét. Harmadik: Fővárost, azaz politikai, társadalmi, irodalmi és kereskedelmi központot kell teremtenünk, hogy nemzet legyünk a szó európai értelmében.

Akadémiánk a multban méltó módon vitte Széchenyi könyveit a magyar közönség elé, én tehát a *Világ*ot sem ismertetni, sem méltatni nem szándékozom, hanem megelégszem azzal, hogy saját gondolatainak tükrében fölidézzem a szerző alakját. Mert Széchenyi István talán egyik könyvében sem annyira Széchenyi, mint a *Világ*ban. Ha tudjuk, hogyan vélekedik az ember önmagáról és az élet fontos jelenségeiről, akkor körülbelől tisztában lehetünk magával az emberrel is. A *Világ*ban mindezt megtudhatjuk Széchenyiről.

Már az első fejezet, mely az *Ön- és körülményismereti töredékek* darabos címet viseli, éles világitásban állítja szemünk elé egyéniségét.

A huszártisztból államférfivá, a viveurból a nemzet legmunkásabb tagjává lett arisztokrata gyónásának benyomását nyerjük, midőn így ír: Férfikorunkban, ha az élvezetek minden iskoláját már kijártuk, semmi sem elégítheti ki vágyainkat, mint a közjó érdekében végzett munkálkodás. Dolgozunk és fáradozunk kell, ha nem akarjuk, hogy életünk elsüllyedjen a tűrhetetlen unalom és az önmegvetés posványá-

ban. A szerző bevallja, hogy visszajedt, midőn első ízben összehasonlította a saját jelentéktelen és sokféle függésben tengődő személyét a születési előkelőséggel és vagyoni függetlenséggel, amelyet a sors rápazarolt. Élete eme korszakában tiszta szándékon és jóakaraton kívül semmit sem talált magában, aminek a társadalom hasznát vehette volna.

A munka legerősebb rugója Széchenyi szerint a hazaszeretet. Ő nem hisz a szerencse vakságában, a munka sikerének matematikai törvényei vannak. Arra az eredményre jutott, hogy minden rendű és rangú embernél a megelégedés alapja: a lelki függetlenség. Ennek föltételei pedig: az élettudomány, az egészség és a rendezett vagyoni helyzet.

A közérdekű munka célja most csak egy lehet: honunkat ájultságából visszahozni az életre. A nemzet a lelki és testi műveltség egész körében rettenetesen hátra maradt, Széchenyi azonban fellángoló örömmel állapítja meg, hogy a magyarság a fiatalság, erő és fogékonyság csalhatatlan jeleit mutatja. Ő ki meri mondani, hogy nem sokat tart a nemzet történelmi multjáról, de annál többet a jövőjéről. A multról elmélkedvén, fölkiált: mennyi erőnek voltunk tanui, csak-hogy eldarabolt erőnek! mennyi szabadságszomjnak, csak-hogy téves irányú szabadságszeretetnek!

Lelki függetlenségre van szükségünk. Ki igazán független közöttünk? Ki mer férfias önérzettel a királyi szék elé lépni, hogy a haza kívánságait tolmácsolja? És ki az, kérdi, ki az, aki szembe mer szállani a tömeg előítéleteivel? A kormányok hibáznak, ha gyöngé és függő alattvalókra alapítják hatalmukat. A gyöngé ember nem hű, de nem is hűtelen, ő csak az, amivé reménye és félelme formálja. Az országot a mélységből csak két erő emelheti ki: a nemzeti érzés és a közműveltség fejlesztése.

Ne várjunk mindent a kormánytól és ne okoljuk mindenért a kormányt. Nem hitethetjük el magunkkal, hogy tudatlanságunknak, bárdolatlan viselkedésünknek, tékozló hajlamainknak, oktalan életszokásainknak valamely kormányrendszer volna az oka. A jövő sorsunkat az fogja eldönteni, mekkora erő kifejtésre leszünk képesek. Nem az izmok és inak erejéről beszél — hiszen, ha arról volna szó,

akkor az ökör parancsolna az embernek! — hanem lelki erőről. Amíg egy nemzetben nincs elég lelki erő, mindaddig az rab, akárhogy fuvalkodják is föl.

A fejezetből az igazi Széchenyi szól hozzánk, akinek egyénisége a hidegen számító ész, a mély és szenvedélyes érzés és a szárnyaló fantázia sajátos és szinte páratlan vegyülete. Szomorú egyébként, hogy ezeknek a gondolatoknak egy része még ma is csak mint vágy és program él a nemzeti politikában.

A *Szerencsétlen ideák* című fejezetben bátor és kemény kézzel napvilágra vonszolja és leleplezi a nálunk uralkodó előítéleteket és ferde nézeteket, amelyek a nemzeti haladás akadályai. Az előítéletek főleg a hitelre, a kereskedelemre, a pénzre, az ember- és áruforgalomra vonatkoznak.

A gúny tuskés korbácsával sujt végig az elavult és hazug gőgön, amely nálunk meg akarja bélyegezni a pénz-szerző foglalkozásokat. Le kell tennünk arról a szerencsétlen ideáról, — mondja tovább — melynél fogva a honszeretettől mámoros honfi Hunniát földi paradicsomnak hirdeti és meg kell barátkoznunk a gondolattal, hogy jó hazafiak nem azok, akik derűre-borúra dicsérik a hazát, hanem azok, akik közös erővel kiemelik mostani mélységes süllyedéséből.

Nálunk örökké csak szabadságról és ideálokról beszélnek, pedig legkevésbé tudják, mi az igazi szabadság, ideális törekvéseink pedig nem egyebek a légbe-nyargalásnál. Egész férfi nem a hatalmas ember, hanem az, akiben az istenség szikrája él és aki életcélját abban keresi, hogy teremti.

A *Vallomások* című fejezetben odakiált az erős gondolatokat és gyöngé tetteket termelő társadalomnak: merjünk nagyok lenni! Ez nem is olyan nehéz, ha előbb bölcssek tudunk lenni. Van ebben a fejezetben egy aforizma, amely jókora erkölcsi bátorságról tanuskodik, ha meggondoljuk, hogy arisztokrata vetette papírra, az Úr 1832.-i esztendejében: «A mult a halál, a jelen és jövő az élet; s így az élő embernek nem a multban, hanem a jelenben és jövőben van a helye!»

Éles szemének figyelmét nem kerüli el, hogy a magyar ember mint gazda tékozló, mint hazafi fősvény. Ennek fordítva kellene lennie. Tiltakozik ellene, hogy gazdasági kér-

désekbe hazafias szempontokat keverjenek és midőn politikai ellenfelei meg akarják védeni a magyar ló és a hazai bor híret, az angol telivérrel és a francia borral szemben, visszavág nekik : a lótenyésztés és bortermelés, ha patriotizmusra és nem gazdasági elvekre állítják, nem lesz jó üzlet.

Nem szereti, hogy a magyarság minden bajáért a kormányt teszi felelőssé, de azért úgy vélekedik, hogy a kormánynak szüksége van ellenzékre, mert az igazság — az emberiség egyetlen célravezető kalauza — csak eszmesuroládások tüzeiben születik meg.

Egyébként meg van róla győződve, hogy Magyarország sohasem sejtett virulás előtt áll, föltéve, hogy tanácskozássainkon több lesz a bölcsesség, mint a rabulizmus ; képviselőink közt több a nemesen gondolkodó, mint a kiváltságos ember ; több a hazafi, mint a pártember.

A fejezet végszávaiban drámai erővel robban ki lelkének felgyülemlett energiája : «Most van idő, csudákat művelni, most vagy tán soha!»

A magyar nyelvről elmélkedvén, úgy hiszi, hogy a nemzet csakis nyelve férfias erejének köszönheti, hogy évszázados viharok nem tudták elsöpörni a föld színéről. Azt mondja : «Aki honunk életét, emelkedését és majdani dicsőségét szomjazza, tegyen anyanyelvünkért, amit tehet ; mert vele mindent elérhetünk, ami nemzetünk, sőt az emberiség díszére méltó, nélküle semmit!»

Széchenyinek egyébként az akkor oly izgalmas nyelvújítási problémákról igen találó nézetei voltak. «Ha van saját szavunk, — mondja — ne tűrjük az idegent, ha pedig nincs, akkor mutassunk az idegen, minket gazdagító s az anyanyelvvel majdan összeforrandó szó iránt annyi hospitalitást, mint amennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a jövevényt.» Kölcshönszókra és a «szógyárnokok» új szavaira azt mondja : «mindaz, mit idő, szokás sajátunkká tesz, magyar lesz. Ellenben idegen marad, amit a szokás nem fogad el». A tapasztalás igazolta Széchenyi nyelvérzékét.

Végtelenül jellemző a szerzőre nézve az *Ész és szív* felírási fejezet gondolatmenete. Lehetséges, hogy Széchenyi itt önmagával vitatkozik ; a fejezetet tollba mondhatta neki

az a nosztalgia, amelyet a cselekvés embere, aki a saját szíve gáncsvetéseitől fél, a hidegen számító tárgyilagosság iránt érez. Úgy találja, hogy annak a mindennapi szójárásnak, amely szerint egyik embernek jó szíve, a másiknak rossz szíve van, legkisebb értelme sincs. Ez a megkülönböztetés nem törődik a lélek tiszta vagy tisztátalan voltával, sőt az erős lelkű férfit, akihez nem emelkedhetik föl a tömeg, rossz szívűnek tünteti fel, míg a gyöngé és kislelkűre a jó szív hírért ruházza.

Az ő saját, emelkedett álláspontját plasztikus példával világítja meg.

Az 1829.-i Duna-áradás — úgymond — gyászba borította Ausztria egy részét és buzgó tevékenységre izgatta a jótékonytársadalmat. A jószívűek azon fáradoztak akkor, hogy kármentes nyujtsanak azoknak, akiknek házákat, tehenét vagy esetleg nadrágját elvitte az árvíz. De egyikük sem gondolt arra, hogy a Duna medrének végleges szabályozásával egyszer mindenkorra elejét kellene venni hasonló elemi csapások megismétlődésének.

A fejezetet ily szavakkal végzi: «Valamint a jószívű pipázó több helységet tesz hamuvá gyanútlanul, mint a rossz gyújtogató készakarva, úgy több szerencsétlenséget hoz az emberiségre a jó szív, melyet rossz fő kormányoz, mint a rossz szív, amelynek ura jó fő.»

Íme a kiváltságos szellem, aki a nagy egészlet látja, miközben a tömegember a részletek labirintusában botorkál.

Az «Egyesületek», a «Casino» és a «Pesti lóverseny» kérdéseiről elmélkedvén, arra a meggyőződésre jut, hogy a közös érdek a nagy titok, amely mindent egyesít és a nemzet hosszú életének egyedüli garanciája. Az emberiség nagy tetteinek legmélyebb rugója a közhaszon és jobb, biztosabb élet után való vágyakozás, ezen a valóságon csak az ábrándozó szomorodhat el, aki a theatralis eredményeket mindenekfölött becsüli. Pedig az, aki egy-két nemzedéknek boldogabb existenciát tud biztosítani, Széchenyi szerint nagyobb férfi, mint az antik hős, akit a hírszomj hajtott úgynevezett halhatatlan tettei végbevételére.

Az emberiségnek végre is vállalnia kell a felelősséget a

saját életéért. Le kell tennünk arról, hogy balsikereinkért a sors mostohaaságát, a hatóságok igazságtalanságát, embertársaink kajánságát tegyük felelőssé és nem az igazi bűnöst : a magunk restségét, tudatlanságát és állhatatlanságát.

A kultúra és civilizáció egyik alapköve a szabadság, másik a vetélkedési kedv. (Az ágonok korában a régi hellének is ezt vallották.) Ha összefog az emberi értelem a szorgalommal, akkor szinte mindenható, még a mostoha sors csapásait is ki tudja védeni. Példának említi Hollandiát és Törökországot. Hollandiát, Európa egyik legkietlenebb és legterméketlenebb földdarabját, virágzó kertté tudta varázsolni lakóinak értelme és szorgalma ; míg Törökországot, amelyet a természet pazarul árasztott el kincsekkel és szépségekkel, sivataggá változtatta a fanatizmus és a restség.

A szabadságról azt tartja : a legfőbb jó, de az sohasem lehet vad, tudatlan és önkényes emberek sajátja. A szabadságot mindenki szereti, az önös azonban csak magának, az igaz ellenben minden embertársának. A szabadságról elmélkedvén, azt mondja : Aki megkötötte magát idegen kéz által, akár csak egy cérnaszállal is, az nem szabad többé. De aki magasabb célok kedvéért önkényt súlyos láncokat vesz magára, annak szabadsága szeplőtlen marad.

Hevesen tiltakozik az ellen, mintha akár a Casino, akár a Lóverseny öncélú alapítás volna. Ezek egy emelendő épület alapárkai. A cél mindenek előtt a magyarság egyesítése, amire ennek a szilánkokra tépett társadalomnak oly nagy szüksége van. Könyvét két jellemző tétellel fejezi be : «Mit ér minden politikai okoskodás, teória és praxis, amelynek célzata nem az emberek lehető legnagyobb részének boldgítása . . . » És végül : «Tegyen mindegyikünk amennyit tehet hazájáért, földieiert ! s ki becsületesebben, elszántabban járja utolsó leheletéig a hazafiság pályáját, az legyen győztes, diadalmas !»

Így szólt Széchenyi István, akinél elszántabban és becsületesebben senki sem járta életútját és aki így, saját elmélete szerint, Magyarország leggyőztesebb, legdiadalmasabb államféfia. Ha volt már írotollnak teremtő ereje, az övének volt. Erre tanú a mai Magyarország külső és a mai

magyarság belső ábrázata, amelyet embrionális formában ott látunk már szunnyadni a *Világ* fejezeteiben. Aki ezt a könyvet megírta, az bizonyára a világirodalom legnagyobb publicistáinak egyike.

A *Világban* kialakult már a mély jelentőségű párhuzam, amely később Széchenyi István egyéni és a magyar nemzet egyetemes sorsa között érvényesült. A fényes katonatiszt szakított a multjával, a bécsi szalonok arszlánjából a nemzet legmunkásabb tagja lett. Hogy ezt megtehesse, előbb a saját lelkében meg kellett járnia ugyanazt az utat, amelyet később kijelölt az egész magyarságnak, midőn a kiváltságosak és szolgák laza tömegébe beoltotta a vágyat, hogy egységes nemzetbe forrjon össze. Széchenyi maga újjászületett, hogy előkészíthesse a magyarság újjászületését.

Lépésről-lépésre vezette népét, fokról-fokra, a fülledt sötétségből a napfényes, szabad magaslatok felé. Midőn pedig a megfiatalodott és megizmosodott nemzet megúnta már az óvatos haladást, midőn kiragadta magát a gyámság alól és rövid, rohamos emelkedés után véres tagokkal zuhant vissza a mélységbe: a katasztrófa első áldozata maga Széchenyi István lett.

A magyarság kiheverte akkori szörnyű bukásának következményeit, miként ki fogja heverni következményeit annak a katasztrófának is, amelyet a világháború hozott rá. És ha erre képes lesz, abban része jut a *Világnak* is, amelyben a prófétaelkű szerző ezeket a sorokat írta:

«Senki sem lesz képes teljesen eltiporni és megsemmisíteni azt a magot, amely egykor, ha mi mai emberek már nem leszünk, alkotásaink romjaiból kikél s utódainkat arra ösztönzi, hogy hazánk javára és dicsőségére megvalósítják mindazt, amit mi csak megpendíteni tudunk».

Széchenyi a jövőbe látó államférfiak közé tartozott. Nem egy jóslata megdöbbentő módon beteljesült.

Isten segítségével ez is valóvá fog válni.

Ezzel a kívánsággal köszöntöm a mélyen tisztelt közönséget és megnyitom a Magyar Tudományos Akadémia 91.-ik ünnepi ülését.

HERCZEG FERENC.

KÉPEK A RÉGI PEST MULTJÁBÓL.

Az idők és a sorscsapások viszontagságai romba döntötték ezeréves kultúránk emlékeit. Mi nem dicsekedhetünk elmúlt korszakok monumentális alkotásaival, számottevő műemlékeink nincsenek, ami megmaradt a multból, az időknek csak töredékes roncsa, mely régi kultúránk egységes, sorozatos fejlődését szemlélhetővé nem teszi. Nagy Lajos, Mátyás korának emlékei ritkábbak, mint az ókori népek kiásott maradványai, egy Árpád-kori műemlék, egy szobor darab, oszloptöredék a régi történelmi időkből mint ereklyeszámba menő ritkaság gazdagítja a régészeti kutatás kincsesházait. Pedig éppen úgy, mint a világműveltség nagy nemzetei, mi is mutogathatnánk régi emlékeink sorozatát, ha évszázadok viharai le nem gázolták volna multunk egykor gazdagon termő vetéseit.

Földrajzi helyzetünk, sajátos elhelyezkedésünk kezdetől fogva nélkülözte a tartósabb biztonság, az egységes, fokozatos fejlődés állandóságát. Sorsunk próbája volt, hogy ott állottunk a népek küzdelmeinek a világ-országútján, szabad prédájára a rombolásnak, mely nem egyszer gázolt végig rajtunk. Kelet és Nyugat összeütközései között örökösen a harcok központjában állottunk, áldozva oly célokért, melyeknek gyümölcseit mások szedegették.

Az idők viharait minden megsínylette, de talán semmi sem úgy, mint kettős fővárosunk, melynek ezeréves multját csak a történelmi kutatás forrásaiból ismerjük. Mai fővárosunk az új idők alkotása, régi történelmi műemlékei nincsenek; mint más kultúrnemzetek fővárosa, nem hivatkozhatik élő valóságokra, melyek a közvetlen szemlélet által hódítanak és bizonyítanak. Amit külső ellenség elpusztíthatott a

két városon, az megtörtént a rombolás tökéletességével. Tatárdúlás, törökvész, német megszállás, mind elvégezte munkáját, ami később keletkezett, azt a szó szoros értelmében a romokból kellett új életre támasztani.

Az építő munka kezdeményezésében, különösen eleinte, erős lendület mutatkozott. Maga I. Lipót király is szokatlan buzgalmat fejtett ki a két romhadólt város életrehívásában, ami nem cáfolja meg ugyan a magyar nemzet ellen irányuló, mindvégig következetes rosszindulatú szándékait. Nem a magyar nemzet java, hanem az összbirodalmi érdekek hatalmi szempontjai lebegtek szemei előtt, midőn Buda várát, mint fontos katonai erődtámaszt mindenképpen erős számadásba vette.

Bizonyos azonban, hogy a főváros újjáépítésére számottevő erők tömörültek, s nem hiányzott az áldozatkészség sem, mely a megalapozás munkáját lehetővé tette. Különösen Széchenyi György esztergomi érsek fejedelmi bőkezűséggel áldozott az ügynek. Az újjáalkotók között sorban ő áll legelől, méltóan arra, hogy az utókor kegyelete hálás elismeréssel övezzé emlékét.

A kor viszonyaiban rejlett, hogy az úttörőknek nagy nehézségekkel kellett küzdeniök. A törökök kiűzése utáni idők sem voltak jobbak, mint az előzőek. Az ország belső zilált állapota, a kuruc felkelés mozgalma, a pestis-járvány, mely borzalmas pusztítást végzett az amúgy is gyér lakosságban, a fejlődésre minden irányban nyomasztóan hatott. Ebben a korban csak a kereskedelem fellendülése mutat nagyobb méreteket, Pest és Buda terjeszkedésének, a lakosság szaporodásának nagyobb arányait alig tapasztaljuk. Három évtizeddel Buda visszafoglalása után, 1720-ban a két város lakossága mindössze 14,800 lelket számlált, amelyből 2700 Pestre esett. Mutatkoznak ugyan már ekkor is a fejlődés jelei, s különösen a hitélet vesz erősebb lendületet számos egyházi intézmény létesítése által. Pest területén új templomok épülnek, egymásután telepednek meg a szerzetesrendek, melyek közül nemzeti szempontból különösen a piarista rend térfoglalása nagyobb jelentőségű. A rend 1717-ben kezdi meg működését s mind a hitélet, mind a nemzeti

műveltség-terjesztés terén messze jövőre kiható áldásos munkát végez.

Mindez még III. Károly uralkodása idejére esik, aki jóindulatú szándékkal mozdít elő mindent, ami a két város fejlesztését munkálja. Uralkodása utolsó idejében már mutatkozik is az eredmény, főleg az új külvárosok terjeszkedése által, melyek a bástyafalakon kívül épülnek. A Teréz-város, valamint a József- és Ferenc-város jövő fejlődése az ő uralkodása alatt nyer megalapozást, a három új városrész lakossága folyvást szaporodik s az életképességnek erős jeleit mutatja egy munkás polgárság fokozatos térfoglalása által.

Károly király munkáját leánya, Mária Terézia folytatja, az ő uralkodása alatt nyer befejezést az invalidus-palota, a későbbi Károly-kaszárnya, melynek hatalmas arányú építkezését még atyja életében megkezdették. Mária Terézia uralkodói hivatását átértő nemes buzgalmát a magyar fővárosra is kiterjesztette, aminek meg is volt a gyümölcse. Pest és Buda fejlődése egyszerre nagy lendületet vett a királyné új tervei és intézkedései által. Az egyetem áthelyezése Nagyszombatról Budára, az új királyi palota létesítése a két város életében korszakos fordulatnak mondható. A külvárosok fejlődése is nagy lépésekkel haladt előre, a királyné, ahol lehetett, támogatta a polgárság kéréseit, mely hálája jeléül az egyik új pesti városrészt, a Teréz-várost, az ő nevére keresztelte.

Fia, József, a kalapos király, anyja szellemében működik tovább s mint városfejlesztő áldásos, eredményes munkát végez. Ellenséges, alkotmánytípró, központosító rendszere amennyire káros a nemzetre, annyira nem esik a főváros érdekeinek rovására. Azáltal, hogy a főhivatalokat, a helytartó-tanácsot, az udvari kamarát Budára helyezi át, erős lökést ad a két város fejlődésének anyagi és művelődési téren egyaránt. Türelmi rendelete a nem katolikus vallású polgárságnak is szabad lehetőséget ad a térfoglalásra, ami sorshatározó Pest és Buda lakosságának nagyobb mérvű szaporodására. Rendeletei nyomán új városrészek keletkeznek, a Városmajor, a Krisztina-város neki köszöni fellendülését, s a József-város is, az ő nevére elnevezve, alkotó munkásságá-

nak emlékét őrzi. Bárminő véleménnyel legyünk is e sajnálatosan megtévedt uralkodói lélekről, a polgárság és a népjólét érdekeit felkaroló, alkotni vágyó, puritán uralkodói egyéniségét igazságosan megállapíthatjuk benne. Mi sem jellemzi jobban őt, mint az a válasz, melyet Buda város tanácsának ad, mely elragadtatva az uralkodó jóindulatú készségétől, nemkülönben saját szolgálékü érzületétől is, hódoló szavakban bejelenti neki, hogy a Dísz-téren szoborban kívánja megörökíteni emlékét.

József a lényét jellemző őszinteséggel utasítja vissza a hízelgő nyárspolgári ajánlatot. «Majd ha valamennyi egyházi és világi visszaélést megszüntettem, — írja válaszában a tanácsnak — ha munkát és ipart teremtettem, a kereskedelmet felvirágoztattam, az országot utakkal és hajózható csatornákkal láttam el, majd ha akkor emel nekem szobrot a nemzet, úgy köszönettel fogom azt elfogadni.»

II. Lipót kora, mely a nemzeti megújulás szellemét hozta magával, Pestnek is erősebb lendületet adott. Bár lakossága túlnyomóan idegen ajkú és nemzetiségű volt, a fel-támadó magyar világ a polgárság lelkületét sem hagyhatta érintetlenül. A kor tudósai, költői, a magyar szellem úttörő bajnokai — bár még nem sokan vannak — itt ápolják, melengetik a szikrát, melyből a nemzeti öntudat tüze életre támadt. Nem szabad Pest német jellegét túlzóan egyoldalú számadásba vonni, mint azt az egykorú írók teszik. Bármennyire igaz is, hogy a nemzeti szellemnek az idegen áramlatokkal nagy harcokat kellett vívnia, voltak erősségeink, melyeknek a jövő térhódítás szempontjából fontos jelentőségük volt. A vezető állásokat, a közhivatalokat és bíróságokat túlnyomóan magyarok töltötték be, régi történelmi nevű családok sarjai, akiknek befolyása és tekintélye döntő volt nemcsak a közügyekben, hanem társadalmi téren is. Pest vármegye is itt székel a központban, vezetői a középnemesség gazdag, független elemeiből kerültek ki s mint ilyenek számottevő erőket képviseltek. A központhoz mindjobban vonzó vidék forgalma is magával hozta a fejlődést, a magyar értelmiségnek sűrű érintkezése van a fővárossal, ahol szükségleteit beszerzi s ezáltal a kereskedelmet fellendíti, vagyonosodását

gyarapítja. A kereskedelmi osztályt minden érdeke a birto-
kos magyarsághoz fűzi, s így az alkalmazkodás törvénye hozza
magával az átalakulást, melynek fejlődésszerűen be kell követ-
kezni az idegen polgárság lelkében is. Pest e tekintetben elő-
nyösebb helyzetben van Budával szemben, melynek túlnyomó
német-rác lakossága jóval nehezebben mozdítható ki idegen
faji érzésének és szokásainak megrögzött egyoldalúságából.

Magában az uralkodóházban is e korban a lelki átalaku-
lás tisztultabb jelenségeivel találkozunk, bár a bekövetkezett
szerencsétlen fordulatok hamar megcáfolják a reményeket.
Az okos, jóindulatú II. Lipót halála nagy veszteség volt a
nemzetre, mert a belátó engedékenység és a megértés szelleme,
melyet magával hozott, nem szállott át örökség gyanánt az
utódra. Eleinte kedvező jelnek látszott, hogy Ferenc, az új
király, Budán koronáztatja meg magát, mint első a magyar
királyok sorozatában, akik az ország fővárosában nyertek
felkenetést Szent István koronájával. A kiábrándulás azon-
ban hamar bekövetkezik, a Martinovics-összeesküvés után,
mely különösen nagy hatással volt Ferenc örökösen gyanakvó,
ingadozó lelkületére. Rossz idők következnek a magyarságra.
Ferenc uralkodása nem volt áldásthozó a nemzetre, de hatá-
rozottan szerencsés Pest fejlődésére, melynek vezéri irányí-
tását József nádor vette át az erre termelt hivatottságnak
nem mindennapi mértékével.

Mi sem jellemzi jobban a nagy nádor hivatottságát, mint
az a buzgalom és előrelátás, mellyel a magyar főváros fej-
lesztésének munkáját kezébe vette. A hagyományok szerint
első neje, Alexandra Pawlowna orosz főhercegnő is erősen
befolyásolta volna munkájában, melynek, mint az egykorúak
állítják, célkitűzéseihöz tartozott, hogy a messze idegenből
ideszakadt hitvesnek magas rangjához és születéséhez méltó
környezetet biztosítson. Ninesenek ugyan adataink, melyek
döntően bizonyíthatnának, de annyi feltehető, hogy a hatal-
mas Pál cár leányát nem nagyon ragadhatta el az új helyzet,
melybe belejutott. Az orosz udvari élet, a szentpétervári
fényes palotasorok elkápráztató világa után a pesti ódon,
omladozó bástyafalak, a dunaparti rozoga viskók s az azokat
körülvéző büzhödt sártenger látványosságában az elkényez-

tetett cári leánynak valami különös gyönyörűsége csakugyan nem telhetett. Már pedig ebben a korban, a XVIII. század végén, Pest a budavári királyi palotából más látványt alig nyujthatott. Igaz, hogy a fiatal főhercegasszony korai tragikus halála e mendemondák cáfolatára szolgálhatna, mert a nádor a kettős főváros fejlesztésének érdekeit élete végéig lankadatlan buzgalommal szolgálta.

Bármint legyen is, József nádor a magyar főváros sorsát és fejlődését mindig szívében viselte, s ebben őt nem az ötletes, kapkodó rendszertelenség, hanem a komolyan átgondolt, megfontolt tervszerűség irányította. A szépítő-bizottság, melyet e célra életrehívott, sajátosan értékes, korszerű hivatást teljesítő intézmény volt. Amit a rendszer létrehozott, kövendő irányzat lehetett volna későbbre is, ha az avatatlan kontárkodás szelleme eredeti útjától el nem térítette volna. A szépítő-bizottság által átgondolt régi Duna-sor egyöntetű klasszikus tervezetét ma sem szemlélhetjük sajnálat nélkül, hogy meg nem valósulhatott. A rendszer különös szerencséje volt, hogy megtalálta a kivitel munkájára hivatott vezető egyéniségeket is Pollák Mihály és Hild József személyében, akiknek mindenike maradandó alkotásokkal gazdagította fővárosunkat. Pollák Mihály a Nemzeti Múzeummal és a Redoute-épülettel, Hild József a régi Kereskedelmi Testület és a Duna-sor számos palotájával örökítette meg nevét. A Redoute-épületen kívül, mely 1849-ben Hentzi bombáinak áldozatul esett, a Múzeum s a Kereskedelmi Csarnok épülete ma is áll, mint a világvárossá fejlődött Budapest alapvető korszakának első hirdetője.

A Nemzeti Múzeum történetéről nem sok mondanivalónk lehet, sokkal alaposabb forrásmunkák állanak rendelkezésünkre, mintsem hogy a kutatás adattárát e téren még számottevő anyaggal gyarapíthatnók. Annál előnyösebbnek látszik, hogy a régi Kereskedelmi Csarnok, a Lloyd-palota történetével foglalkozzunk, melynek részletei nagyrészt ismeretlenek a mai nemzedék előtt. Egy évszázados korszak politikai és társadalmi emlékei fűződnek e palotához, mely maga egy darab történelem, a nemzet küzdelmeinek változatokban bővelkedő korszakából.

A Lloyd-palota volt az újjáépítés egyik alapvetése, s mint ilyen fontos azért is, mert a fővárost szabályozó nagy építési tervezetnek egyik magva, kijegecesedési pontja volt. Mint északi kezdőpontja a Duna-sornak, jellegzetességét ma sem vesztette el, s ami később körülötte kialakult, a Lánchíd s a szembenálló Akadémia klasszikus palotája, a legszebb térnek adott életet, mely még mai megrontott állapotában is első díszje fővárosunknak. Még a háttérben égne meredő otromba, ízléstelen épülettömbök sem ronthatták meg a tér nagyszerű arányait, a kupaktanácsi bölcsesség sem volt képes arra, hogy megdöntse a természet adományával nemes összhangban összeforradó régi klasszikus alkotások szépségeit. A régi kor becsületére válik, hogy ezektől a bűnöktől érintetlen maradt, az avatatlan rombolás, párosulva az alkotás tehetetlenségével, az újabb idők hajtása, melyet valóban nincs okunk megköszönni a hatalmasoknak, akik ebben a korban éltek és irányítottak. Ez a meddő szellem volt az, mely egy szépen induló fejlődés munkáját megghiúsította a nélkül, hogy azt új, méltó alkotásokkal tudta volna pótolni. Eltűntetett alakulatok a régi Pest kedves, hangulatos Biedermeyer világából, föld alá sülyesztett templomok, vak falaknak vezetett hídfők, a budai vár oldalát ormóttan bérházakkal megcsúfolt torzok, ezek a nyomai annak a vandal munkának, melyet nemzedékek fognak megsiratni.

A Kereskedelmi Testület épülete a mult klasszikus alkotása, melynek létrehozásában az a lelkiismeretes gond és művészi megfontoltság is kifejezésre jutott, mely a szépítő-bizottság munkáját irányította. Alapítása kapcsolatban volt a fellendülő kereskedelmi étellel, az alapítók megjelölték a célt, mely őket irányította: központot teremteni a kereskedők számára, nemcsak a barátságos érintkezésre, hanem az üzletek lebonyolítására is. 1820. augusztus 20.-án vette meg az épület telkét Sztankovics Konstantin nagykereskedő 55,876 váltóforinton a szépítő-bizottságtól. Az építkezés lebonyolítására részvénytársaság alakult, mely kebeléből választmányt küldött ki az akkori pesti kereskedők legkiválóbbjaiból. A választmány kimondotta, hogy csak Hild József építész terve jöhet tekintetbe a megvalósításnál, s

miután a nádor jóváhagyó beleegyezése is megjött, megindult a munka, melynek alapkövetétele 1828. június 4.-én volt, szokatlan dísszel és ünnepélyességgel. Maga a nádor személyesen vett részt az ünnepen, s kíséretében volt Estei Ferdinánd főherceg is, Magyarország katonai parancsnoka, valamint a tisztikar s azok a főbb méltóságok, akik e korban számottevő tekintélyek voltak.

Az épület előtti téren török muzsika fogadta a vendégeket, a rendet az Esterházy-ezred tartotta fenn, ennek a sorai között vonultak fel a notabilitások, akiket a testület tagjai nagy hódolattal fogadtak. Boráros János helyettes polgármester nyitotta meg az ünnepélyt latin nyelvű üdvözlő beszéddel, melyre a nádor ugyanolyan nyelven válaszolt. Örömmel teljesíti kötelességét, — úgymond — mint mindazt, ami előmozdíthatja fejlődését ennek a városnak, mely joggal tekinthető a birodalom központjának. Liedemann Sámuel, a pesti kereskedők nesztora, a testület nevében lelkes német beszéddel üdvözölte a nádort, aki arra szintén németül felelt. A magyar nyelvnek az ünnepélyen csak annyiban jutott szerep, hogy az alapkövetéleti okmány egyik példánya hazai nyelvünkre lefordítva került bele abba a díszes márványtartályba, mely az alapfalak közé elhelyeztetett. Az első ütetést a falakra a díszes kalapáccsal a nádor tette, utána következett Ferdinánd főherceg és a megjelent magasállású tekintélyek, akik között gróf Zichy Károly, az udvari kamara elnöke, báró Bedekovich főispán, Mérey helytartótanácsos, Bárczay pestmegyei alispán és Lenhossék helytartósági tanácsos és protomedikus tüntek ki különösen.

A pénzügyi nehézségek, melyek között az épület létesült, arra vallanak, hogy a pesti kereskedő-társadalomnak ebben a korban még nem volt meg az a számottevő anyagi ereje, mely ily nagyobb szabású intézménynek a létesítését egykönnyen lehetővé tette volna. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy a testület nem kívánta elfoglalni az elsőemeleti helyiségeket s a nagytermet, mely az épület földszete volt. A testületnek kapóra jött gróf Széchenyi István ajánlata, aki az általa megalakított kaszinó számára új, méltó otthont óhajtott biztosítani. A megállapodás hosszas tárgyalások után létre

is jött s a kaszinó 3200 pengő forint évi bérösszeg ellenében elfoglalta az új palota főhelyiségeit. A Kereskedelmi Testület eleinte ragaszkodott ahhoz a feltételhez, hogy saját kaszinója céljaira a nagy dísztermet hetenként egyszer lefoglalhassa, de a Nemzeti Kaszinó nem egyezett bele az ajánlatba, míg végül annyi engedményt tett, hogy a kereskedelmi kaszinó azt évenként tizenkétszer használhatja. A Nemzeti Kaszinó 1830. február havában foglalta el új otthonát s több mint két évtizeden át volt annak lakója.

Így lett Széchenyi nemzedéke az új palota első birtokfoglalója, magával hozva azt a lelkes szellemet, melyet a reform-korszak életre támasztott. Bár Széchenyi a politikát a kaszinótól távol kívánta tartani, mégis itt csíráztak ki a kor-eszmék, melyek a felpeszülő nemzeti életnek új irányt szabtak. Itt küzdött, agitált a nagy gróf, lázas vérmérsékletének nemes indulathevével, itt szőtte nagyszerű terveit, buzdította a lelkeket az alkotó munkára, melyben nemzetének jövő boldogulását látta. A kör, mely körülötte kialakult, magához vonzotta a nemzet legjobbjait, az osztálykülönbségek válaszfalai leomlottak, a társadalmi erők tömörültek, hogy a közös célban egyesüljenek. A Nemzeti Kaszinóban e korban a főúri osztály tagjai együtt vannak a középnemességgel és a polgársággal, mely utóbbi a kör vezető állásaiból sincs kizárva. A Nemzeti Kaszinó régi évkönyveiben olvassuk, hogy az egyik igazgatói állást hat éven át Pregárd János fővárosi gyógyszerész tölti be, később ugyanott megtaláljuk Clark Ádámnak, a Lánchíd építőjének a nevét is, aki ezt a díszes tisztelet egyidőben szintén viselte.

Jellemző adata a kornak, hogy a Nemzeti Kaszinó híres bál mulatságait a Kereskedelmi Testülettel együtt közösen rendezte. Már az 1831.-i esztendőben három farsangi mulatságban egyesült Pest és Buda társadalmi előkelősége, s az írások bizonyítják, hogy ezek a bálók hosszú időn át a főváros legsikerültebb szórakozásai voltak.

A kaszinó a tagok műveltségi igényeinek kielégítéséről más irányban is gondoskodott. A közönséget minden héten zenei előadások szórakoztatták, s mihamarább közkedveltekké váltak azok a vasárnap délelőttök, amelyek ezt a célt szol-

gálták. A vezénylő szerepet Erkel Ferenc vitte, a fellépő művészeket ő kísérte zongorán, de önállóan is működött magas színvonalon álló művészi játékával. A Nemzeti Színház művészei is szerepeltek ott, Egressy, Lendvay, Laborfalvi Róza lelkes szavalata, Schódelné éneke sokszor hangzott el e falak között. A kor leghíresebb művészei megfordultak ez időben a kaszinó termeiben, köztük Liszt Ferenc, ki bár nem hivatalos hangversenyen, de többször volt vendég ott abban a korban, midőn diadalainak tetőpontján világhódító útját járta. Egyik látogatásához különösen érdekes esemény fűződik. 1840. január 9.-én táncolták először e teremben a magyar táncot az ünnepelt mester tiszteletére, aki lelkes örömmel vette tudomásul, hogy ezt a nagy fordulatot az ő látogatása hozta meg a kaszinó számára.

Ez időtől fogva a kaszinó farsangi multságai erős nemzeti jellegüknél fogva is hódítottak. A feltámadó magyar világ minden lelkesedése végigviharzott e falak között, ahol a fiatalság délceg táncait járta a kísérő öregek nagy gyönyörűségére. Széchenyi lelke nem tudott betelni a szépségekkel, biztatta, lelkesítette a fiatalságot s házigazdai tisztében mindent elkövetett, hogy a vendégsereg jól érezze magát. Ő volt az, aki a magyar nép táncát, a csárdást a kaszinó termeiben meghonosította s ezáltal az úri körökben is végleg szalónképesé tette. Egy alkalommal, midőn a fiatalság a régi táncokat járta, sajnálatát fejezte ki a felett, hogy a magyar nép eredeti táncát elmellőzik az úri körök. Az eszmecsere nyomán, mely hirtelen nagy mozgolódást keltett, egy fiatal Orczy báró odatoppant a gróf elé, azzal az ajánlattal, hogy, ha kívánja, eljárja a gyöngyösi kapások táncát. Széchenyi örömmel fogadta az ajánlatot s ő maga hívta fel a báli közönség figyelmét az elkövetkező jelenetre. Orczy először magában. később unokahúgát, egy bájos Orczy leányt felszólítva járta el a lelkes, tüzes táncot, oly sikerrel, hogy a tetszés vihara percekig nem tudott lecsillapodni. Széchenyi megkérte Orczyt, hogy rendszeresítse a táncot a kaszinóban, aminek meg is volt az eredménye, mert minden multságon szaporodott a csárdást táncoló párok száma.

Végül már 40—50 pár járta a kopogóst, mint ahogy az

öreg Podmaniczky Frigyes beszélte nekünk fiataloknak, midőn a régi szabadelvű-párti körben egykori emlékein elmerengett. A bájos öregúr mindig lelkes tűzzel beszélt a mult időről, első csárdásáról, melyet a kaszinó nagytermében először nyilvánosan végigtáncolt a szép Rosty leányokkal. De a fényre hamar megjött a ború, a korral együtt a kaszinó-bálok is elmúltak. A híres csárdástáncos, a délceg Orczy Pista is eltűnt a fényesen ragyogó termekből, ahol diadalait aratta valaha. Fiatal életét ott végezte a nagy haláltáncban, a szabadságharcban esett el, a szenttamási véres ütközetben.

A feltámadó közszellem már a negyvenes évek közepén nagy lelki átváltozásokat hozott, nagy mozgalmak és forrongások mutatkoztak a lelkekben, a nemzeti érzés tüze mind erősebb fellángolásokat mutatott. Idők folyamán a Nemzeti Kaszinó szellemében is átváltozások történtek egy zárkózottabb irányzat kialakulása felé. A hazafias mozgalmak vezetését a Pesti Nemzeti Kör vette át, működését a kor szelleméhez mérve, mely Széchenyi rendszerétől és politikájától ezidőben mind jobban távolodni kezdett. 1848. június 4.-én elnökölt utóljára a nagy gróf a Nemzeti Kaszinó közgyűlésén a Lloyd-palota dísztermében. A villámok már cikáztak a láthatáron, a közeledő vihar dübörgését meghallották az emberek, de senki úgy, mint Széchenyi, kinek feldúlt lelkiállapota e korban egy aggódo lélek minden szenvedését viszsztatükrözte. A Batthyány-minisztérium bukása után az ő pályája is véget ért, a döblingi út örök válás volt a hazától, melyet nem látott többé.

A forradalom utáni gyászos idők békóba verték a magyar lelket, a nemzeti érzés tüzét társadalmi téren is elfojtotta az önkényuralom szelleme. A Kaszinó még két évig tartózkodott a Lloyd-palotában, azután a Kereskedelmi Testület átvette azt, hogy eredeti hivatásának visszaadja. Az oszlop-csarnokos nagy palota egy időre a tőzsde számára nyitott kaput, itt kötötték a kereskedelmi ügyleteket mindaddig, míg a tőzsde, forgalmában erősen megnövekedve, új dunaparti otthonába költözött. Az idők változása folytán a régi ház is visszanyerte történelmi szerepét, jelentőségében megnövekedve azáltal, hogy a közéleti harcok otthonává vált s

mint ilyen Magyarország kormányzó pártjainak adott hajlékot négy évtizedre terjedő időre.

Már ezt megelőzőleg két fontosabb esemény fűződik a Lloyd-palota történetéhez. Az 1861.-i országgyűlés főrendiháza itt tartotta tanácskozásait gróf Apponyi György országbíró elnöklete alatt. Magvas viták, értékes felszólalások hangzottak el e terem falai között, méltóak az ügyszobának, mely akkor a pártállásokat nem tekintve, az ősi alkotmány védelmében az egész nemzetet egy táborba hozta. Midőn végre a béke műve létrejött s a nemzet Ferenc József fejére tette Szent István koronáját, Erzsébet királyné, a békeszerző fejedelmi asszony 1867. június 8.-án e palota fényesen díszített erkélycsarnokából nézte végig a történelmi kardvágás nagy jelentését. A királyné Budáról hajóval érkezett s a Kereskedelmi Testület díszkíséréte mellett vonult fel az ünnepélyesen feldíszített nagytermen át az erkélycsarnokba. Mint az akkori írások mondják, a királyné a virágok mögé szerényen elrejtőzve, meghatottan nézte végig fejedelmi ura diadalmas felvonulását a pompás fehér ménen, mely toporzékolva ágaszkodott fel a koronázási domb magaslatán, midőn a király a hagyományos négy kardvágást megtette. A néző sereg megdöbbsent egy pillanatra, midőn a király fején a koronát megintogni látta, de az aggodalmat viharos éljenriadal követte a délceg fejedelmi alak láttára, aki egy mesteri lovas biztonságával, vaskézrel fékezte meg az ideges, nyugtalankodó paripát.

Az 1873.-i esztendő a Lloyd-palota életében nevezetes fordulópont volt. Ekkor foglalta el ott helyét a Deák-párt, mely előbb az Uri-utcai Laffert-ház szűk helyiségeiben, később rövid átmeneti időre az új Hungária-szálloda földszintén szorongott. A politika ekkor vonult be a dunaparti házba, mely különösen az 1875.-i fuzió után országos jelentőségre emelkedett. Majdnem egy félszázadon át volt ez a palota a politikai élet központja, az erősség, ahonnan a kormányzó hatalom az ország sorsát irányította. Magyarország egyik legnagyobb korszakának az emlékei fűződnek e helyhez, oly eredményekkel, melyek egy nagy fejlődés értékes sikereiről tanuskodnak. Az ellentétes elvi álláspontok különbségei sem

cáfolhatják meg ma már azt az igazságot, hogy az alkotásnak az a félszázada, mely e korszakot felöleli, a leggazdagabbak egyike, melyet történelmünkben ismerünk.

Ez a kohó volt az, melyben a kiegyezés utáni Magyarország politikai értelmisége kiforrott. Itt éltek és küzdöttek a magyar közélet leghivatottabbjai, akik közül nem volt egy sem, aki valaha e falak között meg nem fordult volna. Három politikai nemzedék sorsa fűződik e helyhez, ötven év viszontagságos küzdelmeiről, az ország emelkedésének fénykoráról tesz bizonyosságot a dunaparti palota, mely megérdemli azt, hogy az eljövendő nemzedékek kegyelettel tekintsenek reá.

Itt trónolt tekintélyének kisugárzó fenségében Deák Ferenc azzal a köztisztelettel körülövezett nimbuszal, melyről a mai nemzedéknek fogalma sem lehet. A hangos beszédek suttogásra váltak, az emberek tisztelegve sorfalat állottak, midőn a haza bölcse a kör nagytermébe belépett. Az öreg úrnak egy nyájas szava, kitüntető pártfogása karriereket teremthetett, haragjának villáma hatalmasokat sujthattott porba, hogy soha többé fel ne támadjanak. Itt uralkodott a mindenható Tisza Kálmán miniszterelnök tizenöt éven át, megpecsételve azt a korszakot, mely nevéből és egyéniségéből elválaszthatatlan marad. A magyar írás örök fejedelmének, Jókainak is ez a hely volt lelki pihenője, második otthona. Még a kisebbek is, akik közelébe jutottak, akiket köntöse megérintett, hírneves emberekké válhattak a bizalom révén, mellyel őket megajándékozta. Itt ontotta szellemének, humorának kincseit Mikszáth Kálmán, a nagy palóc, aki a közelség által sem vesztett abból a hatásból, melyet elméjének gazdag forrásai irodalmunk számára kitermeltek.

Egy félszázados korszak alakjai sorjáznak el szemeink előtt, nagyok és kicsinyek egyaránt, közöttük olyanok is, akik valamikor nagy zajt keltve éltek és munkálkodtak, de immár feledésbe merült nevek, melyekről nem is tudja a ma élő nemzedék, hogy éltek és ragyogtak valaha. Volt közöttük nem egy hamis ékkő is, mely a kort megtévesztve csillogott, de egy hatalmas gárda tanuskodik arról a tehetségről és erőképességről, mely nélkül az államépítő munka szolgálatában korszerű hivatásunkat betölteni sohasem tudtuk volna. Fé-

nyes korszak, telve reménnyel, napsütéssel, de sötét, baljós-
latú idők is, melyekben már a romlás viharfelhői is mutat-
koznak. Az emelkedés után a gyors zuhanás, magyar sors,
melynek tragikumát ezer éven át nem egyszer végig-
szenvedtük.

Az a szomorú idő, mely a hagyományos pártviszályok
szellemét ismét életre támasztotta, meghozta a hanyatlást
a régi ház számára is. Utolsó tíz éve a harcok, a megpróbál-
tatások korszaka volt, melyet nem lehetett elviselni súlyos
csalódások és áldozatok nélkül. A Lloyd-palota látta Tisza
István titáni küzdelmeit, nehéz lelki vívódásait, melyek a
nemzet lelkében megértő visszhangra nem találtak. A végze-
tes 1914.-i esztendő a régi ház történelmi szerepét is lezárta,
Tisza István nagy tábora kivonult onnan, még mielőtt a
nagy világ-összeomlás bekövetkezett volna. Utolsó éveiben
a szenvedők tanyája lett, a háborús sebesültek menedékháza,
akik a régi falak között önfeláldozó ápolásban részesültek.

Az épület ma is áll, régi épségét, klasszikus arányait és
történelmi zománcát nem pusztította el az idő. Kívánatos
volna, hogy nemes multját csákány ne érintse, romboló kezek
ne nyúljanak e falakhoz, melyek egy évszázados nagy korszak
hirdetői. Úgyis kevés emlékünk van, mely a multból fenn-
maradt, még a meglévőt is lerombolni kegyeletlen, botor
munka volna. Minden művelt ország fővárosa megőrzi, dédel-
geti multjának emlékeit, s a kegyelet kötelességeit összhangba
tudja hozni a fejlődés törvényeivel, melyek bárminő arányo-
kat öltsenek is, nem kerülhetnek összeütközésbe azzal a tisz-
tult, nemes konzervatív szellemmel, mely a multa nézve
mindenkorra kötelező marad.

Gyönyörű fővárosunk fejlesztő, építő munkájában ma
különösen óvatosak legyünk! Nemcsak büszkeségünk, sze-
münk fénye az, hanem egyik legnagyobb erősségünk is a
visszaszerző, hódító munkában, melyre kötelezve vagyunk.
Fővárosunk multja mindenképen az okulások forrása legyen,
s mi magyarok vessük különösen szívünkbe jelmondat gya-
nánt az intést : Akinek az építésre hivatása nincs, az ne vál-
lalkozzék a rombolásra!

HORÁNSZKY LAJOS.

BÜLOW HERCEG EMLÉKIRATAI.¹

— Második és utolsó közlemény.¹ —

III.

A XX. század kezdetén előállott történelmi fordulat következtében Németország előtt szemelláthatólag bezárultak egy szélesebb politikai mező távlatai és a német «világpolitika» Bülow herceg emlékiratai szerint is a hármasszövetségre, a valóságban Németországra és Ausztria-Magyarországra szállott vissza.

Épen Bülow herceg volt az, aki Olaszországnak Franciaországhoz való igazodását «extratour»-nak nevezte és — ami fontosabb volt — maga is csupán annak tekintette. Azzal nyugtatta meg a központi hatalmak közvéleményét, hogy az a valóságban sem fog több lenni, mint egy extratour, amely a házastársak életében gyakran előfordul. Valószínűleg abban a feltevésben mondta ezt, hogy a házastárs az extratour után ismét visszatér élettársához. Olaszország azonban extratourja után sohasem tért vissza többé a központi hatalmakhoz. Bülow herceg nem árulja el emlékirataiban, hogy voltak-e komolyabb értesülései vagy komolyabban magyarázta-e azokat az értesüléseket, melyek az extratourról többet engedtek sejtetni. A francia diplomáciai okmányok világánál azonban már 1901-ben meg lehet állapítanunk azt, hogy Olaszország eredetileg is tovább ment az extratournál. Mert ha Németországgal 1882-ben kötött és azóta megújított szövetségi szerződésével a franciák ellen kellett közös frontot alkotnia, akkor ezt a frontot már a valóságban fel is adta. Nem is tudjuk, hogy Ausztria-Magyarországgal ki ellen kellett volna frontot alkotnia, mert a két hatalom

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 642. számában.

között levő viszony kezdettől szervezeti bajokban szenvedett és Szerbia oroszbarát trónkövetelője; Karagyorgyevic Péter herceg, az olasz királynak sógora volt. Ha tehát Itáliának Oroszország ellen kellett volna hátvédet alkotnia, hogyan tehetné volna ezt, ha máris Oroszország francia szövetségesének szövetségébe lépett át? Ezekre Bülow herceg emlékiratai nem adnak választ. Ami annál feltűnőbb, mert a Bülow herceg elleni kritikának oroszlánrésze épen olasz-barátságára esik. Nem is szólván az 1906.-i algecirasi konferenciáról, melyen Itália nyíltan és egyenesen Németország ellen foglalt állást és Franciaország mellé csatlakozott; nem szólván az annexiók válságáról, amikor Szerbiával tartott; nem az 1904-ben Raccönigiban Oroszországgal kötött szerződésről; és végül nem Bülow hercegnek 1915.-i római szerepléséről, melynek idején a monarchia területeit Olaszországnak kínálhatta. Vajjon látta-e és átértette-e tehát Bülow herceg annak a politikának az olasz kibontakozását, mely nyílegyenes irányban haladt előre annak a hármasszövetségnek felbontásáig, amely 1901 óta megbénultnak volt tekinthető, de amely 1901 óta egyedül maradt meg a német diplomáciának? A kancellár, aki mindenre tudott mondani valamit, a válasszal annak ellenére is adós maradt, hogy az extratournek összes következményeivel tisztában volt (I. kötet, 608—09. l.).

Még 1903-ban is csupán annyit árult el, hogy az olasz királynak megígérte, hogy nem fogja engedni, hogy «vérmes magyarok háborús velleitásából» Szerbia vagy Románia ellen háború törjön ki (I. kötet, 608. l.). Mivel a vérmes magyarokkal nem is akadt dolga, ezzel a megjegyzés erejét veszítette. Csupán azt nem tudjuk, hogy miért kellett a magyaroknak vérmes és könnyelmű politikusoknak lenniök, ha ők akadályozták meg, hogy Olaszországgal a háború nem akkor tört ki, amikor a bécsi katonai körök szerették volna, hanem akkor, amikor Olaszország akarta? Az odadobott megjegyzés nem riaszt vissza bennünket; az csak Bülow herceget szorítja előttünk azok sorába, kik később a párizsi békekonferencián a magyar kérdéssel tudatlanul és felelősségérzet nélkül foglalkoztak és abban döntöttek. Ha ezt nem tennénk, akkor

egy lépéssel tovább kellene mennünk és azt kellene mondanunk, hogy Bülow a német politikai érdekek szempontjából is súlyos és végzetes rövidlátást árult el akkor, mikor fegyvereit Magyarország ellen fordította. Mert tudnia kellett volna, hogy a monarchiának és a német szövetségnek Magyarország az orosz támadás veszedelmére való tekintettel szilárd és talán egyetlen szilárd oszlopköve volt; hogy ennek a szilárd oszlopnak megdőntése, amely Németországnak mindenestre súlyos veszteséget okozott, a francia-orosz szövetség érdeke volt; hogy tehát a Franciaországhoz csatlakozott olaszok, akik a dunamenti viszonyokat Bülow hercegnél jobban ismerték, nagy sikert értek el akkor, ha Németország haragját Magyarország ellen fordíthatták. Bülow tehát ezen a ponton saját tudatlanságának esett áldozatául. Világosan bizonyítja ezt az, hogy sehol sem tud egy esetet sem felhozni, amikor Európa békéjét a vérmes magyarokkal szemben kellett megvédelmeznie. Állítása tehát nem felel meg a valóságnak; a valóság az volt, hogy ellenfelei a kancellárt ügyesen kihasználták olyan kérdésben, amelyhez semmit sem értett. Ha élne, felelősségre vonhatnánk őt a sejteni engedett eset miatt, hogy a magyar kormány könnyelműsége mikor vezetett háborúhoz, melyet csak az hártott el, hogy Bülow herceg a könnyelmű magyar kormány gyujtogató politikáját meghiúsította. Mivel azonban az általánosságban elejtett vádat nem részletezi, azt alaptalannak kell minősítenünk.

Amíg Bülow herceg Európa békéjét Magyarországtól féltette, ami ellen az igazságon kívül senki sem fog tiltakozni, addig a nagy európai kérdésekben ő maga évről-évre kedvezőtlenebb helyzetbe került. Bámulatos optimizmusával megnyugtató fényt szórt ugyan maga körül, de kritikussai, akik e fényező gépezetét darabokra szedik, hogy a fény forrását megállapítsák, ki fogják oltani a fényt, mely a német birodalom hajóját ragyogóan megvilágított úton engedte zátonyra futni.

Bülow herceg maga is elismeri, hogy Németország szomszédait teljesen a maguk útjára engedte. Nyílt ellentétben Bismarckkal, aki valamennyinek figyelmét gondosan elterelte a német határoktól. Bülow csak informáltatta magát

azoknak politikai törekvései felől, melyeket azután a német kormány sem befolyásolt többé. Nem is szólván Angliáról és Franciaországról, amelyek Németország ellen fordultak és a német hatalom ellen szervezkedtek, Bülow sem az orosz, sem az olasz, sem az osztrák-magyar politika intézése iránt semmi érdeklődést nem mutatott. Ez érdeklődés mértékét ugyanis nem a vonatkozó diplomáciai levelezés mértéke szabja meg, hanem annak belső természete. Még ha elismerjük is azt, hogy a német politikai élet sok ezer szálból van összeszöve, akkor is lehetetlen Bismarck és Bülow feljegyzései között fel nem állítanunk azt a különbséget, hogy az előbbit a közvetlen vagy közvetett irányítások, az utóbbit pedig az értesülések és benyomások halmaza jellemezte. Így mondatta el magának az orosz politika céljait Miklós cárnak 1901.-i danzigi és Vilmos császárnak 1902.-i revali látogatásán (I. kötet, 540—42., 580—82. l.); így nyert az olasz politika bonyolult irányzatairól helytelen képet az 1903.-i római látogatás idején (I. kötet, 607—10. l.); és végül így mondatta el magának gróf Goluchowskyval a balkáni fejleményeket az 1903.-i bécsi út idején (II. kötet, 624—27. l.). Abban, hogy a három utóbbi hatalom, amelyek között Bülownak 1901 után már csak nagy diplomáciai ügyességgel és meggondolással lehetett válogatnia, milyen politikát követett, Bülow hercegnek látszat szerint semmi része sem volt.

Ha ennél tovább megyünk és közelebb lépünk a kancellár működéséhez, akkor a kép reá nézve még kedvezőtlenebb lesz, mert amit Bülow alkotott, az a közép- és keleteurópai hatalmak jóviszonyának felborulását vonta maga után.

Már a Goluchowskyval 1903-ban folytatott bécsi beszélgetésből azt a benyomást nyerjük, hogy az európai viszonylatok megítélésében Bülownál bizonyos politikai tehetetlenség volt észrevehető. Goluchowskynak az volt az igen helyes fel fogása, hogy Olaszország eltávolodása és balkáni törekvései folytán az egyetlen menekvés a központi hatalmakra nézve Oroszország megnyerése volt. Bülow kijelentette, hogy ez lehetetlenség, amely fogalom politikus szótárában nem igen található; azt mondotta, hogy tessék olasz-barát politikát folytatni, ami Bülownak mindenkor vezérelve volt. A bal-

káni kérdésről Goluchowskynak az volt a véleménye, hogy azt a nemzeti autonómiák lassú kiépítésével lépésről-lépésre kell megoldani. Felfogása politikailag helyes volt, de feltételezte Oroszország támogatását, amiben Bülow nem tudott neki segítségére lenni. Nem látta pl. azt az utat sem, amelyet gróf Nigra bécsi olasz nagykövet mutatott neki, amikor azt mondotta, hogy a heterogén monarchia, mely egyetlen olasz embert sem tudott nemzeti jellegéből kivetkőztetni, sokkal értékesebb az ő szemében, mint egy szláv hegemoniával rendelkező Ausztria-Magyarország. Bülow herceg azonban ugyanakkor egy mozdulattal sem igyekezett a szövetséges Olaszországot attól a szláv szövetségtől visszatartani, melynek éppen az 1903-ban elkövetkezett szerb trónváltozás bevezetése volt. Nem lehet azt mondanunk, hogy Bülow a helyzetet félreismerte volna, mert az a körülmény, hogy az egymással ellentétes véleményeket egyforma tárgyilagossággal kezeli, azt mutatja, hogy legalább is foglalkozott velük. Talán nem helyeselte az olasz irredentizmust, de nem nyújtott ellene biztosítékokat; helyeselte a balkáni autonómiák kiépítését, de gróf Goluchowskyt helyes felfogásával együtt magára hagyta.

Még inkább elárulta Bülow azt, hogy a középeurópai hatalmak harmónikus egységét nem képes fenntartani az 1902.-i német vámtörvénnyel, mely épen azt a politikai összhangot bontotta meg, amelynek kiépítésén a kancellárnak fáradoznia kellett volna. Ha hiányát érezte Oroszország szövetségének és ha nem tudta nélkülözni Ausztria-Magyarország szövetségi támogatását, akkor mindkét szomszédot kárpótolnia kellett volna mindazért a veszteségért, melyet a német agrárvámok felemelése miatt nekik szenvedniök kellett. Gondoljuk el csak azt, hogy 1902-ben az összes agrárállamok — Ausztria-Magyarország, Oroszország, Románia, Bulgária és Szerbia — előtt bezárultak a Német Birodalom határai és ezzel az addig fennálló külkereskedelmi szerződéseknek egész halmaza összeomlott. Keleteurópa olyan gazdasági válság elé került, amelynek súlyos politikai következményei csupán azért maradtak el, mert Oroszországot Japán hátban támadta meg. Ha ez meg nem történik, akkor Német-

ország ellen Oroszország vezetése alatt keleteurópai agrár-blokk alakul, melyben Ausztria-Magyarország iparával talán kedvező helyzetbe került volna, de melyben a politikai vezetés Oroszországot illette volna meg. Talán ezt a német-orosz ellentétet sejtette Bülow, amikor Goluchowsky előtt Oroszország megnyerését lehetetlennek mondta. Németországot a valóságban a keletázsiai események mentették meg. Oroszország a japán háború kitörése után kénytelen volt az új német vámtörvényt elismerni és ennek alapján újította meg kereskedelmi szerződését. Nyomon követte a kapitulációban Románia és Szerbia, mire Ausztria-Magyarország magára maradt és szintén kapitulálnia kellett. A Németországnak tett engedményárakért azonban vámháborúba került Szerbiával, aminek eredménye azután Oroszország és Olaszország balkáni térfoglalása lett. Mikor a vámháború véget ért, Bulgária, Szerbia és Montenegró már Oroszország után igazodtak és közös háború esetére fegyvereiket is egy helyről szereztek be. Ez a hely Franciaország volt, amely kölcsönt és a kölcsönre fegyvert adott. Ezzel kezdetét vette Németország bekerítése is. Bülow azonban nem így látta kialakulni a helyzetet, mert nem az eseményeket vette alapul, hanem a hangulatokat.

A közvetlen veszedelemből sikerült kimenekülnie azzal, hogy a következmények elhárítása végett Witte orosz miniszterrel keresett összeköttetést. Witte akkor Németország ellen vámháborút hirdetett, de Bülow herceg és Vilmos császár kérésére Németországba utazott és bevezette a meg egyezést, amely azután a japán háborúban Oroszországnak is hasznára volt (II. kötet, 41—47. l.). A kancellár meg volt győződve arról, hogy most már nyert ügye van és a monarchiát nyugodtan vergődni hagyta Németország és a balkáni államok elzárt határai között. Nem is találunk egyebet feljegyzéseiben, mint egy-két adomát, mellyel a kérdés fölött elsiklik (II. kötet, 48—49. l.); a valóságban ellenben megtaláljuk az egyik oldalon Oroszország megelegedését, hogy a japán háborúban szabad kezet és biztos hátvédet kapott, a másik oldalon pedig Ausztria-Magyarország küzdelmét a keleti agrárállamokkal.

Megfoghatatlannak látszik ezek után, hogy gróf Goluchowsky közös külügyminiszter az algécirasi konferencián minden ellenszolgáltatás nélkül Németország mellé állott. Nem mintha nem tette volna ezt helyesen, de semmi esetre sem tette okosan. A monarchia nagy árat fizetett a német vámpolitika sikeréért, de az áldozatra ebben az esetben még egy áldozattal válaszolt. Mindezekért Goluchowsky csupán egy köszönő-táviratot kapott, mely a Vilmos császártól használt vállveregető kifejezés («kíváló szekundáns») folytán szállóigévé lett, a külügyminisztert otthon is lehetlenné tette és akarata ellenére nyugdíjba kergette. Sem Bülow hercegnek régi barátsága, sem Goluchowskynak egyébként higgadt politikai és alapjában helyes felfogása semmit sem segített a helyzeten. Nem segített Ferenc József személyes beavatkozása, kit maga kért, hogy mentse meg őt; távozása után a bécsi sajtó epigonjai táncoltak csendes kriptája fedelén.

Lehet, hogy a kényelméről talán legjobban ismert lengyel mágnásnak megvolt a véleménye a német politika befogásairól. Ha saját sérelme folytán elfogult volt is, kétségtelenül érezte, hogy elvben más útra térni, mint amelyen ő haladt, a monarchia külpolitikájának intézésében alig lehetett. Bülow azonban nem tett különbséget a külpolitika intézői között, akikkel elmondatta magának a történeteket és itt-ott lényegtelen esetvonással akart a helyzeten segíteni.

Bülow politikai rendszere nem haladt együtt az eseményekkel, mert akkor a monarchiára és Oroszországra támaszkodva, többet foglalkozhatott volna Nyugateurópával, ahol a fejlemények akkor már komoly fordulatot vettek. Gróf Goluchowsky ajánlotta neki a három császár szövetségének hallgatag felújítását, de Bülow Oroszországtól is, Ausztria-Magyarországtól is csak áldozatokat követelt és örült, hogy azokért semmit sem adott. Bülow gondosan elhallgatja olvasói előtt azt a villámcsapást, amely épen a magyarországi politikai helyzet kapcsán egy pillanatra megvilágította előtte a veszedelmet, hogy Németország utolsó és immár egyetlen szövetségesét is el fogja veszíteni. Mikor híre jött annak, — a hír Bécsből jött és erősen túlzott volt — hogy Ausztria-Magyarország a magyar ellenzék izgatásai folytán fel fog

bomlani, akkor a kancellár nem a bomlást akarta meggátolni, annak részletei sem nagyon érdekelték, hanem Oroszországot kérdezte meg, hogy hajlandó volna-e a felboruló monarchia területi épségét biztosítani vagy tiszteletben tartani. Az orosz kormány a kérdésre mély hallgatással válaszolt, ami azt mutatta, hogy a monarchia területe fölött osztozkodni akar. Ez az esetleges osztozkodás azonban Németország súlyos vereségét jelentette és Bülow örült, hogy a politikai viszonyok változása folytán a kérdésre nem kellett visszatérnie. Hallgatásával azonban a monarchia nem lett erősebbé, Oroszország pedig érdektelenné.

Ezek után nem is lehetett másként elképzelni, mint hogy Bülow herceg a keleteurópai viszonyok rendezetlensége folytán tehetetlenül állott szemben a nyugateurópai fejleményekkel.

Csak 1903-ban értesült a Marokkó felosztására irányuló angol-francia tárgyalásokról, amikor már mindennel elkésett (II. kötet, 1. l.). A késedelmet azonban nem pusztán az időpontban kell keresnünk, hanem abban a mulasztásban, mellyel a kancellár az 1901.-i angol-német tárgyalásokból üres kézzel került ki. Anglia már akkor útban volt Franciaország felé, mit Holstein lehetetlennek tartott; Bülow herceg pedig a külpolitikában teljesen Holsteinra bízta magát. Mikor a helyzetet észrevette, már csak az erélyes fellépéstől várt sikert, amivel a dolgot még jobban elrontotta, mert esetleges elhamarkodása csupán az érdekelték összecsukódását váltotta ki. Bülow még azután hosszú ideig azt hitte, hogy a vele szembenálló érdekelttség csupán a két nyugati nagyhatalomból áll, amelyekhez a Marokkóban szintén érdekelt Spanyolország csatlakozik. Csak 1905-ben tudta meg, hogy a nyugati politika intézése angol-francia kézbe ment és hogy a két nagyhatalomhoz Spanyolországon kívül északon Belgium, délen Olaszország is csatlakoznak. Most már csak egy lépés választotta el a veszedelemtől, hogy a nyugati hatalmak Oroszországot is bekapcsolják. Maga Vilmos császár sietett Björköbe, hogy Miklós cárral találkozzék és a veszedelem még idejében elhárítható legyen. A pillanat kedvező volt. Delcassé francia külügyminiszter, ki a marokkói

szövetkezést megalkotta és Nyugateurópa ariamait Belgiummal és Olaszországgal együtt egy táborban egyesítette, a helyzet kiélesedése folytán elbukott. Franciaország rálett arra, hogy Marokkó ügyét a hatalmak elé terjesszék. Bülow herceg magasan kiemelkedni látszott, mikor Delcassét az angol befolyás sem tudta megmenteni és ha ebben a pillanatban sikerül neki a három császár szövetségét felújítani, akkor Németország valószínűleg hosszú ideig Európa vezetőhatalma maradt volna. Nagyban elősegítette azt a japán háború befejezése, az orosz forradalom, a cári birodalomnak ezer sebből való vérzése és hathatós segítségre szorulása. Vilmos császár azonban elhirtelenkedte a dolgot. Sem Bülow német kancellár, sem gróf Lamsdorff orosz külügyminiszter nem voltak jelen az orosz-német szövetségi szerződés megkötésénél, melynek a terv szerint az 1887.-i viszontbiztosító szerződést kellett volna pótolnia és Németország részére az orosz hátvédet biztosítania. Az 1905 július 25.-i björköi szerződés csupán két uralkodó megegyezése volt, kormányaiknak tudta és hozzájárulása nélkül. A szövetségi szerződést német részről a császár társaságában utazó Tchirschky követ, orosz részről Birilev tengernagy írta alá, ki előtt Vilmos császár a szerződés szövegét az aláírásakor eltakarta (II. kötet, 138. l.). Még ennél is veszedelmesebb volt az, hogy a szerződés összeállításában és előrelátható következményeiben angol-ellenes volt, mert Franciaország bevonásáról is szó volt benne. Franciaország bevonásával azonban egy kontinentális szövetség és nem a három császár szövetsége alakult volna meg, melynek éle Anglia ellen irányult. Vilmos császár maga is úgy értelmezte azt. Egyenesen Kopenhágába sietett, hogy Dániát is megnyerhesse. A dán király azonban nem csupán ellenállott a kísérletnek, hanem Angliával keresett érintkezést. A dolgon nem szabad megütköznünk, mert a dán uralkodóház az angol és orosz dinasztiákkal szoros kapcsolatban állott; a király nővérei közül az egyik angol királyné volt, a másik pedig a cár anyja, kinek tanácsai a külpolitika intézésében meglehetősen nagy súllyal estek latba. Dánia ezenkívül brit és orosz védelem alatt állott, a német szövetség tehát a brit viszonylatban erős változást jelentett volna. Hogy

mennyire így volt ez, azt nem kisebb esemény mutatta, mint Bülów kancellár lemondása. Valóban, ez volt a legkevesebb, amit Bülów tehetett, mert Miklós cár hazatérése után gróf Lamsdorff külügyminiszter a berlini orosz nagykövet útján a björköi szerződést felbontotta. Dánia vizein, a Keleti tengeren, hosszú idő után 1905. augusztusban ismét megjelentek a brit hadihajók és Dánián keresztül megindult Anglia és Oroszország között az a közeledés, mely röviddel azután egy, a német kancelláriától lehetetlennek tartott angol-orosz szövetségben csúcsosodott ki. Ezzel az egyetlen lehetőség is tönkrement, hogy Bülów herceg Oroszországra támaszkodva, szembenézhessen a Németország ellen felsorakozott nyugati hatalmakkal. Az 1887.-i viszontbiztosítási szerződés megújításának reménye is elmúlt és Bülów csak most értette és érezte át a katasztrófa méreteit. Emlékirataiban Vilmos császárra hárítja át a felelősséget (II. kötet, 136—51. l.), aminek formai kelléke megvan; a magunk részéről azonban hozzá kell tenniünk, hogy Vilmos császár eljárásának helytelenítése nem zárja ki azt a megállapítást, hogy bármilyen szeszélyes legyen is egy uralkodó, a külügyminiszternek módját kell ejtenie, hogy az uralkodó politikájáért járó felelősségben osztozkodjék. A kancellár tehát helyrehozhatatlan hibát követett el, mert a björköi szerződés felbontását nyomon követte az angol-orosz közeledés, a német-orosz szakításnak az ellenféltől való ügyes kihasználása és az algecirasi konferencián a Német Birodalom elszigetelése. Németországot a marokkói kérdésben leszavazták; Itália és Oroszország is ellene szavaztak, mellette csupán Ausztria-Magyarország foglalt állást. Ezzel a hármas-szövetség is elveszítette régi fontosságát.

Fájdalmas és kínos volt az az eredmény, mellyel Bülów kancellár az 1901—06. évi ciklust lezárta; az eredmény Németország elszigetelése volt.

Teljesen igaza van abban a megállapításában, hogy Németország az 1906 április 7.-i algecirasi aktában voltaképen mindent elért, amit eredetileg akart. Franciaország nem kapta meg a marokkói protektorátust, Németország részére biztosítva volt a szabad kereskedelem. Bülów azonban a kimerült-

ségtől elájult és a német birodalmi gyűlésben összeesett. Az algecirasi egyezmény ágyban, betegen találta; még fel sem épült, Holstein lemondott.

Bülow herceg igen kellemes elbeszélő, ha nem is mindig kellemes az érdekeltekre az, amit elmond. De azt mégsem lehet elhinnünk, hogy Holstein azért mondott le, mert Tschirschky külügyi államtitkár a Holstein szobája felé vezető ajtót zárva tartotta (II. kötet, 215—16. l.). A német külügyi államtitkárok Bülow idejében a kancellár előadói és rendeleteinek aláírói voltak; Holsteinnak a külpolitika intézésében mindenesetre nagyobb része volt, mint az államtitkároknak, kiknek neve sokszor csak az áktákból volt ismeretes. Azt az ajtót tehát, amely miatt Holstein lemondott, nem Tschirschky tette be, aki egyébként igen kellemetlen modorú ember volt, hanem VII. Edvárd angol király, aki egyike volt a legkellemesebb embereknek. Holstein volt az, aki Bülow herceget az Angliával való megegyezéstől visszatartotta, de aki az így származott hiányt nem tudta Oroszország megnyerésével betölteni. A kancellár optimista gondolkodású ember volt, aki nem fogta fel a helyzetet a maga — most már joggal elmondhatjuk — szédítő komolyságában. Holstein egyedül érezte azt, és mikor Bülow elájult, csendben betéve hagyta maga mögött a másoktól betett ajtót és eltávozott. Az ő munkája be volt fejezve, megméretett és könnyűnek találtatott. Vilmos császár a felmentést szó nélkül jóváhagyta.

Mikor Bülow a válságon túl volt és körülnézett, eszébe jutott, hogy a monarchiát meg kellene jutalmazni azért a hűségért, amelyet Algecirásban tanúsított. Ekkor kapta gróf Goluchowsky azt a levelet, amely fölött az egész világ mosolyra derült. Egyszerre minden tekintet a közös külügyminiszter felé irányult, akitől a magyar kormány megvonta támogatását és ezzel sorsa is meg volt pecsételve. Holsteint követte gróf Goluchowsky is, holott ő csupán kötelességét teljesítette. A hibát nem ő, hanem Bülow kancellár követte el, aki nem volt erős és nem volt önálló Holsteinnal szemben és aki a monarchia külügyminiszterét is magával rántotta. Végeredményben tehát konkrét sikert sehol sem tudott felmutatni.

IV.

Az az általános feltűnés, melyet Németország és Ausztria-Magyarország elszigetelése keltett, egyelőre vihar előtti csendben nyilvánult meg. A két központi hatalommal szemben immár négy más hatalom foglalt helyet, amelyeknek felsorakozása méltán foglalkoztathatta Bülow kancellárt, akinek tudnia kellett, hogy a fejlemények folytatása csak azután következik.

Emlékiratai mégis azt mutatják, hogy Bülow az új támadás előestéjén a német belpolitika labirintusába temetkezett; sőt bátran elmondhatjuk azt, hogy évekig hagyta szaladni a drága időt, melyet voltaképen ki kellett volna használnia, ha Németország javára akarta volna fordítani az európai politika szekerét.

Figyelmen kívül hagyta Bülow azt az adott helyzetet, mellyel a Németország ellen kialakult nyugateurópai szövetség számolt. Ez az 1908-i revali találkozón Oroszországgal, 1909-ben Racconigiban Olaszországgal bővült. Nem értette meg és nem méltányolta báró Aehrenthal ügyes taktikáját, aki praeventiv eszközökkel dolgozott, a nélkül, hogy azoknak igénybevétele praeventiv háborúhoz vezetett volna. Bülow hagyta felgyülni a felhőket, melyek Németország egét elborították, holott előrelátható volt, hogy a viharfelhőkből végül is vihar fog kitörni.

A kalmük Izvolszkij, amint Bülow herceg gróf Lamsdorff orosz külügyminiszter utódát nevezte, készen kapta kézhez azt a feladatot, hogy Oroszország külpolitikáját a nyugati hatalmakkal összhangba hozza. Mikor 1905-ben a japán háború véget ért, Anglia Oroszországhoz közeledett és ezzel kezdetét vette a felvonulás az algécirasi kettős-szövetség gyengébb tagja, Ausztria-Magyarország ellen. A támadás teljes sikerrel kecsegtetett, mert a monarchiát általában gyenge hatalmi alakulatnak ismerték. Ez ugyan nem felelt meg a valóságnak, de a monarchiára vonatkozó értesülések egyes nemzetiségektől származtak, amelyek — első sorban a jól megszervezett cseh propaganda — méltán keltették azt a hitet nyugaton, hogy Ausztria-Magyarország voltaképen

azért simult az algécirasi konferencián a Német Birodalomhoz, hogy saját összeomlását elkerülje. Kézenfekvő volt ennek alapján az, hogy ha Németország ellen teljes sikert akarnak elérni, akkor mindenekelőtt le kell kapcsolni mellőle a monarchiát és azzal magától adódik Németország elszigetelése is. Ezért igyekezett a brit kormány 1907-ben Ázsiában az összes vitás kérdésekben megegyezni a cári birodalommal és visszahozni azt Európába, hol a monarchia ellen léptette akcióba.

Bármilyen szigorúak legyünk is gróf Goluchowskyval szemben, azt el kell ismernünk, hogy az 1903.-i mürzstegi egyezmény útján Oroszországot a balkáni kérdésben mindvégig lekötve tartotta. Miután azonban az angol kormánynak sikerült 1907 végén a macedóniai reformakciót felosztatni, Oroszország visszanyerte szabad rendelkezését és ezzel a keleti kérdésben teljesen új helyzet állt elő.

Bülow kancellárnak halvány fogalma sem volt arról, hogy a helyzet milyen változásokon ment keresztül és hogy azután milyen változásokra volt még kilátás. Azt sem sejtette, pedig az egész boszniai válság abból indult ki, hogy az események súlypontja ebben az időben nem nyugaton volt, ahol Franciaország a casablancai incidenssel, Anglia viszont a *Daily Telegraph* császári beszélgetésével akarta elterelni a figyelmet a keleti színtérről, hanem a Balkán-félszigeten. Báró Aehrenthal ebben a tekintetben nagyon fölötte állott a német kancellárnak. Ő igen jól tudta, hogy a jövő kulcsa Pétervárott van és ismervén az orosz kezdeményezés természetét, sejtette, hogy valami történni fog. Mivel azonban nem tudta, hogy a támadás milyen irányból jön, 1908. januárban a szandsák-vasút építésének tervével lépett elő, mit Bülow a maga részéről teljesen félreértett (II. kötet, 334. l.). Ma már teljesen egybehangzó az a megállapítás, hogy Aehrenthal a valóságban nem is gondolt a vasút megépítésére, hanem arra volt kíváncsi, hogy Ausztria-Magyarország önálló akciója esetén kikkel találná szemben magát. A kísérlet sikerült és Aehrenthal visszalépett. Az olasz szövetséges ekkor Szerbia és Oroszország oldalán jelent meg; a monarchiának többé senkire sem lehetett számítania.

Ma már abban is bizonyosak vagyunk, hogy éppen ezen tapasztalat folytán a következő lépést nem Aehrenthal tette meg, hanem Izvolszkij, aki szövetségeseitől a Keleten szabadkezet nyert ugyan, de akinek különféle programterveit a japán háború és az orosz forradalom elsöpörték. Izvolszkij a tengerszorosok megnyitásában vélte megtalálni az orosz hatalom érvényesüléséhez vezető utat és 1908. szeptemberben azzal a javaslattal jelent meg Aehrenthal előtt, hogy támogatás ellenében hajlandó volna Bosznia-Hercegovinát Ausztria-Magyarországnak felajánlani és átengedni. Aehrenthal a javaslatot elfogadta és így született meg az annexió. Bülow herceg felfogása szerint Izvolszkij abban követett el hibát, hogy a megállapodás után nem kérdezte meg az annexió idejét, Aehrenthal pedig abban, hogy azt nem közölte az orosz külügyminiszterrel (II. kötet, 336—37. l.). Ebben mindenestre igazat kell adnunk a kancellárnak, de ha viszont Izvolszkij nyomban az annexió és az annexiót követő válság kitörésekor közölte volna, hogy Bosznia-Hercegovinát ő maga kínálta fel a monarchiának, akkor a háborús veszedelem kétségtelenül sokkal könnyebben és mindenütt egyszerre elsimult volna. Így azonban félévig tartó feszültség, háborús veszedelem állott elő, melyben a nyugati hatalmak mindvégig kitartottak Oroszország mellett, Oroszország azonban csak a végén vallotta be, hogy az annexiót ő kínálta fel, tehát a szerbeket legjobb esetben is el kell ejtenie.

Sajátságos, hogy a német kancellária nem a boszniai válságot, hanem a *Daily Telegraph* cikkét tartotta fontosabbnak. Bülow herceg az annexióra csupán akkor tért vissza, mikor Oroszországot esetleges meggondolatlan lépéstől kellett visszatartani, mert otthon a császár lemondási tervével kellett foglalkoznia. Nagyon érdekes részlete az emlékiratoknak Izvolszkij orosz külügyminiszter megjelenése a német kancellárián 1908. október 24.-én (II. kötet, 394—95. l.), mikor, a megtört államférfit Bülow baráti melegséggel fogadta és vizsgálni törekedett. Hirtelen felvillant benne a remény, hogy Caprivi, Marschall és Holstein hibáját, az 1887.-i viszontbiztosítási szerződés felbontását, helyrehozhatja. Ha már a három császár-szövetségét Aehrenthal és Izvolszkij egymás-

hoz való viszonya miatt nem lehetett helyreállítani, Bülow herceg igen helyesen úgy gondolta, hogy legalább a német és orosz hatalmakat kell egymáshoz közelebb hoznia. A beszélgetés azonban megszakadt. Izvolszkij magánkívül volt; egyik kezét Franciaország fogta le, a másikkal Aehrenthalt kergette és nem fogadta el a feléje nyújtott jobbot. Izvolszkij csak Aehrenthalt látta szemei előtt, akit becsapással vádolt és aki ellen bosszút esküdött.

Izvolszkij felelőssége a háborúért még jobban kidomborodik Bülow herceg ellenvéleményéből (II. kötet, 395—99. l.). A Berlinben folytatott tárgyalásokból kiderül, hogy a német kormány nem támogatta Oroszországot a tenger-szorosok kérdésében — ellenszolgáltatás nélkül, amit azonban nem Bülow kért, de Izvolszkij sem ígért meg. Talán okult a bécsi kudarcon, amikor maga ment az ígérettel és szó nélkül felajánlotta Boszniát és Hercegovinát. Most hallgatásba merült. Bülow herceg viszont védelmezte a monarchiát, de Oroszországgal nem keresett külön megegyezést; Oroszország viszont a francia szövetség miatt nem egyezhetett meg a Német Birodalommal.

Meg kell említenünk e tárgyalásokkal kapcsolatban azt, hogy Bülow herceg Törökországgal szemben érdektelennek mutatta magát, ami azért fontos, mert ez egyrészt a megegyezéshez természetes alapot nyújtott és mert Bülow utódja idejében ez a helyzet gyökeres változást szenvedett. Magyar szempontból viszont nagyfontosságú az az utasítás, melyet Bülow herceg 1908. december 12.-én. Tschirschky bécsi nagykövethoz intézett és amelyben a német politika irányelveit a monarchiával szemben akként körvonalozta, hogy Aehrenthal igyekezzék Bulgáriát, Görögországot és Romániát maga mellé vonni, ez utóbbit az erdélyi románok barátságosabb kezelésével (II. kötet, 398. l.). Utóbbi megjegyzése azt mutatja, hogy már 1908 végén folytak megbeszélések Berlin és Bukarest között abban az irányban, hogy az erdélyi románok német támogatással hassanak a magyar kormányra. Ma már nem lehet azonban megállapítani, hogy a bukaresti Hohenzollernek nem csupán jogcímmel használták-e fel az erdélyi kérdést arra, hogy Erdélyt a berlini Hohenzoller-

nek támogatásával Románia részére biztosítsák. Erre nézve ugyanis magától Károly román királytól vannak későbbi utalások. Bülow megjegyzésével kapcsolatban felmerül az a feltevés, vajjon nem az 1914.-i tárgyalásokat keltezi-e előbbre, hogy utódjának eljárását kedvezőtlenebb színben tüntesse fel, mert 1908-ból erre a kérdésre vonatkozólag nincsenek egyéb forrásaink.

Itáliának Tripoliszra vonatkozó igényeit külön figyelmébe ajánlotta Bülow herceg a bécsi kormánynak, ami sejteti engedte, hogy abból alkalommal török-olasz feszültség állhat elő, amire a monarchiának, amely Törökországgal szomszédos volt, fel kellett készülnie. A felkészülés azonban tényleg sohasem történt meg, ami viszont súlyos taktikai hiba volt, mert a feszültség 1911-ben már háború alakjában állt elő, amelyből beláthatatlan bonyodalmak keletkeztek, mert az egész Balkán-félsziget lángborult.

Bülow herceg gondosan elhallgatja, hogy Izvolszkij orosz külügyminisztert végül is az ő erélyes fellépése bírta a visszavonulásra 1908. decemberben. Csupán a berlini orosz nagykövettel 1909. március 14.-én folytatott beszélgetés mutat erre a feljegyzésekben (II. kötet, 400—401. l.), ez azonban már jóval a német ultimátum után folyt le. Itt is megtalálható egyébként az, ami az egész európai helyzethez kulcsot adott: az orosz ellenfél sarokbaszorítása helyett a szövetséges monarchia lefegyverzése. Bülow herceg az orosz kormánynak a háborús izgalomban élő Szerbia visszautasítására szólította, és ha végeredményben ugyanezt tette volna Németország 1914. júliusban a monarchiával, Franciaország Oroszországgal és Anglia Franciaországgal, akkor Bülow szerint a világháború nem törhetett volna ki. Csak az a kérdés, hogy lehet-e a megtörténtek után ilyen okos, de kényelmes feltevésekkel előlépni. Oroszország a felszólítás után tényleg visszavonult, és készséggel elismerjük, hogy ebben a német kancellárnak határozottan nagy érdeme volt, de továbbra is változatlan hidegséggel és merevséggel állottak egymással szemben Oroszország és a monarchia, melyeket egymáshoz senki sem hozott közelebb és a legkevésbé Bülow herceg.

Nagyon érdekes Bülow hercegnek az a megállapítása, hogy a balkáni kérdés csupán kompromisszum alakjában volt megoldható. Ebben a kompromisszumban Románia és Bulgária Oroszország, Szerbia pedig Ausztria-Magyarország érdekkörébe kerültek volna, ami elméletben helyes elgondolás volt. De a gyakorlatban Románia és Bulgária Bécs és Berlin mellé állottak, Szerbia pedig Oroszországhoz csatlakozott s ezáltal a helyzet felborult. Ez azt mutatta, hogy elméleti alapon nem mindig lehet politikát csinálni, legkevésbé a Balkán-félszigeten. Ausztria-Magyarország akkor a Romániától és Bulgáriától körülzárt Szerbia ellen vonult fel és a helyett, hogy a kérdést megoldotta volna, még jobban elmérgesítette. Izvolszkijnak nagyrészt igaza volt abban a megállapításban, hogy, miután az orosz kormány Szerbiával szemben a boszniai kérdésben hálátlanságot mutatott, Ausztria-Magyarország hajtotta ismét vissza Oroszország karjaiba. Conrad tábornok, az osztrák-magyar vezérkar főnöke maga fejtette ki Bülow herceg előtt, mint fog lecsapni Szerbiára, mire már évek óta készült (II. kötet, 404—405. l.). Conrad állásfoglalása természeteszerű következménye volt Szerbia elszigetelésének, de főleg, káros és veszedelmes kardcsörtetés. Attól a magyar államférfiak mindenkor távol állottak, a magyar kormány pedig felelőssége tudatában határozottan ellene volt. Annál inkább, mert Conrad tábornok Magyarországot is a meghódítandó államok közé sorolta. Ezzel a meggondolatlan eljárással Olaszországot, Szerbiát és Magyarországot együtt ültette a vádlottak padjára, melyen Ferenc Ferdinánd főherceg Nagy-Ausztriáját akarta felépíteni. Bülow herceg a Szerbiába való bevonulás ellenértékeként az ausztriai olasz területeknek Itália, Bukovinának pedig Románia részére történő átengedését jelölte meg (II. kötet, 405. l.), amit 1915.-i római küldetése idején tényleg követelt is. Csupán azt nem tudjuk megállapítani, hogy vajjon Bülow hercegnek ez a gondolata olasz neje és a bukaresti Hohenzollernek útján már 1908-ban is felmerült és szóba került-e. Mert ha így volt, akkor ezzel a német kancellár nem a szövetséges monarchia megerősítését, hanem annak gyengítését érte volna el, pedig Ausztria-Magyarország a Német Birodalom-

nak akkor már egyetlen szövetségese volt. Mi nem hisszük, hogy Bülow herceg a fentieket 1908-ban szóba hozta volna, mert akkor Ferenc József és még inkább Ferenc Ferdinánd trónörökös tüntetőleg szembefordultak volna vele, amire pedig nem találunk forrásbeli bizonyítékokat. A feljegyzések tehát ezen a ponton erősen szubjektív természetűek.

Bülow herceg politikájának mérlege abban áll, hogy sem Róma és Bécs, sem Bécs és Pétervár között semmi kedvező változást nem tudott előidézni. Mióta Holstein eltávozott, azóta semmiféle új gondolat, semmiféle kezdeményezés nem volt észlelhető a német kancelláriában. Úgy látszik, hivatalában jobban és nyugodtabban érezte magát; nem nyitott be hozzá hívás nélkül a száraz nagy ember és senki sem zavarta meg szobája csendjét. Amíg azonban a csendet élvezte, addig a világ előrehaladt. És előrehaladt a nélkül, hogy arra Bülow herceg a német hatalom élén döntő befolyást igyekezett vagy — amint a történelmi kritika megállapítani kénytelen — tudott volna gyakorolni.

Alkalom elég nyílt volna arra, hogy a vezetést magához ragadja. Izvolszkij elbukott és ezzel VII. Edvárd kezéből éppen az a kard hullott ki, amelyre legjobban számított. A király érezte a megrövidülést és 1909-ben maga kereste fel Németországot, melyet maga kerített körül. A várt meg egyezés azonban ekkor sem jött létre és most már Bülow hercegtől senki sem várt többé aktív külpolitikát. Vilmos császár minden szeszélye mellett is észrevette, hogy kancellárja holtpontra jutott. Fényes tehetsége és nagy tapasztalatai ellenére hivatalfőnökké lett, aki a császárt sem látta szívesen hivatalában, ahol magas politikát intézhetett volna, de amelyben megelégedett a főtitkári teendőkkel. A császár sem a nagy politika meddősége miatt buktatta el, hanem — egy adóügyben (1909).

A bukott kancellár nem minden megelégedés nélkül látta helyére ülni a jogász Bethman-Hollweget, aki a külpolitikában teljesen járatlan volt. Nagy jogászi képesség, sziklaszilárd becsületesség, a külpolitikai helyzet abszolút félreismerése és a vonatkozó tapasztalatok hiánya sejteni engedték, hogy a régi kancellárra egykor ismét szükség lehet.

Bülow herceg maga is úgy hagyta el hivatalát, hogy majd Philippinél találkozni fognak ; csak azt nem mondotta, hogy részben ő vezette a Német Birodalmat Philippihez.

V.

Bülow herceg bukása után Rómába költözött és a Villa Maltából most már nyitott szemmel látta, mint gördül Németország szekere ismeretlen mélységek felé. Most már ő maga is érezte, hogy az Oroszországgal és Angliával való megegyezés sziklái között Holstein útmutatása szerint sikerült ugyan a nyílt tengert elérnie, de a német hajó kormányosa nem bír megküzdeni a viharos óceán hullámaival. Amit annyira került, mikor kancellár volt, most szerette volna császári urát figyelmeztetni a közelgő veszedelmekre ; nyugtalanul kezdte érezni magát, hogy nem áll azon a helyen, hol a hajót irányítani lehet, de helyén mások ültek. Arra gondolt, hogy emlékiratot fog a császárhoz eljuttatni, de közölték vele, hogy a császár nem olvas emlékiratokat és csak akkor emlékezett vissza arra, hogy Vilmos császár még Bismarck lemondási kérvényét sem olvasta végig.

Mikor Bethmann-Hollweg 1910 elején Brüsszelbe új követet küldött, hogy Belgiummal szemben erélyesebb politikai eljárást vezessen be, akkor először érezte az új német külpolitika eltérését a régi úttól, amelyen Bismarck, Holstein és Bülow, az *ancien régime* politikusai jártak. Azt is érezte, hogy jogászutóda olyan valamihez nyúl hozzá, ami nála sokkal gyakorlatibb politikusnak, tapasztalt diplomatáknak is sokkal bonyolultabb kérdés volt, semhogy könnyelműen érinteni lehetne ; aminek érintése beláthatlan következményekkel járhat, mert Belgium az egész nyugati kérdésnek integráns alkotórésze volt. Bülow herceg vonatkozó megjegyzése azonban (III. kötet, 78—80. l.) súlyosan fog latba esni, mert Belgium semlegességének megsértése a világháború felidézésével kapcsolatos kérdéseknek központjában áll. A németeknek sikerült ugyan a háború alatt, a Brüsszelbe való bevonulás után olyan természetű diplomáciai okmányokat találni, melyek arra mutattak, hogy a semleges Belgium az

angol-francia katonai felvonulás terveibe illeszkedett, de mindezzel nem lehetett a kérdést a napirendről levétetni. Bülow hercegnek minden bevezetés és a körülmények megemlítése nélkül tett azon megjegyzése, hogy Bethmann-Hollweg kancellár 1910-ben Belgiummal szemben szigorúbb, kezdeményező eljárásra határozta magát, és hogy ez a kezdeményező eljárás az 1914.-i katonai támadás kezdeményezésének tekintendő, a németeknek még sok és nagy kellemetlenséget fog okozni.

Az a tervezet, melyet a német kancellár 1910-ben Belgium afrikai birtokállományának felosztása végett angol-francia támogatás mellett mozgásba akart hozni, lényegben hasonlított ugyan az 1901-ben megindult marokkói akcióhoz, de Bethmann-Hollweg elfelejtette, hogy Marokkó és Belgium között erős különbségek vannak. Ha ezt nem sejtette, akkor kétségtelenül taktikai hibát követett el, amelyet még tetézett azzal, hogy Jagow külügyi államtitkár útján Cambon berlini francia nagykövet előtt is felfedte a dolgot. Ezzel elárulta, hogy az akkor már igen erős francia-belga érdekközösségről fogalma sem volt. A német nyomásra Belgium természetesen még jobban Franciaországhoz simulott és ezzel a hatalmak között az ellentét oly mértékben kiélesedett, hogy az a világháború kitöréséig emelkedő ívet mutatott. Bülow herceg kritikája (III. kötet, 82. l.) éles és igazságos volt ezzel az eljárással szemben, mikor attól nem tagadta meg a jó szándékot, csak az elemi bölcseséget.

De ha ebben a tekintetben igazat adunk is neki, nagy meglepetéssel vesszük észre, hogy az általa most már oly világosan felismert külpolitikai helyzetet (III. kötet, 84—85. l.) kancellársága idejében maga is figyelmen kívül hagyta. Ő tett szemrehányást utódjának azért, hogy Angliával és Oroszországgal nem jött létre a megegyezés; ő hozta fel, hogy a Dardanellák kérdésében engedni kell. Egyetlen vigasztalása talán az lehetett, hogy ő mindezeket a kívánalmakat nem valósította ugyan meg, de az utolsó kártyát sem játszotta ki és nyílt szakítás sehol sem állott elő; ezt a végzet utódjának tartotta fenn, akiről nem minden meglegedettség nélkül látta, hogy az hivatali szobájában ül és a külvilágról

semmit sem tud. Agadir—Tripolisz— a Balkán : három olyan mérföldkő, melyet Bülow nézete szerint utóda vesszőfutás között hagyott el. Ha igazságosak akarunk lenni az emlékiróval szemben, akkor ezt azon a ponton tehetjük meg akként, hogy az elégtételül szolgáljon neki, ahol Bülow Törökországgal szemben józan hüvösséget mutatott. Bülow herceg szerint — és megfigyelése helyesnek mutatkozik — Törökország a vezetést a Balkán-félszigeten elveszítette. Épen ezért a központi hatalmaknak vagy Törökország megmentésére kellett volna sietniök, vagy pedig azt teljesen magára kellett volna hagyniök. Első esetben az Oroszország támogatását élvező balkáni kormányok teljes vereséget szenvedtek volna ; utóbbi esetben a központi hatalmakkal együtt vívták volna ki sikereiket. Németország azonban teljesen hibás politikát követett akkor, mikor a hanyatló Törökországra építette számításait és azzal együtt szenvedett vereséget a balkáni szövetségesektől, akiket magukra hagyott és akikkel azután nem egy pontban élesen szembekerült. Nézzük csak a Szerbiával kapcsolatban felmerült ellentéteket ; de tegyük hozzá a talán még súlyosabb mulasztást Romániával szemben, amelynek Oroszországtól kellett kárpótlást kérnie és elfogadnia Szilisztriát, melyet Béctől és Berlintől hiába kért. Kiderlen német külügyi államtitkár hiába várta, hogy a törökök mikor verik meg balkáni ellenfeleiket ; amíg a német kancellárián Kiderlen balfelfogása uralkodott, addig sírja fölött — mert 1912 december 30.-án hirtelen elhalt — minden az orosz hatalom érdekkörébe került. Most Bülow attól félt, hogy a Habsburgok — ő, mint telivér porosz, Ausztria-Magyarországban mindig csak a Habsburgokat látta — a német hadsereg vérével akarják balkáni helyzetüket rendbehozni (III. kötet, 113. l.).

Bülow hercegnek elég diplomáciai tehetsége volt annak felfogásához, hogy a háborút ne politikai ellenfelének tehetetlenségével indokolja, hanem azzal, hogy Bethmann-Hollweg a hármasszövetség vezetését Ausztriának engedte át. A finom, de végzetes áthajtást a német politika szélesebb országútjáról a bécsi tervek útvesztőibe (III. kötet, 125—26. l.) talán kevesen fogják észrevenni, de csak még fontosabbá

teszi ez előttünk azt a követelményt, hogy a figyelmet a fordulatra felhívjuk. Bülow herceg sokkal jobb német, mint hogy Németországot a felelősség kérdésében homloktérbe állítsa. Nem is szölnünk saját hibáiról ; sem epés megjegyzéseiről, melyekkel utódát elhalmozta ; sem azokról a gúnyos vágásokról, melyekkel az intrikus Flotowot és a tehetetlen Jagowot részesítette. Nekünk sokkal fontosabb az a mód, ahogyan az áthajtás megtörténik, mert az ostorpattogtatásból nekünk is jut egy vágás, mikor Románia és Magyarország (»Die transleithanische Hälfte der Donaumonarchie«, III. kötet, 125. l.) egymáshoz való barátságtalan viszonyáról beszél. Meg kell ismételnünk azt az állítást, hogy ez a viszony Magyarország és Románia között csak akkor vált barátságtalanná, mikor a bukaresti orosz követség rubelekkel szerezte meg híveit és fordította őket Magyarország ellen. Bülow hercegnek szüksége volt erre az érvre, hogy Ausztria-Magyarországot előtérbe állíthassa ; mi azonban ezt az érvet visszautasítjuk, mert nem egyezik a tényekkel : a magyar kormány igyekezetével a román nemzeti párttal való megegyezés iránt, Ferenc Ferdinánd trónörökös és Oroszország közös érdekével és egyforma igyekezetével annak meghusítása iránt.

Mi sokkal inkább igazoltnak látjuk Bülow hercegnek azt az aggodalmát, melynek ő Liman von Sanders német tábornoknak konstantinápolyi török császári hadtestparancsnokká történt kinevezésével maga is kifejezést ad (III. kötet, 129. l.). Igazat adunk neki abban, hogy, miután Törökország megszűnt európai hatalom lenni, többé semmi ok sem forgott fenn arra, hogy a szultánt fegyveres erővel tegyék európai hatalommá ; már pedig Liman von Sanders kinevezésének nyilvánvalóan ez volt a háttere. Bethmann-Hollweg kancellár az elejtett és megbukott Törökország mögé állott. Ez pedig sarkalatos taktikai hiba volt, első sorban is Törökország gyengesége miatt, másod sorban egy német császári tábornoknak a Dardanelláknál álló török hadtest parancsnokává történt kinevezése miatt ; mert az minden kétséget kizáróan azt jelentette, hogy Németország fegyveres erejével fog ellenállni a tengerszorosok megnyitásának. Ez viszont nyílt kihívása volt Oroszországnak, amely a tengerszorosok meg-

nyitására vágyott, amelynek szövetségére épen a Német Birodalomnak égető szüksége volt és amely szövetség helyreállítása egyenesen életbevágó feladata volt a német kormánynak. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a harmadik szempontot sem, hogy a kinevezést egyenes kihívásként fogták fel Angliában is, mely a német csapatokat már a német mérnököktől megépített bagdadi vasúton látta India felé vonulni. Súlyossá tette a helyzetet az, hogy a Liman von Sanders tábornok kiküldetésére vonatkozó rendelkezést a német kancellária tudta nélkül és annak megkerülésével Vilmos császár saját katonai irodája útján adta ki. Franciaország nyomban az orosz szövetséges oldalára állott, amit természetes következménynek kell tartanunk; hogy ebben a súlyos kérdésben a francia kormány a végső kigodaadó kitartást ígért, azt Franciaországnak nem hátrányára, hanem előnyére kell betudnunk.

Bülow herceg elsiklik a Liman-eset és a szerajevói gyilkosság közötti események fölött és ott veszi fel ismét a visszaemlékezések fonalát, mikor az osztrák-magyar ultimátumot Belgrádban átnyujtották.

Mindenesetre új előttünk az a megállapítása, hogy ő, mint német kancellár, ragaszkodott volna ahhoz, hogy Szerbiának az ultimátumra adott válaszát a német birodalmi kormány felülvizsgálhassa (III. kötet, 140—41. l.). Ez a megjegyzés következetesebb, mint valamennyi vád, melyet az ellenséges propaganda eddig a központi hatalmak diplomáciai eljárása ellen felhozni szokott. Mert kétségtelen, hogy ha egyszer a német birodalmi kormány 1914 július 5.-én az ultimátum gondolatához hozzájárult, akkor ezzel együtt annak megvizsgálásához is jogot szerzett, hogy az a válasz, amelyet Ausztria-Magyarország Szerbiától kap, milyen irányban befolyásolja majd az elkövetkező tárgyalásokat. E helyett a német birodalmi kancellár maga sem tudta, hogy mennyiben volt elutasító az a válasz, melyet a szerb kormány az osztrák-magyar követnek átadott, ki a rögtöni szakítást Ausztria-Magyarország nevében és Németország figyelmen kívül hagyásával tette meg. Amíg báró Giesl Zimonyba távozott, addig a német követ egy zsúfolt vonaton tanácstalanul

utazott Nis felé; semmit sem tudván arról, hogy az egész dolognak miért kellett megtörténnie. Ugyanezt mondotta egyébként Tisza is Gieslnek, mikor az Zimonyba érve, telefonon jelentette a történeteket.

Ennek a ballépésnek párja volt Bethmann-Hollweg kancellár gyermekes optimizmusa Itália és Románia beavatkozásáról a központi hatalmak mellett, valamint Anglia semlegességéről. Mikor azután mindez elmaradt és Bülow herceg megkérdezte: «Csak azt mondja meg nekem, hogyan történt mindez?», a kancellár égnek emelt karokkal válaszolt: «Ja, ha én azt tudnám!» (III. kötet, 148. l.) Ez a mondas így fog átmenni a történelembe, maga után hagyván azt a feladatot, hogy késő nemzedékek vonjanak párhuzamot a német külpolitika két intézője között a XX. század első éveiben. A kérdésre még sokáig nehéz lesz kielégítő választ adni. Az az egy bizonyos, hogy Bethmann-Hollweg alaposan tévedett abban, hogy Anglia nem, Itália és Románia pedig a központi hatalmak oldalán avatkoznak a küzdelemben. De azokat Bülow hercegnek volt módjában előkészíteni. Találónak lehet neveznünk azt a kritikát, melyet Bülow a német külpolitika irányítása fölött gyakorolt, de nem szabad másnak tekinteni egyszerű helyzetképnél, mely más oldalról is kiegészítésre szorul (III. kötet, 151—62. l.). Súlyosabb kérdés az Oroszországnak küldött német hadüzenet problémája, melyet Bethmann-Hollweg azért hamarkodott el, hogy a cári autokrácia elleni küzdelemben a német szociáldemokratákat maga mellé vonhassa (III. kötet, 167—68. l.), ami azt jelenti, hogy a külügyekben járatlan kancellár egy belső árnyalati kérdést egy külpolitikai nagy problémának, a kevésbbé lényegest a lényegesnek eléje helyezte. Kénytelenek vagyunk azonban hozzátenni, hogy Bethmann-Hollwegnek ez az állítása talán csak szerencsétlenebb kifejezési formája az orosz hadüzenet indokolásának. Nem is lehet ez állítást figyelembe vennünk a nélkül, hogy Oroszországnak akkori magatartását figyelmen kívül hagynók. Mert Bethmann-Hollweg minden ügyetlensége mellett sem tételezhető fel az, egyéni jellemét tekintve pedig el sem hihető, hogy Oroszországnak ok nélkül üzent volna hadat. Erre az okra

Bülow herceg nem tér ki, hogy erősebbé tegye a hitet, hogy Oroszország megbékítése a német külpolitikának alapja volt. Ezzel azonban nem ment fel bennünket attól, hogy ne tegyük ennek az ellenkezőjét, ha azt a történelmi igazságszolgáltatás megkívánja.

Bülow hercegnek nyomban a háború kitörésekor meg kellett ígérnie, hogy átveszi a római német nagykövetség vezetését. A gondolat nem Bethmann-Hollwegtől származott, ki maga mellett a gyenge Jagowot, Rómában az értékes Flotowot akarta megtartani. Az a tény azonban, hogy a belgrádi ultimátumot Róma előtt gondosan eltitkolták, mert attól féltek, hogy a titkot Pétervárnak adja tovább (III. kötet, 168. l.), beláthatatlan következményeket vont maga után; első sorban Itália visszavonulását, azután szövetségeseivel való szembe fordulását. Bülow herceg nem bánta volna, ha Róma tovább adta volna a titkot az oroszoknak, mert akkor szerinte a háború sem tört volna ki. Ebben a gondolatban lehetetlen egyet nem érteni vele, amit annál inkább megtehetünk, mert a gróf Bertholdtól és Conrad tábornoktól bevezetett belgrádi akciót gróf Tisza István magyar miniszterelnök is végzetesnek tartotta. Abban is teljesen igaza van Bülow hercegnek, hogy ha a történetek után a központi hatalmaknak Itáliára szükségük volt, akkor azt meg kellett nyerni, ami szűk látkörű hivatali bölcseségekkel nem volt lehetséges. Még akkor is csupán területi engedményekről lehetett volna szó, ha nem Ausztria-Magyarország üzenté volna meg a háborút Szerbiának és Németország Oroszországnak; de mindenképen számolni kellett a messzemenő kárpótlással akkor, hogyha gróf Berchtold és Conrad tábornok tervei szerint a központi hatalmak a kezdeményezés útjára tértek. Ezek után valóban még a hármasszövetséget támogató olasz államférfiaktól a semlegesség volt a legtöbb, amit a központi hatalmak érdekében tehettek (III. kötet, 169. l.). Annak, hogy ezekután a központi hatalmak oldalán fegyveresen nem avatkozhattak többé be, nem az volt az oka, hogy Vilmos császár az olaszoknál népszerűtlen volt, sem pedig az, hogy a területi ajánlatokba nem egyeztek bele, hanem az, hogy a semlegesség nemcsak kelet felé zárta el az ajtót, hanem

nyugat felé egy másikat nyitott meg, melyen át az angol-francia befolyás olyan erővel nyomult be, hogy Itáliát is magával ragadta. Bülow herceg kissé messze megy következtetéseiben, mikor azt mondja, hogy a marne-i csatát az olasz határról elvont francia haderők nyerték meg, mert azok tudomásunk szerint Elzászba és nem a Marne felé vonultak. Annyi azonban kétségtelen, hogy Olaszország szembefordulásáért a történelmi erők is felelősek voltak.

Bülow herceg csak 1914. decemberben utazott Rómába, hol működését Bethmann-Hollweg és Jagow mindenképen meghiusítani törekedtek. Egyidőben két ponton kellett harcolnia, mert ugyanakkor báró Sonnino közölte vele azt, hogy a területi követeléseket az entente is megígérte. Bülow eléje akart vágni a bekövetkező fordulatnak, de a monarchia megkésett és ezzel az ő római küldetése is befejezettnek volt tekinthető. Hazatérésekor Vilmos császár már nem is fogadta ; az események nélküle gördültek tovább az ismeretlen katasztrófa felé.

*

Mindezt összevéve nem csodálkozunk azon, hogy Bülow herceg emlékiratai oly nagy hullámokat vetettek és annyi oldalról hívták ki maguk ellen a jogos kritikát. De az emlékiratok sem mindig szoktak — az önigazoláson kívül — kedves és kellemes dolgokat tartalmazni ; különösen nem akkor, ha egy nagy ember nagy katasztrófákért keres igazolást. Bülow herceg emlékiratai azonban olyan értékes adatokat tárnak fel, melyekért az izgalom hullámainak elcsendesedése után általános elismerést fognak aratni. Amit egyébként meg is érdemelnek.

HORVÁTH JENŐ.

KLEINHEINZ XAVÉR FERENC ÉS JÓZSEF NÁDORNAK AJÁNLOTT ISMERETLEN MŰVEI¹

— Második és utolsó közlemény.¹ —

II.

Kleinheinz művei a legkülönbélebb kiadóknál jelentek meg és egymástól eléggé távolosó könyvtárakban találhatók meg. Műveinek Eitner-féle jegyzékét a *Quellen-lexikonban* Sandberger revideálta, ha nem bővítette is ki. Kiadói közt vannak: Johann André, az ismert offenbachi cég, a Mozart-hagyaték kiadója, a lipcei Hoffmeister und Kühner, a mannheimi és düsseldorfi Götzischer Verlag, a bécsiek közül Mollo et Comp., Joseph Eder, kinek boltja híres volt a Grabenen, Beethoven kiadója: a Kunst und Industrie Comp-toir, Taddäus Weigl, aki egy személyben zeneszerző, a bécsi császári könyvtár zenei osztályának őre és zeneműkiadó, a híres Mechetti, azután Bouger Párizsban. Művei közül a legtöbb a bécsi Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárában van, továbbá a müncheni állami és egyetemi, berlini és drezdai könyvtárakban. Bennünket első sorban azok a művei érdekelnek, amelyeket szerzőjük magyar, vagy Beethovennel kapcsolatos személyiségeknek ajánlott. A Brunswik-családból a *Fantázia szonátát* József gróf tárnokmester stb. nejének, Kesselőkeői Majthényi Mária Anna csillagkeresztes és palotahölgynek ajánlotta, ugyanennek a dámának *Frauenwürde* c. kantátáját. (In Musik gesetzt und ihrer Excellenz der allgeliebten Frau Gräfin Anna Brunswik v. Korompa gebornen v. Majthényi zum glücklich erlebten

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 642. számában.

Namenstage 1807. Ehrfurchtsvoll gewidmet. Ofen)¹ A négykezes szonátát Julia, báró Forray Andrásné és Henriette gróf Chotek Hermanné grófnőknek (József gróf leányainak) és egy szonátát unokahúguknak, Guicciardi Giuliettának ajánlott. Azután Toccatát báró Forray Andrásnak (ennek a műnek címlapján Maestro di Capella di Teatro Reale di Peste írja magát), gróf Festetics Antal feleségének, Splényi Amália bárónőnek, aki szintén rokonságban van a Brunswik-családdal, két-zongorás szonátáját Button bárónénak, született Lilien bárónőnek ajánlja. A Lilien-család származási táblázatát közli a *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen Häuser*. De Button bárónőről nem tud. Ez a westfáliai eredetű család, mely német birodalmi báróságra emeltetett, magyar indigenátust nyert, mikor 1805-ben báró Lilien Józsefet az országgyűlés honfűsította. Két leánya volt, akikkel már találkoztunk a Brunswik-palotában: Anna, a későbbi báró Eötvös Ignácné, és Antónia, akit báró Lilien Károly vett nőül.²

Négy darab címlapján találkozunk Georg Graf von Bérényi, azaz gróf Berényi György nevével. Milyen viszony lehetett e főúr és a komponista között, hogy ez négy művel kívánta hódolatának vagy hálájának tanujelét adni,

¹ A magyar *Zenei Lexicon*-ban (1930) Major a következőket írja többek közt Kleinheinzről: «Három kantatéjának szövegkönyve 1804-ben jelent meg (Frauenwürde, Zur Namensfeyer, Der Ungar). Egy Brunswik Anna grófnő nevenapjára írt kantatéjának (1807) szövegkönyve szintén megjelent nyomtatásban». Ez az állítás iskolapéldája a felületességnek. A cikkíró még avval sem fáradt, hogy az Egyetemi Könyvtárban átnézze Kleinheinz szövegkönyveit, különben meggyőződhetett volna róla, hogy az általa három külön kantátának felsorolt *Frauenwürde*, *Zur Namensfeyer* és *Brunswik Anna* kantáta egy és ugyanazon mű (zenéjét ezidőszerint nem ismerjük). Az Egyetemi Könyvtár Miscellanae Katalogusa a *Frauenwürde* helyett (XI. k. 22. sz.) tévesen utal a *Zur Namensfeyer*-re (XXV. k. 3. sz.), mert ez csak másodpéldány. A *Frauenwürde* kantáta készült Brunswik Anna grófnő nevenapjára.

² Eötvös Rolanda bárónő szíves volt utána nézni a családi iratok között Button-Lilien bárónőnek, de semmi nyomát nem találta.

míg másoknak csak egy-egy kompozícióját ajánlotta? Ezidő szerint még nem tudunk e kérdésre válaszolni.

Gróf Berényi György, a családban e néven IV. György, rokonságban volt a Révay családdal, melynek révén kapcsolatba került a Brunswikkal. Báró Forster Gyula,¹ a család történetírója, nem tud Berényi György műpártolásáról de közéleti szerepléséről sem. Az Országos Levéltárban elhelyezett nemzeti múzeumi letétben a Berényi levéltár sem tartalmaz ide vonatkozó adatot. Egy feljegyzés azonban megvilágítja Kleinheinz pártfogójának előkelő pozícióját. Mátyási József, gróf Teleki József titkára, leírja² Ferenc római császárrá koronázását Frankfurtban (1792 júl. 14), ahová elkísérte urát. A küldöttségben az ország legfényesebb nevei, leghatalmasabb urai vesznek részt: herceg Esterházy Miklós, herceg Grassalkovich Antal, gróf Pálffy Károly főkancellár, gróf Zichy Károly országbíró, gróf Berényi György stb.

A négy mű négy dal, Schiller négy költeményének megzenésítése: *Hectors Abschied*, *Der Handschuh*, *Die Erwartung*, *Der Kampf*. Gerber közlése szerint az első három dal a Wiener Kunst und Industrie Comptoir 1802-i katalógusában már szerepel. Sandberger a négy ajánlásból azt hiszi, hogy Berényi megrendelte ezeket a dalokat. Pusztá feltevés, melyet nem támogat egyelőre pozitív adat.

Kleinheinz nyomtatásban megjelent művei között van még egy füzet, amely közelebbről érdekel, Címét már említettük, Rothkrepf—Mátray Gábor közlése alapján: *Drei Lieder von Johann Graf Mailáth*. In Musik gesetzt und der Hochgeborenen Frau Gräfin Mailáth, gebornen Gräfin Révay zugeeignet. Megint csak a Brunswik—Révay rokonság lehetett az összekötő kapocs gróf Mailáth János és a komponista között. Gróf Mailáth János, a tragikus végű történetíró, publicista és költő (1786—1853), aki leányával együtt a

¹ Báró Forster Gyula: *Koros és a Berényiek*. Budapest, 1927.

² *Ötvenkét jó nappól mulatságos egy óra vagyis frankfurti utazásom 1792. esztendőben*. Napijegyzésekből e könyvecskébe foglalta Mátyási József. Kiadta Mészöly Gedeon. Széphalom. Szeged, 1927. I—III.

starhembergi tóba ölte magát, történeti tárgyú munkái mellett finom érzésű, hangulatos, német verseket is írt.¹ Ezek közül hármát Kleinheinz megzenésített és a grófnőnek ajánlotta. A Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának kéziratára gróf Mailáth Jánosnak tekintélyes számú levelét őrzi, köztük mintegy tizenhat darab címzettje ismeretlen. Átnéztem az 1832-ig terjedő időből való levelezést, de egyikben sem találkoztam zeneszerzőnk nevével. Nyilván Kleinheinz Mailáth Henriette grófkisasszonynak, János gróf imádott leányának zongoratanítója volt. Lehetséges, hogy a műpártoló gróf, aki egész vagyonát nemes célokra költötte el, valamilyen formában anyagilag is támogatta Kleinheinzot.

A megtisztelttek sorában találunk egy Pachta grófot is. A Pachta-család, mely rokonságban volt a Berényiekkel, nevezetes volt zenei hajlamairól. Gróf Pachta Ferenc, a prágai konzervatórium egyik alapítója és Weber Károly barátja. Wagner Richard életében is szerepe volt egy Pachta grófnak: Johann Josefnek.

Szinnyei József a *Magyar Irókban* megemlíti Kleinheinznek még egy művét, Rösler János Kristófnak, a *Musenalmanach* és a *Vereinigter Pest Ofener Zeitung* szerkesztőjének neve alatt: *Der Ungar. In Musik gesetzt von dem Compositeur Franz Xaver Kleinheinz und am Schlusse der von demselben im Kön. städtischen Theater zu Ofen d. 18. April 1807 abgesungen durch Hn. Blum.*² Ofen. (Szövegekönyve az Egyetemi Könyvtárban.)³ A *Der Ungar* a ma-

¹ Graf Joseph Mailáth: *Gedichte*. Wien, 1824. *Blumenschmerz* című költeményét Schubert zenésítette meg.

² Joseph Blum, a német színház első basszistája. V. ö. Isoz Kálmán: *Buda és Pest zenei művelődése*. Budapest, 1926. I. k. 133. l.

³ Rösler János Kristóf, báró Prónay Gábor acai könyvtárnoka, majd a keszthelyi Georgikon assessora. A kor lírai költészetének fejlődésében nagy szerepet játszó almanachok között jelentős a Rösleré. *Musenalmanach von und für Ungarn auf das Jahr 1801*. Pressburg. Ezzel az almanachhal a hazai zenetörténetírás még nem foglalkozott, pedig öt ismeretlen hangjegyes dalt is tartalmaz: Heinrich Kleintől: *Abendlied für mein Trinchen* (szövege Röslerétől), *An meine Freunde* (szövege Röslerétől), *Trinklied für ungarische*

gyarságot az uralkodóház védelmére buzdítja.¹ Eitner *Quellen lexicona* felsorolja még Kleinheinz hat kéziratosa n.űvét, melyek közül egy Berlinben, öt Bécsben, a Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárában van. Közülök négy zenekari vezérkönyv; *Il Ciclope* című kantáta, zongoraverseny, mise és a Méhul neve alatt szereplő mise partitúrája.

A kantátéről Sandberger túlságos szigorral ítél. Rossz, karmester-muzsikának mondja, noha Metastasio szövege remekmű. Helyteleníti, hogy Galatea szólama csupa ornamentika, pedig Kleinheinz stílusa csak a kor divatját tükrözi vissza. A misében kifogásolja a kartételt, melynek kidolgozása igen gyenge, szinte iskolás. A *Cum Sancto Spiritu* fuga nem mutatja kedvezően Kleinheinz ellenpontozó művészetét. Sokkal értékesebbek a Schiller költeményeire írt dalok, melyekkel Kleinheinz méltán foglalhat helyet Schubert elődeinek sorában, Zelter és Zumsteeg között. Dalai érdekesen mutatják technikájának fejlődését. A *Hectors Abschieden*, mely időrendileg az első (op. 10), a deklamálás még merev, az énekszólama nem elég mozgékony és az egész mű ritmikailag egyhangú. A *Der Handschuh* (op. 11) már sikerültebb. Pompás az oroszán jellemzése. Az egykorú kritika a *Leipziger Allgemeine Musikalische Zeitungban* joggal emeli ki, hogy Kleinheinz sokkal hívebben és kifejezőbben adja vissza a ballada hangulatát, mint Zelter műve. A *Die Erwartung* (op. 13) frazeológiája festőiségben gazdagabb (a hold tónusa), tematikáján népiesség érzik. A *Der Kampf*ból lendület és erő árad.

Bár színházi muzsikus volt Kleinheinz, mégsem drámai, hanem epikai tehetség, aki, mint Albrechtsberger tanítványa,

Freunde (szövege R**-től, valószínűen Rösler nővérétől, Máriától, aki költőné volt), Graf Johann Ludwig Csákytól, akitől Gerber *Lexicona* megemlíti tizenkét, Pozsonyban kiadott, zongorára írt variációt. Mátray id. művében kamarai muzsikusként, compositoraként nagy klaviristának nevezi (a magyar Zenei Lexikon nem ismeri). *Ständchen* (szövege W.-től) és Joseph Rothertól (a pozsonyi Notre Dame zárda orgonistájától): *Redoutenlust* (szövege R.-től).

¹ V. ö. Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története* a legrégibb időktől 1848-ig. Budapest, 1926.

a szimfónikus muzsikában érzi magát otthon. Sandberger igazi szonáta-természetnek mondja. Jelentőségét zongora- és hegedű-szonátái mutatják, bár a felsőbb értelemben vett konstruktív tehetség ezekből is hiányzik. Míg dalai és balladái Schuberthez vezetnek, mint hangszeres komponista, kivált kezdetben, Mozartra támaszkodik, azért néhol Vogel romantikájának hatását is megtaláljuk nála. Többször Mozart-témákat variál és a mozarti variációs technika mindig kedvelt dolgozómódja maradt. Beethoven hatása abban a mértékben jelentkezik nála, amint Bécsbe kerülve Albrechtsberger, majd Brunswikék révén közelebbi kapcsolatba jut a mesterrel. Sandbergernek igaza van, mikor azt mondja, hogy Beethoven organikus nyelve és alkotóereje mindörökre idegen marad előtte. Sajátságos, hogy a beethoveni hatás megítélésében zongoraversenye, melynek pedig természet-szerűen a mester befolyását kellene tükröznie, semmi hatást sem mutat. G-moll miséje is gyenge alkotás, tematikájában szegény és érdektelen, hangszerelése szürke. A második orosz szonáta első tételének kidolgozásán megérzik a haydn-i minta. Operái alkalmasint csak u. n. Kappelmeistermusik lehettek.

Gerber nyomán Sandberger is Kleinheinz első kompozícióinak a három hegedű-szonátát (d-dur, esz-dur, g-moll) tartja. Ezeket Fétis önkényesen op. 1-nek mondja, de az op. 2 és 3-at nem tudja megnevezni. A zeneszerző talán maga is úgy gondolta utólagosan, hogy a három hegedű-szonáta az op. 1—3-ig terjedő sorszámot kapja, s akkor következik az op. 4: *Grande Sonate pour le Pianoforte*. A három első szonáta tematikája friss, üde, szinte gyermekiesen naív, főként a g-moll szonáta, az esz-dur szonáta rondójába beékelt menüett igen bájos. Ezek a darabok szerzőjüket mozartianusnak mutatják. A mozarti imitáció művészete érdeklí és vonzza. Természetesen a formát csak külsőségeiben tudja megközelíteni, a nélkül, hogy ez a forma nála lelki megnyilatkozássá váljék. Az előbb említett zongora-szonátában is a dallamkitalálás fölötte áll a tematikus munkának, az első tétel végén figyelmet érdemel a két téma egymás mellé állítása és a romantikus, Vogler-hangulatot árasztó befejezés.

Az op. 5-ben, a Bretzenheim hercegnőnek ajánlott zongora-szonátában jelentkezik először Beethoven hatása : a szólamvezetés keményebb jellege. Zeneköltőnk már aklimatizálódott Bécsben, mutatja e szonátában a menüett, melynek triója hamisítatlan osztrák Ländler. A következő, Guicciardi-féle szonátában Beethoven hatása még erősödik : a hang férfiasabb, mélyebb, az első tétel virtuóz zongoratechnikája Giulietta nagy dologbeli készségére mutat. A harmadik tételben Kleinheinz ismét Mozartnak hódol, itt két változatot találunk Mozart Bandl-terzettje fölött. Az op. 7-ben, a gróf Brunswik Józsefnének ajánlott *Fantáziaszonátában* ismét Beethovenre vallanak egyes keményebb akcentusok, modulatorikus sajátosságok, valamint a hang pátosza, főként az utolsó, legzártabb formájú tételben. Az első tételben szembetűnő Mozart c-moll fantáziájának hatása. Ez a munka a legjelentősebb a zongora-szonáták közül. Az op. 8 hegedű-szonátában igen sikerült az utolsó tétel formai megoldása. Erővel teljesebb a Brunswik Teréznek ajánlott esz-dur szonáta, lendületes hangjával, a zárótételben kedves Rondo allegróval. A második tételben Beethoven pátosza szól hozzánk. Nem sikerült kézzongorára írt szonátája, mely üres és úgy hat, mint vonóstétel átírása. Zongoraszerűség szempontjából legértékesebb a Pesten írt és báró Forray Andrásnak ajánlott *Toccata*, melynek tétele a hangszerhálás kiaknázásában és hangzásban meghaladja német kortársait. Kleinheinz e művében azonban a beethoveni hatás tisztaságát megzavarják idegen elemek : a virtuozitás és az olasz opera melódikája, amelynek befolyása alól színházi ember nem tudott szabadulni.

Kleinheinz stílusában folyvást Mozart és Beethoven befolyásával küzd, próbálja felszívni és utánozni, de a lelki tartalom nélkül.

III.

Van azonban Kleinheinznek még három vezérkönyve, melyekről egyetlen zenei lexikon, sem Eitner *Quellen-Lexikona*, sem Sandberger jegyzéke nem tesz említést és amelyeknek nyomára nem akadtunk eddigelé sem egykorú bibliográfiák-

ban, sem zenetörténeti munkákban. A Nemzeti Zenede könyvtárában találtam e három munkát, mely a magyarországi német insurrectiós zene érdekes emléke.¹ Szerzőjük mindegyiket József nádornak ajánlotta.

Az első munka, a 6883 jelzést viseli, aranyozott barna bőrtokban, középen aranykoszorús vörös médaillonnal. Címe a következő: *Die Huldigungsfeier Sr. Kaiserlichen Hoheit dem Ertzherzog Joseph Palatinus in aller tiefster Unterthänigkeit dargebracht von F. X. Kl.* In ganzer Partitur.

A százhuszonhat lapra terjedő vezérkönyv vörös szattyánbőrbe van kötve. Biztosra vehetjük, hogy ez a partitúra társaival együtt a Pest Budai Hangászegyesület könyvtárából jutott a Nemzeti Zenedébe. A díszes kötés, a zöldselyem jelzőszalag mind arra vall, hogy Kleinheinz benyújtotta művét a nádori udvarmesteri hivatalba, ahonnan aztán valamikor az idők folyamán, talán ajándékképpen átkerült a Pest Budai Hangászegyesületbe.

A *Die Huldigungsfeier* kantáta, de ezzel a megjelöléssel a borítékon nem találkozunk, belső címlapja nincs. Az első oldalon pedig csak az első tétel címét: *Marcia*, olvassuk, mellette másszínű tintával a könyvtári szám a szerző nevével, ami nyilván a könyvtáros írása.

Mikor és milyen alkalomból szerzette Kleinheinz ezt a kantátét? A szöveget barna tintával és roppant apró betűkkel írták, úgy hogy elolvasása valóságos kínszenvedés. Mindjárt az első kórusból, a francia harcosok karából, tájékozódhatunk a darab keletkezéséről:

Das Land betreten wir als Feinde,
Es dachte unser Kriegerschaar.
Lebt wohl! Nun scheiden wir als Freunde
Es ist geendet die Gefahr!

¹ A magyar insurrectiós zene mellett, melynek legfőbb kútfője Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz Éneke*, akad nálunk idegen insurrectiós muzsika is. Ilyen érdekes harci dal, amelyet Sieur Mourier pozsonyi polgár írt a magyar katonáknak: *Chanson de Guerre. Dédée a nos braves guerriers.* 1801. V. ö. Alexandre Eckhardt: *Une antimarseillaise imprimée en Hongrie.* Revue des études hongroises. 1927.

E kórusból nyilvánvaló, hogy a darab a napoleoni háborúk alkalmából készült, mégpedig a békekötésre.

A polgár és polgárnő duettjében halljuk :

Ihn, den wir lieben und verehren
Gott segne unseren *Kaiser Franz!*

Ferenc császár uralkodásáról van szó, a pozsonyi békét követő időben. Az alkalomról is, amelyre íródott a munka, mindjárt tudomást szerzünk. A polgárnő recitatívjában a következőket énekli :

Horch! Horch! Feyerlich, Herz erhebend tönt der Jubel freudiger Landleute am Throne des Höchsten ; wollen Sie hier Glück und Segen für Ihrer Landesraten anflehen.

Tehát a diéta alkalmából írta Kleinheinze darabját. Tudjuk, hogy az országgyűlés idején mindig nagy zenei ünnepek voltak Pozsonyban is, Budán is. Valóságos áradata indult meg ilyenkor a hyperloyalitástól csöpögő kompozícióknak, melyek az uralkodót, nejét, a nádort s az uralkodóház hercegeit ünnepelték. Az olasz hatás alatt lábra kapott alkalmi kantáta-ipart eleinte nálunk is németek üzték ; Tost Ferenc pozsonyi toronymester, Störck Péter «a keszthelyi muzsika oskola tanítója», Teyber Ferenc «muzsikaszere főigazgató», Klein Henrik, Beethoven barátja és Erkel Ferenc mestere, a három belga származású Blumenthal fivér stb. Magyarok, legalább kezdetben, csak elvétve írtak kantátát, ritka az olyan *Énekiszerzemény*, mint Bolla és Schreyer piarista atyák műve, mely gróf Bánffy György Erdély nagy fejedelemsége főigazgatójának tiszteletére, az országgyűlés alkalmatosságával kiadatott Kolozsvárat 1791. esztendőben. Énekelték: Bánffy Anna Mária, br. Bornemissza Józefa, gr. Teleki Krisztina, Katalin, Julianna.¹ Nagy részük elkallódott vagy lappang valahol (nehány darab a Nemzeti Zenede könyvtárában), de szövegekönyvükből többet megőrzött az Egyetemi, a Széchenyi és a Fővárosi Könyvtár aprónyomtatvány gyűjteménye.

Még részletesebb felvilágosítást nyerünk a kantáta négyyszólamú kánonjának szövegéből :

Franz, Therese werden immer innig.

¹ *Hadi és más nevezetes történetek.* 1791, pünkösti szám.

I. Ferencnek négy felesége volt, köztük a második Mária Terézia, IV. Ferdinánd (I. Ferrante) nápolyi király és Mária Karolina leánya, aki hivatta volt még szorosabbra fűzni a kapcsolatot a Habsburg-Lotharingiai és a szicíliai Bourbonház között. Mária Teréziát 1792. június 10-én koronázták Budán magyar királynévá. 1807. április 13-án halt meg.¹ Ha egyfelől a pozsonyi békét, másfelől a királyné halálát vesszük határoló időpontul, nyilvánvaló, hogy az 1805. esztendő végétől (a pozsonyi békét december 27-én kötötték meg) az 1807. esztendő elejéig terjedő időben kell keresnünk e kantáta keletkezését. Teljességgel lehetetlen, hogy akár a király özvegysége idején, akár harmadik felesége, Mária Ludovika életében írtak vagy adtak volna elő olyan művet, mely az elhunyt második feleséget dicsőíti. Nézzük, mikor tartottak országgyűlést az így meghatározott időközben.

Pozsonyban 1805. október 13.-ára hívták össze az országgyűlést, mely november 7-ig tartott.² A monarchia fölé tornyosuló fellegek nem tették alkalmassá az időt ünnepélyekre. A szerencsétlen háború következtében a közbiztonsági intézkedések gyorsítása végett a karoknak és rendeknek haza kellett utazniuk, — jelentik a somogyi követek.³ Különben is Pozsony megszállásáról és kiürítéséről ebben az időpontban még nem lehet beszélni, még kevésbé a békéről, — amint a kantáta szövegírója teszi — mert Köpcsény irányából Vialanes francia tábornok előnyomuló lovasai csak november 15-én szállták meg a pozsonyi repülő hidat.⁴ Gudin tábornok csapatai november 26-án vonultak be Pozsonyba⁵, melyet november 30-án kiürítettek. Az austerlitzi csata után (december 2) az austerlitzi egyezményben fegyverszünetet kötöttek s meg-

¹ Eduard Wertheimer: *Die drei ersten Frauen des Kaisers Franz*. Leipzig, 1893.

² Szegedi Ervin Loránd: *Az 1805. évi magyar országgyűlés története*. Budapest, 1914.

³ Melhárd Gyula: *Somogy vármegye a rendi országgyűléseken*. Veszprém, 1906.

⁴ *József nádor iratai*. Kiadta Domanovszky Sándor. II. k. Budapest, 1929. — 192. lap.

⁵ Charles de Mazade: *Le correspondance du maréchal Davout*. Paris, 1885. I. k. 188. l.

állapították a demarkációs vonalat, melynek francia részébe beleesett Pozsony is. Davout marsall a harmadik hadtesttel, a Grande Armée jobbszárnyával már december 8.-án Pozsonyban volt.¹ December 27.-én ratifikálták a békét.² Napoleon kiadhatta a parancsot fivérének a békét jelentő negyven ágyúlövésre és öt nappal később a franciák kivonultak Pozsonyból.³

1806-ban nem tartottak országgyűlést, 1807. április 5-re hívták ismét össze a diétát Budára.⁴ Néhány nap mulva, április 13.-án, gyermekágyban meghalt Mária Terézia. Most tehát végleg el volt vágva a kantáta útja. Biztosra vehetjük, hogy ebben a formában sem akkor, sem később nem került előadásra.

Napoleon a megsemmisítés veszélyével fenyegette a Habsburgok birodalmát. A három császár austerlitz-i csatája után, mely Napoleon döntő diadalával végződött, félelem lett úrrá az osztrák birodalmon, a veszélyt csak a pozsonyi béke háritotta el, mely a Habsburgokra igen nagy veszteséget jelentett. Kleinheinz környezetében insurrectiós volt a hangulat. Gróf Brunswik Ferenc már az 1796-i nemesi felkelésben is résztvett, hová Teréz nővére is el akarta kísélni, férfi ruhában.⁵ Ennek az érzésnek akart kifejezést adni Kleinheinz loyális kantátéjával, egyúttal a pozsonyi béke nyomott hangulatát enyhíteni, az uralkodót vigasztalni. Bécsben és Pesten nagy számmal keletkeztek békekantáték. Így Gruber Károly Antal tollából ismerjük az alábbi művet: *Nach dem in Pressburg geschlossenen Frieden. Seiner Kaiserl. auch Kaiserl. Königl. Apostolischen Maiestaet Franz dem Zweiten, den erhabenen Friedensgeber in allerhöchster Ehrfurcht gewidmet.* Pest, 1806. Krecskay Imre expaulinus káplán József nádornak ajánlott műve: *Békesség. Esthajnali Innep-*

¹ József nádor iratai. II. k. 356. l.

² Le comte Vigier: *Davout maréchal d'Empire.* Paris, 1898. I. k. 185 l.

³ Vigier id. műve 185. l.

⁴ Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében.* II. k. Budapest, 1890.

⁵ La Mara: *Beethovens Unsterbliche Geliebte. Das Geheimnis der Gräfin Therese Brunswik und ihrer Memoiren.* Leipzig, 1908.

lés Musikabeli zengedezésekre és játékszínre alkalmaztatva. Pest, 1806.¹

Nem ismerjük a kantáta szövegíróját. Lehet, hogy Schedius Lajos pesti egyetemi tanár és író tollából való, aki barátságban volt a Brunswik-családdal és már József nádor és Alexandra Pavlovna orosz nagyhercegnő lakodalmára is írt egy sereg verset,² énekszöveget, kantátét, tudjuk, hogy szó volt róla, hogy Beethoven számára is ír oratóriumszöveget.

Talán Rösler Kristóf írta a szöveget, akinek, mint láttuk, *Der Ungar* c. költeményét megzenésítette Kleinheinz. Lehet azonban, hogy a szerző bécsi író volt (esetleg Castelli), erre vall, hogy csupán Kaisert emleget.

A kantáta fuvóhangszerekre (clarini, corni, flötino, flute, clarinetti, oboi, fagotti) és ütőhangszerekre írt indulóval kezdődik d-durban. Formája kétszakaszos dalforma, triója ugyancsak kétszakaszos dalforma, da capo visszatéréssel és pregnáns témával. Négyütemes átvezetés után elérkezünk a *Bataille*-hoz, a csatához. Ez a csata az egész műnek zenetörténeti szempontból talán legérdekesebb része, mert hét eszten-dővel megelőzi Beethoven *Die Schlacht bei Vittoria* című csata-szimfóniáját, mely Wellingtonnak 1813-ban Spanyolországban Vittoria mellett a franciákon aratott győzelmét ünnepli. A nagyszámú csatamuzsika Napoleon vereségei nyomán csakúgy burjánzott Németországban és Ausztriában. Legnevezetesebb köztük Peter Winter, a bajor zeneköltő öt zenekarra írt diadal-szimfóniája.³ De e harci szimfóniák között talán az első Kleinheinz csataképe, melynek egész elgondolása és zenekari berendezése már előlegezi Beethoven harcmodorát. Beethoven vezérkönyvének utasításait olvasva, meglepve látjuk, mennyire azonos a két kompozíció hangszeres elképzelése. Kleinheinz a vonós

¹ Széchenyi-könyvtár apró nyomtatványok az 1806. évről. V. ö. A. Leval: *La Revolution Française, Napoleon I et la Hongrie. Essai de bibliographie*. Budapest, 1921.

² V. ö. Haraszi Emil: *A magyar zene történelmi emlékeinek kiadása*. Budapest, 1926. 37. l.

³ Dussek, Steibelt, Winter stb. műveire és a kor harci muzsikájára lásd: Lenz: *Kritischer Katalog sämtlicher Werke Ludwig van Beethovens*. III. Band. Hamburg, 1860.

ötösön és a fúvókon kívül előír két nagydobot, cintányérral, kereplőket, kisdobot és üstdobot. Nézzük, mit mond Beethoven: zwei grosse Trommels, jede auf entgegen setzter Seite, wovon eine Seite die englische, die andere die französische Armée vorstellt. Kleinheinz is így képzei. Az egyik nagydob a francia, a másik a szövetségesek ágyúparkja. Vezérkönyvében a két nagydob ugyan közös szólamon van, de divisi váltakozva játszanak 1, 2 jelzéssel, hol az egyik, hol a másik dörög. Lássuk tovább Beethoven: Die Maschinen, Ratschen genannt müssen ebenfalls auf entgegen setzten Seiten gesetzt werden. Kleinheinz is ugyanezt célozza, két kereplő alkalmazásával, az ellenséges táborok tüzelésének festését. Természetesen csak az alapötlet elképzelésének hasonlóságáról van szó, mert a két kompozíció zenekarának gazdagsága úgy aránylik egymáshoz, mint a két mester. Beethoven zenekari festése hasonlíthatatlanul gazdagabb.

Kleinheinz csataképe monotematikus kis rondo-forma d-durban,

The musical score is for a piano accompaniment in D major, 4/4 time. It consists of four systems of music. The first system begins with a piano (*pp*) dynamic and features a rhythmic pattern of eighth notes in the right hand and quarter notes in the left hand. The second system introduces a sforzando (*sf*) dynamic. The third system includes a crescendo (*cresc.*) marking and continues with the *sf* dynamic. The fourth system concludes with the *sf* dynamic. The score is written in a grand staff format with treble and bass clefs.

melynek triója a főtéma mollban. Rendkívül tonális, hűjával a modulatorikus változatosságnak, csupán egyetlen helyen megy át néhány ütemben domináns hangnembe, majd f-durban visszavezető rész következik a főhangnemhez, azután jön a visszatérés kis kódával. A visszatérő részben mozarti párhuzamot találunk, az a-moll szonáta harmadik tételéből lefelé haladó sext akkordok sorát. Palettáján van

inheinz.

mozart.

erő és szín, a kis fuvola, mint Beethovennél, a golyók éles süvítését festi, a hegedűk chromatikus menetei és száguldó futamai az ütközet heveségét. Dinamikája pianóból emelkedik hatalmas fokozással fortissimóba, majd decrescendóval elhalkul pianissimóba.

A csata véget ért, az ellenséges felek kibékülnek. Felhangzik a francia harcosok vidám, háromszólamú férfikara pontozott élénk ritmussal, a-durban allegrettóban. Formája ismét három szakaszos dalforma, amit, d-durban, andante követ: a pór és pór nő kettőse, akik a tavasz és a béke gyönyörűségeiről énekelnek, mint élvezik majd Ferenc király bölcs uralkodása alatt a béke boldogságát.

Und unter seiner Vaterhand
Gedeihen wir in Vaterland.
Seht unseren Vater wiederkehrend.
Die Liebe wurde Ihm der Kranz
Gott segne unseren Kaiser Franz.

Ez az andante szabad forma. A duettből a zárórefrénst a kar veszi át, majd a pór basszus recitatívja után a zenekar és kórus fanfárja következik. Ezután a pór és a pór nő recitatívja átvezet háromszólamú kánonhoz, melyet a pór nő és két pór énekel. (Andante, g-dur $\frac{3}{4}$.)

Verschwunden ist des Schreckens Stunde . . .

A kánont a parasztlak hódoló kórusa d-durban követi (allegro $\frac{4}{4}$) kétszakaszos dalformában :

Es huldigt Kaiserpaar aufs neue
 Euch jeder lieber Unterthan
 Nehmt gnädigst unseres Volkes Treue
 Nehmt unsre Herzens Opfer an.

Most a polgárnő lép fel b-dur recitatívban és az előbb ismertetett invokációt éneklie az országgyűlésről. Majd így folytatja :

Schrecklich waren die Tage
 Der Vergangenheit von Tod und Gefahren
 Umziegelt ward jede Stunde der Angst
 Zur Ewigkeit.
 Da sah Er, der Einzige der allgeliebte Vater
 Er sah unseren Not. Eine Fürstenthäne,
 Der schönste Diamant in deinen Diademe
 Glänzte ihm im Auge. Rasch war der Entschluss
 Er wog nicht das Opfer gegen unseren Glück
 Seiner Vaterhuld bedanken wir
 Des Himmels schönste gabe den Frieden.

A drámai jellegű és erejű recitatív tempója a szöveg hangulata szerint változik : majd allegro, majd adagio. Megérzik rajta a Schiller-balladák megzenésítőjének biztos és hatásos énekszólam-kezelése. A bevezető recitatívot attacca követi a polgárnő allegro moderato áriája b-durban, mely tovább dicsőíti az uralkodót. Az ária előjátékában a vonósok figurációja fölött klarinét és fagót hozzák a témát. A visszatérésben az olasz iskola hagyományai szerint a téma rendkívül magas fekvésű koloratúrával cifrázva. Formája triós dalforma, a trió f-durban.

Er bot die Vaterhand zum Frieden
 Wer sollte nicht von Dank für ihm
 Dem Gott zum unseren Glück beschieden
 Für unseren Kaiser Franz entglühen.

Kétütemes átvezető andante után d-dur allegro következik, polgárok és pórok kara, indulószerű $\frac{3}{4}$ -ben :

Für Dich o Kaiser streiten alle
Für Dich und unseren Vaterland
Und Wappen selbst bei unseren Halle
Das Schwert noch fester mit der Hand.

A kórustétel kidolgozása elég primitív, a szólamok túlságosan sokat mozognak unisono. A hangszerek is többnyire csak ismétlik, erősítik és alátámasztják a vokális szólamokat.

Formája háromszakasos dalforma a dominánsion fermáta után kromatikusan mozgó kódával. Ez a kórus az egész kantáte súlypontja, nem zeneileg, hanem szövegileg. Míg az összes többi szám attacca következik, ez a kar lezárt szám. A tétel jellege és témája feltűnően emlékeztet a *Pastoral* szimfónia harmadik tételére: Lustiges Zusammensein der Landleute.

A polgár és polgárnő (szoprán és tenor) kettőse következik most a-durban, mely adagióból allegróba, majd prestóba és ismét allegróba csap át. Az adagio bevezetés, utána háromszakasos dalforma jön, középső része subdomináns irányban.

Winke und du darfst nur fordern
Unser Herz ist dein Altar
Sieh der Liebe Flammen lodern.
Vater, Mutter in Gefahr
Immer werden wir dich lieben
Jedes Gut und Blut dir weihen!

A duettben az énekszólamok egymást imitálják, vagy harmad párhuzamokban haladnak. A zenekari kíséret homofon jellegű.

Ezután attacca négyszólamú kánont hallunk (andante f-durban). A polgárnő, pórnő és két polgár énekl:

Franz, Therese werden immer innig

stb., amit már feljebb tárgyaltunk. A kánon először kétszólamú, párhuzamos harmadokban; a kilencedik ütemben belép a harmadik szólam. A szoprán és a tenor hatodtávolságban mozognak (canon all inverso), a második szoprán pedig díszítő figurákat énekel. A harmadik nyolcütemes periodus után belép a negyedik szólam. A figurációt a szoprán veszi át, a tenor és basszus tereben haladnak, a második szoprán töltő-szólamot énekel. Alapjában ez a kánon nem is igazi kánon, mert e szólamok csak részben ismétlik a témát, nagyjából vele párhuzamosan haladnak. Különös érdekessége, hogy a téma első két taktusa a *Gotterhalte* kezdő ütemei, akárcsak Haydn c-dur vonósnégyesének második tételében.

E kánon Kleinheinzot gyenge kontrapunktistának mutatja, úgy látszik, a szigorú zenei szerkesztésben nem volt eléggé jártas.

Megint attacca, rondo következik allegrettóban, a pórno énekli (c-dur), Kleinheinz maga nevezi a tételt rondónak, ám de éppen a rondó-forma jellegzetes sajátossága, a téma visszatérése benne, igen kevésszer fordul elő.

Bald kehren Sie wieder die Glücklichen Tage
 Bald wird unser Glück, wird die Freude vermehrt.
 Verschwunden sind Kummer und Schrecken und Plage
 Franz schickte uns biedere Männer
 Ins Land die sorgen für uns stets mit Liebe und Treue
 So knüpfen um Fürsten und Volk Sie ein Band.

Ezzel a rondóval kapcsolódik bele a kantátéba József nádor személye. Őt kell értenünk a «biedere Männer» kifejezésen, őt, akit Ferenc küldött az országba, hogy gondunkat viselje, szeretettel és hűséggel. A kantáténak ez a passzusa József nádornak a napoleoni időkben játszott kivételes szerepére vonatkozik. A hetzendorfi konferencia (1805. október 25) József nádort Magyarország teljhatalmú kor-

mányzásával bízta meg.¹ A polgári és katonai igazgatás, a nemesi felkelés fegyverbehívása és a határokon belül a hadvezetés is az ő hatáskörébe tartozott. A homályos Pálffy-ügy, Magyarország állítólagos semlegességének kérdése, az uralkodónak és tanácsosainak egyre növekvő bizalmatlansága József iránt, akinek legfőbb gondja Magyarország: csak fokozta idehaza a nádor népszerűségét.

A rondo témája kétzárlatos periodikus téma, koloraturás díszítéssel. Néhány ütem átvezető rész után következik a zárókar. (Mint hogy a kótapapír nem volt elég nagy, a trombiták és az üstdob szólama e tételben külön a partitúra végéhez csatolva). Ez a zárókar, mely operafinále hatását mutatja, háromszakaszos dalforma. A középső rész adagio esz-durban a nápolyi sext hangnemében, ami szintén az olasz operairodalom hatására vall. A zenekar mindjárt a témát intonálja, melyet a tizedik ütemben energikusan vesz át a kórus.

Lebenswonne kehret wieder wo der Friede freut
Darum singet Jubellieder von des Kriegesdruck befreit.
Lebe Kaiserpaar oh, lebe hoch!

Nagyjából ez a kantate is megerősíti Sandberger véleményét, az *Il Cicloperól*. Itt is Mozart és Beethoven hatása váltakozik az olasz opera stílusával és naívnul primitív ellenpontozó művészettel. Mégis az egészben több hév, erő és őszinteség van, mint a Metastasio szövegére írt kantatében. Zenekara színesebben hangzik és a darab felépítése is konstruktív és oekonomikus érzéket mutat, a hatások avatott kezű ismerőjét. A kantate sorsát illetően csak feltevésekre vagyunk utalva. Említettük, hogy a királyné betegsége és halála miatt nem kerülhetett előadásra a szokásos diétai ünnepélyeken. Egyetlen lehetőség volna reá: a József nádor nevenapja alkalmából adott zenei akadémiákon valamelyik főúri palotában mutatni be. Sajnos, azonban az 1807. évről — feltétlenül ez az esztendő a kantáte keletkezési ideje — sehol sem találtam említést Brunswik József palotájában rendezett *Namensfeyer*-ről. Pedig a tavernicus palotájában minden

¹ Domanovszky Sándor: *József nádor teljhatalmú kormányzása 1805-ben*. Budapest, 1930.

estély nagy társadalmi eseményszámba ment. Az *Ofner und Pester Zeitung* részletesen beszámolt róla már csak azért is, mert a prólógust vagy a dalszöveget nem egyszer Rösler szerkesztő írta. A pesti és budai béke-ünnepélyek között sem találtuk nyomait, pedig az idézett újság beszámol az 1806. február 2.-án, vasárnap rendezett béke *Te Deum*ról.

Ugyancsak a Nemzeti Zenede könyvtárában 6881. szám alatt még egy aranyos című, vörös bőrbbe kötött kötetre akadunk, melynek felírása a következő:

Grosse Concertante Parthie und Cantate Sr. Kaiserlichen Hoheit dem Erzherzog Joseph Palatinus in aller tiefster Untertänigkeit dargebracht v. F. X. Kl.

A kötetben két darab van. Nézzük először a másodikat, melynek belső címe francia:

Cantate en deux Actes composée pour l'Harmonie de deux Oboes, deux clarinettes, deux cors et deux bassons et dediée A Son Altesse Imperiale et Royale L' Archiduc Joseph Palatin d' Hongrie par François Xaver Kleinheinz compositeur.

A szépen kalligrafizált címlap József főherceget mint császári és királyi fenséget említi. Kleinheinz tehát — mert minden valószínűség szerint az ő kezeírása az egész partitúra — tudott a dualisztikus államformáról, bár a fedőlapon megint elsikkasztja a királyi jelzöt. A francia szövegezés is az ő műve; olvastuk Déryné naplójában, hogy tudott franciául.

Kantate a neve e fúvóhangszerekre írt kompozíciónak, mely az előbbi, *Huldigungsfeyer* című kantate csekély változtatással átírva fúvóhangszerekre. Miattuk van a darab transzponálva esz-durba.

Az eredeti kantatéból hiányzik az öt ütemre terjedő kürtfanfár, amely a fúvókantatét bevezeti. Ezután hangzik fel az induló, amellyel kezdődött az eredeti kompozíció. Itt a téma esz-durban van, a trio esz-mollban. Az eredetinek a domináns orgonaponton felépített kódája is hiányzik, ami majd huszonöt ütem különbség. Követi ezt allegro címmel az eredeti Bataille-tétel, azonban itt nagyon vékonyan és szegényesen hangzik. Nincs elegendő dinamikai fokozása, hiányoznak a crescendo eszközei: a vonóstremoló, az ütőhangszerek, de a trombiták is. A hegedűk figurációját klariné-

tok játsszák. Igaz, hogy az eredetiben is a kürtöknek és a trombitáknak közös szólamuk van, de ez a colla parte zengőbbben és ércesebben hangzott, mint itt, ahol a kürtök egyedül nem tudják pótolni a trombiták ragyogó fényét. A következő rész allegretto-marcia, az eredetiben ez a francia harcosok kara, mellyel egyezik, csupán a záró ütemek mutatnak eltérést. Pontozott ritmusa jól hat a fúvókon. Az eredetiben ezután jön a pór és a pórnő duettje, mely azonban itt elmarad a hozzája csatlakozó kórustétellel együtt, helyette a háromszólamú kánont, melyet a pórnő és a két pór énekeltek, két klarinéton és az első fagóton halljuk. Megint elhagyva az eredetiből a pórok és a pórnők kórusa a csatlakozó recitativval. Mindjárt az allegro moderato tétel következik, a polgárnő áriája kisebbre méretezve, átalakítva háromszakaszos dalformává. Itt a két kürtön harmadokban haladó kádenciát látunk ossia szólamokkal. A következő allegro tétel meg egyezik az eredeti kórustétellel. Az f-dur tonalitás ezúttal még jobban emlékeztet az érintett párhuzamra a Pastoral szimfóniából. Majd jön egy andante, háromszakaszos dalforma, amelyhez Polonaise kapcsolódik, szintén háromszakaszos dalforma. Ezzel a résszel, mely az eredetiből teljesen hiányzik, végződik az első tétel, mert utána olvassuk: 2° Atto. Andante nyitja meg, egyezik a polgárnő és a polgár adagio kettősével. Végül a négyszólamú kánon, majd a zárótétel, mint az eredetiben.

Az egész átírás kamarazene jellegű, az akkoriban divatos fúvós oktettekét követi. Úgy látszik, Kleinheinz, hogy művét megmentse, átírta fúvónyolcasra, mely ilyen formában kerülhetett előadásra.

Ugyanebben a kötetben, de az első helyen, — tehát ez a munka a régibb — találjuk Kleinheinz egy másik kompozícióját, melynek címe *Grande Parthie Concertante* fúvónyolcasra. Mikor készült e munka, hol és mikor adták elő, még nem tudtuk megállapítani. József nádor felé állandóan a különböző zeneműveknek valóságos áradata zúdult. Az egykorú lapok nagyon szűkszavúak a művészi események feljegyzésében, és így nem csodálhatjuk, ha ez a munka sincs sehol regisztrálva.

A *Grande Parthie Concertante* megint Kleinheinz szonáta-természetének a megnyilatkozása. A négytétéles munkát adagio vezet be f-durban. Ehhez kapcsolódik az I. tétel allegro con fuoco (f-dur) f-dur főtémával és c-dur mellék-témával, szabályszerű, sőt szép kidolgozással. A II. tétel andante (b-dur) kétszakaszos dalforma öt variációval, melyek közül a második minore. A III. tétel allegretto menuetto scherzando (f-dur). Tipikus menüett, még nyoma sincs a scherzónak. Formája triós dalforma, az első dalforma háromszakaszos, a trio is háromszakaszos, témája megismételt periódus, fél és egész zárlatokkal. A IV. tétel eléggé komplikált nagy rondó-forma. (f-dur). Témája háromszakaszos dalforma. Az átvezető rész a domináns hangnem felé vezet, a mellék- és zárótéma domináns hangnemben. A feldolgozás tematikus jellegű, a nyílt rész f-mollban indul, b-mollon, desz-duron és gesz-duron át ismét f-durba tér vissza, ahonnan új témával indítja a visszavezetést. A visszatérés szabályos. Végül kis kóda, a visszavezető rész témájával, fejezi be a munkát. Azt gondoljuk, ez a kompozíció még a pesti tartózkodás előtti időből, talán a pozsonyi időzés tartamára esik. Attól kezdve, hogy Kleinheinz a német színházban vezényelt, elsősorban színpadi muzsikát ír, vagy oratóriumokat. A *Grande Parthie Concertante* egész szerkesztési módjával és szellemével még az Albrechtsbergernél töltött évekhez áll közel. Stílusában itt is megtaláljuk a mozarti és beethoveni elemeket.

*

Öt évvel Beethoven halála után Kleinheinz is követte mesterét. Most már igazán elárvultak a Brunswik gróf-kisasszonyok, akik oly nagyra becsülték Kleinheinz művészetét. De Pest aligha figyelt már ekkor az ő muzsikájára. A felvirradó század a magyar zene hőskorának hajnalhasadása. Napoleon trombitáinak harsogásán is túlhangzik a magyar verbunkos nótája. Három géniusz földszagú ösereje, vérforraló tüze, szilaj nekibúsulása zeng ebben a muzsikában, Bihari, Lavotta és Csermák lesz úrrá a magyaron. A csendes, szolid német bizonyára értetlenül, csodálkozva állhatott

ebben a neki idegen világban, amelyben a muzsikán keresztül is a magyar lélek titokzatos, földrengető erői kezdtek működni. Mégis hasznos és érdemes volt munkássága. Nagyszerű baráti kör fényugara vetődik szerény személyére, mely becsületes, tiszteletreméltó igyekezettel segített feltörni a pesti lélek ugarát, felébreszteni a fogékonyságot a nyugati zene formái iránt. Az így megmunkált földön aztán termékeny talajra találtak Erkel Ferenc és kortársai.

HARASZTI EMIL.

ALKONYAT.

(Regény.)

— Első közlemény. —

ELSŐ FEJEZET.

Az októberi zimankó hirtelen csapott le a még nyári virágtól pompás kertre. Az északi szél felborzolta a platánok lombkoronáját, mint egy meg nem fészült asszony fejét. Körülfutott a ház sarkain, bekopogtatott az apró rácsölelte ablaktáblákon, észrevétetni magát és betolakodni hideg lehelletével a bentlakókhoz.

A kis, irodának berendezett, puritán szobánál, hol magányos faggyúgyertya fényénél már kissé deres, de még feltűnő szép férfi ült, megállapodott. Megrezegettette a gyertya lángját, az asztalon heverő papirosokat, míg a férfi erős kézzel tartotta a lúdtollat, melyet az imént faragott meg és lángoló szeme az ablakon, a sötéten túl kereste a Zenitét és Nadirt, és egy-egy sort, egy-egy szót vetett az előtte lévő papirosra, meggondoltan, a mélyen átérzettség egész áhítatával. Néha-néha meg-megrezdült, és arcán, melyre valami fenséges derű rajzolódott az ihlettség percében, pillanatra valami fanyar ború vonult át, amint a folyosóról, vagy a távolabb eső szobából éles hangok verődtek be hozzá, azután homloka ismét elsímult, mint felleg elvonulta után a nyári ég, és sötét szeme ismét parázslott, égett az alkotás tüzeiben.

A nagy szoba ablakán is bedudált a már viharrá dagadt fuvallat. Rázta az egyik papirossal beragasztott ablakot, lobogtatta az olajlámpát, mintha csak fel akarta volna tární az ablakpótló ív sarkára írt, áruló sorokat, melyeknek titokban kellett volna maradniok:

Jer Daphne! hol e nyers patak

A béreből kiforradoz.

A szobából a táblabíróné asszony csatinázott hangos szóval:

— Hidd be azt a csizliket, Anti; menj, siess!

A tíz-tizenkétéves fiúcska a vállát vonogatta és le-sütötte a szemét.

— Mit? Szégyelled magad? — szólt rá az anyja. A fiú csak a fejével intett. — Menj hát te, Farcsi, nem mer ez a gyámoltalan.

Farcsi, az élénkszemű, fürgé, jóval nagyobb fiú, egyszerűen kiperdült az ajtón és már jött is a megfijedt csizmadiaával.

— No majsztram, — szólt a tekintetes asszony — mit csinált azzal a szép borjúbőrrel? Csúful elszabdalta! Mutasd a lábadat, Anti, — szólt előre lódítva a fiút. — Ép a lábafején keresztül megy a varrás. Hát látott már ilyet? Micsoda csizmadia kend? Hát mért csinálta ezt? — hangzott egyre hangosabban.

A majszter füléig húzta vállát, mintha így könnyebben elbújt volna a nagyasszony haragja elől, azután tétován, félénken kinyögte:

— Nem telt, hiába, nem telt.

— Nem telt? Abbul a nagy borjúból? Nekem ne beszéljen ilyeket! Már hogylene telt volna, — pattogott Zsuzsa asszony.

A csizmadia még magasabban húzta fel a vállát, azután panaszos hangon elkezdte enumerálni:

— A Farcsi úrfinak szép kellett a javából, már ott sok elesett, azután a tavalyi fejelése.

— No, azután? — inkvirálta tovább a nagyasszony.

— Azután... azután a László úrficskának, azután a sok foltozás, ahhoz is jó kell...

— Azért az újra tesz foltot?

— Én nem tettem foltot.

— Nem ám, hát ez a varrás ni, itt, végig a fején? — vizsgálhatta a tekintetes asszony.

— Az... az csak úgy oda gyütte.

— Nekem hiába beszél, Hovanez; aki nem érti a mesterségét, az ne fogjon belé. Most ennek a szegény gyerekeknek

egész évben törni fogja a lábát ez a varrás? Szégyelje magát, majsztram.

Anti nézte, nézte csizmácskáját a nagy varrással az orrán végig s úgy megsajnálta magát, hogy lassan szipogni kezdett, végre valóságos könnyek peregtek végig az arcán, mire a majszter büntudatában teljesen a vállá közé húzta leszegett fejét és lassan-lassan az ajtó felé húzódott, melyen, amint Lacika, a legkisebb fiú, nagy csörtetéssel berontott: Itt a szabó!-t kiáltva, szerencsésen el is menekült, mást hagyva prédául a nagyasszony haragjának.

A szabó nagy halom kis ruhával a karján, széles mosolyal az arcán, mit sem sejtve lépett be.

— No sneiderica, kész mindennel? — faggatta Zsuzsa asszony. Majd számolni kezdte. Mindegyik fiúcska számára volt egy-egy szürke ruha és egy-egy kék ünneplő, a kisebbeknek még egy-egy szürke nadrág, ha hamarabb elkoptatnák, mint a zekét. Nézegette, forgatta, tapogatta mindegyiket, a zsinórozást méregette, azután a bélést is átnézte.

— Hát ez mi? — kiáltotta egyszerre. — A kis dolmányon keresztbevette a posztót; hogy' néz ez ki? Tanult kend valaha szabni?

Anti a sarokban állt, még nem volt ideje megvígasztalódni csizmája fölött, mert a vastag varrás folyton élesen emlékeztette rá. Már is látta, hogy újabb veszedelem fenyegette a keresztbeszabott kabáttal, mert hogy az övé lesz — az bizonyos. Ha Farcásra szabták volna is, az ügyis lekönyörgi és órá szabják át, Lacinak pedig ügyis oly kicsi kell, hogy nem érdemes keresztbevenni. De a kis fiú húzta is magára a szép kipitykézett, kék dolmányt, s jött is az anyja feléje, haragos szemmel a kifogásolt ruhadarabbal.

— Sopronban kellett volna varratnom — vetette oda Zsuzsa asszony a szabónak, ki elégedetten forgatta a lámpa fényénél műveit. — Tudhattam volna, hogy kend elszabja, — folytatta lesujtó pillantással.

— Többet kellett volna venni, mondtam előre, — védekezett a szabó, nem hagyva magát megfélemlíteni. — Nem kellett volna úgy fösvénykedni; a Farcsi úrfi ujja is kétszer meg van toldva.

— Megtoldva, újjont! — kiáltott anya és fiú egyszerre és forgatták, válogatták a dolmányt.

— Én mondtam, hogy még egy rőf kell hozzá, de nem hitte a tekintetes asszony, más még ennyit se tudott volna belőle csinálni.

— Nem hordok foldott ruhát, — szólt hetykén Farsci.

— Azt hordasz, amit kapsz — szólt rá az anyja. — Hogy' mersz így beszélni?

Farsci elhallgatott; tudta, hogy anyjának a keze is majd oly gyors, mint a nyelve. Az ajtóhoz húzódtott ő is, és amint alkalom nyílt, kerekét oldott. Majd ha anyja haragja elfüstölög, a gyerekek próbálása után, elég ideje lesz meggyőződni a toldásokról és talán anyja is enyhébben ítéli meg kívánságát, mert el volt szánva, hogy nem hord toldott ruhát.

Az ambitusra ment, hol az öreg András nagy zsörtölődés közt, ép az ő sáros csizmáját tisztította. Ez nem volt alkalmas tartózkodási hely; lement a konyhába, hol takaros szolgáló főzte a vacsorát. Alig tért be, derékon kapta a leányt, kikapta kezéből a főzőkanalat és egyik darab húst a másik után kapta be, mintha meg sem rágta volna s csak úgy csúszott volna le a torkán.

— Úrfi, — szólt nevetve a leány — legalább ne a legszebbeket szedje ki, mit mond a tekintetes asszony, ha csak a mócsingot adom be?

Farsci megveregette a lány arcát s már kint is volt ismét. Az atyja szobája előtt halkabbra fogta lépteit, maga sem tudta miért, és nem is igen bírta elgondolni, mi történik odabent, de annál nagyobb tisztelettel volt iránta, már ismeretlenségénél fogva is.

Berzsenyi pedig ékes betűkkel levelet írt Kazinczynak:

— Megvallom, asszony dolgában kicsit napkeleties a fel fogásom; — írta — feleségemet tizennégy éves korában vettem el és azóta nem sokat foglalkoztam szellemi fejlődésével.

A folyosóról hangos beszéd hallatszott, a bátor védekezésére felmentést kapott szabó sietett kifelé. Csak az egyik nadrágon és egy mellénykén volt igazítani való. Farsci is

megbékélt, a toldás a zsinórok alá került, nem láthatta senki, Berzsenyiné még meg is dícsérte az ügyességéért.

A vacsorát behozták, a család asztalhoz ült, Pogácsáné bort és almát hozott a kamrából. Ezután ő gondoskodik a háztartásról, ha a táblabíróné a három fiút Sopronba viszi iskoláztatni, neki kell megtanulni, mit szeret Berzsenyi uram, miket kell neki főznie.

Amint a birkatokányt kiosztották és elmondották az asztali áldást, Berzsenyi megköszöri torkát, körülnézett kis házanépén és megszólalt :

— Fiaim, tudjátok-e, milyen áldozatot hoz anyátok, mikor elmegy veletek Sopronba, hogy iskolába járhaszatok ?

A gyerekek leszegték fejüket és hallgattak. Tudták, hogy az ilyen kérdést nem azért intézik hozzájuk, hogy feleljenek rá.

— Van-e elég hála szívetekben iránta és atyátok iránt, ki beleegyezik, hogy nélkülözze anyátok gondoskodását, szeretetét? Mondom, kevés szülő mond le annyiról gyermekei jóvoltáért, mint a tiétek. Azért, fiaim, háláljátok ezt meg példás magaviselettel, ernyedetlen szorgalommal és törhetetlen becsületességgel. Ne halljak panaszt rátok, garázda, veszekedő híretek ne jusson hozzám. Istenfélők és anyátokkal szemben engedelmesek legyetek, a tanáraitok iránt tisztelettel. Megértettétek ?

— Meg, — hangzott kórusban, attól a reménytől indítatva, hogy most már hozzáfoghatnak az előttük álló, orrukat csiklandozó tokányhoz, mint ahogy atyjuk kezébe véve villáját és belenyúlva tányérjába, engedelmet is adott nekik erre. Faresi, tányérjára hajolva, mosolyt fojtott el. Ő már két év óta járt Sopronba és Juventiusz professzornál lakva, nem egyszer hallotta elmondani, hogy atyja valamikor, soproni diáksága idején, egyszer boros fővel hogy' dobált be tizenegy svábot a város végén levő tóba ; de erről nyíltan a világért se beszélt volna senkinek, sem a testvéreinek, még kevésbé anyjának, csak az öreg Andrásra gyanakodott néha, hogy tud a dolgról, mikor ez olyan kesernyés, ferde mosolygással hallgatta, hogy az atyja nagyon is megfedtte őt

valamely csínytevésért és többnyire kitalált valamit, hogy megvígasztalja.

Most is bámuló szemmel nézte gazdáját, olyannyira, hogy elfelejtette a zöldmázás vizeskorsót széke mellé tenni.

— Hol a bugyola, András? Mégsem tanultad meg, hogy mellém kell tenned?

András ugrott, amennyire öreg lába bírta és vitte a korsót, melyben friss ivóvíz volt. Berzsényi felemelte és hosszasan ivott csücséből. Bort, bár magának is termett finom kadarka és szádocsin, nem ivott, talán mert fiatal gyermekként nagyon is mohón kapta, férfi korában leszokott róla.

A gyerekek szétszéledtek, s a házasok komolyan, egyetértően beszéltek meg a fiúk nevelését, a gazdaságban szükséges intézkedéseket, a háztartási gondot, mely most, hogy különválva fognak élni, kétszeresébe fog kerülni, mint eddig.

— Ha nagyon magadban leszel és a nász is elmegy Kaposba, elmegy Dukára Judithhoz vagy Káldyékhoz, ők mindig örömmel látják. Ányos is szívesen venné, ha betérnél hozzá.

— Nem szeretek én már csavarogni, — szólt kedvetlenül Berzsényi — fiatal embernek való az.

— Nem csavargás az, ha egy-egy jóbaráthoz elmegy látogatóba. Horváth öregebb és mégis hol ide, hol oda megy. És Döbrentei nem látogatta-e sorba a vidéket két évvel ezelőtt?

— Az más volt. Wesselényivel jött, tudta, hogy boldog az a ház, ahová betér, — felelt Berzsényi.

— Hát téged nem olyan boldogan fogadnának, mint őket, harmadmagukkal? — kérdezte Zsuzsa asszony.

— Nem tudom, — szólt Berzsényi. Szeme elmerengett. Arra a szép napra gondolt, mikor Wesselényi, Döbrentei és Pataky meglepték. Wesselényi az atyja halálára írt ódát jött megköszönni, és nagyrabecsülésének milyen szépen adott kifejezést, mily melegen kérte, hogy szólítsa bizalmasan telinek, hogy méltányolta verseit, értékelte minden szavát! Igen, velük jól érezte magát, az ő világa az övéké is, ezer szellemi szál fűzi őket össze. Hogy nem tudott nekik egyéb szórakozást szerezni, mint hogy felvert egy kast és lampos

mézet ettek együtt, ez most nem jutott eszébe, bár azóta sokszor restelkedve gondolt rá. S mégis úgy vágyódott ismét itt látni őket, vagy olyanokat, akik megértik titkolt viszonyát a Múzsával, hazafias felbuzdulásait, elkeseredéseit és rejtett örömeit, ha felszállhat a szellemi világ szépségeihez. De ebben, hajh, kevés a része . . .

— Majd inkább én hívok vendéget, — szolt Berzsényi.

— Vendéget? — kérdezte idegenkedve a nagyasszony.

— Igen. Káldyt vagy Horváthot, vagy ha nem, Csányit ; az csak eljön.

— Kenyeret pusztítani, — veté közbe rosszkedvűen az asszony ; — majd nem tudod többé lerázni.

— Zsuzsa, Zsuzsa! — csitította Berzsényi.

— Ha únod magad, jer hozzánk Sopronba.

— Sopronba!

Igen, talán elmegy Sopronba, hol fiatal éveit töltötte, hol rajongott, szeretett, táncolt, udvarolt, mulatott és verekedett, hol mohón itta az ifjúi élvezetek telt serlegét, hol éjjeli zenét adott a szép Perlaky Juditnak, első versei sugallójának és szerelme hevétől ájultan tartotta karjában első kedvesét. Sopron! Honnan az apai szigor kiszakította, ép mikor az élet a legszebb, az öröm a legédesebb volt. Egyszerre érezte, hogy nem megy el oda többé! Nem! Nem! De hallgatott, — mint oly sokszor, mikor feleségével együtt ült.

Az ajtó nagy robajjal nyílt ki, Lacika szaladt be, kipirultan az izgalomtól :

— Dukáról jött egy ember, Dudi néni küldte, levelet is hozott, — s már rohant is kifelé.

— Mit írhat Dudka, hisz megüzentem neki a kasztnissal, hogy Sopronba megyek. Mit akarhat? — tépelődött Zsuzsa asszony.

— Anti, szaladj, hozd be a levelet.

A fiú meghúzódott a sarokban, az új csizmát rajtafejtették és úgy törte a lábát, hogy elment a kedve a szaladgálástól. Sietve, sántikálva ment ki, de Farsci már hozta a levelet. Szeme parázslott, a szép Dukai Takács Judit megragadta gyermek-képzületét, még mikor a nyáron egyszer Kaposban találkoztak vele.

Zsuzsa gondosan bontotta fel a borítékot, hogy még meg lehessen fordítani és a másik oldalán használni. A költőnő írása nem volt könnyen olvasható és a táblabíróné eleinte csak silabizálta, míg végre megtalálta az értelmét.

— Hát azt írja, hogy holnap jön, — kezdte fagyosan. — Jó későre hagyta. Tudhatná, ha az ember egész télre elmegy a háztul, ezer a dolga, de az ilyen költérnek máson jár az esze.

— Inkább jó szívre vall, hogy búcsúzni jön, mikor annyi ideig nem láthat, — békítette Berzsényi.

— Majd két évig nem volt itt, minek egyszerre a nagy sietség? — kezdte az asszony, azután félhangon hozzátette : — Nem miattam jön úgyse, később is jöhetett volna, nem ép, mikor a társzekeret indítom és a szakácsnét is elküldöm vele. Pogácsáné a fejét veszti három tál ételtől, a szolgáló meg nem tud egyebet tokánynál és túrós csuszánál. Dudka mindig kényes volt, válogatósra nevelte az magát, mondtam mindig, mire az a hákligság. A mi Lidinkkel jól jártak Barczáék ; az nem válogatott, de még a főzőkanál is hogy' illet a kezébe . . .

— Örülj már a húgodnak, Zsuzsa, ne rontsd el a kedvedet.

— Örülök, örülök, de most megint kiszedhetem, amit bepakkoltam, — folytatta az asszony.

— Mi lenne az? — kérdezte Berzsényi, de már el volt rontva az ő öröme is, pedig az arca kipirosodott, a szeme felélnékült.

— A kitoló-fánk formát a közepére tettem, hogy össze ne törjön, most kiszedhetem a nagy láda felét, — szólt az asszony.

— Nem kell az, adj másvalamit, minek fáradnál? — kezdte Berzsényi.

— De Dudka azt szereti, és a dorongos fánksütő is csak ott van. Nem adhatok neki túrós bélest, azt ő parasztnak tartja.

Pogácsáné betipegett a lemosott edénnyel és Zsuzsa asszony most a tanácskozást vele folytatta, hosszan, behatóan, sok kifogással és még több útbaigazítással.

Berzsényi felállt.

— Zsuzsa, — szólt — gyertyára van szükségem, adj ki

az almáriumból; úgy tudom, papiros is maradt még ott a multkorról.

— Gyertyát? — kérdezte Zsuzsa. — Tegnap adtam ki, már elfogyott? Papiros is aligha van már, hisz minduntalan . . .

Magának hozzátette: Csak hasznát látnám, hogy mire ez a nagy pazarlás.

Berzsenyi meghallotta; elvörösödött.

— Az én pazarlásomra nem panaszkodhatol, még egyszer annyi földet szereztem, mint amennyim volt.

— De nem ezen az irkáláson — szólott Zsuzsa asszony, hanem azért a gyertyát és papirost odaadta és Berzsenyi kisetett.

A benyílnak nevezett iroda rideg és kietlen volt üres falaival, gyalult bútoraival, a régi íróasztalon szerte heverő papirosokkal, de Berzsenyi képzelete odavarázsolta Daphnét és Anadiomenet, Apollót és a Múzsákat, a heliconi berkeket. Pireust és a dodonai ligeteket minden pompájukkal, minden fényükkel. Odajöttek hozzá, ott látta őket a puszta falakon belül és megihlették tollát, felajzották lantját. S most jön a Sapphóhoz hasonlított és bájos fiatalsága beragyogja egy percre zord napjait. Majd két éve, hogy utoljára volt itt. Májusban, virágnyláskor, maga is mint egy virág. Finom, érzékeny szirmú virág, ki éltető illatát, szellemi kincseit gazdagon hintette maga körül. Együtt jártak a virágzásban, míg Zsuzsa a házat gondozta, és verselve töltötték az estét, estebéd után a nagy diófa alatt, vagy a patak partján járva.

Egy este sokáig elmaradtak. A leány fehér ruhája fénylett, mint a hold orcája, lába alig érte a földet, amint a fűben haladt.

— Úgy lebegsz, mint erdei Nimpha az ephesusi ligetekben és ruhád fénylik, mint Aphrodite habköntöse, — mondotta neki.

— Költő vagy, ha beszélsz is, — felelt a leány.

S a patak mentától, zsályától fűszerillatú partján, a lehajló hold fényében, a rét csendjében mentek tovább, tovább, újabb, újabb rímek tolultak ajkukra és nem vették észre az idő múlását.

Mire visszatértek, az ajtót zárva találták. Zsuzsa nyitotta ki nekik. Nem szólt, nagyon haragudott. Csak amint Juditot szobájába kísérté, hallotta Berzsenyi, hogy odaszólt a leánynak :

— Szép példával jársz Lidi elé. Így éjszakába kint kóborolni!

Többet nem hallott, mert felesége nyomatékkal betette az ajtót. Lidi pedig már rég aludt kis kamrájában s talán Barcza Károlyról, a szomszéd birtokos fiáról álmodott, kihez, anyja nyomát követve, alighogy felserdült, férjhez is ment.

Zsuzsa, a közös hálósobába térve, még zsörtölt egy ideig, felemlgette, hogy az ilyen anya nélkül nevededett leány, mint Dudka, azt hiszi, neki minden szabad, de ura mihamar beléfojtotta a szót.

Dudi azóta nem jött hozzájuk. Mit mondhatott neki Zsuzsa, miután az ajtót betette, azt nem tudhatta, de mikor pár héttel ezelőtt véletlenül találkoztak Kaposvárt s hitta, hogy jöjjön el. Dudi egy hosszú pillantást vetett rá s csak annyit mondott :

— Jobb nekünk egymástól távol.

— Miért, Dudi? — kérdezte hirtelen és érezte, hogy Dudi beleveresedik.

Dudi pár percig szótlánul ment mellette . . .

— Úgy értem, hogy akkor nem születnének olyan költői levelek, mint amelyet küldtél.

— S az Erdélyi Múzeumban is megjelent . . . — kapta fel a szót Berzsenyi.

Most mégis jön! Beszélhet ismét arról, ami legbensőbb énjét elfoglalja. Ki találhat ebben kárpálni valót, hogy két költő vágyik egymás szellemi termékét megismerni, ott, a forrásnál, ahol keletkezik. Nem írt-e neki Kazinczy biztató, bátorító leveleket, melyekben annyi volt a meleg érdeklődés, az együttérzés? S ő ne biztathatná, ne tanácsolhatná azt a leányt, aki nemesak huga, hanem — titkon be kell vallania : a tanítványa is, akinek — igen — ő volt a mintaképe? Dudi nem vette-e át az ő versformáit, kifejezéseit, hasonlatait, néha még a gondolatát, sőt a tárgyát is? Csak átformálta, finomabbá csiszolta és leány létére másként hangolta. Nem

széttéphetlen kapocs az közöttük, olyan összetartozás, mely örökre megmarad, ha sors, vagy helyzet szét is választja őket? Ha Dudi férjhez menne is, — de ezt a gondolatot nem folytatta. Ki volna neki elég jó? Ki értené meg?

Kint még vad táncot járt a vihar. A füredi sellők összekaptak a bogláriakkal s felkavarták a Balatont, a szél végigsöpört Somogyon és Zalán. Jó ilyenkor a meleg szoba és a vastag takaró, melyet a fejre lehet húzni.

Másnapra a Balaton megcsendesedett. Somogy felett ragyogott a nap és tizenegy órára megérkezett a dukai ekhós szekér, négy könnyűlábú sárga volt belefogva és még könnyebb lábú volt a leány, aki leugrott a kocsiról, segítség nélkül, hiába nyujtotta felé karját Berzsenyi és serdült fia. Kacagva perdült eléjük és oly jószívvel ölelte meg Zsuzsa nénjét, hogy az nem tudott többé az okozott alkalmatlanságért rá haragudni. Két kézzel ment Dániel elé, számbavette a fiúkat is, sorba. Lidit is kérdezte, hogy' van, boldog-e?

— Olyan, mint hal a vízben, — felelt Zsuzsa — az öregek is a kezükön hordják.

S mentek befelé. Szalonna, — még a tavalyiból, — friss juhtúró, tej, pogácsa, foszlós kalács volt az asztalon. Még egy üveg ó-szilvórium is, ha megfázott volna Dudi, amihez hozzá is látott.

Farkas nagy szemekkel bámulta. Soha még ilyen szép leányt nem látott. Hogy' ragyog a szeme, milyen piros a szája, milyen pici, fehér a keze és ügyes minden mozdulata! A vörössel kivarrt violaszín ruha is hogy' állt rajta, hogy' kirajzolta gömbölyű kis mellét és hogy' símult a vállához! A nyaka pedig, az volt csak a szép! Fehér, mint a hab, lágy, mint a selyem, gömbölyű és hajlékony, körülrepdesve aranybarna fürtöktől, melyekbe ha csak egyszer bele lehetne markolni! De Farkast észre sem vette, hiába volt rajta a szép, zsinórozott sötétkék ruhája, — anyja minden ellenkezése mellett is, melynek újján nem láthatta meg a toldást; hiába tett sarkantyút a vadonatúj csizmájára, feléje se nézett. Előbb az anyjával beszélt, azután már csak az atyjával. Jambus, trochaeus, anapaestusi sorok tértek ismét vissza beszédjükben. Még hallani sem szerette. Elég volt belőle az iskolában. Egy

ideig még várt, azután másodszor jól megreggelizve, épen nem szerényen látva hozzá a jófélékhez, bárhogy figyelmeztette rá az anyja, — ő is kiment a gyerekekhez, kik már barátságot kötöttek az istállóban az újonnan érkezett kocissal.

Zsuzsa asszony is dolgai után látott. A társzekeret el kellett indítani Sopronba, megrakva mindenféle élelemmel, ágyneművel, ruhával, a fiúk és a maga számára. András már reggel óta azzal szorgalmaskodott. Pogácsáné is minduntalan otthagya a tűzhelyet, — veszélyeztetve a tizenkétórai ebédet és a kitolófánkot, melynek formája nem is volt oly mélyen a lábában, mint gondolták, — hogy a rakodókat tanáccsal lássa el.

Dudi és Berzsényi bentmaradtak. Röpködtek a gondolatok, az eszélyes mondások, végre Dudi egy írást vett elő.

— Nézd Dániel, egy ódát készítettem Ferenc császár dicsőítésére . . .

— Te, mirevaló ez neked? — kérdezte Berzsényi idegenkedve.

— Neked elmondom, bár még titok. Gróf Festetics György valami ünnepet szándékozik rendezni a Felség születése napjára. Meghívja erre az írókat és költőket. Engem is biztatott, hogy vegyek részt benne, azt gondoltam, legillendőbb lenne ez alkalommal az ünnepeltet köszönteni. Nem gondolod?

— Lehet. De mást nem találtál volna? — kérdezte Berzsényi.

— Azt gondolom, hogy gróf Festetics Györgyhez is írok egy ódát, — szólt Dudka.

— Az már több érdemet szerzett. A Georgicon felállítása és fenntartása hazafiúi cselekedet. Mert Ferenc császár eddig minket, szegény magyarokat, nem sok jóban részesített. Neki Bécs minden. De lássuk a verset.

A világi élet legdicsőbb sugárja
 Országok kormányát bölcsen vezérelni,
 S habár ezer veszély nyílt karokkal várja,
 Nagy körü pályáját hiven betölteni,
 Dísze egy királynak.

— Ez szép — szólta Berzsenyi. — Lássuk tovább. —
S olvasta tovább :

Rómának hajdani fénye elenyészett,
Trójának egy faló képes véget vetni,
S mindent, ami a föld tengelyén tenyészett,
A mulandóságnak öblébe temetni
Készül a jövendő.

De az igaz király, kit úgy tekintének,
Mint egy kegyes atyát a hiv maradékok,
Századok sorjai meg nem emésztének
S nem fedheték el a gyászos romladékok :
Örökké élend ő.

Számolták a verslábakat, a szótagokat, pattogtatták a mértéket, keresték a ritmust, a rímet, javítottak itt-ott rajta, kihagytak belőle vagy hozzátoldtak, míg végre Berzsenyi is meg volt vele elégedve.

— A forma tökéletes és a nyelv is szép, — szólta.

— Ennek örülök. Senki dicsérete sem olyan becses nekem, mint a tied.

— Elfogultság, — szólta Berzsenyi, de bajusza alatt ott mosolygott a meglepődés.

— Tudom, én nem számítok ilyenben, — szerénykedett Dudka tetszelegve, — de Pesten oly nagy a tekintélyed, Vitkovics, Szemere csak rád esküsznek.

— Bár úgy volna, de Vitkovics sokat beszél Szemerének, pedig nagyon is kivettem a szívét a *Romlásnak indulttal*.

Dudka eltette a verset és felállt.

— Jer, — szólta Berzsenyi, — nézd meg az új szőlőmet, máris van rajta termés.

— Az új verseid jobban érdekelnének, — szólta a leány — hozd el magaddal, vagy tudod emlékezetből is?

— Kevés az, amit nem ismersz, — kezdte a költő, — amit azóta írtam, annak is ismerted a tervét. Egy-két költői levél . . .

— Az enyém, mely mindig újból megdobogtatja a szívemet, — szólta halkán a leány.

Berzsenyi nézte, nézte. Sohasem látta ilyen melegnek, ilyen szépnek. Valami varázs áradt belőle, valami elragadó

báj, mely majd megható, majd felpezsdítő volt, minden szavának, pillantásának valami rejtett mélysége, valami csábja, valami hatalma volt. Önkéntelenül közelebb lépett hozzá és halkán súgta :

— Az ilyen öreg ember levele . . .

— Amit az Erdélyi Múzeum is kiadott, és olyan gazdag gondolatban, mint Kroesus kincsekben.

Berzsényi elveresedett. A haraszt zörgött lábuk alatt, a diófa levelei mint óriás sárga pillangók szálltak alá, szellőtől forgatva. A virágos kertben még egy-egy elkésett rózsanya nyílt s a fák és bokrok tarkán hervadó levelekkel mint megannyi bokréta álltak sorfalat előttük. A szőlő ott terült el a veteményes kert mellett, mely már kifosztva tárta fel csonktól, elszáradt zöldtől telehintett ágait, a tőkék üdén, frissen váltak el tőle, kiveresedett, még kemény levelükkel, s alatta a pompás gerezdekkel. Berzsényi lehajolt és Juditnak gyönyörű, sárga fürtöt nyújtott oda. A lány csipegette, kivillanó fogai tündököltek a napfényben. Élvezte a szőlőt, az üde balzsamos levegőt, mely édes illatokat hozott a Balaton felől, és az egész pompázatos őszi képet. Már nem komolykodott, tréfált és kacagott, híreket mesélt és bosszantotta Berzsényit *vadócsága* miatt. Nem vette észre, hogy Farkas ott áll mögöttük. Amint meglátta, hogy kifelé tartanak, utánuk sompolygott, de nagyon komolyan beszéltek, nem mert közeledni, csak mikor felhangzott a leány galambkacagása, akkor sietett őket utólréni. Dudka eldobta a még félig levő gerezdet, a fiú ekkor alkalmasnak látta előugrani és újat hozni neki. Berzsényi rá nézett. A tizennégyéves fiú már lovagias szolgálatra vágyott, csinos, nyalka gyerek volt, jóképű és a mozgása sem ügyetlen. Önkéntelenül a soproni napok jutottak eszébe, s elfordult.

A fiú megbotlott egy tőkében és sarkantyúja megpendült.

— Mi van rajtad, csak nem sarkantyú? Honnan szedted? És az új csizma? Menj, vedd le mindjárt, — szólott szigorúan Berzsényi.

A fiú elveresedett, pillanatig habozott, azután lázadozva ugyan, de szót fogadott. Elébb még parázsló szemmel szembenézte a leányt, aztán hirtelen kezet csókolt és elszaladt.

A jó ebéd, végén a ropogósra sült malac és a pompásan sikerült kitolófánk, a finom borok, melyeket Berzsényi maga gondozott, de majd sohasem ivott, jókedvre derítették az egész családot. Még Zsuzsa asszonyt is, ki szeretett sokat és jól enni, — ami meg is látszott természetén, — bár utóbbit takarékosága ritkán engedte meg neki. A gyerekek hangos örömmel fogadták a szebbnél-szebb tálakat, csak Farcsi akart egyszerre nagy lenni és ha kivette is az ebédből a részét, igyekezett örömét fölötte elleplezni. Csak Juditot nézte leplezetlen bámulattal, le sem véve róla szemét. Berzsényi még köszöntőt is mondott a legbájosabb leányra, ki a legszebb verseket írja.

— Szép Sappho, ki a görög ligeteket elhagytad, boldogítsd tovább is verseiddel Somogyot, ha nem is méltó verseidre.

— Miért nem volna? Nem vagy-e Te is itt, akitől tanul-tam? Ahol Te tündökölsz, ott én csak meghúzódhatom.

— A Múzsánk közös, miért osztogatna egyikünknek többet? — tréfált Berzsényi.

— A Múzsza nem anya, ki egyformán ajándékoz.

— De nem is mostoha, ki kifosztaná az egyiket a más-ikért, bőkezűen osztja az ódákat.

Zsuzsa asszony a fejét rázta, távol állt tőle az ilyen be-széd; kiment még Pogácsánét kitanítani egyre-másra. Berzsényi pedig bevezette Juditot a vendégszobába.

A két, magasra vetett, táblás terítővel letakart ágy között vörös bársony pamlag állt, síma, berakott háttal és körmökben végződő lábakkal. Előtte a kerek asztalon nagy, porcellán úrna volt, benne néhány régi levél, apró kép, a rokonságé. A székek karját faragott torzfejek tartották, a bársony behúzás már itt-ott kopni kezdett. A falon egy Berzsényi atyját ábrázoló festmény, meglehetősen kontár festő-től és néhány metszet. Judit körülnézett, s hogy Zsuzsa nem jött be velük, állva maradt.

— Jer, menjünk inkább a te szobádba, — szólott, és be-lépett a kis irodába.

Pillanatig meglepetten állt. Nem képzelte ily ridegnek azt a szobát, hol Berzsényi gondolatgazdag, színes versci születnek, s önkéntelenül megjegyzést tett rá.

— Már erre nem tellett, — szólt Berzsenyi. — Kénytelen voltam Sömjénben hagyni a bútorok egy részét, újra pedig nem jutott, jött a pátens és tizenötezer pengőt, egész életem alatt összegyűjtött pénzemet elvitte, még hozzá a házat is felépíttettem; így csak újra takarékoskodnom kellett és a gyalult bútortal megelégednem.

— Pedig a képzeletet nagyon táplálja a szép környezet. Nem panaszkodom a házunkra, de azt hiszem, pompás termekben, százados parkban, amelyet szökőkutak, szobrok ékesítenek, a gondolat is pompásabb.

— Olyanban, mint a Festetics-kert? — szólt Berzsenyi idegenkedve.

Miért pirult el erre Judit a füle hegyéig és miért fordította el a fejét, mintha az ablakon akarna kinézni?

— Szép bokrokat és fákat kaptunk onnan multkorában, még tulipánfát is. György gróf maga válogatta ki számomra, — kezdte egy idő múlva.

— És találtál helyet számukra? Eddig is zsúfolt volt a kertetek, nem olyan kopár, mint a mienk, az egyetlen árnyékot adó diófával, — kezdte Berzsenyi kicsit hűvösen.

— Apám a zöldséges egy részét be engedte fásítani és a szérűt kijejjebb tette, — kezdte Judit magyarázni.

De Berzsenyit nem érdekelte, nem látszott odahallgatni, vagy csak egyszerre valami távolságot érzett a leánnyal szemben, kinek a Keszthelyről kapott fák oly fontosak? Eddig sohasem törődött a kerttel.

Judit asszonyi ösztöne megérezte Berzsenyi elhidegülését, hirtelen szembefordult vele, vállára tette kezét:

— Most a versedet, a legújabbat.

— Ennél nincs újabb, — szólt Berzsenyi, a fiókjából kivett egy sokat javított kéziratot. — Még töredék, — szólt — és nem tudom, befejezem-e.

— S a címe? — kérdezte a leány és szeme villogott.

— *Burátnőmnek* — felelt Berzsenyi halkán.

Judit olvasni kezdte, lassan, lassan a vér arcába tódult, a finom kék erecskék lüktetni kezdtek, szeme elborult, a meghatottság elfogultsága árnyékot vetett fiatalságtól ragyogó arcára s az írás megremegett kezében.

— Miért nem küldted el? — kérdezte halkan.
— Még készen sincs. És helyesen tettem volna-e?
A leány lágy, behízelt hangon mondta az első sorokat :

Ne kérdezd barátnóm, mint töltöm időmet,
S távolléted alatt kedvem miben lelem,
Tudod, elvesztettem édes enyelgőmet,
Tudod, magam vagyok, mert Te nem vagy velem.

— Ez szép, — szólt halkán, — büszke lehet, akihez írtad, és büszkébb magad, aki alkotád.

Berzsenyi megfogta a leány kezét, mint egy virágot és ajkaihoz emelte, pillanatig szembenéztek, azután a leány elfordította a fejét.

FÁY ILONA.

KÖLTEMÉNYEK.

Kócsag-sors.

I.

A szűz csendet hol nem zavarja semmi,
Tanyát ott ver e szemérmes madár.
Fészkrét náderdők ősolébe rejti,
Mindig ünneplő hófehérbe' jár.

Nem bánt senkit. Más útját el nem állja.
Vágya, szerelme : a csend s a magány.
Öröme, gondja : otthona s családjá,
Piszkot szemernyit sem tűr meg magán.

Legszébb tollát is — fájjon bár — kitépi,
Ha valahonnan ráfröccsen a sár . . .
Tisztaságát halálos gonddal védi
E magányos, e szép, nemes madár.

II.

És mi a sorsa? — A kapzsi vadász
Fehér kincseért rá mohón vadász',
Meglepi orvul, életére tör . . .
— Mit annak szétdúlt szép családi kör?
Mit más java és legszentebb joga,
Melyet hitványul ő eloroza
S a vásáron jó pénzt kaphat azér'.

III.

A nemes faj így fogy, pusztul, kivész . . .
— Míg a veréb, e lármás gyülevész,

E szemtelen kis piaci kofa,
 Melynek, ahol jobb, ott az otthona,
 Mely sárba' fürdik s másra ont sarat —
 Millió-számra nagy vígan tenyész,
 Ki nem pusztítja semmiféle vész,
 Silány fajtája mindig fennmarad.

Öreg magvetőnek.

Egy keserű redővel, bús felhővel
 Megint több arcodon s homlokodon . . .
 Öreg magvető,
 A többihez már ezt se vedd zokon.

S ne vedd zokon, mi ezután jó hozzá,
 Mert biztonnyal vár több is itt reád,
 Az Úr kegyelme
 Éltesdhez még ha egy-két évet ad.

Nézd a földet, mely tested adta s várja :
 Ásó, eke hány sebbel szomorítja.
 Ő tűri békén —
 És virágot, kalászt mosolyog vissza . . .

Nézd az eget, mely lelked' adta s várja :
 Villám hasítja, felhő komorítja.
 Ő tűri békén —
 És napot és csillagot ragyog vissza . . .

LAMPÉRTH GÉZA.

FAJ ÉS FELEKEZET

A FELÚJULÁS KORÁNAK IRODALMÁBAN.¹

A berlini egyetem magyar tanárának ez az első tudományos könyve minden tekintetben újat hoz, fölfogásban, célkitűzésben, módszerben egyaránt: érthető, hogy nagy mozgalom támadt nyomában. Alapos bírálatok egész sora foglalkozik e munkával, s polifonikus zenéjükben a hangskála szélsőséges elemei uralkodnak, a szertelen dicséret és a kíméletlen gáncs hangjai. Az egyik komoly bíráló egészen elhibázott munkának látja s «lehangolt érzések között» teszi le a könyvet, a másik hozsannával köszönti: nemesak magasan az eddigi irodalomtörténeti munkák fölé emeli, hanem azt reméli, hogy új irányba tereli a magyar irodalomtörténetet s új szellemet visz bele. Melyik fél pártjára állunk, az majd kiderül, annyit azonban már most is, előljáróban, mondhatunk: nem lehet mindennapi jelenység az a könyv, amely ennyire kilendíti nyugalmaiból a kritikát, hogy az az értelem síkjából átsap az érzelmek terére. Az ilyen *book of power* megérdemli, hogy elmerüljünk benne — bizonyos, hogy gondolatébresztő olvasmány.

*

Farkas Gyula könyve már kiindulópontjánál nyomtatékosan utal arra, hogy szembefordul az irodalomtörténetírás eddigi tanításával, amely az 1772-ben új fejlődésnek indult irodalmunkat költői iskolákra bontja. Ez szerinte mesterséges konstrukció külső szemlélet alapján. Belsőleg nézve a dolgot, két ellentétes irodalmi áramlat küzdelme folyik, a hagyománymentő és a külföldit asszimiláló. Farkasnak igaza van, csak abban téved, hogy ez a megállapítás az ő felfedezése. Az «iskola»-terminus téves értelmezése ellen már vagy harminc évvel ezelőtt tiltakoztam, használata ma már pusztán szokás; jól tudjuk, hogy csak «irányok»-ról szólhatunk.

¹ *A magyar romantika.* (Fejezet a magyar irodalmi fejlődés történetéből.) Írta: Farkas Gyula. Budapest, a M. T. Akadémia kiadása, 1930. 8-r. 336 l.

A sok irányt pedig már iskolai kézikönyvében mint két ellentétes áramlat nyilvánulásait tárgyalta Beöthy Zsolt — határozottabban és meggyőzőbb érveléssel, mint most Farkas Gyula. Megrajzolni ezeknek az áramlatoknak harcát és összeolvadását vagy — amint Farkas nyomban másként is, divatos terminológiával, de éppen nem szabatosan, kifejezi — *az irodalmi és nemzeti szintézist*: ez a könyv célja.

Melyik az igazi, — mert hiszen a kettő nem ugyanarra a feladatra utal — meglátjuk mindjárt, előbb azonban megállít bennünket a szerzőnek egy újabb meglepő kijelentése: *Az irodalmi és nemzeti szintézisnek ezt a korát nevezzük magyar romantikának.* Itt baj van! A romantikának, mint a legtöbb esztétikai színezetű irodalomtörténeti terminusnak, fogalma igen rugalmas: jelenthet felfogást, irányt, áramlatot, ábrázolásmódot — kort azonban nem.¹ Ez a kisebb. Nagyobb az, hogy az általánosan elfogadott irodalomtörténeti tanítással szemben, amely a magyar romantika korát hozzátvetőlegesen a XIX. század második negyedére teszi, Farkas önkényesen, minden indokolás nélkül, az 1772-től 1830-ig terjedő korszakra alkalmazza a romantikus jelzőt — arra a korra, amelynek első fele, a XVIII. század vége, a romanticizmusnak még előszelét sem érezte meg, második felében meg éppen csak megindult az új áramlat.

Ezen a ponton jelentkezik a munkának egyik végzetes gyöngéje: Farkas Gyula 20 éves könyvet írt a romantikáról és nem vetett számot azzal, mi a romantika. Kijelenti, hogy «a romantika fogalma tele van téves képzetekkel», s ezzel a mondattal elintézi feladatának elméleti alapvetését. Nemcsak elmulasztja kifejtteni azt a képzet-tömeget, amely a romantika fogalmában meghúzódik, hanem még arra a mélyenszántó különbségre sem utal, amely e közös köntöst viselő két eltérő szellemi tartalom között van. A romantikának ugyanis van egy esztétikai s egy irodalomtörténeti jelentése. Esztétikai értelemben romantika az az ósrégi, a költészettel, sőt szinte az emberiséggel egyidős felfogás- és ábrázolásmód, mely a valóság korlátain túlesapongva szabad szárnyára engedi a képzeletet, az irodalom- és művészettörténetben pedig azt a költői irányt nevezik romantikának, amely Európában, a XIX. század elejétől kezdve, új formákat, de még inkább új anyagot és új szellemet vitt a költészetbe.² Farkas ezzel nem törődik s fiatalos merészséggel zsúfol bele

¹ A romantikának van kora, de a kor nem lehet romantika!

² Egy ízben fölvettem a gondolatot, nem volna-e célszerű a két fogalmat nyelvi kifejezésében is elkülöníteni, *romantikának* nevezve az előbbit, *romanticizmusnak* az utóbbit.

mindent a romantika zsákjába. Könyve, célja szerint, irodalomtörténeti értelemben veszi a romantika-terminust, de azért aggodalom nélkül csúsztatja át a fogalmat az esztétikai jelentés terére — így aztán romantikus íróvá lesz az ő beállításában minden költő, aki bármi tekintetben is szembefordul a megszokottal, a reális életszemlélettel, sőt — hogy milyen indokolással, azt nem tudom — a romantika világához kapcsol mindenkit, aki a «kettős szintézis korában» tollat vett kezébe, nemcsak a szegényes képzeletű Kazinczyt, hanem Gvadányit is a maga nyers, tenyeres-talpas epikájával, meg a versfaragó deákosokat, akik száz mérföldre estek minden romantikától. A romantika tehát Farkas nyelvhasználatában elvesztette minden jellemző vonását, pusztá szavá lett, amellyel tetszés szerint operálhat — de használhatna helyette akármilyen más terminust is.

És valóban a tárgyalás folyamán ritkán bukkan föl a romantika-terminus, ésh a fölbukkan, mindig a német romanticizmus magyar lecsapódását kell rajta értenünk. Farkas, megmagyarázhatatlan egyoldalúsággal, a romantikát a német romanticizmussal azonosítja, a magyar irodalom jelenségeit pusztán a német romanticizmus világánál nézi, s ez annál különösebb, mert a francia és angol romanticizmus nagy mértékben megtermékenyítette költészetünket, a németnek hatását azonban jóformán meg sem érezte, s a német romantikusokat költőink alig ismerték. De Farkas kitart felfogása mellett, így azután Scottról és Hugóról nem hallunk semmit, de nem hallunk a negyvenes évek magyar romantikus drámájáról és regényéről sem — sőt valljuk meg nyíltan: egyáltalán igen kevés szó esik a könyvben a magyar romanticizmusról, olyan kevés, hogy jogtalanul viseli a *Magyar romantika* nevet.¹

De jogtalanul kapta a könyv az alcímét is. Ez a könyv nem egy fejezete a magyar irodalom fejlődéstörténetének, hanem a magyar szellem életének egy szakaszát akarja megvilágítani. Maga a szerző tisztán látja és a bevezető fejtegetések során szabatosan tűzi ki műve célját: meg akarja rajzolni azt a nemzeti lélek mélységéből fakadó szellemi folyamatot, amely az egész nemzeti élet megújulására vezetett. Érdekes feladat, értékes célkitűzés, de nyilván szellemtörténeti és nem irodalomtörténeti vállalkozás — az irodalomhoz csak annyi köze van, hogy a szerző pusztán irodalmi jelenségekben lesi

¹ Nem meglepő ezek után, de legalább is különös, hogy a romantika fogalmának elhomályosításával vádolja Vértesy Jenőt, mert a romantikus dráma korát a francia hatás jelentkezésével kezdi, és megrója Toldyt, hogy nem veszi észre, hogy 1830-ban lezárult a magyar romantika. Ez már önkény.

meg a nemzeti szellem tevékenységét. Van-e jogosultsága az anyag ilyen korlátozásának, azon nem vitatkozom, az eljárásnak keresetten tudományos ízű, nehézkesen gördülő indokolása azonban téves: korántsem áll meg az a tétel, hogy «a nemzeti lélek egykorú egyedüli kifejezési lehetősége az irodalom» volt. Ott volt az írott szó (levelek, följegyzések), vagy ha a szerző minden írásbeli közlést belesorozna az irodalom fogalmába,¹ ott volt az élő szó, pl. az 1790/91.-i és 1825.-i országgyűlésen s vele kapcsolatban a nemzet politikai állásfoglalása, s ott volt a tett — csak a Martinovics-féle összeesküvésre, a napoleoni háborúkra s Széchenyi föllépésére utalok.²

Hogy a *Magyar romantika*, noha mindvégig és kirekesztőleg irodalmi anyaggal dolgozik, mégsem irodalomtörténeti, hanem szellemtörténeti munka, azt a szerző érdeklődési köre is biztosítja. Mi az irodalomtörténet hivatása, annak fejtegetése messze vezetne, de az bizonyos, hogy anyaga az irodalom, pontosabban: az irodalmi művek. Éppen az irodalomtörténetnek újabban sokat emlegetett 'önelvűsége' (Farkas is hivatkozik reá) követeli meg, hogy az irodalmi művekkel önmagukért foglalkozzék az irodalom története: megismertetni, megértetni, jellemezni őket, értéküket, jelentőségüket megállapítani, beállítani a fejlődés vonalába — ilyen természetű munkát végez az irodalomtörténetíró. Mindennek édes-kevés nyoma van a *Magyar romantikában*. Farkas Gyulát az irodalmi mű csak annyiban érdekli, amennyiben belőle az író szellemvilágára következethet — szellemvilágára és nem művészetére. A művészi szempontot, az esztétikumot tudatosan távoltartja magától; hogy a költészet lényegében művészi tevékenység és a szép megvalósítására törekszik, azt Farkas bizonyára tudja, de mint elvet nem érvényesíti, helyette a szellem kibontakozásának útjait vizsgálja. Ez nem hibáztatás, csak ténymegállapítás; annak igazolására, hogy a *Magyar romantika* nem irodalomtörténeti, hanem szellemtörténeti munka.

*

¹ Valamint a romantika fogalma, az irodalomé sem forrott tisztára Farkas könyvében. A fönntebbi idézetnek úgy van teljes értelme, ha az irodalom fogalmába beleveszünk *mindenféle* írott munkát, a könyv azonban szinte kirekesztőleg csak *költöket* (szépirót) von vizsgálódása körébe.

² Széchenyi irodalmi munkásságáról a könyv hallgat, sőt még jelentőségére sem utal. Fölösleges mondani, hogy a huszas évek irodalmi mozgalmait Széchenyi nélkül megértetni nem lehet.

Maga az a szellemtörténeti feladat, amelyet a könyv meg akar oldani, láttuk, lelki folyamatnak a rajza: hogyan békül össze 1830 körül, félszázados küzdelem után, a két irodalmi áramlat, a konzerváló és reformáló, s hogyan lesz ennek a kibékülésnek eredménye a nemzeti élet megújulása. A XVIII. századvégi irodalom megoszlása hagyományhoz ragaszkodó és egy újíásra törő iránya közismert, Farkas azonban nem elégszik meg a tény megállapításával, hanem keresi az okokat, amelyek az akkori íróvilágot ketté osztották. Hogy megértesse, azt fejtegeti: íróink lelki valóját, és így költészetüket is, hatalmas, belső erők determinálták a *táj, a faj, a felekezet*. A Dunántúl és a Tiszavidék eltérő miliője, egyrészt a dombosvidék és az Alföld különböző térszíni viszonyai, másrészt a két tájékon uralkodó műveltségi állapotok, meg a katolikusok és protestánsok ellentétes lelkiszervezete: ezekre a tényezőkre kell visszavezetni mind azt a kapcsolatot, mely egyrészt a magyaros és deákos irány, másrészt a franciás-olaszos (?) és németes irány híveit egymáshoz fűzte, mind azt az ellentétet, mely az előbbieket, a hagyomány-mentőket, az utóbbiaktól, az újítóktól, elválasztotta.

Meglepő tanítás! Meglepő már az is, hogy a három tényező közül az egyik, a faj, menten elsikkad: a magyarságot elválasztó faji mozzanatokról egyetlen szót sem hallunk.¹ Nyilván csak azért szerepeltette a szerző, hogy kikerüljön a népmesék kedvelte hármas szám, vagy hogy jó hangzásával emelje a hatást. Meglepő a két vidék éles ellentétbe állítása is. Hogy a dunántúli ember más, mint a tiszántúli, azt tudtuk: véralkatában, sőt felfogásában és érzületében is vannak bizonyos eltérések, amaz inkább a Bánk bán-, emez a Petur-típushoz közeledik, de hogy ilyen mély szakadék választja el őket, s hogy eltérő lelki világuk még irodalmi törekvéseiket is homlok-egyenest eltérő irányba lendíti, azt nem sejtettük. Farkasnak bizonyára a németiség területi megoszlása és annak az irodalomban is érezhető hatása adta az ihletet — gondoljunk a bajor és a porosz, az osztrák és a szász, a württembergi és a sziléziai eltérésére — s abba a keretbe, amelyet a német irodalom számára Josef Nadler szerkesztett,² beleerőszakolta a magyarság lelki és szellemi életét. Meglepő végül Farkas elméletének találkozása Taine-ével. Nem is

¹ A német luteránusoknak a magyar írókra tett hatásáról ismételten szól ugyan, de ebben a hatásban, az ő megállapítása szerint, csak műveltségi és nem faji elem érvényesül.

² *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*. 1923—28. Maga Farkas hivatkozik a munkára.

annyira azért, mert ő is ép úgy hármias erő-rendszerrel dolgozik, mint a francia filozófus, sőt más nevek alatt valójában ugyanazokkal az erőkkel, hanem mert a szellem történetírója ép úgy racionális, szinte természettudományi módszerrel akar hozzáférkőzni az emberi lélekhez, mint a pozitivista bölcselel annak nyilvánulásaihoz. Itt meg kell újra állnunk, mert Farkas könyvének másik végzetes gyöngéjéhez értünk.

Ismeretes, hogy Taine tanítása szerint minden műalkotás ép úgy természeti produktum, ismert komponenseknek, a race-nak, milieu-nek, moment-nak, előre kiszámítható eredője, mint az elemek kémiai vegyületei, pl. a cukor vagy a vitriól. Farkas Gyula ugyan nem műalkotásokat, hanem írók világnézetét és történeti érzékét, politikai felfogását és nemzeti érzését iparkodik megértetni, de ugyanazokkal az eszközökkel és ugyanazzal a módszerrel: három előre megállapított komponensből, az író származásából, műveltségéből és felekezeti álláspontjából vezeti le, mint kikerülhetetlen következményt, az író szellemvilágát. A szellemtörténet lenézi Taine pozitívizmusát, materializmusnak bélyegezve álláspontját — de vajjon, ha Taine-nek nincs joga konkrét jelenségeket „természettudományi” módszerrel megfejteni, nem sokkal kétségesebb eljárás-e Farkas Gyuláé, aki az emberi lélek hajszálfinom szövedékét, az érzéseknek és gondolatoknak ezt a misztikus világát akarja racionális úton, pozitívumokkal megragadni? Már egy költemény sem olyanfajta, kémiai képletekbe szorítható természeti produktum, mint a cukor vagy a vitriól, még kevésbé lehet az emberi lélek állásfoglalását az élet, a politika, az irodalom nagy kérdéseiben előre meghatározni eppár tényező működéséből. Hiszen, ha igaz volna Farkas elmélete, akkor az azonos körülménye között fejlődött emberek lelki világa is azonos volna. Mivel magyarázza pl. Farkas azt a nagy távolságot, amely ízlésben felfogásban, érzületben Kölcseyt elválasztja Csokonaitól, noha mindketten tisztántúliak és reformátusok voltak, ugyanabban a kollégiumban tanultak, s olyan széles európai műveltségük volt, mint senki másnak abban a korban? És mivel magyarázza azt a nagy különbséget, amely a két egytestvér Kisfaludyt elválasztja? Náluk a vidék és a felekezet azonosságához hozzájárult még a vér azonossága is, s mégis milyen távol kerültek egymástól mint emberek és mint írók! Farkas beleesett abba a hibába, amelyet Taine-ben már a pozitivista tudomány megrótt: a külső tényezők mellett elhanyagolta teljesen a náluk sokkal fontosabb belső tényezőt, az egyéniséget, azt a sajátos lelkiséget, amelyből egyet-mást meg lehet érteni Farkas

erő-rendszerével — és még inkább Taine-ével — de nem lehet megérteni belőle sokkal többet. Egyrészt mert minden lélek más és más elemet asszimilál ugyanazokból a forrásokból is, másrészt mert a benyomások is mások, amelyek egy-egy embert érnek, végül, s ez talán a legfontosabb, mert maga a felvevő lélek is eltérő, mindegyik egy-egy külön mikrokozmosz, tele egyéni diszpozíciókból kisarjadt sajátos elemekkel. Még az élettelen természet világában is gyakran egészen eltérő jellegű vegyületekké egyesülnek ugyanazok az elemek, ha más arányban vegyülnek: a szén két atómja például hat atóm hidrogénnel, egy atóm oxigénnel borszeszt (C_2H_6O), négy atóm hidrogénnel és két atóm oxigénnel pedig a borszesztől lényegesen eltérő ecetsavat ($C_2H_4O_2$) adja — mennyivel inkább az élők világában! Aki emberek szellemi nyilvánulásait vizsgálva nem vet ügyet erre a tényezőre és egy lelki folyamat rajzát úgy akarja elkészíteni, hogy kiküszöböl minden egyénit: az óhatatlanul kettős tévedés áldozata lesz: egyfelől mechanizálja a szellemit, másfelől generalizálja az egyest, chablónokba merevíti az élő valóságot. Erre vállalkozik Farkas Gyula — eleve bizonyos, hogy eredménytelenül.

De nemcsak hibás, hanem fogyatékos is Farkas módszere. A magyar íróvilág szellemi viselkedését három tényezőtől akarja megfejteni. Az első a táj, ahol éltek. A politikailag egységes Magyarország földrajzilag valóban több részre bontható, csakhogy Farkas ezt a sokrétegű tagozódást souverain bátorsággal leegyszerűsíti kettősségre: Dunántúlra és a Tisza mellékére. Mi lesz a többivel, a Felvidékkel, amely maga is több részre hasad, a Duna—Tisza közével, a Maros-szöggel, Erdéllyel? Hiszen ezeknek éppen a legjellegzetesebb tájaknak mellőzése kirántja az egész földrajzi beállítás alól az alapot. Hova sorozza azonban Farkas azokat az írókat, akiket ezek a tájékok neveltek? A megoldás egyszerű: mint a használhatatlan rekrutákat a káplár, kiállítja őket a sorból és nem vesz róluk tudomást, p. o. Kármán Józsefről! A második tényező a felekezet. Ilyen van Farkas szerint kettő: katolikus és protestáns. Igaz, hogy a református és a luteránus felekezet dogmatikája majdnem azonos, de Farkas nem dogmákkal dolgozik, hanem szellemmel, s ebben a tekintetben, valamint társadalmi vonatkozásban, a református majd olyan messze kerül a luteránustól, mint a katolikusoktól, s így ha megbízható eredményeket akarunk kapni íróink felekezeti megoszlásából, legalább három csoportba kell őket különíteni. Aki a luteránusokat hozzácsapja a kálvinistákhoz, lerontja a felekezeti elkülönítés alapját. A harmadik tényező a műveltség. Ez egyénenként annyira változó,

hogy közös forrásra csak azok az elemei vezethetők vissza, amelyeket írónk az iskolában szereztek. Az iskola munkáját Farkas nem vizsgálja s csak futólag érinti az ott szerzett műveltség hatását a lélek kiformalásában és éppen hogy utal a katolikus és protestáns iskolák szelleme között lévő különbségre, — azt meg egyáltalán nem veszi figyelembe, hogy a katolikus iskolák egymástól is nagyon eltértek, s a jezsuita iskoláknak nemcsak a szelleme volt más, mint a piaristák és pálosok intézeteié, hanem volt eltérés tanításuk módjában, sőt anyagában is.

Az írók szellemvilágát kialakító erőknél ez a túlságos leegyszerűsítése már önmagában problematikussá tenné az eredményt — még nagyobb kétséget támaszt megbízhatósága iránt hatásuk megállapításának módja. Világos, hogy a módszeres eljárás az volna, ha Farkas megvizsgálná, hogyan hatnak ezek az erők összeszővődésükben, milyen eltéréseket idéz elő a lélekben a három tényezőnek más-más kombinációja. Mi a különbség p. o. a tiszai református és dunántúli református ember lelkében, mennyiben eltérő annak a katolikus írónak a lelki világa, aki a Tisza mentén élt és piarista iskolában nevelkedett, azétól a katolikusétól, aki mint dunántúli jezsuita iskolában szerezte műveltségét — ezek a kérdések nem merülnek fel Farkas Gyulánál. A helyett, hogy kutatná, hogyan módosítja az eltérő földrajzi tényező azt a közös lelki struktúrát, amely szerinte az egy felekezethez tartozó emberekre jellemző, és ez a különbség hogyan csökken vagy fokozódik, a szerint, hogy ugyanolyan vagy eltérő szellemű műveltséget szereztek az iskolában: egy csoportba tereli a dunántúliakat, a katolikusokat és a szerzetes iskolák növendékeit, azután a tiszántúliakat, reformátusokat és világi iskolák tanítványait, végül a Capella Sistina Krisztusának határozott képmozdulatával balja felől állítja ezeket, jobbjá felől amazokat.

Így jut el ahhoz a tételéhez, amelyben könyvének első fele kicsúcsosodik: a XVIII. század végén és a XIX. elején a magyar irodalomban és a magyar nemzeti életben sajátos kétlelkűség vehető észre; volt egy dunántúli katolikus lelkiség és volt egy tiszai, református lelkiség, s a kettő élesen szembe került egymással — irodalmi téren olyképen, hogy az előbbi, a régibb irodalmi törekvésekre támaszkodva, a hagyomány megőrzésére, az utóbbi, a külföldi irodalmi áramlatokat engedvén magára hatni, a régi szellem fölfrissítésére vált hajlamossá. Minden magyar író szükségképen beletartozott az egyik vagy a másik típusba, s nemcsak szellemvilágukat, hanem irodalmi és politikai felfogásukat, eszményeiket, munkásságuk irányát is eleve megszabta az a földrajzi és felekezeti milieu, amelybe beleszülettek.

Ennek a tanításnak kettős alapja, a tájék és a felekezet determináló hatása, nem újság. Hogy a magyarság katolikus és református fele között van eltérés lelki diszpozícióban, szellemiben és erkölesiben egyaránt, azt nemcsak emlegették, hanem bizonyígtatták is, de inkább egyházpolitikai, mint tudományos szempontból. Az is kétségtelen, hogy a Dunántúl és a Tiszavidéke a maguk eltérő milieujével — a térszíni tulajdonságok, a történeti hagyományok, a műveltségi viszonyok különbözőségével — sőt talán lakóiknak eltérő vér-összetételével is, magát a magyar psychét is más-más szövedékűvé fejlesztették. A pusztá megállapításon túl azonban eddig még nem jutottunk, s ennek a tetszetős tételnek nemcsak a bizonyítását, hanem még kifejtését sem kísérelték meg. Farkas Gyulának tehát, mielőtt ezt a kétágú tanítást a psychologia síkjából beemeli az irodalomtörténet síkjába, előbb ezt a mulasztást kellene pótolnia: ki kellene mutatnia, mi választja el a magyar katolikust a reformátustól, a dunántúli magyart a tiszaitól.

Hogy milyen hatással volt a Dunántúlnak és a Tisza mellékének eltérő milieuje, térszíni alakulatuk és társadalmi viszonyaik, a két tájék lakosaira, arról a könyvben egy árva betű sincs. Beszél ugyan a szerző egy ízben a felekezeti megoszláson felülemelkedő dunántúli jegyeiről (56. l.), de mikor arra kerülne a sor, melyek voltak ezek a megkülönböztető jegyek, hirtelen másra tér át s csak egy jegyet sem említ. Tiszai jegy is csak egyszer villan föl: a tiszai írók mesterüket, Kazinczyt, még akkor is tisztelték mint embert, mikor irányától elfordultak — példa reá Kölesey, aki védelmébe veszi a Toldyéktól súlyosan megbántott Kazinczyt. (111. l.) De vajjon valóban a tiszaiság dolgozott Kölesey lelkében, nem pedig a gyöngéd, nemesszívű embernek hála- és kegyelet-érzése?

Többet s igen sokat hallunk a másik ellentétről, a katolikusok és reformátusok szembenállásáról. A bizonyítékoknak egész sorát vonultatja föl, jellemző eseteket és nyilatkozatokat — de velük nem azt igazolja, amit várnánk, hogy a magyar psychében más-más «jegy»-eket fejlesztett ki a felekezeti eltérés, hanem azt, hogy mind a katolikusok, mind a reformátusok között voltak sokan, akik büszkéek voltak vallásukra — egyikben-másikban volt némi felekezeti elfogultság is — és erősen összetartottak. Való, hogy sok érdekes dolgot hord össze erre vonatkozólag, de egy csomónak nincs bizonyító ereje,¹ mások meg téves következtetésekre csábítják. Kivált

¹ Hogy p. o. egyik-másik «romantikus» írónk baráti körben vagy bizalmas írásban tett valami bántó megjegyzést a másik

abban téved, hogy az írókat mindig felekezeti szálak fűzték barátságba. Az ő beállításában úgy fest a dolog, hogy a 'romantika' idején katolikusok és reformátusok csak egymással barátkoztak, épen felekezeti alapon. De szabad-e Kisfaludy Sándornak Batsányi iránt tanúsított baráti érzelmét és gróf Desseffy Józsefbe vetett bizalmát katholicizmusának betudni,¹ s ellenszenvét Kazinczy iránt eltérő felekezetükből magyarázni? Hiszen közismert, hogy megbántott hiúsága vitte Kazinczy ellenségeinek táborába! Kazinczyt és Batsányit sem a felekezeti különbség tette egymás ellenségévé, hanem sok egyéb személyes természetű okon kívül első sorban az, hogy a két vezéri szerepre hivatott író nem tudott és nem akart megosztozni a hatalmon.² És vajjon Mednyánszky és Majláth azért 'érintkeztek álig' a Bécsben tanuló magyar ifjakkal, mert azok reformátusok, ők meg katolikusok voltak? (94. l.) Nem sokkal természetesebb magyarázat az a társadalmi, műveltségi és nyelvi szakadék, amely a német kultúrájú, németül író félig-meddig osztrák főurakat elválasztotta a szegény magyar egyetemi hallgatóktól?

De még ha Farkas minden példája megállná is helyét, mi szükség volt előhordani őket? Amit bizonyítanak, hogy a felekezeti érzés gyakran felekezeti öntudattá, néha elfogultsággá erősödik s teremt az egyhitűek között bizonyos társadalmi kapcsolatot: azt mindenki eddig is ép olyan jól tudta, mint ő — nem is tagadta senki. Azt kellene igazolnia, hogy ennek az öntudatnak volt kialakító vagy legalább színező hatása az írók egész szellemi habitusára, hogy érezette hatását a költők működésén, műveiken vagy legalább irányukon. Meg is kísérli, de egy-két jelentéktelen utaláson kívül csak két példával bizonyít, Kazinczyéval és Kisfaludy Sándoréval. Kazinczy nyelvreformját felekezeti álláspontok ütközőjévé akarja megtenni s azt szeretné elhíttetni, hogy az írók állásfoglalását a nyelvújítással szemben felekezeti viszonyuk determinálta. Mivel Kazinczy református volt, a reformátusok pártolták, a katolikusok elleneztek a mozgalmat, s az utóbbiak épen református volta miatt idegenedtek el Kazinczytól. (62—65. l.) A tétel első fele ellen maga Farkas adja ugyanott a cáfoló érveket: Kazinczy első támadói nem katolikusok,

felekezetre, az még nem vall felekezeti elfogultságra, hiszen e féle kijelentések kicsúsznak a legtürelmesebb ember ajkán is.

¹ Gróf Desseffy egyébként a református Kazinczynak is bizalmasa volt!

² Seregszámra lehetne példákat idézni, ha egyáltalán szükség volna rá, más felekezetekhez tartozóknak barátsága mellett. (Kazinczy!)

hanem reformátusok voltak, s az Antimondolatra, az újítók vitairatára, a Tisza mellékén «dühhel haragunnak», viszont dunántúli katolikus írók együtt éreznek Kazinczyval. A tétel második felét pedig megcáfolta már P. Horváth Ádám, megírván még 1816-ban, hogy ott, Dunántúlon, azért nem szeretik Kazinczyt, sem munkáit, sem működését, mert «el vagynak a felől hitelve, hogy ő és a vele tartók rontják, vesztegetik a Magyar Literatúrát». (Maga Farkas idézi!) Íme, nem a kálvinizmusa, hanem a nyelvrontása miatt haragudtak a katolikusok Kazinczyra.

Kisfaludy, a másik példa, Farkas nagyágyúja. Ő a ,legtürelmetlenebb' katolikus s felekezeti álláspontja még irányán is nyomot hagyott, s azt a kívülállók meg is látják. (Mért csak a kívülállók, s kik azok a belülállók?) Végre egy költő «iránya», amelynek felekezeti jellege van! Mi ugyan, noha szintén kívülállók vagyunk, nem látjuk, de Farkas majd megmutatja. Kezdi is a bizonyítást. Ott vannak először már említett baráti viszonyai a katolikus írókkal, azután: Kisfaludy megkérdezte Döbrenteitől, milyen vallású; majd: egy kósza hír szerint egy ízben szidta a protestánsokat; végül: gyanakodással tekintett a protestantizmus térfoglalására. (54—55. l.)¹ Ennyi mindössze a bizonyíték, semmi több. És mit bizonyít mindez? Még azt sem, hogy Kisfaludy türelmetlen katolikus volt! — *irányának* katolikus jellegére meg a leghalványabb jel sem vall. A nagyágyú is csütörtököt mondott: a felekezet nem nyomta rá elkülönítő bélyegét íróink szellemi világára.

A két tényezőnek, a vidéknek és a felekezetnek determináló hatását Farkas Gyula nem tudta igazolni — valójában meg sem kísérelte. De ez nem jelenti azt, hogy a tanítás a maga egészében elvetendő. Említettük, hogy a két felekezet és a két vidék magyarságának szellemvilágán föl lehet ismerni eltérő színeket: érdekes és nem is tudománytalan vállalkozás volna megállapítani, miben és milyen mértékben jelentkezik a két vidék és a két felekezet hatása a magyarság lelki arculatán. Farkas Gyula azonban e helyett a dunántúliságot összekapcsolja a katolicizmussal, a tiszaiságot a kálvinizmussal és ezen alapon fölállítja a magyarság kétlelkűségének tételét — s a *Magyar romantika* valójában nem is egyéb, mint az előrebocsátott tétel igazolása.

*

¹ Angyal Dávid rámutat gyanakvásának igazi okára: nem vallási gyűlölet vezette, hanem féltette a protestánsok liberalizmusától a konzervatívizmust. (Maga Farkas idézi!)

Eleve is tudjuk, hogy a könyv okfejtése teljes sikert nem érhet el. A kétlelkűség dogmája ugyanis pusztá fikció, érvénye megdől azon a tagadhatatlan tényen, hogy Dunántúlon is éltek reformátusok, s a Tisza mellékén még nagyobb arányszámban katolikusok. Az a kettős egyenlet, dunántúli = katolikus, tiszai = református, csak ötlet, nem igazság: meddő vállalkozás tehát Farkasé, aki megkísérli visszavezetni gyökereikre a dunántúli katholicizmusnak és a tiszai kálvinizmusnak eltéréseit és kifejtteni az ellentét természetét. Lessük meg munkáját.

«Katholicizmus és kálvinizmus nemcsak két különböző vallásfelekezetet jelent, hanem két különböző lelki diszpozíciót, mint a gyermekkori nevelés, családi és iskolai környezet és fejlődési hagyományok eredményét» (81. l.), s a magyarságnak ez a felekezeti megoszlása mélyenjáró faji különbözőségekre vezetett (219. l.), viszont ennek a felekezeti ellentétnek világnézeti gyökere nem volt. (219. l.) Határozott beszéd: a két felekezetet élesen elhatárolja. Csak a «faji különbözőség» cseng idegenszerűen. A magyar katolikus és a magyar református más faj? Ezt még sohasem hallottuk! S ha volna valami eltérés fajban a magyarság e két eleme között, nem kellene-e a viszonyt a faj és felekezet között megcserélni, a fajt oknak és a felekezetet okozatnak tekinteni? Egyébként is ennek az éles elhatárolásnak igazságába vetett hitünk alaposan meginog, ha visszagondolunk a könyv egy korábbi helyére. A 71. lapon ezt olvassuk: «A kor szellemi vezetőinek lelki világában alig találunk különbséget katolikus és protestáns között». A „magyar romantika” nyelvén szólva: nem vész csudánk! Ha nincs vagy alig van a református és katolikus magyar lélek között eltérés, akkor mi a jelentősége az «eltérő lelki diszpozíció»-nak? Ha maga e kétféle lélek jóformán ugyanaz, akkor hogyan lehet a magyarság két felében ellentétes lelkiség és fajiság? És mit ér ez az egész okoskodás, ha a praemissákból velük teljesen ellentétes következményekre jut a bölcselő?

Homokra épült különben is az egész okoskodás: megbízhatatlanok a praemissák. Farkas rámutat ugyan a nagy ellentét gyökerére, de a három tényezőt, a nevelést, a családot, az iskolát csak megemlíti; hogy mennyiben tértek el a két felekezet körében, s hogyan formálták eltérővé a kétféle lélek diszpozícióját, arról nem hallunk semmit, érvek híján el kell hinnünk a szerző szavának. Érvekkel csak a negyedik gyökérszálnak, a «fejlődési hagyományok»-nak munkáját támasztja meg — igaz, hogy itt is nagyon takarékos kézzel méri érveit. Magukat a hagyományokat azonban bőven szórja elének. Egyikkel

másikkal könnyen végezhetünk. Hogy a dunántúliakban élt a «röghöz kötöttség tudata» (303. l.) s a tiszaiakban nyilván nem, az még frázisnak is üres. Már tartalmasabb frázisok szövedéke, de egy szikrával sem igazabb tanítás a következő: a kálvinizmus sokkal inkább magáénak tudta a magyar történetet (mit jelent ez?), mintsem elmélkedett volna rajta (164. l.) — a katolicizmus tehát nyilván nem tudta magáénak és ezért elmélkedett rajta! — viszont történeti szemlélete reálisztikus volt, a katolicizmusé pedig idealisztikus. (171. l.) Ennek a némileg anachronistikusan csengő kijelentésnek az az értelme, hogy a katolikusok számára a mult fölelevenítése menekülés volt a jelenből, a reformátusok meg szolgálatot akartak vele tenni a jövőnek. (202. l.) Ezt a különös kijelentés-halmazt csak példával sem igazolja, nemhogy érvel — nehéz is volna! Igaz, hogy egyik-másik részét cáfolni is nehéz volna: annyira levegőben van, hogy nem tudjuk kézzel megragadni.

Súlyosabb és konkrétebb a következő hagyomány; a XVIII. századi katolikus köznemességnek nemzeti érzését és műveltségi állapotát akarja vele megértetni. Összeszedve a könyv különféle helyeiről az adatokat, a következő képet konstruálhatjuk meg erről a társadalmi osztályról — a kép vonásai nyilván ráillenek a főnemességre is: a tiszai reformátusokkal szemben, akiknek magyarsága régibb gyökerű, sőt ősi (157. l.), a katolikusoknak — az ő magyarságuk nem ősi, még csak nem is régi gyökerű? — a protestánsokkal folytatott vallás- és szabadságharcokban a nemzeti érzésük elaludt (Nádasdyt, Frangepánt, Zrinyi Pétert, ezeket a hithű dunántúli katolikusokat bizonyára az erdélyi fejedelem végeztette ki, mert a magyarság romlására, a Habsburg-dinasztia érdekében összeesküvést szóttek); ezek a dunántúliak magyarságukat elvesztve elidegenedtek, műveltségük kizárólag latin vagy német volt (136. l.), s nemzetiségük kifejtésében korlátozta egyházuknak nemzetközi jellege és a latin nyelv uralma (134. l.); hogy ez a réteg magyarrá válhassék, meg kell magyarosítania latinos műveltségét és asszimilálnia kell a túlnyomóan reformátusok alkotta magyarnyelvű kultúráját. (29. l.) Ha a szellemtörténet így látja nemzetünk másfél százados életét, a XVII. század elejétől a XVIII. század végéig, Pázmány Péter és Esterházy nádor, Zrinyi Miklós és Gyöngyösi, Faludi és Mikes, Amade és Orczy Lőrinc korát, akkor nem kérünk belőle, hiszen ennek a gondolatfolyamatnak minden mozzanata alaptalan, könnyelmű állítás, s mind részleteiben, mind egészében ellenkezik a történeti igazsággal. Nincs az a hanyag érettségiző deák, aki sorra meg ne tudná cáfolni ezeket a kijelentéseket. Meg tudná

cáfolni könnyen maga Farkas is, ha nem vakítaná el a maga konstruálta elméletének fényessége!

A következő hagyomány művelődési természetű, a külföld eltérő hatása a két magyar felekezetre. A tiszántúli reformátusok körében, valamint Erdélyben a francia felvilágosodásnak hagyományos gyökerei voltak — még Bessenyei előtt, Bécs csak erősítette ezt a folyamatot. (220. l.) Higyünk a szemünknek? Én ennek az állítólagos hagyománynak a legvékonyabb gyökérszálát sem látom, de úgy látszik, a szerző sem, mert egy kisujjamnyi példát sem tud említeni, egyetlen olyan tiszai író nevét sem, akinek lelkét már a XVIII. század derekán megihlették a francia felvilágosodás eszméi.¹ A katolikus Dunántúlról pedig azt halljuk, hogy a mohácsi vész óta egységes művelődési területet alkotott Ausztriával, s számára Bécs a nyugati kultúra gyűjtőmedencéje volt. (219. l.) Farkas Gyula, úgy látszik, szintén Tantalus fajából származik: Iphigenia nyugalmaival mondja ki a nagy szót. De most az egyszer bizonyít is. Zrinyi az olasz Tassót és Marinót veszi mintául, a Grácban tanult Faludin és Amadén az olasz barokk hatása érzik meg (talán a rokokó! hol van Faludi a barokktól!), Kreskay Metastasióból fordít: íme a biznyságok. Csupa kései magyar író, csupa olasz minta: hol marad a mohácsi vész, hol a bécsi gyűjtőmedence? S vajjon egypár *irodalmi* kapcsolattal lehet biztosítani két *művelődésterület* és háromszázados fejlődés azonosságát? Egyébként is, nem különös, hogy Farkas *olasz* kapcsolatokkal akar *német* hatást bizonyítani? S vajjon pusztán a véletlennek furcsa játéka, hogy az a négy író, akik állítólag Ausztriában teltek meg olasz ihlettel, kivétel nélkül jártak vagy épen hosszabb időt töltöttek Olaszországban? S végül, mint az osztrák kapcsolat legnagyobb bizonyossága: Zrinyi, Faludi, Amade tartós olasz hagyományt teremtettek Dunántúl — Zrinyi, akit mint költőt a Dunántúl a XVIII. század végéig nem ismert s a tiszai reformátusok keltették életre, Faludi, akinek «barokkos» költészete a szerző szerint is csak 1787-ben kezdett ismertté válni, s Amade, aki nem is volt dunántúli s költeményei csak 1834-ben jelentek meg!

Ilyen érvekkel igazolni egy egészen új elméletet, semmitmondó szólamokra vagy a tényeknek ellenmondó megállapításokra fölépíteni a magyarság kétlelkűségéről szóló tanítást: lehet merész, ikarosi vállalkozás, de nem tudományos eljárás.

*

¹ Az erdélyi írók között egyik-másiknak volt kapcsolata a francia irodalommal, de nem a francia fölvilágosodással.

Eddig jutott Farkas az elméleti alapvetésben. A következő lépés: a kor íróit beosztani a két nagy csoportba. Aki dunántúli volt, katolikus és hagyománymentő vagy tiszai, református és újító, azzal nem volt a szerzőnek gondja: magától besétált a megfelelő rekeszbe. De az íróknak egész sora volt, — majd olyan hosszú volt a soruk, mint az előbbieké — akiknél a földrajzi és felekezeti tényező harmóniája megbomlott, sőt olyanok is voltak, akiknél a két tényező erősítette ugyan egymás hatását, mégis eredményük épen az ellenkezője lett, mint amelyet az elmélet követelt. A pozitivista tudós ekkor, a cáfoló jelenségek súlya alatt, sutba dobta volna az elméletet, a szellemtörténész azonban — az ellenmondó tényeket hallgattatta el. Az előbbiekkal még könnyű dolga volt: egyszerűen kijelentette, hogy náluk a környezet elfojtotta a vallás hatását, vagy fordítva, amint épen a szükség követelte. Hova lesz azonban így az a bizonyos, két tényezőtől determinált lelki eltérés?

Az igazi makacsokokkal sem gyűlt meg a szerző baja, azokkal, akik semmiképen sem illettek bele abba a kategóriába, amelyikbe születésük és felekezetük szerint bele kellett volna tartozniuk: ezeknél az ember a XX. században jóvá tette azt, amit a *természet* a XVIII—XIX.-ben elvétett.

A renitens írók megfélekezésére két eljárása van szerzőnek, a *chassé-croisé* és a súlyesztő. Amazt a francia négyes szolgáltatta, emezt a színpad. Az előbbi, a quadrille egyik vezényszava, arra volt jó neki, hogy az elmélete hitelét lerontó írókat kitessekélje onnan, ahova tartoznak, és bekényszerítse oda, ahova nem tartoznak. Íme egypár példa. Megtudjuk, hogy az egyik hagyománymentő irány, a deákosoké, dunántúli katolikus papok köréből indult ki, megindító az ú. n. triász, B. Szabó, Rájnis, Révai. A három közül azonban csak egy volt dunántúli, a másik kettő nem, Révai délvidéki, Szabó erdélyi volt. Sebj, ez csak nekik árt, az elméletnek nem. — A másik hagyománymentő irány tudvalevőleg a magyaros íróké. Hagyománymentő hívei tehát az elmélet követelése szerint dunántúli katolikus írók, lehetőleg papok. Ámde az irány legnevezetesebb képviselői közül — Dugonics, Gvadányi és P. Horváth — az utolsó református volt, a másik kettő 'tiszai' (Gvadányi valójában felvidéki), az egyik meg épen gróf, katolikus pap pedig csak a tiszai Dugonics volt: szóval a hagyománymentő magyaros irány erős egyéniségei épen nem voltak dunántúli katolikusok. Mit tesz ebben a reménytelen helyzetben a szerző? Olyan ügyességgel, amely már a zsonglőrösködés határán jár, átjátssza az egész irányt a neki kellemes oldalra. Kijelenti a nála megszokott határozottsággal, hogy

mind a hárman «fejlődéstörténetileg beletartoznak a dunántúli katolikus írók naprendszerébe», s hogy még jobban megalapozza ezt a frázist, előveszi Dugonics tanácsára az «észnek mesterségét» és kisüti, hogy téved mind az utókor, mind az egykorú közvélemény, mikor bennük látja a magyaros ‚iskola‘ *representativ man*-jeit. Nem, az irány heroszai nem ők hárman voltak, hanem Kreskay Imre, Endrődy János, Nagy János (a «mocsosszájú plébános»), Ányos Pál, Péteri Takáts József, Fejér György, Döme Károly. (32—33. l.) — Ányoson kívül, aki irányában meglehetősen távol kerül tőlük, csupa jelentéktelen, negyedrangú író, jórészüik sokkal később dolgozott, mint a lenézett triász. Így aztán, folytatva Farkas Gyula instruktív képét, azzal a kozmikus csodával állunk szemben, hogy a dunántúliak naprendszerében hatalmas, önfényű bolygók keringenek apró, sötét centrális égitestek körül. Némi joggal a református Csokonait is beosztja a magyarosak közé — vajjon melyik dilettáns katolikus verselgető volt az ő Napja? Különös sors jut a könyvben osztályrészül Batsányinak és Ráday Gedeonnak. Melyik irányhoz áll legközelebb Batsányi, azon lehet vitatkozni, de az bizonyos, hogy egyike volt a századvégi lázadózó moderneknek — mai terminológiával radikális vagy akár destruktív írónak is nevezhetnők. Lelkesedett a francia forradalomért, még verset is írt róla — el is csapták miatta hivatalából! — csatlakozott a Habsburgok trónját megdönteni igyekvő Martinovicshoz — de az ‚elmélet‘ bosszúságára dunántúli és katolikus volt. *Chassé-croisé!* kiáltja a rendező, s menten hagyománymentővé lesz, társa a dunántúli papoknak. (35—36. l.) Rádayt, ismeretes, egész műveltsége, de költői iránya is a németesekhez kapcsolja, de ott nem tudja őt szerző használni. Ellenben igen jó hasznát venné az Erdélyben, a Bessenyei előtt franciából fordítgató főurak között. De hogyan jut oda a nógrádi köznemes? (Főnemesi rangját csak később kapta!) Mi sem könnyebb ennél. Farkas szerencséjére Ráday sok német versen kívül fordított egy-két franciát is, s a Ráday-család egy-egy tagja a XV. és XVI. században Erdélybe szakadt: nosza Gedeon ága is, noha minden férfisarja már a XVI. század közepétől Pest, majd Nógrád vármegyében élt és viselt közhivatalt, a szerző kedvéért átsétál Erdélybe, s maga Gedeon is fölcsap erdélyi főnemesnek. (23—24. l.)

Ha azután a szerző megúnja ezt a tologatást, akkor megindítja a súlyesztő masinát. Bécsben a magyar társaságot Bessenyei teremtette meg, tehát az református egyesülés; beletartozik még Péczely József is, aki nem élt ugyan Bécsben, de református volt, nem tartozik azonban a bécsi magyar írók közé Péteri Takáts József és Batsányi,

noha ott éltek, mert katolikusok ; a református Kazinczyról halljuk, hogy «Bessenyeieik fényénél gyújt gyertyát» (24. l.), de Orczy, Ányos és Kisfaludy Sándor, ezzel az alkalommal, elsűlyednek, mert katolikusok — noha sokkal szorosabb a kapcsolatuk Bessenyeivel, mint Kazinczynak. A szegény Orczy végleg elsűlyed, az ő szerepéről a ,magyar romantika' előkészítésében nem hallunk semmit, s nem sokkal jobb a sorsa Ányosnak sem. Mivel ő dunántúli, de nem hagyománymentő, hanem franciás is, németes is, s katolikus létére állítólag a felvilágosodás híve (ő fejezte ki «leghűbben a felvilágosodás történeti felfogását»: a *Kalapos király* nyilván József császár dicsőítése!), a szerencsétlen «megosztott lélekkel» eltűnik a sűlyesztőben. (170. l.) — Még jobban sajnáljuk a ,magyar romantika'-nak egyik legnagyobb költőjét, Katona Józsefet. Róla csak egy ízben, mellékesen esik szó : tragikumát magyarázza meg Farkas Gyula. Az ő tragikuma nem az volt, hogy a *Bánk bánt* nem engedte a cenzúra előadni, nem is az, hogy a közönség nem értette meg ezt a nagyszerű drámát — ez nyilván üres pozitívista fecsegés. A szellemtörténet felfedi a mélyenrejlő, igazi kettős okot : az volt a végzete, hogy egyfelől «mint alföldi katolikus magyar egyik irodalmi talajhoz sem tartozott», másfelől, hogy «megelőzte a szintézist». (98. l.) Ezzel el van intézve a nagy kérdés és maga Katona is. — A hagyománymentő deákosok láncolatában az egyetlen protestáns Berzsenyi (31. l.) — ez persze «kivétel», csakhogy hasonló kivétel a református leoninisták. Ezt Farkas elintézi egy kézlegyintéssel : azok leoninus verseket írtak! Igaz, de hiszen a leoninus ép olyan katolikus, mondjuk jezsuita hagyomány, mint az antik verselő eljárás, még a nevét is katolikus paptól kapta. S a többi református író, akik antik szabású verseket írtak, azok nem mentették a hagyományt? És ha fölbukkanak is egy-egy pillanatra, elsűlyednek, mint Verseghy, Szentjóbi Szabó, Dayka, Fazekas a *Ludas Matyjával* : egyéniségük és költészetük nyilván nem adott semmit a magyar irodalom kibontakozásához.

Látnivaló, hiányokban és ellentmondó tényekben nincs fogyatkozás. Sebj! Valamint az üveglapra szórt homokszemek, ha azt vonóval rezgésbe hozzuk, szabályos alakba rendeződnek : a szellem-történet Chladnijának illetésére is két szabályos csoportba különültek a magyar írók. Most már kezdődhetik az igazi munka : megmutatni, hogyan jelentkezik a kétféle magyar lelkiség azon a két téren, amelyen a ,magyar romantika' előbb szétbontotta, aztán egyesítette az erőket. Ez a két tér az irodalom és a nemzeti érzés.

Lássuk először, milyen mozzanatokban nyilvánul a kétféle magyar lélek ellentéte irodalmi téren. «A tiszántúli kálvinisták magyar irodalmi tudata kétévszázados, a dunántúli katolikusoké most van kialakulóban». (52. l.) Az irodalmi tudat kialakulása nálunk: érdekes és fontos kérdés. Négyesy vetette föl ezt a termékeny gondolatot, azóta ismételtlen utaltak rá mint megoldandó feladatra, de eddig még kellően meg sincs világítva, nemhogy ki volna fejtve. Farkas most könnyelműen odaveti ezt a különös és tartalmatlan formulát a kétféle irodalmi tudat korbéli eltéréséről — de egyetlen szóval sem igazolja. — A másik eltérés, hogy a dunántúli irodalom lényege a tárgyi nemzetiség, művelői a forma esztétikai követelményeivel nem törődnek (158. l.) és csak befelé néznek (mit jelent ez, és egyáltalán mit jelent ez a furcsa ellentét?) — megint bizonyíték nélkül odavetett állítás — a tiszaiaknál nyilván fordítva áll a dolog! S a bizonyíték? Csak ennyi: Kazinczy pusztán a formát nézi. (159. l.) El lehet-e fogadni olyan ellentétet, amelynek első fele pusztán szólam, a másik fele pedig egyetlen egy író gyakorlatára támaszkodik? S Kazinczy tiszai meg református volta miatt emelte egyetlen principiumává a forma művészetét, nem pedig azért, mert sajátos írói egyénisége erre utalta? Több eltérést a dunántúli katolikusok és a tiszai reformátusok irodalmi felfogása és költői gyakorlata között nem tud a könyv kimutatni,¹ a két bemutatott ellentét meg, látuk, mesterséges konstrukció. Ami eltérés Bessenyei—Kazinczy—Kölcsey meg Baróti Szabó—Dugonics—Kisfaludy Sándor—Vörösmarty iránya között van, az éppúgy nem egyetemes jellegű, természeti okokból determinált, mint az előbbieket reformáló, s az utóbbiak konzerváló törekvése, hanem egyéni jellegű, a magyarázat heurisztikus elvét nem a néplélektan, hanem az egyéni lélektan (helyesebben a psychognosis) szolgáltatta.

Hogy milyen hatással volt a kétféle lelkeség az írók nemzeti felfogásának kifejlődésére, arról keveset hallunk, de néha meglepő állításokat. «A tiszaiak hazafogalmának középpontjában a nyelv áll, a haza területi fogalma idegen számukra», olvassuk a 176. lapon —

¹ Beszél ugyan a könyv ismételtlen és sokat a kétféle irodalom ellentétéről, sőt azt állítja, hogy az egykorúak is tudtak erről az ellentétről, a Magyar Múzeum és az Orpheus meg épen tudatosá tették ezt a szellemi kettősséget, ebben áll szellemtörténeti jelentőségük (40. l.): de minden példája, kivétel nélkül, azt bizonyítja, hogy a századfordulón ezt az ellentétet nem az *irodalom*, hanem a *nyelv* terén látták!

a dunántúliak számára nyilván nem. A könyv számtalan elhamarkodott állítása között ez a legbántóbb: Kőlcseynek egy rosszúl értett társadalom-filozófiai reflexiója alapján leírja ezt a furcsa megállapítást! — A másik eltérés a nemzeti gondolat terén a dunántúliak és a tiszaiak között az, hogy amazok gyűlölettel néztek nemzetiségeinkre, emezek rokonszenvvel. (160—163. l.) A tétel első felét enyhített formájában (a dunántúliak ellenérzése még sem volt gyűlölet!) könnyű igazolni, de a második felét aztán Kazinczynak humanizmusából következő, kozmopolitizmusa' alapján általános érvényűvé emelni: meghocsáthatatlan merészség.

Végül, s ez a legmélyebben szántó eltérés a két tábor között, a tiszaiak nemzeti érzése pesszimiztikusan színezett, a katolikusoké önáltató optimizmus. (151. l.) Ezen a ponton Farkas valóban igen érdekes mozzanatokra hívja föl a figyelmet, s kétségtelen, hogy a tiszaiak sötétebbre színezett felfogásából kiütközik a török járom meg a kuruc idők szomorú enléke és az uralkodóházzal szembehelyezkedő ellenzéki szellem (ezekre a tényezőkre nem utal, vagy nem utal elég nyomatékkal a szerző), mégis úgy érzem, hogy Farkas állítása még letompított formájában is (túlnyomóan pesszimiztikus) csak féligazság. Nemcsak s nem annyira azért, mert találunk a tiszaiak sorában is optimistákat, — valójában még Kazinczyt is közéjük sorozhatni — viszont a dunántúliak között is vannak pesszimizták (Kis János, Berzsenyi, Vörösmarty — az utóbbi még katolikus is!), hanem mert az írók világnézetének megkonstruálásánál nem szabad egyes kiragadott nyilatkozataikra építeni. Optimizmusuk vagy pesszimizmusuk rendszerint nem is világnézetük funkciója, hanem pillanatnyi lelkiállapotuk kitörése, éppen azért nincs is mindig harmóniában lelki valójukkal — mindegyiktől idézhetnénk ellenkező színezetű kijelentéseket (Kisfaludy Sándor, Berzsenyi). Igen szépen igazolja Farkas Gyula, hogy a századforduló csüggedtségét nem szabad pusztán Herder baljóslatából megértetni, de épúgy nem mellőzhetjük a nemzeti pesszimizmus magyarázatánál sem a nyomasztó politikai viszonyok hatását, sem azt a felekezeten és vidéken túlról ható s a nemzeti lélekben gyökerező tényezőt, amelyre olyan pregnánsan utal a magyar nóta háromszáz esztendőszomorúságát emlegető mondás.

Íme, az a sokat emlegetett kétlelkűség, a *Magyar romantika* széthulló elemeit jól-rosszul összetartó vörös fonál. Szerepét a magyar szellemi élet két legjelentősebb nyilvánulása terén, a nemzeti gondolat és az irodalmi tudat kifermálásában nem tudja a könyv igazolni — meg sem is igen kísérli. Hogy magára az irodalomra

mennyire hatott ez a kétlelkűség, mennyiben determinálta e korszak költészetét művelőinek megoszlása, arról a hagyománymentő és reformáló törekvéseknek nem mindig jól alkalmazott ellentétén kívül semmit sem hallunk. Szülőföldi elemek megjelennek ugyan egyik-másik írónk költészetében, — aránylag ritkán — de mindig mint indítékok, jelentőségük tehát csak művészi tekintetben van, táji jellegűvé nem bélyegzik költészetüket. Bessenyei a Tiszáról, Berzsenyi a Balatonról énekel, de ebből költészetük irányára nem lehet tanulságot levonni. S a felekezeti vonás? Maga a szerző kénytelen hallgatólagosan vagy nyíltan elismerni, amit fentebb megállapítottunk, hogy felekezeti álláspontját a legtöbb író egyáltalán nem érvényesítette költészetében, s épen nem a két tábor vezéregyéniségei, sem Kazinczy vagy Kisfaludy Sándor, sem Kölcsey vagy Vörösmarty. Maguk az írók érvényesíthették mint emberek a társadalmi életben, sőt még életszemléletükben és gondolkozásuk irányában is, felekezeti álláspontjukat, de költészetükbe nem vitték át, s a ‚magyar romantika‘ irodalmán nem érzik meg a legkisebb felekezeti íz sem — annyira nem, hogy műveiből a legtöbb írónak még felekezete sem állapítható meg. Az irodalomtörténetet pedig végső fokon a művek s a költői *oeuvre* érdekli, az írók egyénisége is csak annyira, amennyire költészetüket megérteti — ebből a szempontból a *Magyar romantika* ismereteinket nem gazdagította.

*

Mindaz azonban, amit Farkas a magyarság kétlelkűségéről elmond, noha könyvének jóval nagyobb fele ebből telik ki, tulajdonképpen csak előkészület. Arra szolgál, hogy igazolja: a ‚magyar romantika‘ folyamán nem volt nemzeti irodalom, csak felekezeti és táji jellegű — nem is lehetett, mert a magyar léleknek ez a kettéhasadása megakadályozta gazdag, mozgalmas, mély nemzeti életnek kifejtését. Miután, úgy látja, sikerült bebizonyítania ezt a két tételét, rátérhet igazi céljára, annak a szellemi folyamatnak bemutatására, amelynek során ez az ellentét feloldódott. Ez nagyjában a következő volt. Még a romantika idejében megindult a két különböző lélektípus összesimulása és megbékélése; a kétféle irodalomból lassanként kivészett a vidéki és felekezeti jelleg, közben formában és szellemben magyarrá vált, asszimilálta a nyugati szellemi áramlatokat, majd megvalósította a nemzetiség és európaiság szintézisét, s ezzel megszűnt a nemzeti irodalom s az ugyanakkor elfoglalta helyét a világirodalomban.

Ennek a folyamatrajznak majd minden pontja a tényekkel

ellenkezőt mond. Nem áll az, hogy a vidéki és felekezeti jellegnek el kellett halványodnia a romantika irodalmában, — mert mind a kettőtől egészen ment volt; és nem áll az, hogy irodalmunknak formában és szellemben magyarrá kellett válnia — mert az volt már a romantika elején is, sőt az volt már századok óta; nem áll az, hogy az asszimilálás csak a beteljesülés időpontjában történt — «asszimilált» már Bessenyei is, s azóta majd minden magyar költő, s Kölcsey és Vörösmarty épen akkor nagyok, amikor nem asszimilált áramlatoknak, hanem a maguk lelki mozgalmainak adnak hangot; nem áll az, hogy az új irodalom jelszava a nemzetiség és európaiság volt, ezek összeolvasztására nem is törekedtek: ők a nemzetit és művészt akarták együtt megvalósítani. Nemzeti irodalmunk megszületését a lelki szintézissel kapcsolatba hozni csak egy csomó zavaros képzet árán lehet. Nemzeti irodalmunk nem 1830 körül született meg, hanem századokkal korábban, még csak nem is Zrinyivel vagy Balassival, hanem a codexek korában, vagy ha akarom, a *Löweni siralommal*. Hogy a 30-as években igen nagyot lendült, az igaz, de korántsem a szintézis következtében, hanem mert innen kezdve jelentek meg irodalmunkban az igazi nagy tehetségek; de mivel a romantika korában, egy-két évtizeddel a szintézis előtt is voltak nagy költőink: már Csokonai, Berzsenyi, Katona József műveiben is igen magasra emelkedett ez a Farkas szerint még nem nemzeti irodalom. És hogy Magyarország elfoglalta már akkor *helyét* a világirodalomban? Ma sem foglalta még el!

Ám legyen. Hallgattassuk el az engedetlenkedő tényeket, vegyük készpénzül Farkas jetonjait: hogy' fest akkor az a bizonyos «folyamat»? Sehogyz! Folyamatról, amelynek során letörlődtek íróinkról a faji és felekezeti, vidéki és műveltségi különbségek, s megtörtént a kiegyenlítődés a hagyománymentő és reformáló irányok között, hallunk ugyan időnként, de ezt a folyamatot a szerző nem rajzolja meg, még csak meg sem világítja. Az irodalmi kiegyenlítődés motívumát egészen elejti, a két irány megbékülését, összeolvadását egy homogén egységbe, a nagy „szintézis“-t, nem is érinti, csak az íróvilág és a közönség kiegyenlítődéséről, tehát az irodalmi élet kialakulásáról beszél — keveset és abban is kevés a köszönet. Az az egynéhány megállapítás, amit ad, vagy üres szólam, vagy zavaros, egymásnak ellentmondó nyilatkozat. Egyszer azt olvassuk (37. l.), hogy a kiegyenlítődési folyamat megindult, amikor az ellentétes áramlat képviselői találkoztak, már Bécsben, tehát a 70-es évek legelején (hogy ott milyen ellentétes áramlatok találkoztak, azt nem tudom), máskor meg azt halljuk, hogy még a korszak végén is olyan mereven

szemben áll a katholicizmus és kálvinizmus, a Dunántúl és a Tisza melléke, hogy a dunántúli katolikus Kisfaludy Károly színműveit a Dunáninnen alig adják, Vörösmarty *Zalán futására* meg 1825-ben legnagyobbbrészt csak dunántúli katolikus papok fizetnek elő (115. l.), viszont Kölcseynek nevét sem ismerik Dunántúlon. (116. l.) Íme a ki-egyenlítődesi folyamat megfeneklett, egy félszázad alatt még messzebb került egymástól a két felekezet és a két vidék! De ekkor megtörténik a csoda: nem is egy év alatt egybefornak a dunántúli katolikusok, a tiszántúli protestánsok, és 1826 közepén már biztosítva van a közönség egysége: a *Zalán futását* már 1826. jún. 17-én sokan olvasgatják a Tisza mellett, s 1827-ben Kölcseyt becsülik a dunántúli katolikusok. Csodát ugyan nem kell indokolni (nem is lehet, épen azért csoda!), de Farkas indokolja: a nagy ellentét megszűnt, a két tábor egybeolvadt, egyrészt mert az írók találkoztak Pesten, másrészt mert egyéni barátságuk és közös életélményeik elsimították eltérő vonásaikat. Pest szerepének kiemelése jogos, de belekapcsolását az irodalmi élet föllendülésébe már régen elvégezte tudományunk; a közös életélmények hangoztatásának is van némi alapja, de a nekik tulajdonított jelentőség erősen túlzó — egyébként is milyen közös életélményeik voltak p. o. Kazinczynak és Kisfaludy Károlynak, Kölcseynek és Vörösmartynak? Hogy mi az *egyéni* barátság, azt nem is sejtem, s azt sem, milyen jogon korlátozza a könyv az írók barátkozását a korszak végére. Hát korábban a testőr-írók s velük egy csomó más író nem volt barátságban, hát Kazinczynak nem voltak barátai, és viszont az Aurora baráti köre nem került-e ki jobbára dunántúli katolikusokból? (Ezt a szerző állapítja meg, nem én!)

Való, hogy a mult század huszas éveit jelentős korszaka irodalmunknak mind életében, mind fejlődésében. Közismert, hogy ekkor érik valósággá Bessenyei gondolata, Kármán álma, Kazinczy kezdeményezése: a XVIII. század végén megrebbent irodalmi tudat fokozatosan megerősödik, s ezzel kapcsolatban kibontakozik eleinte szerényen, későbbben mind teljesebben a magyar irodalmi élet, az irodalom szerveinek kiépítésével egymásra talál két legfontosabb tényezője, az író és az olvasó. Ép oly közismert, hogy ugyanebben a korban ér el irodalmunk a virágzásig: az igazi költői egyéniségeknek hosszú sora, Kármántól és Csokonaitól Kölcseyig és Vörösmartyig, a közelmulthoz képest páratlanul magas színvonalra lendíti irodalmunkat. Nevezhetjük ezt a folyamatot Farkas terminológiájával szintézisnek, de ez a különböző *művészi* irányok szintézise volt, törekvések és eredmények szintézise, s ezt az írók lelkivilágának

gazdagodása, differenciálódása, elmélyülése, alkotó erejüknek megnövekedése, ízlésüknek kifinomodása alapozta meg — azok az írók egyéniségében gyökerező tényezők, amelyeket a kollektív vonásokra ügyelő Farkas szándékosan nem lát meg. Ezeket a kiforrott, tényekre támaszkodó megállapításokat most dobjuk félre Farkas Gyula ködvára kedvéért, s Kazinczy epigrammájának (*Neologismus*) értelmét megfordítva, cseréljük föl a régit, ha jó is, a rosszal, mert az új? Ugyancsak kárát vallanók!

Farkas Gyula elméletének ez a másik fele valóban ködvár, egy-két elmosódó vonallal jelzett, de csak jelzett folyamat. Azáltal, hogy építőmestere nem bizonyítja, de még csak meg sem rajzolja, eleve lemond arról, hogy pusztá ötletnél többnek nézzük, s mivel ez az ötlet azonkívül olyan megállapításból pattant ki, a magyarság lelki kettéhasadásának tételéből, amely a valósággal ellenkezik: a tudomány szemében nincs értéke.

*

A *Magyar romantika* kettős feladata közül az egyiket rosszul oldotta meg, a másikat meg sem kísérelte megoldani: a szellem-történetnek ezúttal nem sikerült újabb, igaz világitásba állítani azt az irodalmi korszakot, amelyet egyfelől Bessenyei fellépése, másfelől Kisfaludy Károly halála határol. Nem a szerző szellem-történeti álláspontja hibás ebben, nem is a szellem-történet módszerei, hanem maga a szerző, mert a maga elhamarkodott ítéletének több hitelt nyújt, mint a tényeknek, s mikor elmélete összeütközésbe kerül a valósággal, a történeti igazságot löki félre, nem a fikciót.

Igazságtalanok volnánk azonban, ha a *Magyar romantika* írójától téves célkitűzése és meddő erőfeszítései miatt megtagadnánk minden érdemet. Van érdeme elég s könyvének is van értéke. Már az is elismerésreméltó, milyen gonddal hordta össze a bizonyító anyagot. Előmunkálatok híján, vagy mivel nem bízott az eddigi kutatásokban, egészen a maga erejére támaszkodik: mindenütt visszanyúl az egykorú forrásokra és páratlan szorgalommal búvárolta át a századforduló irodalmi anyagát, folyóiratokat és évkönyveket, az írók levelezését és följegyzéseit — érdekes, hogy az irodalom centrális részét, a költészetet, alig értékeseíti, mintha valami 'horror litterarum' élne a lelkében.¹ Éles szemmel kikereste forrásaiból azokat a nyilatkozatokat, amelyek szerzőjük lelkére fényt vetnek — s

¹ Majdnem teljesen mellőzi az írók tudományos munkásságát és a nemzeti gondolat szempontjából olyan fontos politikai röpiratokat is

csodálkozással látjuk, mennyi érdekes, jellemző ,emberi dokumentum'-ot szedett össze. Segítségükkel beláthatunk a kor egy sereg nevezetes írójának lelkébe, elvétve még kisebb jelentőségű írókéba is — de lelküknek természetesen csak egyik fele, az emberi, tárul elénk, s az író, a művész homályban marad, mert az, láttuk, nem érdekli a szerzőt. Nem dicsérhetjük eléggé Farkas Gyula finom érzékét a jellemző nyilatkozatok megragadásában : amit az írókból idéz, az mindig tanulságos, akárhányszor a vallomás erejével hat, bennük az író szellemvilága tükröződik, vagy épen egy-egy kulcsot kapunk lelki valójuk megértéséhez. Aki meg akarja ismerni e félszázad magyar költőinek felfogását, gondolatkörét, érzésvilágát, az íróban az embert, az bizalommal fordulhat a *Magyar romantikához* s hálás lesz a szerzőnek.

Sok értékes adatot és megállapítást kapunk a könyvben a kor irodalmi törekvéseiről és mozgalmairól is, általában igen figyelemreméltók azok a fejezetek, amelyekben Farkas az irodalmi életet rajzolja. Céljához ugyan semmivel sem viszik közelebb, s néhol csodálkozva kérdezzük, hogyan került egyik vagy másik rész a tárgyalásba, de örömmel és tanulsággal olvassuk őket. Milyen értékes munkát adhatott volna, szükségeset és hasznosat egyben, ha nem akar mindenáron új módszerrel dolgozni és új elméletet erőltetni, hanem megbecsülve értékük szerint a tényeket, megrajzolja p. o. az irodalmi tudat kibontakozásának útját, vagy megírja a magyar irodalmi élet fejlődéstörténetét! Erre volna tehetsége, a feladat is újszerű (ez, úgy látszik, elengedhetetlen követelmény nála!), belevág a szellem-történet körébe — és az irodalomtörténet is gazdagodnék vele!

CSÁSZÁR ELEMÉR.

SZEMLE.

Az álarc.

(Opera 3 felvonásban. Szövegét Martos Ferenc nyomán írta : Lothár Rudolf és Góth Sándor. Zenéjét szerezte : Hubay Jenő. Bemutatta a m. kir. Operaház 1931 február 26-án.)

Alig évszázados zenekultúránknak egyik legelevenebb korát éljük. Mintha szellemiekben akarna kárpótolni a sors nemzeti szerencsétlenségünkért. Egyszerre négy olyan zeneköltőnk van, kiknek minden sorára figyel a világ. Bartók, Dohnányi, Hubay és Kodály láncához bátran hozzácsatolva Poldinit és Szabadost, a magyar géniusz ma olyan zeneköltői szextakkordot tud megszólaltatni, melynek zengése túlharsoghatatlan.

Ennek a gárdának és mai zene-életünknek Hubay Jenő a vezére. Rendkívüli és sokoldalú tehetsége, gazdag művészi multja, lankadatlan szorgalma, vonzó egyénisége és kora emelte erre a rangra. Eleinte mint hegedűművészt ismerte és csodálta őt a világ. Később mint zeneszerzőt ünnepelte s újabban mint páratlan hegedűpedagógust értékeli. Egyéniségének e hármas rétegződéséből most zeneköltői működésének operairói tevékenységét figyeljük.

Hubaynak csaknem egész életét betölti a magyar dalmű. Negyven éven át folytonosan dolgozik a magyar opera előbbrevitelén. Szerzői pályafutásának ez a legváltozatosabb útja. Nagy sikereit sikertelenségek követték. De ő törhetetlen buzgalommal munkálkodik tovább s elérte azt, amit rajta kívül egyetlen magyar zeneköltő sem, hogy három operája állandó műsordarab.

Nyolc operát írt. Sorrendben első az *Alienor* című négy felvonásos zenedráma. Haraucourt francia költő szövegére írta, huszonhárom éves korában, mikor a bayreuthi eszme hevítette. (Bemutatója 1891. dec. 5.-én volt a m. kir. Operaházban.) Második operája *A cremonai hegedűs*, két felvonásos dalmű. Gyökeresen szakít Wagnerrel s a francia mesterek, Thomas, Massenet, Delibes derűs, könnyed, harmónikus világa felé fordul. Egyéniségének ez a legmegfelelőbb talaja, melyben lírikus alaptermészetét franciás szellemességgel élheti ki. Ezért tükrözi *A cremonai hegedűs* Hubay finom lelkét a legszebben

minden műve közt. *A cremonai hegedűs* bemutatója (1894. nov. 10) nevezetes dátum a magyar dalmű történetében, mert ez az első operánk, mely külföldre eljutott. De nemcsak eljutott, hanem ma is számos színpad állandó műsordarabja. Hubay harmadik operája a *Falu rossza*, három felvonásban. Tóth Ede kedvelt népszínművét Váradi Antal dolgozta át operának. A műnek nem volt sikere, mert a közönség a szokatlant nem szereti. A *Falu rosszá*nak népi alakjai nem tetszettek az operaszínpadon. Az olaszokét, németekét, franciákét, oroszokét megszoktuk, de a sajátunkat, a magyart, az akkori közönség nem szívesen látta az Operaházban. Pedig a *Falu rossza* a magyar nótából teremtett zenei nyelvnek olyan újszerű vezérkönyve, olyan tősgyökeres magyar muzsika, melyet meg kell becsülni. (Bemutatója 1896. márc. 20.-án volt a m. kir. Operaházban). Utána a *Moharózza* című, négy képből álló zenei novella következett. Ouida közismert bájos elbeszéléséből Ruttkay György dramatizálta. Szentimentális alaphangú, érzelmes muzsika. Francia csipkemunka. (Bemutatója 1903. febr. 21.-én volt az Operaházban). Következett *Lavotta szerelme*. Három felvonásos dalmű Berczik Árpád és Farkas Imre szövegére. A híres magyar Orfeuszról szóló érdekes, fordultatos és zenéjében Hubay legmagyarabb operája. A magyar dalmű fejlődéstörténetének bemutatásakor felújítása el nem mulasztható. (Bemutatója 1906. nov. 17.-én volt az Operaházban.) Időrendben az operák során a *Milói Vénusz* következik, melyet a mester 1909-ben komponált. Szövegét Lindau Rudolf után Farkas Imre írta. Egy felvonásos dalmű. Előadatlan. Zenekultúránk szégyenére, mert amit Hubay Jenő írt, azt évekig, sőt évtizedekig hevertetni nem lehet. A mester legnagyobb arányú és egyben egyik legkiválóbb operája a *Karenina Anna*. Ebben Hubay művészete ismét új állomáshoz jutott. Tolla komorabb, drámaibb és grandiózusabb lett. A három felvonásos dalmű, szövegét Tolsztoj világhírű regényéből Góth Sándor írta. Operaházunknak állandó műsordarabja s a külföld előtt is elismert és értékelt mű. (Bemutatója 1923. nov. 11.-én volt az Operaházban.)

Hubay Jenő legújabb operája *Az álarc*. Martos Ferenc jó alapötletéből Góth Sándor érdekes, hatásos szövegkönyvet formált. Ma, amikor az opera irodalmi felében, a librettóban, művészi színvonalat követelünk, ennek a szövegkönyvnek nem kell szégyenkeznie.

Segur gróf nizzai villájában nagyúri módon él, bár anyagi összeomlás előtt áll. Két szép leánya, Éva és Annie, nagyon hasonlók egymáshoz. Planta altengernagy szerelmes Annieba s el akarja venni. A leány, szülei kívánságára, hozzámegy a dúsgazdag Plantához. Ebben a környezetben egy csinos, ügyes hajóstiszt, Raoul de Chassis, évődve

udvarol mindkét leánynak. Raoul utolsó napját tölti a leányokkal, mert reggel a madagaszkári háborúba megy. Unszolja őket, hogy vegyenek részt a karneválon. Az egyik leány titokban álarcban lejön a villából és Raoullal elvegyül a karnevál tömegében. Forró szerelem, perzselő éjszaka. A fiú nem tudja, hogy a hasonló két leány közül melyik volt az övé. (I. felvonás.)

Öt év múlva az algiri tiszt kaszinóban Raoult, a háború hőstét, ünnepelek. Ott van Planta is, kinek az egyik Segur leány a felesége. A tiszték borgőzös állapotban történeteket mesélgetnek. Raoul elmondja öt év előtti nizzai kalandját az egyforma két leányról. Planta figyeli az elbeszélést és követeli tőle, mondja meg, melyik leány volt a kedvese. Raoul, ha tudná, sem mondaná meg, de nem is tudja. Szóváltás támad a két tiszt között, melynek hevében Planta megöli Raoult. (II. felvonás.)

Plantát letartóztatják, de előbb még haza megy, mert kérdőre akarja vonni feleségét és sógornőjét. Nem vallanak. Közben a lakásuk előtti úton viszik ágyútalpon Raoul holttestét. A feleség, Segur Annie, felsikolt s öntudatát veszítve elvágódik. Ő volt. Plantát fogolyként elviszik. (III. felvonás.)

Hubay vezérkönyve nagyigényű, hatalmas munka. Mutató, több helyt tetszetős, ha melódikában nem is mindig egyformán emelkedett. Zenei fakturában az *Alienortól* a hét operán át nagyszerű előretörés. Szellemében a *Karenina Anna* útján jár, de határozottabb, egységesebb és drámaibb. A líra költője, Hubay Jenő, drámai hatások mesterévé lett. Erő és melegség feszíti ütemeit. Kiváló illusztráló zenét írt, a külsőségek és a lelkirajz illusztrálásában egyaránt mesteri muzsikát. *Az álarc* alighanem utánozni fogja külföldi sikereiben *A cremonai hegedűst*. Bemutatójának nagy sikere volt s állandó műsordarabbá vált. Kifogástalan előadása dícséri az Operaházat.

P. V.

IRODALOM.

Bárd Miklós verses regénye.

Bárd Miklós: *A kód.* — Budapest, 1930. Csáthy Ferenc kiadása.

E műről könnyebb volna egy kis kötetet írni, mint rövid ismertetést. Bárd Miklós erőteljes költői tehetség, annyira bővében van a szépségeknek, hogy futtában alig lehet a legfőbbekre rámutatni. Mindent kikerül, ami önként vagy könnyen kínálkozik; ereje érzetében keresve keresi a nehézségeket, hogy bravurosan legyőzze. Munkájában nincs egy lap, melyen valami szépség ne volna, nincs egy mozzanat, melyen szembe ne tűnék az eredetiség bélyege. Meséje sem megszokott, köznapi; ezen is erős, merész kéz nyoma látszik: ereje azonban még inkább a kivitelben van; az érdekes, újszerű mozzanatokban, melyeken fordul s a gyors és biztos fejlődésben. A mese gyúpontokba gyűl nála, nagy jelenetekbe, melyekben drámai élet lüktet; a közök kitöltése, a jelenetek összekapcsolása, rendesen csak röviden van érintve, néha szinte egészen az olvasóra bízva. Erős kézben nagyhatású módja ez az alakításnak: e jelenetek sok életet szívnek magukba s erősen felindítják a képzeletet, azzal is, amit elmondanak, azzal is, amit elhagytak. Bárd Miklós valósággal drámai képekben formálja ki meséjét. Alakjait is egészen sajátos módon alakítja: külsejökre alig fordít szót, mozdulatuk, viselkedésük hozza elébünk őket; jobban ismerjük érzéseiket, gondolataikat, mint arcukat; a költő belső világot formálja ki, külsejök elképzelését ránk hagyja. Bárd Miklós a lélek szobrásza; inkább szobrásza, mint festője; nagy vonásokkal, csak fény- és árnyalattal dolgozik, nem pepecsel árnyalatokkal, kiszínezéssel. Alakjai belülről élnek és elevenülnek meg — meséje is.

Az első kép egy hosszú monológ, egy nagy delirium. A Szanatórium ajtaján lép ki egy férfi s öklöbe szorított kézzel néz vissza az ablakra, egy női fejre. Lelkében lázas phantasmagoriák háborognak; a hajnal pírja vörösre festi szemében a várost, vérszín hajó lebeg előtte; a vörös forradalom egymásra torlódó rémképei közt fel-felöltlik a fia képe — míg kimerülten oda nem rogy Árpád fejedelem szobra elé. Egész éneket betölt ez a delirium; a zavaros képek

belső igazsággal torlódnak össze, látszólagos összefüggéstelenségük állandó központ körül rajzik; nem csak a hős háborgó lelkét jelenítik meg, hanem a vajudó, felfordult világot is. Mesteri jelenet, jól adja meg e rendhagyó világ rendkívüli eseményeinek alaphangját.

A második jelenet sem száll alább, sőt fölveszi a versenyt az elsővel. A költő itt is szokatlan színekkel dolgozik. A vörös forradalom kitörését festi — egy szegény-kórház betegei közt. Bent lázongás, a kapu előtt rendőrök; feleselés; hetyke rendőrtiszt; telefon; az őrséget elparancsolják, vörös katonák váltják fel őket; a betegek kirabolják a kórtanyát, ki mit bír, viszi; köztük megyen ki a költő hőse, Ártándy Zsolt, akit betegen idehoztak; egy óriás termetű kókler, ki a háborúban alatta szolgált s egy tolvaj lány, Vica. Egészen különös színhely, eredeti elgondolás. A lázongók és a rendőrség feleselése csupa élet; Vica élettörténete, a bűn virágáé, különösen szép; a betegek elhúzódása a rablott holmival a sötét folyosókon, udvaron, mint egy csempész-csapaté: hogarthi kép.

Készen a háttér, itt a főalak — megindul a történet. Ártándy Zsolt elmegy a szovjet-lázba, ott egyik fő-fő hatalom az ő felesége, Cezarin. A forradalom világa és a hazai kettejökben van szembeállítva: a jövevény asszonyban és urában. Az asszony körül halálparancsok röpködnek, mikor Zsolt rányit. Az apa a fiát követeli — birtokát a Tiszazugban kész odaadni az asszonymnak, akit unokaöccse vett el tőle, Pál. A szóharcban az asszony pisztolyt fog urára, ez fojtogatni kezdi; ott terem Pál és rálő rokonára, de nem talál; Zsolt kimenekül a farkasveremből.

Fordul a kép: Ardó, a Tiszazug. Kedves idyll fiatalkori szerelemről, de Zsolt elhagyta Márikát, Cezarinéért; most a lány őrzi a hadba ment Zsolt kis fiát. Ide megy haza Zsolt s vezére, lelke lesz a hű vidéknek. Egy vasárnapi prédikációt hallunk, mely fölkelésre tüzeli a népet; ez kiemelkedő, gyönyörű kép.

A prédikációt feljelentik, a szovjet bosszúra készül — e tanácskozás a IV. ének.

Az elrettentő bosszút meg is állják. (V. ének.) Félrecesalják a paraszt-sereget s mire a vezetők a cselre ráeszmélnék, a falu népét a fák ágain lengeti a szél az elkésett szabadítók felé. E rajzban ismét ereje teljét mutatja a költő.

Új lépés: új kép, ismét eredeti. A támadást Cezarin vezette, de elfogták az oláhok, most fogva tartják az iskola-szobában, estére megvesszőzik. Cezarin az alkonyi magányban végig gondolja életét, mialatt a kikent-fent oláh 'hódítók' a cirkusz látványjaiban gyönyörködnek. Egy birkózó mutogatja magát; egy esetlen magyar is kiáll;

lomhán mozog, mégsem bírják leteríteni; egyszerre ő vágja földhöz Szutsut, egy bukfenczel eltűnik — hiszen nem más volt, mint Zsolt óriás kóklere — s míg ő itt játszott, Zsolt emberei a vesszőzés elől ellopták az asszonyt, Zsolt fia anyját. E jelenet látszólag ismét bizarr szeszéllyel van kiválasztva, — de valójában korfestő és egy nép portrait-ja; mi jellemezhetné ezt jobban, mint a cirkuszi dicsőség s a felsülés. Csak a szín új, az elgondolás merész, de a kép erősen bele tartozik az egészbe.

Innen kezdve több a személyes történet, jobban az emelkedik ki az események közül. Zsolt átvezeti a kiszabadított asszonyt a vörös táborba; ketten mennek az éjszakában, az asszonyi gyűlölet többször puskát emel az előtte járó férfira, de mikor a tűzvonalhoz érnek, a célzó vörös őrtől az ő önfeledt felsikoltása menti meg. Ettől fogva a gyűlöletnek ily Jókaias harca folyik az asszonyban, hogy végül szerelemmé váljék. Zsoltot e tetteért árulónak nézik hívei, megkötözve akarják magukkal vinni, Budapest ellen; a vezér ez elől önként a vörös sereg kezébe adja magát. Az asszony bitó alá állítja, oly hiszemben, hogy erre a vörösök ellen induló parasztság majd visszafordul. Maga távcsövön nézi a készülődést képzelt gyűlöletében. Életkérdés ez a tanácsra, mert itt akarnak áttörni a Tiszán. De a kocka fordul. A vörös sereg széthull, Ártándy életben marad, az asszony rabja, aki most maga menti ki a börtönből a férfit, aki bátran nézett szembe a halállal, de szint nem váltott — az acél-férfit, kit szeret. Most visszafelé suhan a két árny az éjszakában, azon az úton, melyen egykor Zsolt vezette őt, ahhoz a hidhoz, hol akkor elváltak. A föld a hajnalt várja, mire odaérnek. Az asszonyt

Eldermeszi a nyári éj fuvalma,
A szikrázó égbolton odafagyva
Néznek le rá a hideg csillagok.
Megmozdul, — törten imbolyog
Az emberig, akit urának ismer,
Szívén terjengő halálos hideggel
Egy szóra vár,

És Zsolt a szót kereste.
S a döbbenetes hosszú csendbe.
Az, ki kereste — s az, ki várva-várta,
Megérzi, hogy minden hiába,
Mert itt e földön nincsen az a szó!
Augusztus éje csillaghullató...
Az asszony eltűnt a nagy éjszakába.

Zsolt hazamegy a fölperzselt kúriába. Egy ablakán mécsvilág szivárog ki. Benéz. Ott ül Mária, ölében a fiúval, a Zsolt fiával, kit elraboltak s akit Vica meg Tóbiás visszaloptak. A sarjadó magyar jövő jelképe ez a gyermek.

Aki a kákán is csomót keres, azt mondhatná, hogy e második rész nagyon is egyéni történetté válik. Nincs igaza, mert e történet alapjai vannak lerakva az első részben s e részt is hű történeti háttér kíséri. Nem csak a fő, a mellék-alakok is átjönnek e későbbi részbe. A Tiszazug embereinek rajzán hatalmas erő ömlik el; a tájon érzik e fekete föld erős illata s a szél magával hozza rá a nagy víz hűs párázát. Egy pár jegenye és juhar valósággal egyéni életet él a könyvben. Pedig hosszabb leírással alig találkozunk. Bárdnak elég egy-két szó, hogy egész tájképet fessen, minő ez:

A nap leszállt. — Úgy dőlt le lankadottan
A szőke rozsok messze tengerébe,
Mint nyári munkás kurta pihenésre.

Hosszabb leírásba mindjárt változást, mozgást, életet vegyít.

Párás ködön ereszkedik az árny
Mély ágya fölé az öreg Tiszának.
De még a tükrén sugarak cikáznak,
Millió tűz szigonyka hull a habba,
Égő hegyével meg-meg csiklandozva
A fölvetődő halakat.

Egy-egy találó jelzőnek nagy ereje van Bárdnál, épen azért, mert eltalálja a találót, mint az első példában a *szőke rozs messze tengerénél*; két szóban a kép két fővonása van felidézve. Ilyen szemléletes a *párás köd mély ágya fölött az öreg Tiszának*. Bárd Miklós tiszta természetszemlélete megérdemelné a külön vizsgálatot.

Ily rövid festések kivételével az egész mű erősen drámai. Drámai jelenetekbe van felgyűjtve a cselekmény; az alakok maguk beszélnek; ha az egészből csak a párbeszédet hagynánk meg, nem több magyarázattal, mint a színdarabok instrukciója: akkor is minden érthető, világos, teljes volna.

A mű határozott nyeresége irodalmunknak; nem kevésbbé emelkedik ki benső értékével, mint arányaival s nagy elgondolással.

Irodalmunknak immár három költői beszélye van, mely újabb történetünknek egy-egy korszakát tükrözi. Gyulai Pál *Romhányja* a szabadságharcot festi s a közvetlenül utána következő.

évek hangulatát ; Arany László műve, *A délibábok hőse*, az abszolutizmus korának költői tükre. Most a vörös forradalomnak is megvan maradandó költői rajza.

V. G.

Montenegrói füzetek.

Niković Krsto: *Parole di fede al popolo montenegrino*. Ferrara 1930, 32 l. 8°. Biscottini Giuseppe: *Come si è estinto lo stato montenegrino*. Livorno 1930, 32 l. 8°.

Montenegró szerb járomban nyög, a régi emigránsok lassan elhallgatnak, azok az idegenek, akik oly odaadással küzdöttek a kis nemzet jogaiért, az eredménytelenségbe belefáradtak: és a montenegrói kérdés mégsem akar lekerülni a napirendről. Egy, az emigrációban felnőtt új nemzedék és a háborús pszichózis alól magát felszabadított idegen írói gárda lép a régiek helyébe és próbálja új szempontokkal revidálni a kérdést. Az eredmény egyelőre nem nagy, de máris tévesnek bizonyítja Belgrád azon reményét, hogy még egy-két év és a világ elfelejtette Montenegrót.

1. Niković Krsto Montenegró összeomlása után Olaszországban végezte középiskolai és egyetemi tanulmányait. A fiatal szerző jelen füzetét, mint ő mondja, eredetileg «montenegrói» nyelven írta és sok ezer példányban csempészte be hazájába. Az eredeti kiadás ma már szerzője számára is hozzáférhetetlen. Egy genfi útjának hatása alatt munkáját olaszra fordította és az amerikai montenegróiak nemzeti szervezete a könyvecskét kiadta.

Mint hogy a füzet a montenegrói köznépek volt szánva, nem volna méltányos szigorú bírálat tárgyává tenni. A szerző végigmegy a montenegrói jelen és jövő problémáin, útmutatást akarva adni nemzetének, milyen magatartást tanúsítson.

A szerző cáfolja azt a szerb állítást, mintha a külföld a montenegrói kérdést elejtette volna. Maga mindenütt megértésre és baráttokra talált. A francia Mantoux Pál, a Népszövetség politikai osztályának vezetője, aki Niković szerint ellensége Montenegrónak, elismerte előtte, hogy a montenegrói kérdés nemzetközileg még nincs megoldva. Tehát nem szabad a szerbekkel megalkudni, hanem ki kell tartani. Különben sem lehet a szerbekkel megegyezni. Egy szörszálért egy fület, egy fogért egy nyakat: ez a szerb isten törvénye! — mondta Naumović tábornok, Montenegró egyik szerb «pacifikálója».

Arra inti honfitársait, hogy ne vándoroljanak ki hazájukból, mert a montenegrói sehol hazáján kívül nem élheti a maga nemzeti

életét. Belgrád rendszeres kivándoroltatással próbálja örökre elásni a montenegrói szabadságot. A megoldás? A felelet e kérdésre a füzet két utolsó feljezetének a címe: A forradalom mint a szabadság feltétele. A nemzeti felkelés mint erkölcsi és társadalmi kötelesség.

2. A montenegrói kérdést a nemzetközi jog szempontjából teszi vizsgálát tárgyává Biscottini. A tanulmányának majdnem fele Montenegró háborús és háború utáni magatartásának van szentelve a vonatkozó olasz és francia nyelvű szakirodalom elég széleskörű felhasználásával. Ismételten citálja azt a magyar tanulmányt is, mely e folyóirat hasábjain látott napvilágot (207. k. 321—372. l.) és aztán mint olasznyelvű röpirat.

A dolgozat második része a nemzetközi jogi. Biscottini fejtegetéseinek lényege a következő. Szerbia és Montenegró mint szövetségesek léptek a háborúba. Ha a szerb régens és a montenegrói király táviratváltása az osztrák ultimátum elutasítása idején nem precizizozta is a szövetség feltételeit s ez később sem történt meg, ez nem változtat a szövetség tényén. Biscottini utal a londoni egyezményre, melynek ötödik pontja határozottan kimondja, hogy a Monarchia azon délszláv részei, melyeket nem kap meg Itália, Horvátország, Szerbia és Montenegró közt osztatnak fel. Ezzel a szövetségzett nagyhatalmak nemcsak fenntartandónak mondták ki Montenegró államiságát, hanem még arról is gondoskodtak, hogy a háború után új területeket nyerjen.

A podgoricai nagy skupština határozatait illetőleg — ezek a határozatok mondták ki az uniót Szerbiával — Biscottini rámutat, hogy a nagyhatalmak utánuk is fenntartották a diplomáciai viszonyt Miklós királlyal, tehát e határozatoknak nem tulajdonítottak nemzetközi jogi jelentőséget. Ez egyszerű lázadás volt, melynek elintézése Montenegró belügye. Szerbia ugyan 1918. dec. 24-én a podgoricai határozatokra hivatkozva hívta vissza Miklós királynál akkreditált követét, de miután Montenegró államiságának megszűntét semmiféle nemzetközi fórum nem ismerte el, ez az aktus nem volt több a diplomáciai viszony megszakításánál. Lehetne úgy is felfogni a dolgot, hogy ezzel háborús viszony állott elő Szerbia és Montenegró között, de ennek ellenmond az, hogy a nagyhatalmak továbbra is szövetségüknek tartották mindkét államot. A montenegrói terület tényleges szerb occupációja sem változtat a dolgon, mert ezzel szemben állanak Wilson és a nagy szövetségesek ismételt nyilatkozatai Montenegró államisága mellett. Montenegró területén négyezer katona harcolt Szerbia ellen, Olaszországban egy teljes montenegrói hadosztály állott

hazája felszabadítására készen, volt montenegrói király, kormány, accredítált követekkel, az államiság tehát fennállott.

Franciaország és Anglia a délszláv constituante-választások után megszüntették a diplomáciai viszonyt Montenegróval (nem szólva arról, hogy ezek a választások egyáltalán nem bizonyították azt, amit e hatalmak állítottak, hogy t. i. Montenegró népe a délszláv egység mellett döntött volna, a nemzetközi jog szempontjából a választások kiírása Belgrád részéről erős sérelme volt Montenegró államiságának). Az ily módon összehívott constituante lehetett Jugoszlávia törvényhozó testülete, de nem lehetett az a fórum, mely jogosult dönteni Montenegró államisága kérdésében.

Montenegró államiságát nem valami nemzetközi fórum szüntette meg, hanem ellenséges betörés. Nem is lehet megállapítani azt az időpontot, mikor Montenegró megszűnt állam lenni. Midőn a montenegrói hegyekben kihullott a fegyver az utolsó montenegrói hős kezéből, akkor vesztette el Montenegró *via facti* a maga államiságát.

Biscottini okoskodását illetőleg nekem többféle aggályom volna, de nem sok célját látom ma erről vitatkozni, csak néhány megjegyzésre szorítkozom. A londoni szerződés jelentőségét Montenegró államisága kérdésében szerzőnk túlbecsüli. Senkisémet vont a podgoricai határozatokig kétségbe Montenegró állam-voltát. Ennélfogva közömbös, mit állapítottak meg három és fél évvel azelőtt Londonban. Ez legfeljebb az ethikai elbírálás szempontjából lehet fontos. Baj, hogy a szerző, bár a jelen füzet már második délszláv tárgyú dolgozata, nem tud szerbül és másod-harmad kézből vett, sokszor céltatosan összeállított anyaggal dolgozik. Ez lehet az oka, hogy Plamenac, Drljević és Ivanić tanulmányait alig veszi figyelembe, ami nem válik munkája előnyére. Államokat a hatalom teremt és szüntet meg, nem a nemzetközi jog. Biscottini füzete ezt a tételt mindenben megerősíti. Ha Montenegró az utolsó montenegrói katona hősi halálával vesztette el államiságát, az első montenegrói katona megjelenése a Fekete Hegyek országában visszaszerezheti ezt az államiságot. Biscottini fejtegetéseinek ez a biztató tanulsága. És még egy. Úgy látszik, nem igaz az, hogy mióta Olaszország Albániát tette meg balkáni bázisává, nem törődik többé a montenegrói kérdéssel.

Bajza József.

Regény a békevilágból.

Tóth László: *A különös kérő*. Budapest, Palladis, 1930. 224 l.

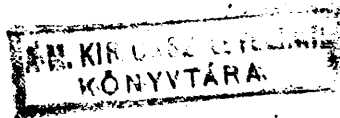
Aristoteles *Poétikájának* 15. fejezetében a művészi jellemrajz legfőbb követelményének azt tartja, hogy a bemutatott jellemek derékek legyenek. Tóth László, amikor a *Különös kérő* című regényét írta, megfogadta a nagy görög filozófus tanácsát: hősei mind derék emberek, ki a maga nemében, ki még azon is túl. A Sors is kedvesen mósolyog ezekre a derék emberekre — nem csoda, hogy derűben fürdik a cselekvény, s még ha elsötétül is egy-egy pillanatra a szemhatár, a jóakarató szellő szétfújja azonnal a felhőket. Aki tehát nagy lelki konvulziók rajzát keresi a regényekben, szenvedélyek harcát, a sokképen rétegződött társadalom kirobbanó ellentéteit, s azt várja tőlük, hogy az élet képét adják vissza, egy költői eszme világánál stilizálva: az ne nyúljon Tóth László regénye után. A *Különös kérő* azok kezébe való, akik szórakozni akarnak — s a regényolvasók jórésze ilyen, már vagy 2000 év óta.

Nyilvánvaló, hogy a *Különös kérő* annak az irodalmi irány-
nak hajtása, melynek legjellemzőbb terméke Feuillet *Le roman d'un jeune homme pauvre*-ja. A magyar regény hőse, Ardy Balázs, ugyan nem egészen fiatal ember, szegénynek meg épen nem szegény — de úgy viselkedik, mintha az volna. Egyszerű ügyvédnek látjuk mi is, az a gentry-társaság is, amelybe az író helyezi, s így hódítja meg egy bárókisasszony szívét. Nem kell félnie attól, mint Marmontel *Alcibiade*-jének, hogy nem önmagáért szeretik — viszont nem szabad zokon vennie, hogy a kegyelmes szülők nem akarják hozzáadni a kastélyos kisasszonyt. Pedig ha tudnák, hogy vagy 22,000 holdnyi birtoka van, a tömérdek készpénzt, részvényt és két bécsi házat nem is említve! Igaz, hogy ha ezt a titkot nem rejtené a szívébe egészen a regény utolsó lapjáig és sutba dobva nemesveretű, de kissé fantasztikus romanticizmusát, már a regény elején a maga igazi mivoltában állana a társaság elé, akkor két kézzel kanyaritanák nyakába a számító szülők a bájos Esztert — de akkor a regény is megíratlan maradt volna.

Hisszük, hogy sokan sajnálnák. Mi is. Nem annyira meséjéért, hanem egypár jó figurájéért — kivált az energikus, katonás kegyel-

mes mama alakja sikerült — meg Tóth László könnyed, közvetlen előadásáért és a dialógusokba szótt aperçu-kért. Inkább szelleme-
sek, mint mélyek, egy nyíltszemű, művelt ember okos megjegy-
zései. Hol merész vagy éppen különködő gondolatot vet elénk s
meggyőző okfejtéssel letörli róluk a paradoxonszerűséget, hol köz-
keletű életbölcseleti igazságot csiszol egyéni fényűvé: itt is, ott is
a stíl művészetével.

r. r.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

638. SZÁM

1931 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1931

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. TISZA KÁLMÁN EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől _ _ _	1
II. FRANCIA PARADÓXONOK. — Báró Korányi Frigyestől _ _ _	6
III. GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSA ANGLIÁBAN (1787). (I.) Marczali Henriktől _ _ _ _ _	26
IV. AZ 1830. ÉVI VARSÓI FORRADALOM ÉS A MAGYAR KÖZ- VÉLEMÉNY. — Lukinich Imrétől _ _ _ _ _	51
V. A MAGYAR ALKOTMÁNY ÉS A KÜLFÖLD. — Csekey Istvántól	73
VI. A NYELVTUDOMÁNY MÓDSZERTANÁHOZ. — Papp Istvántól	92
VII. DIOGENES. (I.) — Elbeszélés. — Rezek Romántól _ _ _ _ _	113
VIII. KÖLTEMÉNYEK. — VÁROSOK: — <i>Debrecen.</i> — <i>Széphalom.</i> — <i>Kolozsvár.</i> — Havas Istvántól _ _ _ _ _	124
IX. SZEMLE: 1. <i>Szendrey Júlia.</i> — Császár Elemértől.	
2. <i>A százesztendő's Anyegin.</i> — Berényi Lászlótól _ _ _ _ _	126
X. IRODALOM: 1. <i>A troubadourok költészete.</i> — (Jean Audiau: <i>Nouvelle anthologie des troubadours.</i>) — Elek Oszkártól.	
2. <i>Még mindig Görgei.</i> — Török Páltól _ _ _ _ _	154

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

Grazia Deledda: **Jó lelkek**

A Nobel-díjas nagy író nő legjellemzőbb remeke. Szicília festői tájai s festői alakjai vonulnak fel itt egy mélyen emberi szerelem történetének kapcsán s a természet ősi erőihez még közel álló s tiszta lelkek világa nyílik meg előttünk.

Deeping: **Sorrell és fia**

Az apai szeretet nagy himnusza. Fényes írói művészettel mondja el a háború utáni ember keserves küzdelmeit az élettel és az apai érzés győzelmét minden nehézségek fölött.

Oszip Dümov: **A szélhalászok**

A modern orosz regényirodalom kiváló reprezentásának legjellemzőbb műve. Dümov Dosztojevszkij legkitűnőbb tanítványa, tekintete az élet mélységeibe lát s az érdekes, furcsa alakok egész kis galériáját emeli ki az orosz atmoszférából.

Galsworthy: **A szent ember**

A bukott lány problémájához nyúl a nagy angol író ebben az izgalmas művében. A drámai lüktetésű történetet még súlyosabbá teszi a háborús háttér, amelynek révén a leg-hatalmasabb s legemberibb háborús regényt kapja az olvasó.

Lagerlöf: **A generális gyűrűje — Egy udvarház története**

Észak mesevilágának nagy író nőjét állandó érdeklődéssel olvassák mindenütt s e két csodás művészettel kiöltvözött remeke, melyből az egyik a *Löwensköld lány* regényciklusába kapcsolódik, csak még növelni fogja olvasói taborát.

Morand: **Az élő Buddha**

Kelet mesevilága ütközik össze e regényben a kérlelhetetlen nyugati realizmussal és egy Európát, Amerikát járó számi herceg történetében nemcsak a csodás keletnek, hanem az úgynevezett művelt világ erkölcsének is éles tükörcsépét adja.

Balzac: **Ursule Mirouët**

Balzac e nálunk kevésbé ismert remeke egy fiatal lány életének egyszerű ábrázolásával a modern regényírás nagy alakjának egyik legjellemzőbb és legpoétikusabb művét adja.

Stevenson: **A ballantraei földesúr**

A mai kalandregény irodalmi ősenek klasszikus értékű alkotása ez a könyv, Jack London, Joseph Conrad nagyszámú olvasói párállan s egyre növekvő érdeklődéssel fogják olvasni.

MAGYAR ÍRÓK

Gesztesi-Balogh Gábor: Katakлизma

Két kötet

Balogh Gábor a háború magyar tragédiáját írta meg, a magyarság hatalmas erőfeszítésének izgalmas eposzát. A küzdők, a bizakodók regénye ez, amelynek háttérében Tisza István legendássá nőtt gyönyörű alakja, mint a magyar önbizalom és kitartás nagyszerű szimbóluma emelkedik elénk.

Drasche-Lázár Alfréd: Amyr

Egy művészlélek különös fejlődése két asszony szenvedélyes szerelme között, – a «Tűzkereszt» írójának új pompás regénye.

Jakab Ödön: Mesélő esték

Egyszerű emberek egyszerű történeteit meséli el ez a könyv, annak a magyarságnak az életét, amely a hajdani békés idők tiszta erkölceiben és nemes elveivel élte le napjait.

Krudy Gyula: Festett király

Magyarország legtragikusabb korának, a mohácsi vész válságos éveinek nagyszerű regénye. A kiskirályi hatalmú főurak, a gőgös Zápolya János és a tehetetlen II. Lajos küzdelmének, a hanyatló magyarságnak drámai erejű rajza.

Kupcsay Felicián: Gyilkosság a Magány-utcában

Mély humorral festett kép, a házasságban élő férfi tragikomédiája, a modern házassélet éles szemmel látott keresztmetszete egy eredeti gondolkodású író érdekes megvilágításában.

Molnár Ferenc: A jó tündér

A szezon legnagyobb színházi sikere ragyogó szellemességével könyvalakban is meghódította az egész magyar közönséget.

Szenes Piroska: Csillag a homlokán

Két kötet

Egy kis cselédlány életének, szerelmének, vergődéseinek, különös lelki útjának történetén át a mai Szlovenszko életét hozza hozzánk közel ez a könyv, egy asszonyiró megható írása. Ez az első igazi szlovenszkoí regény irodalmunkban.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

639. SZAM

1931 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1931

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF TISZA ISTVÁN 1905. ÉVI PÁRTPROGRAMM-TERVEZETE. — Nagy Miklóstól	161
II. A MODERN NÉMET DRÁMA. (I.) — Báró Brandenstein Bélától	202
III. GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSA ANGLIABAN (1787). (II.) Marczali Henriktől	224
IV. A SZÍNÉSZKÉPZÉS AMERIKÁBAN. — Sebestyén Károlytól	249
V. DIOGENES. (II.) — Elbeszélés. — Rezek Romántól	266
VI. UTOLSÓ ÓRAM. — Költemény. — Szathmáry Istvántól	287
VII. SZERB KÖLTŐK MAGYARUL. — Bajza Józseftől	289
VIII. SZEMLE: 1. <i>Kisfaludy Károly emléke.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Kisfaludy Károly.</i> — Voinovich Gézától	294
IX. IRODALOM: 1. <i>Irodalomtörténeti alapfogalmak.</i> — (Thienemann Tivadar: <i>Irodalomtörténeti alapfogalmak.</i>) — —gr.-tól.	
2. <i>A puszta könyve.</i> — (Zalai Szalay László dr.: <i>A puszta balladája.</i>) Kéky Lajostól.	
3. <i>Az angol birodalom fejlődésének története.</i> — (<i>The Cambridge History of the British Empire. I.</i>) — Török Páltól	308

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőségét illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

A mai kor legszámottevőbb felfedező útjai, a földrajzi irodalom világhírű alkotásai. Minden kötet számos képpel és térképpel elegáns egész-vászonkötésben.

AGOSTINI, Tíz esztendő a Tűzföldön 14.— P
Dél-Amerika legdélibb pontjának ismeretlen élete.

ALMÁSY LÁSZLÓ, Autóval Szudánba 12:80 P
Első autótút végig a Nilus mentén.

BAKTAY ERVIN, A világ tetején 16.— P
Kőrösi Csoma Sándor nyomában a nyugati Tibetbe.

STEN BERGMAN, Kamcsatka ősnépei közt
Észak hósvatagjainak primitív népei között.

CHOLNOKY JENŐ, Afrika. Két kötet. 30.— P
Az első könyv a mai civilizáció felé közeledő Afrikáról.

LEDEN, Kjuvatin jégmezői 12.— P
Az eszkimók élete, erkölcssei, szokásai, küzdelmei a mostoha természettel.

PFIZENMAYER, Kelet-Szibiria őslakói 10.— P
A szenzációs szibíriai ősmammut ásatások leírása.

STEIN AURÉL, Nagy Sándor nyomában
A világhírű magyar felfedező legérdekesebb indiai útja.

TAYLOR, A kannibálok földjén 9.— P
Három amerikai ifjú izgalmas kalandjai Új-Guineában.

Kapható minden könyvkereskedésben.

PÉTER ANDRÁS

A MAGYAR MŰVÉSZET TÖRTÉNETE

KÉT KÖTET 200 KÉPPEL

Ez az első könyv, amely anyagához méltó terjedelemben, a művészettörténet modern szempontjaival és kritikai szellemében tárgyalja a magyar festészet, szobrászat és építészet fejlődését, kimagasló alakjait és alkotásait.

Az első kötet tartalma:

- I. A honfoglaló magyarság művészete.
- II. Magyarország művészete a kereszténység felvételétől a tatárjárásig.
- III. Az utolsó Árpádok és az Anjouk kora.
- IV. A késő-gótika építésze.
- V. A XVI. és XV. század festészete és szobrászata. Magyar szárnyasoltárok.
- VI. Az udvari művészet a XV. században. A magyarországi renaissance.

A második kötet tartalma:

- VII. A török hódoltság kora.
- VIII. A XVIII. század építésze Magyarországon.
- IX. A XVIII. század szobrászata és festészete.
- X. A klasszicizmus művészete.
- XI. A romantikus művészet.
- XII. A historizmus művészete.
- XIII. Realista törekvések a magyar festészetben.
- XIV. A naturalizmus és a legújabb irányok.

**A két kötet díszes egészvászonkötésben
25 pengő.**

Kapható minden könyvkereskedésben!

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

640. SZÁM

1931 MÁRCIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1931

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. KAZINCZY ÉVE. — Berzeviczy Alberttől	321
II. A LÉLEK EMBERE. — Ravasz Lászlótól	326
III. AZ OLASZ SAJTÓREFORM. — Kenedy Gézáttól	344
IV. A MODERN NÉMET DRÁMA. (II.) — Báró Brandenstein Bélától	369
V. A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS RACIONALIZÁLÁSA. — Raith Tivadartól	407
VI. DIOGENES. (III.) — Elbeszélés. — Rezek Romántól	430
VII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Fák.</i> — <i>Valami fáj...</i> — Sajó Sándortól. — <i>Egy esküvőre.</i> — <i>A tücskök.</i> — <i>A latin fajhoz.</i> — Mistral Fr. után, Gyulai Ágosttól	451
VIII. SZEMLE: 1. <i>Bajza József emlékezete.</i> — Áprily Lajostól. 2. <i>Hat év magyar építőművészete.</i> — Lyka Károlytól	459
IX. IRODALOM: 1. <i>Nyelvtudomány és nyelvtanítás.</i> — (Erdélyi Lajos: <i>Mondattani tanulmányok.</i>) — Papp Istvántól. 2. <i>Mythologia és geologia az emberfaj őstörténetének megvilágítá- sára.</i> — (Edgar Dacqué: <i>Urwelt, Sage und Menschheit.</i>) — Báró Brandenstein Bélától. 3. <i>A magyar jobbágy-felszabadítás.</i> — (Dr. Bernát Gyula: <i>A ma- gyar jobbágy-felszabadítás eszmeáramlatai 1790-től 1848-ig.</i>) (—gnl—)-től	469

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával elenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

A mai kor legszámottevőbb felfedező útjai, a földrajzi irodalom világhírű alkotásai. Minden kötet számos képpel és térképpel elegáns egész - vászonkötésben.

AGOSTINI, Tíz esztendő a Tűzföldön 14.— P

Dél-Amerika legdélibb pontjának ismeretlen élete.

ALMÁSY LÁSZLÓ, Autóval Szudánba 12·80 P

Első autótút végig a Nilus mentén.

BAKTAY ERVIN, A világ tetején 16.— P

Kőrösi Csoma Sándor nyomában a nyugati Tibetbe.

STEN BERGMAN, Kamesatka ősnépei közt

Észak hósvatagjainak primitív népei között.

CHOLNOKY JENŐ, Afrika. Két kötet. 30.— P

Az első könyv a mai civilizáció felé közeledő Afrikáról.

LEDEN, Kjuvatin jégmezői 12.— P

Az eszkimók élete, erkölcesei, szokásai, küzdelmei a mostoha természettel.

PFIZENMAYER, Kelet-Szibiria őslakói 10.— P

A szenzációs szibíriai ősmammut ásatások leírása.

STEIN AURÉL, Nagy Sándor nyomában

A világhírű magyar felfedező legérdekesebb indiai útja.

TAYLOR, A kannibálok földjén 9.— P

Három amerikai ifjú izgalmas kalandjai Új-Guineában.

Kapható minden könyvkereskedésben.

PÉTER ANDRÁS
A MAGYAR MŰVÉSZET
TÖRTÉNETE

KÉT KÖTET 200 KÉPPEL

Ez az első könyv, amely anyagához méltó terjedelemben, a művészettörténet modern szempontjaival és kritikai szellemében tárgyalja a magyar festészet, szobrászat és építészet fejlődését, kimagasló alakjait és alkotásait.

Az első kötet tartalma:

- I. A honfoglaló magyarság művészete.
- II. Magyarország művészete a kereszténység felvételétől a tatárjárásig.
- III. Az utolsó Árpádok és az Anjouk kora.
- IV. A késő-gótika építésze.
- V. A XVI. és XV. század festészete és szobrászata. Magyar szárnyasoltárok.
- VI. Az udvari művészet a XV. században. A magyarországi renaissance.

A második kötet tartalma:

- VII. A török hódoltság kora.
- VIII. A XVIII. század építésze Magyarországon.
- IX. A XVIII. század szobrászata és festészete.
- X. A klasszicizmus művészete.
- XI. A romantikus művészet.
- XII. A historizmus művészete.
- XIII. Realista törekvések a magyar festészetben.
- XIV. A naturalizmus és a legújabb irányok.

A két kötet díszes egészvászonkötésben
25 pengő.

Kapható minden könyvkereskedésben!

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

641. SZÁM

1931 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1931

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ 1861.-I ORSZÁGGYŰLÉS VÉGE. — Berzeviczy Alberttől	1
II. KÜLPOLITIKAI IRÁNYOK A MAGYAR TÖRTÉNETBEN. — Hóman Bálinttól	31
III. WESSELÉNYI MIKLÓS ÉS A TITKOS RENDŐRSÉG. — Takáts Sándortól	57
IV. PERPETUA ÉS FELICITAS. — Balogh Józseftől	103
V. TŰZ A SZIGETEN. — Elbeszélés. — Gyallay Domokostól	127
VI. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Az ócska szür.</i> — Radó Antaltól. — <i>A «Bala- toni hangok»-ból.</i> — Lampérth Gézáttól	136
VII. SZEMLE: 1. <i>Tóth Kálmán.</i> — Rubinyi Mózes-től. 2. <i>Tóth Kálmán emlékezete.</i> — Havas Istvántól	143
VIII. IRODALOM: 1. <i>Gróf Klebelsberg Kuno legújabb könyve.</i> — (Gróf Klebelsberg Kuno: <i>Világválságban.</i>) — Grósz Emiltől. 2. <i>Mécs László.</i> — (Mécs László: <i>Az ember és az árnyéka.</i> — <i>Üveglegenda.</i>) — Hegedüs Zoltántól	151

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MAGYAR ÍRÓK

FÖLDI MIHÁLY
KÁDÁR ANNA LELKE

Regény

A Pen-Club világdíjának magyar jelöltje

Ára 6 pengő

HARSÁNYI ZSOLT
ÉLETRE-HALÁLRA — RENÉ

A kitünő író két kis regénye

Ára 4 pengő 80 fillér

SZABÓ PÁL
EMBEREK

Regény

Egy biharmegyei földmives első írása a magyar faluról
A magyar irodalom páratlan eseménye

Ára 5 pengő

Kaphatók minden könyvkereskedésben

PÉTER ANDRÁS

A MAGYAR MŰVÉSZET TÖRTÉNETE

KÉT KÖTET 200 KÉPPEL

Ez az első könyv, amely anyagához méltó terjedelemben, a művészettörténet modern szempontjaival és kritikai szellemében tárgyalja a magyar festészet, szobrászat és építészet fejlődését, kimagasló alakjait és alkotásait.

Az első kötet tartalma:

- I. A honfoglaló magyarság művészete.
- II. Magyarország művészete a kereszténység felvételétől a tatárjárásig.
- III. Az utolsó Árpádok és az Anjouk kora.
- IV. A késő-gótika építésze.
- V. A XVI. és XV. század festészete és szobrászata. Magyar szárnyasoltárok.
- VI. Az udvari művészet a XV. században. A magyarországi renaissance.

A második kötet tartalma:

- VII. A török hódoltság kora.
- VIII. A XVIII. század építésze Magyarországon.
- IX. A XVIII. század szobrászata és festészete.
- X. A klasszicizmus művészete.
- XI. A romantikus művészet.
- XII. A historizmus művészete.
- XIII. Realista törekvések a magyar festészetben.
- XIV. A naturalizmus és a legújabb irányok.

**A két kötet díszes egészvászonkötésben
25 pengő.**

Kapható minden könyvkereskedésben!

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

642. SZAM

1931 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1931

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A NEMZETI ELLENTÁLLÁS MÓDJAI ÉS EREDMÉNYEI AZ ABSOLUTISMUS ALATT. — Berzeviczy Alberttől — — — — —	161
II. AZ ÁLLAMCÉLOK ELMÉLETE ÉS A KULTÚRPOLITIKA. — Kornis Gyulától — — — — —	173
III. BÜLOW HERCEG EMLÉKIRATAI. (I.) — Horváth Jenőtől — — — — —	206
IV. KLEINHEINZ XAVÉR FERENC ÉS JÓZSEF NÁDORNAK AJANLOTT ISMERETLEN MŰVEI. (I.) — Haraszti Emiltől — — — — —	233
V. A FILOZÓFUS. — Nagy Józseftől — — — — —	255
VI. A KETTŐS CSÁRDA. — Elbeszélés. — Lőrinczy Györgytől — — — — —	267
VII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Apolló nyila.</i> — <i>Mit szóljak hozzá?</i> ... — <i>A lovas búja.</i> — <i>Fogytán a tisztláng</i> ... — Bárd Miklóstól — — — — —	279
VIII. AZ OROSZ ÁFIUM. — S. K.-tól — — — — —	281
IX. SZEMLE: — 1. <i>A mult esztendő magyar drámairodalma.</i> — Kéky Lajostól.	
2. <i>Képzőművészet.</i> Ybl Ervintől — — — — —	287
X. IRODALOM: — 1. <i>Az első fasiszta regény.</i> — (Mario Carli: <i>L'italiano di Mussolini.</i>) — Révay Józseftől.	
2. <i>Világirodalmi lexikon.</i> — (Dr. Dézsi Lajos: <i>Világirodalmi lexikon.</i> I. k.) — —ky —s-től — — — — —	315

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MAGYAR ÍRÓK

FÖLDI MIHÁLY

KÁDÁR ANNA LELKE

Regény

Második kiadás

A Pen-Club világdíjának magyar jelöltje

Ára 6 pengő

HARSÁNYI ZSOLT

ÉLETRE-HALÁLRA — RENÉ

A kitünő író két kis regénye

Ára 4 pengő 80 fillér

SZABÓ PÁL

EMBEREK

Regény

Második kiadás

Egy biharmegyei földmíves első írása a magyar faluról
A magyar irodalom páratlan eseménye

Ára 5 pengő

Kaphatók minden könyvkereskedésben

PÉTER ANDRÁS

A MAGYAR MŰVÉSZET TÖRTÉNETE

KÉT KÖTET 200 KÉPPEL

Ez az első könyv, amely anyagához méltó terjedelemben, a művészettörténet modern szempontjaival és kritikai szellemében tárgyalja a magyar festészet, szobrászat és építészet fejlődését, kimagasló alakjait és alkotásait.

Az első kötet tartalma:

- I. A honfoglaló magyarság művészete.
- II. Magyarország művészete a kereszténység felvételétől a tatárjárásig.
- III. Az utolsó Árpádok és az Anjouk kora.
- IV. A késő-gótika építésze.
- V. A XVI. és XV. század festészete és szobrászata. Magyar szárnyasoltárok.
- VI. Az udvari művészet a XV. században. A magyarországi renaissance.

A második kötet tartalma:

- VII. A török hódoltság kora.
- VIII. A XVIII. század építésze Magyarországon.
- IX. A XVIII. század szobrászata és festészete.
- X. A klasszicizmus művészete.
- XI. A romantikus művészet.
- XII. A historizmus művészete.
- XIII. Realista törekvések a magyar festészetben.
- XIV. A naturalizmus és a legújabb irányok.

**A két kötet díszes egészvászonkötésben
25 pengő.**

Kapható minden könyvkereskedésben!

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKEZSTI

VOINOVICH GÉZA

643. SZÁM

1931 JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1931

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A GYÜJTEMÉNY-EGYETEMEK. — Gróf Klebelsberg Kunótól	321
II. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A «VILÁG». — Herczeg Ferenctől	354
III. KÉPEK A RÉGI PEST MULTJÁBÓL. — Horánszky Lajostól	364
IV. BÜLOW HERCEG EMLÉKIRATAI. (II.) — Horváth Jenőtől	378
V. KLEINHEINZ XAVÉR FERENC ÉS JÓZSEF NÁDORNAK AJÁNLOTT ISMERETLEN MŰVEI. (II.) — Haraszi Emiltől	404
VI. ALKONYAT. (I.) — Regény. — Fáy Iónától	426
VII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Kócsag-sors.</i> — <i>Öreg magvetőnek.</i> — Lampérth Gézától	443
VIII. FAJ ÉS FELEKEZET A FELÚJULÁS KORÁNAK IRODALMÁ- BAN. — Császár Elemértől	445
IX. SZEMLE. — <i>Az álarc.</i> — P. V.-től	469
X. IRODALOM: 1. <i>Bárd Miklós verses regénye.</i> — (Bárd Miklós: <i>A kód.</i>) — V. G.-től.	
2. <i>Montenegrói füzetek.</i> — (Niković Krsto: <i>Parole di fede al popolo montenegrino.</i> — Biscottini Giuseppe: <i>Come si è estinto lo stato montenegrino.</i>) — Bajza Józseftől.	
3. <i>Regény a békevilágból.</i> — (Tóth László: <i>A különös kérdés.</i>) — r. r.-től	472

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

*Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság
április hó 25-én tartotta 1931. évi rendes közgyűlését,
amely az 1930. évi nyereséget 202,150.31 pengőben, az
osztalékot pedig 15 pengőben állapította meg.*

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MAGYAR ÍRÓK

FÖLDI MIHÁLY

KÁDÁR ANNA LELKE

Regény

Harmadik kiadás

À Pen-Club világdíjának magyar jelöltje

Ára 6 pengő

HARSÁNYI ZSOLT

ÉLETRE-HALÁLRA – RENÉ

A kitünő író két kis regénye

Ára 4 pengő 80 fillér

SZABÓ PÁL

EMBEREK

Regény

Második kiadás

Egy biharmegyei földmives első írása a magyar faluról
A magyar irodalom páratlan eseménye

Ára 5 pengő

Kaphatók minden könyvkereskedésben

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

PÉTER ANDRÁS

A MAGYAR MŰVÉSZET TÖRTÉNETE

KÉT KÖTET 200 KÉPPEL

Ez az első könyv, amely anyagához méltó terjedelemben, a művészettörténet modern szempontjaival és kritikai szellemében tárgyalja a magyar festészet, szobrászat és építészet fejlődését, kimagasló alakjait és alkotásait.

Az első kötet tartalma:

- I. A honfoglaló magyarság művészete.
- II. Magyarország művészete a kereszténység felvételétől a tatárjárásig.
- III. Az utolsó Árpádok és az Anjouk kora.
- IV. A késő-gótika építésze.
- V. A XVI. és XV. század festészete és szobrászata. Magyar szárnyasoltárok.
- VI. Az udvari művészet a XV. században. A magyarországi renaissance.

A második kötet tartalma:

- VII. A török hódoltság kora.
- VIII. A XVIII. század építésze Magyarországon.
- IX. A XVIII. század szobrászata és festészete.
- X. A klasszicizmus művészete.
- XI. A romantikus művészet.
- XII. A historizmus művészete.
- XIII. Realista törekvések a magyar festészetben.
- XIV. A naturalizmus és a legújabb irányok.

A két kötet díszes egészvászonkötésben
25 pengő.

Kapható minden könyvkereskedésben!